

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE "NICOLAE IORGĂ"

STUDII ȘI MATERIALE

DE

ISTORIE MEDIE

VOLUMUL XVII

1999

MUZEUL BRĂILEI

EDITURA ISTROS

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE "NICOLAE IORGA"

COLEGIUL DE REDACȚIE:

PAUL CERNOVODEANU (*redactor șef*), ȘTEFAN ANDREESCU, ȘERBAN PAPACOSTEA, ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, TÜDÖS KINGA, GHEORGHE LAZĂR (*secretar de redacție*).

Revista "Studii și materiale de istorie medie" apare o dată pe an.

În țară, revista se poate procura pe bază de comandă la Muzeul Brăilei.
str. Belvedere, nr. 1, Tel./ Fax. 004039614725, Brăila, România.

La revue "Studii și materiale de istorie medie" paraît une fois par an.

Toute commande de l'étranger: Muzul Brăilci, str. Belvedere, nr. 1,
Tel./ Fax. 40 39 - 614725, Brăila, România.

Corespondența, manuscrisele și publicațiile vor fi trimise pe adresa
Colegiului de redacție: Bdul Aviatorilor nr.1, 71247, București.
tel. 6509045.

©1999, MUZEUL BRĂILEI EDITURA ISTROS

str. Belvedere 1, Tel./Fax. 039-614725

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE

DE

ISTORIE MEDIE

VOL. XVII, 1999

S U M A R

EVOCARE

NICOLAE STOICESCU, Constantin Bălan.....	5
NICOLAE STOICESCU - BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ, Mariana Mihăilescu.....	9

IZVOARE

ZSIGMOND JAKÓ, Cercetarea izvoarelor medievale diplomatice în Transilvania (I)	15
IONEL CÂNDEA, Cucerirea Cetății Albe de către turci la 1484 într-un izvor italian mai puțin cunoscut	27
CRISTIAN LUCA, Noi <<avvisi>> din Venetia relative la istoria românilor în veacul al XVII-lea.....	33
VIOLETA BARBU, Istoria unei colecții: “ <i>Documenta Romaniae Historica</i> ”	39

ISTORIA IDEILOR

ŞERBAN PAPACOSTEA, De la Romanii la România. Formarea unei națiuni.....	45
---	----

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XVII, 1999, p. 1-261

GHEORGHE LAZĂR, Modelul politic polonez și reflectarea acestuia în sursele documentare românești (secolul al XVII-lea).....	55
RADU G. PĂUN, Dinamica politică în reprezentare rituală. O molitvă de încoronare copiată de Dionisie Eclesiarhul (1813).....	75
<i>COMERȚ ȘI DIPLOMAȚIE</i>	
OVIDIU CRISTEA, Venetia și problema Strâmtorilor (1204-1308).....	93
ȘTEFAN ANDREESCU, Problema exportului de cereale din țările române către spațiul pontic în secolul al XV-lea.....	111
ANCA POPESCU, Supraviețuirea bizantine în sistemul fiscalității comerciale otomane (secolul al XVI-lea).....	129
ILEANA CĂZAN, Gurile Dunării și Strâmtorile Mării Negre în planurile de luptă antotomană din secolul al XVI-lea.....	151
<i>RELAȚII POLITICE INTERNAȚIONALE</i>	
EUGEN DENIZE, Problema Basarabiei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.....	157
PAUL CERNOVODEANU, Politica orientală engleză între 1733-1739 (I). Anglia și războiul de succesiune a Poloniei (1733-1735).....	177
<i>DOCUMENTAR</i>	
MARIA M. ALEXANDRESCU - DERSCA BULGARU, Campaniile generalului Federico Veterani în Transilvania și Banat (1688-1694) (după memoriile sale) (I).....	183
<i>VARIA</i>	
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, Vornicii moldoveni din domniile lui Petru Rareș.....	203
†GHEORGHE SEBESTYÉN, Cetatea Gherlei. Cronologie (II).....	223
DRAGOȘ-LUCIAN ȚIGĂU, Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora (II).....	237
<i>IN MEMORIAM</i>	
†ALEXANDRU ELIAN (1910-1998), Nicolae-Şerban Tanaşoca.....	253
†CORNELIA PAPACOSTEA-DANIELOPOLU (1927-1998), Paul Cernovodeanu..	255
†ALEXANDRU DUȚU (1928-1999), Violeta Barbu.....	257
ABREVIERI.....	259

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGĂ”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE
VOL. XVII, 1999

C O N T E N T S

OBITUARY

TO NICOLAE STOICESCU, Constantin Bălan.....	5
NICOLAE STOICESCU - SELECTIVE BIBLIOGRAPHY, Mariana Mihăilescu	9

PRIMARY SOURCES

ZSIGMOND JAKÓ, Research of Diplomatic Medieval Primary Sources in Transylvania (I)	15
IONEL CÂNDEA, Conquering Cetatea Albă fortress by the Turks in 1484 in a Unknown Italian Source.....	27
CRISTIAN LUCA, New Venice's <<Avvisi>> Regarding Romanians History in XVII th Century.....	33
VIOLETA BARBU, “ <i>Documenta Romaniae Historica</i> ”: History of a Collection.....	39

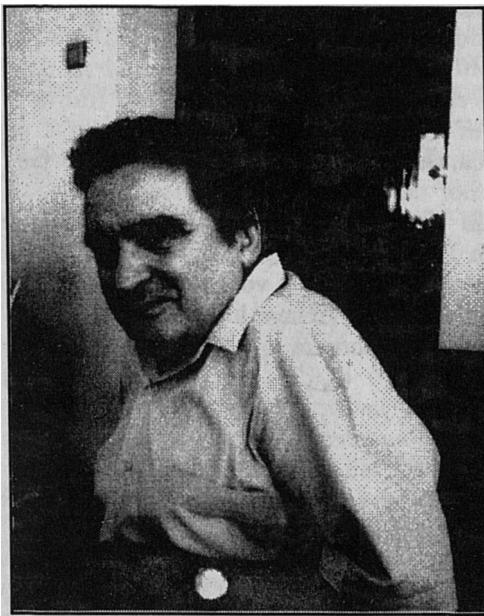
HISTORY OF IDEAS

SERBAN PAPACOSTEA, From Romanii to Romania. The Birth of a Nation.....	45
--	----

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XVII, 1999, p. 1-261

GHEORGHE LAZĂR, Polish Political Model and Its Reflection in the Romanian Documentary Sources of the XVII th Century.....	55
RADU G. PĂUN, Political Dynamics in Ritual Representation. A Coronation Prayer Copied by Dionisie Eclesiarhul (1813).....	73
 <i>TRADE AND DIPLOMACY</i>	
OVIDIU CRISTEA, Venice and the Question of the Straits (1204-1308).....	93
ȘTEFAN ANDREESCU, The Problem of Cereals' Exports from the Romanian Principalities to the Black Sea Region in XV th Century.....	111
ANCA POPESCU, Byzantine Ancient Laws in the Ottoman Fiscal-Comercial System.....	129
ILEANA CĂZAN, The Danube Mouths and Black Sea Straits in the Anti-Ottoman Battle Plans of the XVI th Century.....	151
 <i>INTERNATIONAL POLITICAL RELATIONS</i>	
EUGEN DENIZE, The Bessarabian Question in the Second Half of the XVI th Century.....	157
PAUL CERNOVODEANU, English Eastern Policy Between (1733-1735) (I), England and the War of Succession in Poland (1733-1735).....	177
 <i>DOCUMENTARY</i>	
MARIA M. ALEXANDRESCU - DERSCA BULGARU, General Federico Veterani's Campaigns Into Transylvania and Banat (1688-1694), conforming His Memoirs (I).....	183
 <i>VARIA</i>	
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, The Moldavian <i>Vornici</i> During the Reigns of Petru Rareș.....	203
†GHEORGHE SEBESTYÉN, The Fortress of Gherla. A Chronology (II).....	223
DRAGOȘ-LUCIAN ȚIGĂU, The Bani of Caransebeș and Lugoj. Considerations About Their Attributions and Competences (II).....	237
 <i>IN MEMORIAM</i>	
†ALEXANDRU ELIAN (1910-1998), Nicolae-Şerban Tanaşoca.....	253
†CORNELIA PAPACOSTEA-DANIELOPOLU (1927-1998), Paul Cernovodeanu..	255
†ALEXANDRU DUȚU (1928-1999), Violeta Barbu.....	257
ABBREVIATIONS.....	259

+NICOLAE STOICESCU

Prestigios reprezentant al Școlii istorice românești¹, ridicat din lumea orășenilor Slatinei - Olt, Nicolae Stoicescu, născut la 30 noiembrie 1924, s-a afirmat încă din anii debutului intelectual ca asistent la Facultatea de Istorie, din Universitatea București (1950-1951), și din aceeași vreme ca cercetător științific la Institutul de Istorie "Nicolae Iorga". O condamnare cu caracter politic (1951-1954) a dus, temporar, la întreruperea

¹ Informația bibliografică în vol. *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, 1978, p. 304-305; de asemenea, la Dorina RUSU, *Nemuritorii*, București, Ager Press, ed. 1995 (*sub voce*); idem, *Membrii Academiei Române 1866-1997. Dicționar*, București, Editura Academiei Române, 1997 (*sub voce*); cf. și *Bibliografia istorică a României*, vol. I-VIII, București, Editura Academiei Române, 1960-1995.

activității sale profesionale. După punerea în libertate, el a putut lucra și în cadrul Editurii Academiei (1955-1957), de unde a revenit la Institutul de Istorie "Nicolae Iorga" (1957), ulterior susținând aici doctoratul (1970).

Experiența acumulată de timpuriu, dobândită și în practica editorială, i-a îndreptat atenția distinsului medievist spre marile probleme ale istoriografiei naționale, spre atât altele teme și aspecte, care, datorită și strădaniilor sale, au îmbogățit literatura de specialitate. Printre cele 200 de lucrări monografice, studii, note și recenzii, o parte realizate în colaborare, reputatul istoric și-a vădit receptivitatea față de instituțiile statului în evul de mijloc, atât în Țara Românească, cât și în Moldova. Între acestea, *Sfatul domnesc și marii dregători* (1968) apoi contribuția la istoria armatei: vol. *Curteni și slujitori* (1968) și, cu deosebire, preocupările față de domnie și de unii dintre voievozii Țării Românești, pronind de la legendarul "Negru Vodă" și "Radu Negru", din studiul despre "Descălecăi" sau întemeiere?, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, lucrare la care a fost și coordonator (1980). Pe treptele istoriei îi urmează monografia: *1330. Posada* (1980), în colaborare cu Fl.Tucă, cea alcătuință pentru *Mircea cel Mare* (1987), cu N. Șerbănescu, căreia i se alătură *Bătălia de la Rovine* (17 mai 1395), apărută în 1986. În sirul figurilor de domnitori, N. Stoicescu este totodată autorul opusului prețios dedicat lui *Vlad Tepeș* (1976) (care a cunoscut mai multe ediții în țară și străinătate, și anume: în Japonia (1980) și Grecia (1992); de asemenea, lui *Radu de la Afumați* (1983), *Matei Basarab* (1988) și voievodului *Constantin Șerban* (1990). Lor li se alătură studiile tematice pentru vremea lui Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și alii domnitori. Toate acestea încorporează o amplă informație necesară amendării sau completării mai vechilor cercetări.

Explorator al atâtator categorii de surse, cum o dovedesc și temeinicele monografii privitoare la *Continuitatea* (1980, cu ed. în limba engleză - 1983) și *Unitatea românilor în evul mediu* (1983 sau *Continuitatea daco-romanilor* (1984), împreună cu I. Hurdubețiu, ca și excursul *Dovezi istorice despre unitatea limbii române* (RDL, 1983, nr. 2), medievistul N. Stoicescu a stăruit până în ultimii ani asupra acestor teme importante ale istoriografiei noastre. O atestă studiul, *O falsă problemă istorică: discontinuitatea poporului român pe teritoriul strămoșesc* (1993). El nu va pregeta să sublinieze în diferite alte lucrări și existența trainicilor raporturi între Țara Românească și Moldova, evidențiind mutarea dregătorilor dintr-un stat într-altul (AIIA - Iași, 1974), că de fapt ființa *O singură patrie - aceeași dregători* (M I, 1978, nr. 9), că legăturile dintre cele două Principate se reverberau asupra Transilvaniei. De aceea, istoricul proba cu evidente dovezi că *Sântem de o limbă și de o lege* (MA, 1982, nr. 7-9).

În amplul său program de lucru s-au numărat printre priorități și edițiile de izvoare narative. Astfel și prin aportul lui au văzut lumina tiparului operele lui Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei* (1973) și *Istoria ieroglifică* (1973), în prestigioase colecții ale Academiei Române, ca și o parte a aparatului critic din *Memorialul* lui Paul de Alep, din seria *Călători străini*, vol. VI (1976), apoi Dionisie Eclesiarhul, *Hronograf (1764-1815)*, ed. 1987; a mai colaborat și la editarea *Jurnalului călătoriilor canonice ale mitropolitului Neofit I (1746-1747)* (BOR, 1980, nr. 1-2), împreună cu Paul Cernovodeanu și regretatul Mihai Caratașu.

Tot ca rod al unor colaborări, s-a publicat, de asemenea, studiul *Răscoala seimenilor sau răscoală populară? 1655, Țara Românească* (1968), cu Lidia și Ludovic Demény, apoi acela: *Tările Române și Italia până la 1600* (1972), împreună cu George Lăzărescu, alte demersuri ale distinsului cercetător putând fi regăsite în prestigioase

lucrări de sinteză și volume tematice: *Istoria României*, vol. II-III (1962-1964), *Histoire chronologique de la Roumanie* (1976), *Enciclopedia istoriografiei românești* (1978), *Istoria dreptului românesc*, vol. I (1980), *Enciclopedia geografică a României* (1982), *Istoria militară a poporului român*, vol. II-III (1986-1987), A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ed. a IV-a, vol. II-IV (1986-1995), Ion Conea, *Plaiuri Carpatice* (1984), idem, *Vrancea, geografie istorică* (1993), colaborator apoi la *Politica externă a României* (1986) și la vol. *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar* (1988), la care N. Stoicescu a fost și unul din coordonatori.

Eforturile neobositului specialist sunt marcate de rigoare științifică, de o informație adeseori debordantă surprinsă și în *Bibliografiile și repertoriile bibliografice de localități și monumente consacrate Bucureștiului* (1961), dar și *Țării Românești*, vol. I-II (1970), *Moldovei* (1974), *Banatului* (1973), de asemenea în al său *Dicționar al marilor dregători* (1971), precum și în lucrarea *Cum măsurau strămoșii. Metrologia medievală pe teritoriul României*, cu o introducere de acad. Em. Condurache (1971).

Spiritul lui analitic, pătrunzător, capacitatea de sistematizare a datelor se regăsește și în zecile de articole cu o varietate problematică de istorie, istoria bisericii, a arhitecturii și artelor, a culturii. Observațiile sale critice inserate în numeroase recenzii și note editoriale evidențiază prezența eruditului specialist în derularea vieții științifice privind trecutul Țărilor Române, cu deosebire în perioada în care a lucrat în cadrul Institutului de Istorie ‘N. Iorga’.

Din condeiul lui au ieșit cuvinte înălțătoare la adresa unor iluștri înaintași: *Istoricului Constantin Giurescu la 100 de ani de la naștere* (Rdl, 1975, nr. 9); pentru *Istoricul Ioan I. Nistor (1876-1962)* - ibid., 1976, nr. 12; la *100 de ani de la nașterea istoricului Silviu Dragomir (1888-1962)*, *Îndrum.biser.*, Alba Iulia (1988).

Vastele cunoștințe dobândite, studiile alcătuite, i-au lărgit nu numai orizontul, dar și dialogul cu alți cercetători în sesiuni de comunicări și simpozioane, sporindu-și și mai mult audiența.

Forțat însă să se pensioneze din motive politice de la Institutul de Istorie ‘Nicoale Iorga’ (1988), N. Stoicescu va fi numit la 18 ianuarie 1990, ministru al Cultelor, iar la 28 iunie același an, ambasador al României la Atena, până în 1994, vreme în care s-a străduit să promoveze, pe filonul tradiției, vechile raporturi greco-române cu atâtea conotații istorice.

Pentru capacitatea și prezența sa deopotrivă în viața științifică și publică, Academia Română l-a primit la 13 noiembrie 1993 în rândul membrilor săi de onoare, o adeverărată cunună de lauri pentru o carieră strălucită.

La 15 septembrie 1999, după o lungă și grea suferință distinsul specialist a trecut în eternitate. Prețuind strădaniile de un angajament și o capacitate ce l-au impus de timpuriu între cercetători, istoricii îi aduc un pios omagiu de prețuire și bună amintire.

CONSTANTIN BĂLAN

NICOLAE STOICESCU

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

I. Monografii, instrumente de lucru

Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din Bucureşti, Bucureşti, 1961, 362 p. + il.

Curteni și slujitori. Contribuții la istoria armatei române, Bucureşti, 1968, 383 p.

Răscoala seimenilor sau răscoala populară? 1655. Tara Românească, Bucureşti, 1968, 324p. + il. (în colaborare).

Sfatul domnesc și marii dregători din Tara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII), Bucureşti, 1968, 315 p.

Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România, I, *Tara Românească*, vol. I-II, Bucureşti, 1970, 800 p.

Cum măsurau strămoșii? Metrologia medievală pe teritoriul României, Bucureşti, 1971, 331 p.

Dicționar al marilor dregători din Tara Românească și Moldova. Sec. XIV-XVII, Bucureşti, 1971, 456 p.

Tările Române și Italia până la 1600, Bucureşti, 1972, 405 p. + il. (în colaborare).

Bibliografia localităților și monumentelor medievale din Banat, Timișoara, 1973, 192 p.; apărută și în MB, 22 (1972), nr. 10-12, p. 530-618.

Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova, vol. I, Bucureşti, 1974, 987 p.

Târgoviște și monumentele sale, Bucureşti, 1976, 324 p. (în colaborare).

Vlad Tepeș, Bucureşti, Edit. Academiei, 1976, 238 p. ; ed. revăzută în lb. engleză 1978; cu ediții în lb.japoneză - 1980 și în lb.grecă - 1992.

Mănăstirea Humor, Bucureşti, 1978, 50 p. (cu ed. în lb.franceză, engleză, germană).

Vlad Tepeș, Bucureşti, Edit. Militară, 1979, 197 p. + il. (colecția "Domnitori și voievozi").

Continuitatea românilor. Privire istoriografică. Istoricul problemei. Dovezile continuității, Bucureşti, 1980, 248 p. ; ed. revăzută în lb. engleză, 1983, 312 p.

1330. Posada, Bucureşti, 1980, 228 p. (în colaborare).

Matei Basarab, Bucureşti, Edit. Militară, 1982, 246 p. + il. (colecția "Domnitori și voievozi").

Radu de la Afumați, (1522-1529), Bucureşti, 1983, 159 p. + il. (colecția "Domnitori și voievozi").

Unitatea românilor în evul mediu, Bucureşti, 1983, 184 p.

Continuitatea dac - romanilor în istoriografia română și străină, Bucureşti, 1984, 232 p. (în colaborare).

Dicționar istoric al județului Dâmbovița, Târgoviște, 1984, 268 p + il. (în colaborare).

"Studii și Materiale de Istorie Medie", vol. XVII, 1999, p. 9-14

- Age - Old Factors of Romanian Unity*, Bucureşti, 1986, 224 p.
- Bătălia de la Rovine. 17 mai 1395*, Bucureşti, 1986, 95 p.
- Mircea cel Mare (1386 - 1418). 600 de ani de la urcarea pe tronul Ţării Româneşti*, Bucureşti, Edit. Institutului Biblic şi de Misiune al BOR, 1987, 421 p. (în colaborare).
- Matei Basarab*, Bucureşti, Edit. Academiei, 1988, 221 p. + il.
- Constantin Şerban*, Bucureşti, Edit. Militară, 1990, 136 p. (colecția "Domnitorii și voievozii").
- Din istoria relațiilor româno - elene*, tom.I, Athena, 1993, 70 p. (în lb.greacă).
- O falsă problemă istorică. Discontinuitatea poporului român pe teritoriul românesc*, Bucureşti, 1993, 357 p.

II. Colaborări la diverse volume de sinteză, enciclopedii etc.

- Istoria României*, vol. II, III, Bucureşti, 1962, 1964.
- Chronological History of Romania*, (Mediaeval History), Bucureşti, 1972, ed. a II-a revăzută 1974.
- Histoire chronologique de la Roumanie*, Bucureşti, 1976, p. 104-148.
- Enciclopedia istoriografiei românești*, Bucureşti, 1978, 470 p.
- Istoria dreptului românesc*, vol. I, Bucureşti, 1980, cap. IV *Organizarea militară*, p. 352-365.
- Enciclopedia geografică a României*, Bucureşti, 1982 (partea istorie și hărți istorice).
- România. Ghid turistic*, Bucureşti, 1983, (partea de istorie, fără istoria contemporană); cu ed. în lb. franceză, engleză și germană.
- Ion Conea, *Plaiuri carpaticе*, Bucureşti, 1984 (îngrijitor de ediție, în colaborare).
- Istoria militară a poporului român*, vol. II: *Epoca de glorie a oastei celei mari. A doua jumătate a sec. al XIV-lea - prima jumătate a sec. al XVI-lea*, Bucureşti, 1986, p. 1-19, 21-23, 33-45, 47-48, 51-67, 74-78, 80-84, 93-98, 382-386; vol. III: *Epopeea luptei naționale pentru unitate, libertate și integritate teritorială. Din epoca lui Mihai Viteazul până în ajunul revoluției populare conduse de Horea (1550-1784)*, Bucureşti, 1987, p. 37-54, 58-65, 67-68, 70, 74-81, 255-274, 452-459.
- A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ed. a IV-a, vol. II, III și IV, Bucureşti, 1986, 1987, 1993 (îngrijitor de ediție, în colaborare).
- Politica externă a României. Dicționar cronologic*, Bucureşti, 1986, p. 21-97.
- Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, Bucureşti, 1988, 581 p. (coordonator și coautor).
- Ion Conea, *Vrancea: geografie istorică, toponimie și terminologie geografică*, Bucureşti, 1993, 203 p. (îngrijitor de ediție în colaborare).

III. Ediții de izvoare

- Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Bucureşti, 1973 (note și comentarii).
- Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol. IV: *Istoria ieroglifică*, Bucureşti, 1973, p. 9-44, 293-444 (studiu introductiv, comentarii, note, bibliografie, indici).
- Călători străini despre Țările Române*, Vol. VI, Bucureşti, 1987, 184 p. (studiu introductiv, note și comentarii).
- Dionisie Eclesiarhul, *Hronograf. 1764-1815*, Bucureşti, 1987, 184 p. (studiu introductiv, note și comentarii).

Jurnalul călătoriilor canonice ale mitropolitului Ungrovlahiei Neofit I Cretanul, în BOR, 98 (1980), nr. 1-2, p. 243-315 (în colaborare).

IV. Studii și articole

Bibliografia privind monumentele istorice din R.P. R., în SCIA, 4 (1957), nr. 1-2, p. 115-199.

Constructori ruși de iazuri în secolul al XVII-lea în Tara Românească și Moldova, în SMIM, 3, 1959, p. 373-378.

Despre organizarea pazei hotarelor în Tara Românească în secolele XIV-XVII, în SMIM, 4, 1960, p. 191-222.

Organizarea statului feudal, în "Studii", 15 (1962), nr. 6, p. 1479-1490 (în colaborare).

Rolul curtenilor și slujitorilor din Tara Românească și Moldova ca instrumente de reprimare a luptei fără nimicii, în "Studii", 15 (1962), nr. 3, p. 631-647.

Despre aprovisionarea cu apă a orașului București până la jumătatea sec. XIX, în "Studii", 16 (1963), nr. 4, p. 903-920.

Măsurile medievale de capacitate din Tara Românească, în "Studii", 16 (1963), nr. 6, p. 1351-1380 (în colaborare).

Măsurile medievale de greutate din Tara Românească. Instrumentele de măsurat capacitatea și greutate, în "Studii", 17 (1964), nr. 1, p. 87-106 (în colaborare).

Vechi monumente bucureștene. I Casa Mavrocordaților de la Foișor; II Hanul Constantin Vodă, în "Materialele de istorie și muzeografie", 1964, p. 341-353.

Măsurile medievale de lungime și suprafață din Tara Românească, în "Studii", 18 (1965), nr. 3, p. 639-665 (în colaborare).

Măsurile și instrumentele medievale de măsurat din Moldova, în "Metrologia aplicată", 1965, nr. 5, p. 221-227; nr. 6, p. 278-284; nr. 7, p. 326-333; nr. 8, p. 375-380.

Aga Farcaș din Babrova și popa Stoica logofătul din Fărcașa, în MO, 18 (1966), nr. 11-12, p. 1002-1005.

Locuințele bucureștene la mijlocul secolului trecut, în SCIA, 13 (1966), nr. 1, p. 49-62.

Contribution à l'histoire de l'armée roumaine au Moyen Âge (XVe siècle - première moitié du XVIIIe siècle), în RRH, 6 (1967), nr. 5, p. 731-763.

Cum se zugrăveau bisericile în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului XIX, în MO, 19 (1967), nr. 5-6, p. 408-429.

Mesures et instruments médiévaux de mesure en Valachie et en Moldavie, în RRH, 6 (1967), nr. 3, p. 357-378 (în colaborare).

Cum se construiau bisericile în Tara Românească și Moldova în sec. XVII - prima jumătate a sec. XIX, în SCIA, 15 (1968), nr. 1, p. 79-89.

Unele categorii de slujbași ai statelor feudale Tara Românească și Moldova, în SAI, 12, 1968, p. 107-121.

Monumentele Țării Românești și Moldovei acum un secol. Biserici și mănăstiri, în MO, 21 (1969), nr. 11-12, p. 913-934.

Treapădul și ciubotele în secolele XVI-XVII, în "Studii", 22 (1969), nr. 2, p. 281-288.

Bibliografia privind vechiul oraș Galați și monumentele sale, în "Danubius", 4, 1970, p. 287-300.

Contracte vechi de meșteri de biserici, în BMI, 39 (1970), nr. 1, p. 69-71.

La politique de Neagoe Basarab et ses préceptes pour son fils Théodore, în RRH, 9

(1970), nr. 1, p. 19-42.

Satul Tânțava - Ilfov și biserică sa, în GB, 28 (1970), nr. 9-10, p. 994-1000.

Sur l'origine des grandes dignités en Valachie et en Moldavie (XIVe - XVIIIe siècles), în RRH, 9 (1970), nr. 2, p. 305-315.

Câteva documente despre acoperișurile vechilor biserici, în BMI, 40 (1971), nr. 2, p. 65-66.

Legăturile de rudenie dintre domni și marea boierime și importanța lor pentru istoria politică a Țării Românești și Moldovei (sec. XV - începutul sec. XVII), în "Danubius 1971, p. 115-137.

Lista marilor dregători ai Moldovei (sec. XIV-XVII), în AIIAX, 8, 1971, p. 401-423.

Regimul fiscal al preoților din Tara Românească și Moldova până la Regulamentul Organic, în BOR, 89 (1971), nr. 3-4, p. 335-354.

Un fost metoh al Episcopiei Râmnicului la București: biserică Sf.40 de mucenici de pe Podul Mogoșoaiei, în MO, 23 (1971), nr. 5-6, p. 370-381 + 2pl.

Două războaie cu pronunțat caracter popular: 1462 și 1476, în România și tradițiile luptei armate a întregului popor, București, 1972, p. 58-64.

Monumentele Țării Românești și Moldovei acum un secol, în BMI, 41 (1972), nr. 1, p. 63-66; nr. 2, p. 74-76.

"Oastea cea mare" în Tara Românească și Moldova (sec. XIV-XVI), în *Oastea cea mare. Tradiții înaintate ale luptei maselor populare din România pentru libertate și independență națională*, București, 1972, p. 25-52.

Despre subalternii marilor dregători din Tara Românească și Moldova (sec. XV - mijlocul sec. XVII), în SMIM, 6, 1973, p. 61-90.

Demeter Cantemir and Niccolo Machiavelli, în DR, 2, 1974, p. 146-154.

Despre "oaste" și "oastea cea mare", în RDI, 27 (1974), nr. 3, p. 269-274.

Un aspect al relațiilor politice dintre Tara Românească și Moldova în secolele XVI-XVII: mutarea dregătorilor dintr-o fază în alta, în AIIAX, 11, 1974, p. 251-256.

L'armée de la Valachie sous le règne de Michel le Brave (1593-1601), în RESEE, 13 (1975), nr. 3, p. 353-366.

Istoricul Constantin Giurescu (100 de ani de la moarte), în RDI, 28 (1975), nr. 9, p. 1401-1412.

Oastea lui Mihai Viteazul, în *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, București, 1975, p. 75-112.

«Le levée en masse» en Valachie et Moldavie (XVe - XVIe siècle), în *Pages de l'histoire de l'armée roumaine*, București, 1976, p. 60-72 (versiune și în lb. engleză).

Istoricul Ioan I. Nistor (1876-1962), în RDI, 29 (1976), nr. 12, p. 1967-1978.

Politica internă a lui Vlad Tepeș, în RDI, 29 (1976), nr. 11, p. 1657-1672.

La victoire de Vlad l'Empaleur sur les Turcs (1462), în RRH, 15 (1976), nr. 3, p. 377-397.

Lucrări noi despre Mihai Viteazul și epoca sa, în RDI, 30 (1977), nr. 11, p. 133-143.

Lucrările de istorie locală din ultimele două decenii, în RDI, 31 (1978), nr. 3, p. 505-513; nr. 9, p. 1675-1683.

Le rôle des monastères et des églises fortifiées dans la défense des Pays Roumains, în RRH, 18 (1979), nr. 1, p. 181-186.

"Descălecăt" și "întemeiere" în istoria Țării Românești, în RDI, 33 (1980), nr. 1, p. 43-61.

"Descălecăt" sau "întemeiere"? O veche preocupare a istoriografiei românești.

Legendă și adevăr istoric, în Constituirea statelor feudale românești, București, 1980, p. 97-164.

Semnificația istorică a bătăliei de la Posada, în RDI, 33 (1980), nr. 10, p. 1857-1873.

Structura organizatorică a oștilor Țărilor Române în secolele XIV-XVII, în *Armata și societatea românească*, București, 1980, p. 161-186; versiune și în lb. engleză în *The Army and the Romanian Society*, 1980, p. 165-191.

Cultura și arta în vremea lui Matei Basarab, în RMM, 13 (1982), nr. 2, p. 51-60.

Epoca lui Matei Basarab (1632-1654) - la 350 de ani de la urcarea sa pe tron, în GB, 51 (1982), nr. 7-8, p. 315-335.

Întărirea puterii centrale în vremea domniei lui Ștefan cel Mare, în RA, 59 (1982), nr. 2, p. 125-134.

Lupta lui Matei din Brâncoveni pentru ocuparea tronului Țării Românești, în RDI, 35 (1982), nr. 9, p. 985-1002.

Mănăstirea Ciorogârla - Samurcășești, în GB, 51 (1982), nr. 1-3, p. 154-174.

Mănăstirea Suzana, un simbol al legăturilor dintre Transilvania și Țara Românească, în GB, 51 (1982), nr. 4-6, p. 416-425.

"Sîntem de o limbă și o lege." Unitatea de credință a românilor, factor important în asigurarea unității lor de neam în veacurile trecute, în MA, 27 (1982), nr. 7-9, p. 481-498.

350 de ani de la urcarea lui Matei Basarab pe tronul Țării Românești, în MO, 1982, nr. 7-9, p. 450-467.

Cronica evenimentelor istorice petrecute în eparhia Buzăului (sec. IV-1848), în *Spiritualitate și istorie la Întorsura Carpaților*, vol. I, Buzău, 1983, p. 114-156.

Dovezi istorice despre unitatea limbii române (sec. XV - prima jumătate a sec. XIX), în RDI, 36 (1983), nr. 2, p. 137-148.

L'unité de la langue roumaine, în RPH, 8 (1983), nr. 4, p. 87-101.

Par-delà des frontières temporelles, în RR, 37 (1983), nr. 8-9, p. 51-56 (în colaborare).

300 de ani de la asediul Vienei, în *România și asediul Vienei, 1683*, București, 1983, p. 5-8; versiune și în lb. germană.

De la conștiința unității de neam la conștiința națională, în RDI, 37 (1984), nr. 2, p. 107-125.

La continuité des Roumains. Historique de la question dans l'historiographie roumaine et étrangère, în RPH, 10 (1985), nr. 4, p. 2-19.

Date privind vechea parohie Cincis - Hunedoara, în MB, 35 (1985), nr. 11-12, p. 797-807.

Mănăstirea Brâncoveanu din Sâmbăta de Sus, un simbol al legăturilor culturale și religioase dintre Transilvania și Țara Românească, în MA, 31 (1986), nr. 1, p. 77-94; nr. 2, p. 208-226.

Organizarea statului Țara Românească în vremea domniei lui Mircea cel Bătrân, în RDI, 39 (1986), nr. 7, p. 625-641; versiune în lb. franceză în RPH, 11 (1986), nr. 4, p. 33-50; reeditat în vol. *Marele Mircea voievod*, București, 1987, p. 150-180.

100 de ani de la nașterea istoricului Silviu Dragomir, (1880-1962), în "Îndrumător bisericesc", Alba Iulia, 1988, p. 129-136.

Un valoros monument de artă din București - Biserica Floreasca din București, în GB, 1989, p. 141-155.

300 de ani de la urcarea pe tronul Țării Românești a lui Constantin Brâncoveanu, în MA, 34 (1989), nr. 5, p. 20-29.

Vlad Tepeş' Relations with Transylvania and Hungary, în *Dracula. Essays in the Life and Times of Vlad Tepeş*, New York, 1991, p. 81-101.

MARIANA MIHĂILESCU

CERCETAREA IZVOARELOR MEDIEVALE DIPLOMATICE ÎN TRANSILVANIA¹ (I)

ZSIGMOND JAKÓ

Multe din greutățile de azi ale cercetării istoriei transilvane, precum și impedimentul evoluției ei de perspectivă provin din neglijarea medievisticii de aici. Cu perioada voievodatului, adică cu secolele dinainte de 1542, s-au ocupat mai degrabă istoricii sași, dar în cadrul acestui răstimp și ei au acordat atenție aproape exclusiv problemelor propriului lor trecut. Cercetarea maghiară și-a dat cea mai mare osteneală pentru explorarea perioadei principatului (1542-1690). Istoriografia română de până azi și-a concentrat atenția în primul rând dezvoltării începute în secolul al XVIII-lea, identificând istoria Transilvaniei cu trecutul populației românești. Ca urmare, lipsindu-i prospectarea antecedentelor medievale, actuala istoriografie transilvană arată asemenea unui edificiu căruia îl lipsesc tocmai fundamentele solide, trainice și din această cauză este sortit fragilității. În zadar se ocupă istoriografia a trei popoare cu veacurile trecute ale Transilvaniei; în aceste preocupări se evidențiază, până astăzi, mai degrabă dezavantajele decât avantajele cunoașterii științifice, deoarece polemicile au distras forțele de la efectuarea lucrărilor de fundamentare a cercetării.

Unul din principalele impedimente ale propășirii medievisticii transilvane îl reprezintă faptul că izvoarele noastre istorice sunt deosebit de răspândite pe teritoriul mai multor țări. Din această cauză se generalizează din ce în ce mai mult starea în care istoriografia maghiară, română și germană, deosebit de interesate în temă, luate separat, cunosc mai profund cel mult o anumită parte a izvoarelor istorice, dar nici una dintre părți nu are suficientă imagine de ansamblu asupra întregului material. Colecția de publicații, care demarează cu volumul I din *Erdélyi Okmánytár*, dorește să curme tocmai această stare, și anume: prin asigurarea cunoașterii întregului material arhivistic medieval și a procesului complet al cercetării, precum și examinarea critică a izvoarelor. Scopul colecției este ca prin culegerea cât mai deplină a documentelor și punerea lor la îndemâna cercetării să asigure o bază solidă promovării științifice, cu mijloace moderne, a istoriei medievale a Transilvaniei.

¹ Studiul de față a fost preluat, cu acordul autorului, din: *Erdélyi Okmánytár* (Diplomatariu transilvan, Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez (Diplome, scrisori și alte izvoare scrise privitoare la istoria Transilvaniei), vol. I, 1023-1300, publicat în 1997, la Budapesta, de profesorul clujan Zsigmond Jakó. Am considerat utilă republicarea acestui studiu, pentru a-l face și mai accesibil și cunoscut istoricilor români.

Incepiturile practicăi scrisului în diplomatica din Transilvania

Deși Transilvania, luată în sens istoric, era, indiscutabil, o unitate de dezvoltare teritorială a Regatului Ungar medieval, practica scrisului de aici aparține organic celui general din țară și s-a dezvoltat între totul în concordanță cu el. Caracteristicile particulare se manifestă aici cel mult prin anumite rămâneri în urmă; la începuturi - întârzieri în timp, iar în perioadele următoare - în diferențe de cantitate. Prima se explică prin situația periferică a provinciei, iar ultima prin faptul că relațiile funciare, proprietățile țărănilor liberi din Secuime și din teritoriile săsești au necesitat în mai mică măsură folosirea scrisului decât în rândurile nobilimii din cele șapte comitate. Este semnificativ faptul că în volum, cuprinzând epoca arpadiană, sunt rare referirile documentare privitoare la așezările secuiești și săsești - cu excepția orașelor -, iar cele existente provin și ele de la sfârșitul secolului al XIII-lea.

Evoluția începuturilor utilizării scrisului în Transilvania medievală poate fi bine urmărită în materialul volumului. Pionieratul în toate domeniile aparține practicăi cancelariei regale. Ea este modelul și promotorul întregii dezvoltări. Dar dinainte de mijlocul secolului al XII-lea nu s-a păstrat nici o diplomă autentică al cărei beneficiar și obiect să fi fost exclusiv transilvan. Sirul diplomelor regale care pot fi considerate din toate privințele transilvane este deschis de donația regelui Ștefan III din 1165, făcută în favoarea Mănăstirii Meseșului, dar și aceasta este urmată de documente asemănătoare doar după câteva decenii. Un anumit efect al îmbunătățirii activității cancelariei regale de către Béla III (1172-1196) - deși este îndoianic, contrar opiniilor de mai dinainte, că el ar fi introdus în anul 1181 practica de a cuprinde în înscrisuri toate cauzele dezbatute în prezență sa -, în Transilvania se observă doar peste o bună jumătate de secol. Documente cu conținut transilvan s-au păstrat, printre diplomele regelui Andrei II (1205-1235), mai sporadice, în schimb, printre cele emise de Béla IV (1235-1270) - mai numeroase. O turnură în favoarea practicăi scrisului intervine însă doar în anii 1260 - legată de demnitatea de regele cel Tânăr (*rex iunior*) al viitorului Ștefan V (1270-1272). Începând, deci, din acești ani, se înmulțesc repede și constant diplomele cu obiective transilvane, emisiile regale dominând practica scrisului din această perioadă.

Dar pentru demararea emisiilor de diplome locale era necesară recunoașterea socială a rolului de atestare juridică a scrisului. Deși diploma din 1213 a episcopului Transilvaniei, Gilelmus, emisă în favoarea cavalerilor teutoni, este prima relicvă locală de acest fel, având în vedere probabila inițiativă externă în producerea ei, este mai corect să considerăm drept cea mai veche atestare a emiterii de documente transilvane emisia din anul 1231 a Capitlului din Alba Iulia. Este semnificativ pentru stadiul nedezvoltat al practicăi scrisului în Transilvania faptul că singur Capitul a reușit să facă față multă vreme tuturor solicitărilor venite din partea societății locale în domeniul scrisului. Deși diploma din 1213 a episcopului Transilvaniei, Gilelmus, emisă în favoarea cavalerilor teutoni, este prima relicvă locală de acest fel, având în vedere probabila inițiativă externă în producerea ei, este mai corect să considerăm drept cea mai veche atestare a emiterii de documente transilvane emisia din anul 1231 a Capitlului din Alba Iulia. Este semnificativ pentru stadiul nedezvoltat al practicăi scrisului în Transilvania faptul că singur Capitul a reușit să facă față multă vreme tuturor solicitărilor venite din partea societății locale în domeniul scrisului. Afirmăm acest lucru întrucât din activitatea ca loc de adeverire (*locus credibilis*) a Conventului din Cluj-Mănăștur nu s-a păstrat nici un

monument de text din secolul XIII care să nu suscite îndoieți. Lipsa celui de-al doilea loc de adeverire este dovedită și de faptul că în cazul în care Capitul sau Episcopatul aveau nevoie în cauze proprii de diplome de credibilitate publică, chiar și la sfârșitul secolului au solicitat ajutorul ocazional al cruciaților din Turda sau al augustinilor din Alba Iulia. Este probabil că tot în aceste împrejurări se află explicația faptului că, începând din 1276, episcopul transilvan Petru emite și el din când în când diplome în cauze care de fapt intrau în competența locului de adeverire.

Cancelaria voievodală - care în sirul instituțiilor emitente de diplome avea să concureze în importanță cu locurile de adeverire - la sfârșitul epocii Arpadiene se găsea în stadiul de formare. Deși ne este cunoscută o diplomă voievodală încă din anul 1248, aceasta va fi urmată de o alta doar în anul 1271. Numărul redus al diplomelor voievodale, păstrate incidental, din ultimele trei decenii ale secolului, ne arată clar că de mult era frânătă, în condițiile politice confuze ale perioadei, activitatea de emitere de diplome a conducătorului provinciei. Voievozii, care în luptele dintre facțiuni rivale alternau unii cu alții, n-aveau nici timpul necesar, nici condiții prielnice pentru extinderea grabnică a practicii scrisului în viață juridică. Treaba cerea stabilitate, respectiv continuitate, or, tocmai acestea le lipseau. Cei care au purtat această demnitate vreme mai îndelungată, cum au fost Matei Csák (1272-1284), Roland din neamul (*de genere*) Borsa (1282-1293) și Ladislau din neamul Kán (1294-1315), însă, fără îndoială, foloseau avantajul scrisului în rezolvarea treburilor.

De fapt, și emisiile vicevoievodale trebuie considerate ca parte a activității emițătoare de diplome a voievodului; cel mai vechi document de acest fel ni s-a păstrat din anul 1282. Lucrul este evident, întrucât, în lipsa voievodului, toate atribuțiile sale erau exercitate de către vicevoievod. Și deoarece voievozii - și în secolele următoare -, deseori și timp îndelungat, se aflau la curtea regală sau pe moșiiile lor din Ungaria, de îndatoririle legate de acte trebuia să se îngrijească locuitorul lor rămas în Transilvania. Iată și explicația de ce, după generalizarea folosirii scrisului în adeveririle juridice, începând cu a doua jumătate a secolului XIV, numărul diplomelor vicevoievodale se apropie de - iar în anumite perioade chiar îl depășește - numărul diplomelor emise în numele voievozilor.

Diplomele voievodale, în ce privește forma lor exterioară și organizarea, au evoluat pe o cale normală în a doua jumătate a secolului al XIV, aliniindu-se soluțiilor de ordin general din Regatul Ungar și preluând ritmul lor de dezvoltare, întrucât voievozii erau magnați din Ungaria, unde mai înainte dețineau alte înalte demnități, iar venind în Transilvania își aduceau cu ei funcționarii de acasă (*familiaris*), ca vicevoievod sau notar pentru cancelaria lor de aici.

Tot puterea centrală era inițiatarea și a activității emițătoare de diplome a autonomiilor orașenești, dar eforturile ei au dat, probabil, rezultate modeste în secolul XIII, întrucât în epoca Arpadiană doar două diplome transilvane de acest fel au supraviețuit distrugerilor. Prima a fost întocmită în anul 1268, de către juzii Rodnei, cunoscută după minele ei de argint.

Procedeul lor - pe atunci ceva extraordinar - a făcut, probabil, ca juzii și jurații să declare că ei au primit ordinul de la rege ca pricinile dezbatute verbal în fața lor să fie cuprinse într-un înscris. Dintr-o diplomă parțial autentică se știe că pârgarii Sibiului aveau sigiliu încă din anul 1280. Cu toate acestea, chiar și în rânduiciile locuitorilor orașelor transilvane cele mai evoluate, cerința socială pentru utilizarea scrisului a apărut numai după ce meșteșugurile și comerțul au cunoscut o dezvoltare însemnată între

zidurilor urbelor. Numindu-se încă sat (*villa*), Sibiu întocmește, ce-i drept, chiar în anul 1292, diplomă cu privire la darea spitalului său în proprietatea cruciaților, dar - după toate probabilitățile - ca urmare a doleanței părții ecclaziastice. Era necesară, în continuare, o dezvoltare de câteva decenii pentru ca, la mijlocul secolului XIV, practica diplomatică a orașelor transilvane să prindă definitiv rădăcini în practica locală.

Cu atât mai asemănătoare se prezintă situația și în administrațiile provinciale, deși începuturile practicii scrisului din comitate datează încă de la sfârșitul secolului XIII. Dacă putem să dăm crezare unei informații îndoelnice, atunci acceptăm că secuii de Telegd au emis, în anul 1280, o diplomă într-o afacere de vânzare-cumpărare. Dar, deoarece una dintre părți era sas, și la încheierea actului juridic au participat bărbați de frunte din Sighișoara, iar înțelegerea a fost întărิตă cu sigiliul Sibiului, și acest document trebuie considerat mai degrabă produs al uzanței orășenești decât al scrisului provincial. Situația reală din provincie se oglindește mai bine într-un text datat din anul 1299, întocmit tot într-o cauză dintre secui și sași. De altfel, toate celelalte date ne arată că începuturile practicii scrisului provincial în Transilvania trebuie să le legăm de practica ecclaziastilor sași și a proprietarilor sași - grāv - în formare, datându-le din ultimii ani ai epocii Arpadiene.

Importanța scrisului prin care se asigură un drept a devenit conștientă în societatea laică transilvană în primul rând - este evident - pentru proprietarii cei mai înstăriți. Banul Mikud din neamul Kőkényes-Radnót, precum și rudele lui au emis diplome, în nume propriu, încă din anii 1285-1288, în mai multe ocazii. S-ar putea că asemenea magnați să fi avut deja cărturarul lor, dar este mai probabil că și ei s-au adresat notarului locului de adevărire al Capitlului sau au solicitat, ocazional, alte persoane ecclaziastice pentru redactarea diplomei lor, cum a procedat Béldi Zériás în 1295. Aceste începuturi modeste ale activității emiterii de diplome particulare, însă, nu s-au putut înscripe nici în Transilvania, întrucât concepția juridică maghiară a considerat de credibilitate publică numai diplomele emise sub sigiliu autentic, dar aşa ceva nu aveau decât locurile de adevărire și demnității superioare. Diplomele particulare sunt, deci, nu numai în epoca Arpadiană, ci în toată perioada dinainte de secolul al XVI-lea, niște rarități printre izvoarele istorice transilvane.

Volumul oferă o bază sigură pentru lămurirea începuturilor practicii emiterii de diplome transilvane. Materialul cuprins în el atestă neîndoelnic înrădăcinarea pe teritoriul voievodatului Transilvaniei a practicii scrisului, asimilarea instituțiilor, a tipurilor de diplome, a regulilor de redactare și de formă care s-au dezvoltat în practica generală a scrisului din Regatul Ungar. Elementele dezvoltării pe mai departe erau date deci, dar practicarea pe scară largă a emiterii de diplome în Transilvania va cunoaște o însemnată extindere, cu caracter de masă, numai după ce - datorită schimbării dinastiei - condițiile politice labile se vor consolida, când se va restabili puterea regală, respectiv voievodală, adică începând din anii 1320, altfel spus, cu o întârziere de aproape o jumătate de veac față de situația generală a țării. Începând din această perioadă, practica diplomatică de pe teritoriul voievodatului urmărea cu rigurozitate evoluția generală a țării, cu menționata deosebire că indicii ei cantitativi arată o oarecare rămânere în urmă nu numai față de practica diplomatică din regiunea Transdanubia sau Ungaria de Sus, ci și față de teritoriile de dincolo de Tisa.

Materialul izvoarelor istoriei medievale a Transilvaniei se compună însă nu numai din relicve de documente create pe teritoriul ei. Mai ales pentru primele veacuri. Majoritatea informațiilor ne oferă datele răzlețe ale diplomelor regale de dinainte de

1200, însemnările Registrului de la Oradea pentru prima jumătate a secolului XIII, respectiv de diplome papale. Importanța ambelor grupe de izvoare scade esențial pentru perioadele de mai târziu, dar rolul lor complementar se păstrează și atunci când practica diplomatică va avea și în Transilvania un caracter de masă. Este regretabil însă că deocamdată nu avem o imagine satisfăcătoare asupra cantității materialului privitor la Transilvania medievală din Arhiva Vaticanului, căci cu siguranță putem spera și de acolo la însemnate izvoare diplomatice.

Referitor la cele de mai sus, v. Szentpétery Imre, *Magyar oklevéltan* (Manual de diplomatică maghiară), 1930; Jakó Zsigmond, Radu Manolescu: *A latin irás története* (Istoria scrierii latine), 1987, Budapest; Kumorovitz L. Bernát: *A magyar pecséthasználat a középkorban* (Utilizarea sigiliilor maghiare în evul mediu), Budapest, 1993; Pall Francisc: *Diplomatica latină cu referire la Transilvania (sec. XI-XV)*, în DIR, Introducere, II, București, 1956; Jakó Sigismund, Radu Manolescu: *Scrierea latină în evul mediu*, București, 1971; Jakó Sigismund: *Sigilografia cu referire la Transilvania*, în DIR, Introducere, II, București, 1956.

Transmiterea textelor medievale

Este evident că cele doar 500 și câteva relicve de documente, care, dovedindu-se autentice, au fost cuprinse în volumul de față, sunt numai fărâme ale unui material, odinioară existent, referitor la izvoarele istoriei de trei secole a Transilvaniei. Astăzi ar fi o încercare zadarnică să ghicim, care să fi fost proporția dintre diplomele pierite și cele păstrate. Se poate admite însă cu certitudine că în perioadele din care ni s-au păstrat mai puține diplome, chiar inițial exista un număr de acte mai redus decât în cele din care diplome mai numeroase atestă până azi utilizarea scrisului în vremea aceea. În teritoriile prădate de otomani, distrugerile războaielor explică nimicirea masivă a moștenirii de acte medievale ale țării. Dar soarta a salvat Transilvania de dominația otomană și dinainte de secolul XII numai despre perioada de început a practicii scrisului trebuie presupus că distrugerile provocate de războiuri au decimat relicvele de documente, de altfel nici inițial nu prea numeroase. Proporția pe perioade a textelor prezentului volum nu lasă nici un dubiu asupra faptului că firava practică a scrisului transilvan a suferit prima lovitură necruțătoare, până la sânge: marea invazie tătară din anul 1241 și apoi distrugerea orașului Alba Iulia de către sași, în anul 1277. Ambele lovitururi, evident, au nimicit centrul teritorial al practicii scrisului: locul de adeverire din cadrul Capitlului și arhiva sa. Avem date clare, directe, care stau mărturie că o nouă incursiune tătară, în anul 1285, a provocat distrugeri serioase în documentele întocmite după dezastrele anterioare. Deci nu întâmplarea, o eventualitate, ci istoria a modelat în aşa fel materialul volumului încât o bună treime a diplomelor provine din ultimul deceniu și jumătate al epocii Arpadiene de trei secole.

Fondul documentar diplomatic transilvan timpuriu ar fi suferit o pierdere de o proporție și mai mare decât cea cunoscută, dacă în a doua jumătate a secolului XIII nu se răspândea practica de transcriere a diplomelor. Locurile de adeverire au emis - după diplomele prezentate de părțile solicitante sau după copia păstrată în arhivele lor, respectiv după textele cuprinse în registre în momentul emiterii - transumpte autentice, redactate în forme riguroș reglementate. La fel a procedat și cancelaria regală în cazul

atestărilor ulterioare date de suveran. Mulțumită acestor practici ni s-a păstrat în formă de tranumptum marea majoritate a textelor diplomelor transilvane timpurii. Alături de ele, un număr mare îl reprezintă diplomele transcrise nu în textul lor integral, ci numai rezumativ, respectiv cele a căror existență de altădată o știm doar din simple mențiuni de mai târziu. Chiar și modestele relicve păstrate ne arată ce pierdere a suferit istoriografia prin nemicirea registrelor de după 1285 ale Capitului Transilvaniei. Fragmentele acestora din anii 1285, 1291 și 1318 au fost publicate de Györffy György, *Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanának registruma* (Începuturile orașului Alba Iulia. Denumirea și registrul capitului), în "Századok" (în continuare: Sz), 107/1983, p. 1103-1134. Protocolele reîncepute de locul de adevărire al Capitului după 1277 au căzut pradă devastării orașului Alba Iulia din 1601 și 1658, iar registrele Conventului din Cluj-Mănăstur dinainte de 1438 - răscoalei țărănești conduse de Nagy Antal din Buda.

După o investigație temeinică, chiar în stadiul actual al cercetării, putem risca o estimare, anume că materialul izvoarelor medievale ale Transilvaniei istorice păstrate în diplome dinainte de anul 1542 cuprinde circa 30-35 de mii de texte. Desigur, această cantitate, în primul rând având în vedere faptul că numărul transcriptiilor este necunoscut, s-ar putea să se modifice chiar într-o proporție mai însemnată. Însă putem afirma cu suficientă certitudine atât și acum: moștenirea medievală a diplomaticii voievodatului Transilvaniei în privința mărimii se situează în zona de mijloc a provinciilor de odinioară ale țării și este o unitate însemnată a practicii scrisului din Ungaria. Nu este de o asemenea dimensiune încât să nu putem face față la publicarea ei, dar e destul de bogată ca explorare a sa să poată da un avânt medievisticii maghiare în ansamblu. Examinarea unei unități de mărimea unei provincii a țării pe baza materialului complet, în cunoașterea deplină a izvoarelor evoluției, oferă rezultate mult mai exacte cercetătorilor istoriei medievale a Bazinului Carpaților.

Transmiterea textelor în manuscrise

Acest material al izvoarelor transilvane, de o cantitate considerabilă, ni s-a transmis până în zilele noastre peste toate vicisitudinile veacurilor. Până în secolul al XVIII-lea, diplomele au fost privite aproape exclusiv numai ca dovezi ale drepturilor de proprietate, beneficiarii îngrijindu-se de păstrarea lor doar din considerente practice, materiale. Persoanele particulare, instituțiile, comunitățile și orașele își păzeau arhivele cu mare vigilență față de orice pericol. Mulțumită lor, cu toate schimbările radicale intervenite în condițiile perioadei Principatului, a supraviețuit pieirii o atât de mare cantitate a scrisului epocilor anterioare și a apucat vremurile în care diplomele de odinioară au început să fie private ca izvoare ale cercetării științifice.

Drept început al demersurilor științifice pentru publicarea izvoarelor diplomatice transilvane medievale se consideră anul 1550, când' episcopul Frater Georgius Martinuzzi (1482-1551) a tipărit la Cluj, protocolul Capitului de Oradea dintre anii 1208 și 1235, cuprinzând sentințele probei fierului sau ordaliile și alte cauze juridice (*Ritus explorandae veritatis, quo Hungarica natio in dirimend controversiis ante annos trecentos et quadraginta usa est et eius testimonia plurima in sacrario summi templi Varadiensis reperta*, Colosvarii, 1550). De fapt, însă, abia de la sfârșitul secolului XVII începe încheierea de colecții manuscrise de izvoare istorice, parțial cu scopuri științifice, parțial în serviciul apărării drepturilor. Aceste colecții, în general, sunt caracterizate de culegeri de texte cu predilecție pentru lămurirea problemelor legate de epoca

Principatului Transilvaniei, și mai puțin de un interes pentru monumentele diplomatice medievale. Aceasta se explică prin faptul că victoria reformei asupra vechii biserici, precum și puterea princiară care a luat locul voievodatului, au despărțit, cu o cezură puternică, evoluția transilvană în două părți, ceea ce a marcat în mod hotărâtor și interesul societății față de istorie. Epoca premergătoare Reformei și Principatului, deoarece față de cunoașterea ei, societatea nu era legată prin interes de ordin practic, nu se bucura de o atenție mai profundă până la apariția istoriografiei științifice.

Colecții de izvoare culese de iezuiți

Începuturile edițiilor de izvoare transilvane de mai târziu pot fi socotite de la realizarea marilor colecții de copii, întocmite de reprezentanții școlii iezuite de istoriografie. Materialul acestor colecții cuprinde întreg teritoriul Regatului Ungar medieval, deci și Transilvania, iar prin bogăția lui a servit mai târziu drept bază pentru activitatea de publicare de izvoare pentru cele trei popoare de aici. Scopul principal al acestei culegeri bine organizate era înflorirea istoriografiei ecclaziastice din Ungaria, dar a profitat de ea întreaga cercetare istorică. Activitatea a pornit pe la 1693, ca urmare a apelului *Modus materiae conquirendae, pro Annalibus Ecclesiasticis regni Hungariae continuandis a patre Gabriele Hevenesi compositus et typis datus*, lansat de monahul iezuit Hevenesi Gábor (1656-1715). Patronajul activ, venit din partea demnitarilor bisericesti și de stat, a deschis în fața cercetătorilor iezuiți arhivele publice, care până atunci fuseseră închise. Datorită acestor împrejurări, într-un răstimp relativ scurt, s-a înjgbebat o colecție manuscrisă de izvoare în 140 de tomuri voluminoase. În depistarea izvoarelor transilvane, ajutorul cel mai de susținut al lui Hevenesi a fost un frate de ordin, Bzenesky Rudolf (1631-1715). Din culegere ambilor sunt păstrate câteva tomuri și în colecția manuscrise a Bibliotecii Batthyaneum din Alba Iulia.

Activitatea de culegere a precursorilor și controlul critic al materialului adunat au fost continue de doi istorici din generația mai tânără a iezuiților maghiari: Kaprinai István (1714-1785) și Pray György (1723-1801). Drept rezultat al muncii lor, colecția iezuită - pe care Kaprinai singur a îmbogățit-o cu 102 tomuri - ajunsese până la mijlocul secolului XVIII la 323 de tomuri. Acest material informațional istoric, de o bogăție de neînchipuit mai înainte, urma să fie editat, spre folosul public, de către Kaprinai, în *Analecta diplomatum regni Hungariae notis historicoo-criticis illustrata*, dar din cauza dizolvării ordinului său (1773) el n-a reușit să-și realizeze publicația.

Sarcina a fost dusă la bun sfârșit de un iezuit și mai tânăr, Katona István (1732-1811). În cele 42 de volume ale colecției *Historia critica regum Hungariae* apărute în anii 1779-1817, el a intenționat să publice cât mai multe din rezultatele datelor cuprinse în colecțiile iezuite. Această ediție, de o dimensiune impunătoare, a constituit de atunci și până azi baza solidă de la care ar trebui să pornească orice inițiativă științifică dacă ea se angajează să publice diplomele medievale ale Ungariei. Colecția manuscrisă a istoricilor iezuiți este păstrată la Biblioteca Universității din Budapesta.

Referitor la cele de mai sus, v.: Hóman Bálint: *A forráskutatás és forráskritika* (Cercetarea izvoarelor și critica lor), Budapest, 1925; idem, *Kishevesi Hevenesi Gábor, a magyar történeti forráskutatás első szervezője* (Kishevesi Hevenesi Gábor, primul organizator al cercetării izvoarelor istorice maghiare) în "Klebelsberg Emlékkönyv", Budapest, 1925, p. 453-462; Hölvényi

György, A magyar jezsuita történetirok (Istorici maghiari iezuiți), în "Magyar Könyvszemle" (în continuare: MKvSzle) 90/1974, p. 232-248.

Colecții de izvoare culese de sași

Deși culegerea de izvoare a perioadei colecțiilor manuscrise a avut în vedere unitatea de odinioară țării și cuprindea, deci, și materialul cu privire la Transilvania, aici trebuie să vorbim și despre inițiativele de însemnatate teritorială, care au avut și ele un rol în transmiterea până în zilele noastre a diplomelor transilvane medievale. Cu toate acestea, în majoritatea lor, nu se întrec proporțiile și valorile științifice cu colecțiile generale ale iezuiților, în Transilvania ele au devenit inițiatorii direcți ai diplomatarelor tipărite.

Printre aceste colecții, un grup aparte îl reprezintă culegerile de izvoare realizate de cercetători sași. Ele cuprind aproape exclusiv copii ale diplomelor păstrate în arhivele din Tara Sașilor (Terra Saxonum, Sachsenland) sau ale celor care se referă la instituții ecclaziastice și publice, precum și la localități săsești, în majoritate din perioada de după Reformă, fiind alcătuite, mai degrabă, în scopul apărării drepturilor decât în interesul cercetării științifice.

Sirul acestor colecții este deschis de culegerea în patru volume *in-folio* a lui Georg Haner (1672-1740), intitulată *Nota bene maius*. Ea a fost continuată de fiul său, Georg Jeremias Haner (1707-1772), cu *Conservatorium documentorum ad historiam Transilvaniae eclesiasticam spectantium novo-antiquorum*, în trei volume, *in-quarto* și cu *Chartophylax ad custodienda varia historiam Transsylvaniae civilem spectantia documenta antiquo-nova*, tot în trei volume, dar *in-folio*. Toate aceste volume au fost păstrate de biblioteca din Sibiu a Bisericii Evanghelice Săsești (Landeskirche).

La fel a luat naștere, prin munca continuată de mai multe generații de intelectuali, timp de un secol și jumătate, colecția de copii în 15 volume *in-folio* a familiei Soterius. Culegerea, intitulată *Collectanea ad historiam patriae pertinentia*, a fost inițiată de Georg Soterius (†1728), continuată de fiul său Georg Soterius junior (1704-1765), apoi de nepotul Johann Michael Soterius (1742-1794), strănepotul Johann Michael Soterius junior (†1838) și, în sfârșit, de Friedrich Soterius (1821-1856), care, după aceea a pus-o la dispoziția publicului în Biblioteca Brukenthal din Sibiu.

Este deosebit de bogată în texte de diplome medievale culegerea lui Martin Fay (†1786), în cinci volume, intitulată *Codex privilegorum*, care, într-o proporție însemnată avea la bază cele opt volume *in-quarto*, copiate de memorialistul Michael Conrad von Heidendorf (1730-1821), sub titlul *Collectanea*. Soarta acestei culegeri, cândva păstrată în biblioteca Liceului săsesc din Mediaș, în dezordinea ce a urmat după cel de-al doilea război mondial, este necunoscută.

În alcătuirea colecțiilor de izvoare culese de sași - provenite dintr-un cerc destul de restrâns și în privința relațiilor săsești - intervine o cotitură hotărâtoare după căderea regimului iozefinist (1790). Iosif al II-lea (1780-1790) a încadrat și autonomiile săsești în noul sistem administrativ-teritorial unitar alcătuit de el. Fondarea vechimii și a caracterului juridic al scaunelor, autonomiilor și ale Comunității Săsești (Nationsuniversität) cu date cât mai aproape de începuturi a fost socotită necesară - din considerente politice - și după refacerea vechiului sistem, abolit de împărat. August

Ludwig Schlözer (1735-1809), profesor universitar la Göttingen, solicitat să ia în apărare drepturile sașilor, în 1790 a sugerat ideea alcăturii unui diplomatar național săesc (Nationalurkundenbuch). Din acest moment, obiectivul principal al culegerii de izvoare istorice săsești a devenit realizarea acestui plan. Cu scopul de a le publica într-un volum asemănător, arhivarul Martin Georg Hirling a copiat - la ordinul comitelui săesc -, în anii 1790-1792, piesele cele mai importante din arhiva orașului Sibiu și din Arhiva Națională Săsească. Cu același scop au fost alcătuite de către Joseph Karl Eder (1760-1810) și cele șapte volume *in-folio*, sub titlul *Analecta diplomaticum ad Hungariae et Transsilvaniae res illustrandas pertinentium*, păstrate în Biblioteca Națională Széchényi, la Budapesta.

Toate aceste stăruințe au fost încununate de colecția manuscrisă a lui Martin Reschner (1791-1872), intitulată *Diplomatarium continens monumenta antiqua litteraria res Saxonum Transsylvaniae tam ecclesiasticas, quam civiles illustrantia*. În cele 11 volume *in-folio* ale ei se găsesc copiate peste 2000 de diplome medievale și regestele cătorva sute de documente. În această muncă, distinsă și din punctul de vedere al calității, colaboratorii lui Reschner au fost Karl Neugeboren (1789-1861) și Johann Georg Schaser (1792-1860). În anul 1828, cei trei specialiști, bine pregătiți și în paleografie, au prezentat conducerii Nationsuniversität un plan detaliat cu privire la editarea diplomatarului sașilor din Transilvania (în "Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde", în continuare: VerArch, 10/1872, p. 305-307). Deși planul a fost susținut de conducătorii instituțiilor competente, cauza editării diplomatarului a eşuat, căci liderii de opinie ai sașilor de la țară, ecclaziastici și mireni deopotrivă, au crezut că prin darea în vîleag a diplomelor s-ar expune unui pericol privilegiile și interesele lor materiale. Colecțivul lui Reschner ar fi purces - cu toate aceste obiecții - la editarea diplomatarului, dar la anunțul publicat de ei, în 1830, nu s-au prezentat 50 de persoane care să subscrive. Realizarea celor două colecții - *Diplomatarium* în 11 volume și *Collectanea* în 7, devenite accesibile în Biblioteca Muzeului Brukenthal - s-au dovedit, totuși, un act de importanță în istoria științei, deoarece după două decenii, o dată cu schimbarea condițiilor, din ele a putut să pornească publicarea diplomatarului săesc medieval.

Un rol asemănător i-a revenit și colecției de manuscrise copiate a lui Schaser, numărând peste 1.100 de texte, precum și listei întocmite de Neugeboren despre materialul din epoca Arpadiană și publicată de el în 1847, sub titlul *Tentamen indicis diplomatici publici*, ca și manuscrisului cuprinzând copia a 1800 de diplome provenite din anii 1301-1500 culese de Karl Schwarz (1817-1875), între 1845 și 1848, din însărcinarea dată de "Verein für siebenbürgische Landeskunde". Perioada colecțiilor manuscrise săsești se încheie cu activitatea lui Karl Ludwig Czekelius von Rosenfeld (1804-1869), prin culegerea sa conținând copia a 483 diplome medievale și regestele a 306. Spre deosebire de precursori, el și-a extins culegerea și asupra materialului Capitlului Transilvaniei și al Conventului din Cluj-Mănăștur. Cerințele vremii însă așteptau deja diplomătare tipărite, iar condițiile preliminare, prin colecțiile manuscrise realizate în privința sașilor, au și fost create încă la mijlocul secolului al XIX-lea.

Referitor la cele de mai sus v.: Zimmermann, Franz, *Handschriftliche Urkunden-Sammlungen siebenbürgischen Ursprungs für die Periode bis 1526*, în VerArch, 19/1884, p. 99-125; Gündisch, Gustav, *Das Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen Wege landeskundlicher Forschung*, Köln-Wien, 1988, p. 73-82.

Începuturile cercetării maghiare transilvane a izvoarelor istorice

În transmiterea materialului scriptic al epocilor trecute, cercetarea maghiară transilvană și-a urmat calea proprie, dar în strânsă legătură cu cercetarea din Ungaria, precum și cu inițiativele săsești. Ce-i drept, istoriografia este datoare, deocamdată, cu elaborarea amănunțită a ramurii transilvane a cercetării maghiare în izvoare istorice, dar colecțiile cele mai însemnate pot fi evaluate, trăsăturile specifice ale acestei preocupări pot fi contestate, fiind sesizabilă și măsura în care a contribuit la salvagardarea și explorarea materialului de izvoare istorice ale Transilvaniei dorința de autocunoaștere a maghiarilor.

Culegerea de izvoare istorice la maghiari are două ramificații de început în cursul secolului XVII. Într-o ramură, ea este promovată, din interesul de ordin practic, de către membri culpi ai elitei politice, iar într-o altă ramură - din dorința de cunoaștere, animată de către intelectuali literați. Membri ai familiilor de magnați, care au alternat la conducerea statului generații de-a rândul au întocmit adevarate colecții din copiile unor acte și chiar din originale privind preliminariile și evoluția celor mai importante probleme politice, în vederea justei orientări și a pregătirii urmașilor lor pentru viața politică. Aceste acte datorită poziției lor influente - le-au fost accesibile, chiar dacă erau păstrate în arhiva principelui. Exemplele grăitoare sunt în această privință izvoarele primordiale de istorie generală împrumutate de Bethlen Farkas (1639-1679) în vederea elaborării operei sale istorice, sau cele adunate într-un mare număr în arhiva de familie a lui Teleki Mihály (1634-1690) (în "Magyar Történelmi Tár", 20/1875, p. 102-116, "Történelmi Tár" 1883, p. 416). Deși această practică a dăinuit și în secolul XVIII, de prezentarea rezultatelor ei valoroase nu ne ocupăm aici, întrucât aceste culegeri - cu totul de înțeles - cuprind acte provenind numai de la începutul Principatului încoaace.

De altfel, omul epocii aprecia diplomele nu ca izvoare istorice, ci ca acte juridice justificatoare ale proprietății și ale statutului stărilor. Am văzut mai sus cum păzeau sașii diplomele lor de a nu fi date publicitatii chiar și la începutul secolului XIX, deși drepturile lor erau apărate de privilegiile comunitare care-i cuprind solidar pe toți deopotrivă. Faptul se prezintă și mai accentuat în cazul păturii maghiare privilegiate, căci statutul ei juridic și starea ei materială aveau la bază diplome de danie familială sau chiar personală. Aceste rezerve manifestate au împiedicat, fără îndoială, cercetarea istoriei. Totodată însă, această atitudine, prin grija dovedită fară de păstrarea actelor juridice ale arhivelor familiale și a documentelor de arhivă publică a celor două locuri de adeverire, a salvat de la pieire un material de izvoare istorice de o valoare inestimabilă. Este de ajuns să ne referim - pe lângă sistematizarea arhivelor publice și particulare - la acțiunea ce a durat aproape o jumătate de veac, în cursul căreia, începând din anii 1760, Dieta a dispus copierea marii majorități medievale a arhivei Capitului și a Conventului, pentru a salva diplomele de la distrugeri.

Lăsând la o parte autorii secolului XVII, care s-au angajat în prezentarea istoriei Principatului - în primul rând Szamosközy István (1565-1612) și Bethlen Farkas -, începuturile protecției izvoarelor istorice în scopuri științifice sunt legate și la maghiari de intelectualitate - preoți și profesori. O continuitate în această privință poate fi socotită mai întâi de la activitatea lui Bod Péter (1712-1769). De el se leagă activitatea de cercetare a lui Hermányi Dienes József (1699-1763). Ei doi însă s-au interesat mai mult de relicve literare și, în special, de monumente de limbă maternă, dar este cunoscut

faptul că Dienes a cules copii și după diplomele arhivei Capitlului. Bogata sa colecție, numărând 158 de volume, a fost preluată de o rudă a sa, Benkő József (1740-1814), animat de ideea îmbogățirii ei în continuare, deja de interes istoric. Colecția aceasta, adăugită cu copia multor diplome medievale, a ajuns în posesia bibliotecii Colegiului Bethlen din Aiud și a fost nimicită, aproape total, împreună cu biblioteca, în timpul incendiului orașului, în ianuarie 1849.

Independent de cercul amintit, s-a format colecția baronului Szilágyi Sámuel († 1771), mai întâi agent aulic protestant la Viena, apoi asesor la Tabula Regală din Transilvania. Culegerea izvoarelor a început-o în jurul anului 1738, după toate semnele la unele îndemnuri vieneze. Acestor îndemnuri le poate fi atribuită și propunerea sa din 1740 cu privire la înființarea unei societăți maghiare a savanților. Textele de diplome medievale din colecția sa le-a procurat, mai cu seamă, din arhive din Ungaria și prin colecționari de acolo, printre care mijlocitorul lui era Dobai Székely Sámuel (1704-1779). Colecția, care inițial conținea cel puțin 36 volume *in-folio*, după moartea sa - neavând urmași - a fost moștenită de prietenul său, contele Székely Ádám (†1789), care, probabil, a îmbogățit-o și el; după moartea acestuia a revenit bibliotecii Colegiului Reformat din Cluj. Din colecție astăzi se găsesc 15 volume *in-folio*, la Arhivele Statului din Cluj. În aceste volume, 503 texte dinainte de Mohács s-au transmis cercetătorilor de mai târziu, dintre care Kemény József - este lucru dovedit - a preluat unele pentru al său *Diplomatariu*.

Activitatea lui Cornides Dániel

Interesul lui Cornides Dániel (1732-1787) - spre deosebire de alții - s-a îndreptat în mod explicit către diplomele medievale. Colecția de copii alcătuită de el este indispensabilă și azi, reprezentând o performanță marcantă a cercetării maghiare transilvane din secolul al XVIII-lea. Cornides a venit în Transilvania în 1761, din Țara de Sus a Ungariei, devenind preceptor al familiei Wesselényi, iar din anul 1766, fiind secretarul contelui Teleki József (1738-1796) - custode al Coroanei, a trăit la Cluj, Jibou, Sibiu și Ghernesig (Gornești). Din Transilvania a plecat în anul 1784, când a fost numit profesor al diplomaticii și heraldicii la Universitatea din Pesta. Relațiile sale în Ungaria și Transilvania i-au înlesnit să se angajeze la alcătuirea diplomatarului întregului regat medieval. Avea legături de colaborare și chiar amicale, cu cei mai însemnați istorici și colecționari ai vremii. Cu toți cei care puteau fi de ajutor în realizarea obiectivului propus. Printre altele, faptul e dovedit de corespondența sa întreținută cu Batthyány Ignác (1741-1798), Martin Felmer (1720-1761), Horányi Elek (1736-1809), Pray György, Dobai Székely Sámuel.

Însoțindu-l pe Teleki József, de mai multe ori și timp îndelungat, s-a găsit la Pesta și Viena. În primul oraș se afla în antrajul profesorilor universitari, iar în metropola imperială - în cercul lui Adam Kollár (1718-1782) și Maximilian Hell (1720-1792), precum și în societatea altor personalități savante ale Curtii. Avea relații deosebit de strânse cu reprezentanții vieții spirituale a sașilor. Mulțumită acestor legături a reușit el să aibă acces la diplomele arhivei din Sibiu, păstrate cu multă atenție. Prin intermediul patronului său și prin cunoștințele sale din rândurile magnaților, i s-au deschis arhivele familiale, ecclaziastice și instituționale de dincoace și dincolo de Piatra Craiului. Avea voie să copieze acte la Alba Iulia, la Lelesz, Jászó, în arhiva Camerei Ungare și la colecția de manuscrise a Bibliotecii Imperiale. A avut voie să cerceteze la

Pannonhalma, precum și posibilitatea să cunoască arhivele din Slavonia, Biblioteca Marciana din Veneția, Ambrosiana din Milan, biblioteca princiară din Parma, colecțiile din Praga, Drezda sau Göttinga. Teleki și-a scutit protejatul de grijile existențiale, ca el să-și poată concentra tot efortul asupra realizării planurilor sale științifice. Ba și mai mult, prin prestigiul său social, i-a promovat activ cercetările. I-a asigurat, deci, lui Cornides niște posibilități de cercetare a izvoarelor pe care nici un contemporan nu le avea. Și Cornides a știut să fructifice aceste posibilități.

În anul 1787, când Cornides, neașteptat, a încetat din viață, în colecția sa manuscrisă, pe jumătate chiar redactată, se afla alcătuit într-un corpus diplomatarul Ungariei medievale cel mai sistematizat până atunci și întocmit sub un control critic temeinic. Acest manuscris, împreună cu toate însemnările și cărțile savantului secretar devenit prieten al său, a fost cumpărat de Teleki József, spre a preveni risipirea - destin fatal de care au avut parte atâtea colecții anterioare. Moștenirea savantă a lui Cornides, încorporată în biblioteca din Pesta a familiei Teleki, după 1826 a intrat în proprietatea Academiei Maghiare de Științe, constituind și până azi o strălucită dovdă a nivelului modern al cercetării maghiare de izvoare în secolul al XVIII-lea. Acest *Diplomatarium* alcătuit de Cornides, în 12 volume, a conservat în total textele a 1732 de diplome medievale, în copii autografe sau făcute de alții. Spre norocul nostru, majoritatea diplomelor transilvane ni s-a păstrat în copii îngrijite aparținând lui Cornides.

Referitor la cele de mai sus, v. F. Csanak Dóra, *Két korszak határán*, Budapest, 1983, p. 443-454.

CUCERIREA CETĂȚII ALBE DE CĂTRE TURCI LA 1484

ÎNTR-UN IZVOR ITALIAN MAI PUȚIN CUNOSCUT

IONEL CÂNDEA

Succesor în timp al anticului Tyras, oraș al grecilor și apoi al romanilor¹, Belgorod Dnestrovskul de astăzi este și un urmaș de seamă al Cetății Albe medievale.

Așezarea din această vreme² ca și cetatea, cu etapele sale constructive ce s-au întins pe mai multe hectare dar și pe mai multe secole, au suprapus în bună măsură vestigiile antice. Cucerirea ei de către oștile lui Baiazid al II-lea la 1484 a reprezentat un moment hotărâtor în destinul marelui centru comercial de la limanul Nistrului.

Pușine surse contemporane au povestit evenimentul și cu atât mai puțin relatarea a venit din partea unor martori oculari. Cunoscând caracterul laconic al stîrilor consemnate de cele mai vechi cronici ale Moldovei³, precum și modul specific în care turcii relatează victoriile lor contra creștinilor⁴, ni se pare util și interesant totodată să

¹ Pentru cercetarea arheologică în vatra antică a orașului grecesc și apoi roman a se vedea pentru vremea din urmă S. D. Krijițki, I. B. Kleiman, *Raskopki Tiri v 1963 i v 1965-1976 gg.*, în *Anticnaia Tira i srednevekovii Belgorod*, Kiev, 1979, p. 19-54. Pentru cercetările arheologice mai vechi de la Tyras (Cetatea Albă) se pot evoca cele realizate și publicate de E. von Stern, *O poslednich raskopkach v Akkermanie*, în ZOOID, 21, 1901, p. 33-61, P. Nicorescu, *Scavi e scoperte di Tyras*, în EDr, 2, București, 1924, p. 378-415, idem, *Cetatea Albă*, Craiova, 1931; idem, *Fouilles de Tyras*, în *Dacia*, 3-4, 1933, p. 557-601.

² Cercetarea arheologică în așezarea medievală este cel mai bine ilustrată sub raport bibliografic în lucrarea d-nei A. A. Kravcenko, *Srednevekovii Belgorod na Dnestre (Konec XIII-XIV v.)*, Kiev, 1986 precum și în studiul de arhitectură militară datorat Marianei Șlapac, *Cetatea Albă*, Chișinău, 1998.

³ A se vedea analiza celor mai vechi relatari ale izvoarelor noastre narrative interne la N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 156-157 și notele (2)-(5) și respectiv (1).

⁴ Izvoarele otomane privitoare la acest eveniment crucial din istoria așezării și a fortificației medievale de la Cetatea Albă au fost amplu explorate de către osmanistul Nicoară Beldiceanu. Câteva dintre studiile sale fundamentale privitoare la campania din vara anului 1484 contra celor două cetăți moldovene sunt binecunoscute. Așadar, N. Beldiceanu, *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayezid II*, în SOF, XXIII, 1964, p. 36-90, idem, *La Moldavie ottomane à la fin du XVIe siècle et au début du XVIe siècle*, în REI, 1969, 2, p. 239-266; idem, *Kilia et Cetatea Albă a travers les documents ottomans*, în *ibidem*, 1968, 2, p. 217-262; N. Beldiceanu, Jean Louis Bacqué-Grammont et M. Cazacu, *Recherches sur les Ottomans et la Moldavie ponto-danubienne entre 1484 et 1520*, în *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, XLV, 1, 1982, p. 48-66, și în sfârșit, N. Beldiceanu, *La Campagne ottomane de 1484: ses préparatifs militaires et sa chronologie*, în RER, t. V-VI (1957-1958), 1960, p. 67-77, nu introduce în discuție izvorul italian, semnalat pentru prima dată în literatura noastră istorică de către N. Bălcescu.

cunoaștem un punct de vedere (oarecum) calificat⁵ și, într-un fel, independent. Este vorba de relatarea florentinului Andreea Cambini, apărută în lucrarea *Libro della origine de Turchi et imperio dellii Ottomanni*, publicată la Florența în 1537.

Acest izvor a fost pentru prima dată tradus și folosit în istoriografia noastră de către N. Bălcescu în cunoscuta sa lucrare *Puterea armată și arta militară la români*⁶, într-o ediție mai târzie (Veneția, 1654).

Apoi B. P. Hasdeu este cel care în *Arhiva Istorică a României*⁷ va continua traducerea și va publica integral pasajul din opera lui Cambini în care se vorbește despre asediul din 1484 al Cetății Albe. Hasdeu va așeza la începutul documentului cu nr. 310 următoarea notă: "Florentinul Andrea Cambini descrie assediul și luarea Cetății -Albe de către sultanul Baiazid II din mânele lui Ștefanu cel Mare.

Autorul trăi din timpul evenimentului, și profită fără îndoelă, de povestirea vre-unui martură ocularu, fiindu-că Italianii, mai cu seamă Genovezii, aveau în Cetatea-albă chiară ună comptorii comerciali. Din istorică noastră numai reposatul Bălcesco cunoscuse pe Cambini. Noi reproducem textul după ediția cea mai veche și cea mai rară *Libro della origine de Turchi et imperio dellii Ottomani*, Firenze, 1537, in-8, p. 49-51".

La nota de mai sus adăugăm și precizarea făcută tot de Hasdeu, într-o notă de subsol⁸, în care arată că de la pasajul privitor la descrierea amplasamentului Cetății Albe: "Locul e foarte bine întărit...etc", el urmează (folosește) "tradușiunea lui Bălcescu, din Magazinul istoricu, t. 2, p. 60-63 pe care o reproducem fără schimbare, ca omagiu pentru memoria illustrului reposatū".

Tot la sfârșitul veacului trecut, N. Iorga a cunoscut izvorul în discuție în ediția târzie intitulată *Historia universale dell origine, guerre et imperio de Turchi* alcătuită de Francesco Sansovino și publicată la Veneția în 1654⁹.

În monografia închinată celor două cetăți surori, Chilia și Cetatea Albă, N. Iorga, trecând în revistă izvoarele ce relatează evenimentul atât de important pentru ambele, petrecut în 1484, arată:

Trecând acum la izvoarele apusene, cel mai amănunțit e, desigur, Cambini, cunoscut de toți istoricii noștri de la Bălcescu încocace¹⁰. Deși nu e, absolut vorbind, un contemporan al evenimentelor, căci istoria sa turcească merge până la 1520, el trebuie să și avut la îndemână o scrisoare bine informată, pe care a denaturat-o și a banalizat-o.

Cambini nu știe nimic despre luarea Chiliei, pe care nici n-o pomenește. Expedițiunea ar fi fost la început destinată contra insulei Corfu, unde turcii aveau

⁵ În sensul că, după cum remarcă B. P. Hasdeu, Cambini pare să fi fost ca italian și contemporan evenimentului în posesia unor relatari de martor sau martori oculari.

⁶ Vezi *Magazinul istoric pentru Dacia*, II, 1846, p. 60-63.

⁷ Vezi *Arhiva Istorică a României*, I/2, 1865, p. 55-59.

⁸ *Ibidem*, p. 58.

⁹ Este locul să spunem că N. Iorga nu a verificat sau n-a observat tocmai faptul că Hasdeu a folosit "cea mai veche și mai rară ediție", cea din 1537 apărută la Florența și nu pe cea de la Veneția din 1654. Această ultimă carte a fost folosită de N. Iorga, *op. cit.*, p. 156-160 și notele, ceea ce ne face să credem că a trecut ușor peste faptul că Hasdeu cunoscuse și folosise ediția primă (1537).

¹⁰ N. Iorga vrea să spună de fapt că acest izvor, Andrea Cambini, este cunoscut și lui B. P. Hasdeu deoarece după N. Bălcescu doar autorul *Istoriei critice a Românilor* tradusese și publicase pe Cambini.

înțelegeri: *sultanul vorbia de Cetatea Albă și Moldova numai pentru a adormi pe venețieni*¹¹. (s.n.) Apoi, marele nostru istoric încheie scurtul comentariu al datelor și faptelor oferite de Cambini astfel:

*"Cum se vede, totul e vag și încurcat, abea câteva lucruri noi și probabile plutesc deasupra. Cu totul altfel sunt știrile venețiene cu care vom încheia: ele sunt, desigur cele mai prețioase știri apusene asupra evenimentelor din 1484"*¹². (s.n.)

Este adevărat că autorul florentin nu cunoaște nimic sau nu spune nimic despre asediul asupra Chiliei. În schimb chiar Iorga recunoaște că este "cel mai amănunțit" dintre "izvoarele apusene".

Aici cred că merită să stăruim puțin asupra faptului că fragmentul tradus de Hasdeu este, de fapt, un preambul extrem de interesant la cel tradus de Bălcescu, în care ni se oferă amănunte dintre cele mai neașteptate privitoare la Baiazid al II-lea¹³. Pe de altă parte ne sunt înfățișate, tot aici, preparativele ce au fost făcute în vederea expediției contra Cetății Albe, disimulate (mascate am zice astăzi) de o prodigoasă activitate de contrainformații, de derutare a tuturor creștinilor ce puteau fi vizări de expediția maritimă și terestră planuită, în special a venețienilor, redutabili adversari ai turcilor pe mare.

Amănuntele privitoare la educația și caracterul deosebit al lui Baiazid al II-lea par, la prima vedere, aproape fără rost pe fondul general al problemei.

Privind lucrurile mai de aproape vom vedea că toate informațiile cuprinse în acest "preambul", aşa cum continuăm să numim fragmentul din Cambini ce precede descrierea asediului propriu-zis, își găsesc rostul și explicația în gesturile și atitudinile sultanului aflat în drum spre Cetatea Albă și în fața ei.

Ne slujim în analiza tuturor elementelor de traducere din italiană a lui Andreea Cambini, făcută de profesorul Gheorghe I. Șerban care a îmbunătățit textul pe care ni l-au lăsat N. Bălcescu și B. P. Hasdeu.

Mai întâi, Baiazid al II-lea este prezentat ca un adevărat monarh european, preocupat de "buna și eficienta exercitare a dreptății" iar prin "adâncirea studiului teologiei" având "în mod continuu în jurul său oamenii cei mai învățați în științele fizice referitoare la orice națiune sau credință" – sultanul încearcă de fapt să înțeleagă mentalitatea popoarelor supuse Portii.

Și iată, după mulți ani "fu silit" spune Cambini "să intre din nou într-o acțiune militară". Înțelegem însă că acest "fu silit" se referă la faptul că posibila trădare a unei părți din garnizoana greacă ce apără fortarea din insula Corfu, însemnat punct strategic, era elementul ce-l silea pe Baiazid al II-lea să intre în acțiune "cu tot sufletul".

¹¹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 159-160.

¹² *Ibidem*, p. 160.

¹³ E locul să spunem că acest fragment, aflat înaintea celui tradus de Bălcescu, atras atenția lui B. P. Hasdeu datorită bogăției de informații ce cuprinde cu privire la istoria Țărilor Române și pe care ne vom stărui să le arătăm în cele ce urmează. Desigur, N. Bălcescu l-a avut în față în lucrarea citată, dar el s-a limitat să traducă și să folosească doar pe cel referitor la asediul Cetății Albe din 1484 ce răspunde subiectului tratat: *Puterea armată și arta militară la români* (loc.cit.). Remarc faptul pe care nici B. P. Hasdeu și nici N. Iorga nu l-au sesizat și corectat: N. Bălcescu așeză expediția lui Baiazid al II-lea în 1483 și nu 1484 (N. Bălcescu, *op. cit.*, p. 60).

Pentru a ascunde apoi această intenție, sultanul răspândește zvonul că va face “o expediție împotriva moldovenilor (valahilor) și a localității Moncastro, înșelându-i în felul acesta pe venețieni”.

Dar expediția contra insulei Corfu nu se mai poate face deoarece “fie că avca o bănuială”, fie nu, comandantul armatei venețiene ce se întorcea din Candia “îndepărta gâzrile vecchi” și “aduse aici altele noi”.

“Aflând acest lucru Baiazid, prefăcându-se a nu se fi întâmplat nimic, nu voi să-și concediez armata ca nu cumva să-i fie descoperite intențiile și să piardă finanțarea făcută, se hotărî să rămână consecvent zvonului pe care deja îl răspândise, anume că ar avea de gând să-și conducă armata în Marea cea Mare; drept urmare trimițându-și de data aceasta în mod real flota aici, își conduse el, în persoană, trupele terestre prin Bulgaria, împotriva Valahiei, trupe care staționau în partea inferioară a regiunii, în apropiere de Pontul Euxin, și intrând aici îi devasta pământurile, jefuindu-le în mare parte”.

Remarcăm în pasajul de mai sus, în ușurință cu care Baiazid al II-lea optează pentru expediția contra Valahiei, Moldovei și a cetății Moncastro, renunțând la planul asupra insulii Corfu, tocmai faptul că sultanul a jîntit de la bun început acest obiectiv. Pledeză pentru aceasta locul de concentrare a trupelor terestre – “*trupe care staționau în partea inferioară a regiunii, în apropiere de Pontul Euxin*” (s.n.). Nu excludem nici ipoteza ca Baiazid al II-lea să fi concentrat pedestrimea astfel încât ea să concure la o expediție contra Moldovei și a cetăților sale (Cetatea Albă și Chilia) indiferent dacă forțele navale s-ar îndreptat întâi spre Corfu și apoi spre Marea Neagră și cetățile amintite.

Urmează însă un pasaj deosebit de interesant pe care îl relatează Cambini și anume reacția domnului Valahiei (Țării Românești), adică Vlad Călugărul care, “dându-și seama că forțele sale militare sunt insuficiente pentru a-și apăra țara împotriva unui atac atât de mare, *se hotărî să încece a-l opri pe inamic printr-un acord, în baza căruia s-ar fi putut salva, încrezându-se astfel prea mult în clemența și bunătatea lui Baizid, căci sultanul devenise celebru prin aceasta în toate țările vecine și-și atrăsesese simpatia popoarelor*”.

Avem acum, după părerea noastră justificarea pasajului în care se vorbise ceva mai sus de îngrijirea cu care Baiazid al II-lea cârmuia popoarele sale, despre studiile lui de teologie sau cele consacrate înțelegerii obiceiurilor unor neamuri supuse Porții.

În continuare Cambini ne oferă o știere care reprezintă după părere noastră o confirmare de către un contemporan a existenței într-o formă scrisă a unui tratat între Vlad Călugărul și Baiazid al II-lea¹⁴. Iată însă ce spune, textual, Cambini: “*Drept*

¹⁴ În cea mai recentă lucrare închinată acestui subiect – relațiile dintre Țările Române și Imperiul otoman, M. Maxim, *Țările Române și Înalta Poariă (Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în evul mediu)*, București, 1993, sunt enumerate o serie de surse occidentale care la nivelul secolelor XVI-XVIII ilustrează, în opinia reputatului turcolog român, un “lung sir de mărturii europene despre aceste vechi tratate cu Poarta” și care pomesc, pentru autorul citat, cu “*Historia de turchi* (1556), probabil anonimă, tradusă după un original francez. Urmează apoi un anonim italian, autor al unei *Descrieri a Moldovei* (1587), un anonim polon de după 1622, autor al unei cronică a Moldovei, Charles de Joppecourt, Giovanni-Battista Malbi (Montalbani) (1620), Wysocki, celebrul Paul de Alep, Paul Rycaut (în ediția engleză), de la Croix în sec. al XVII-lea, apoi, către sfârșitul veacului, Erasmus Francisci (1684), către mijlocul veacului următor Flachat”.

urmare, în speranța obținerii unui bine din partea acestuia, el își trimise la el solii ca să ceară pacea cu cea mai mare umilință. Baiazid îi ascultă cu cea mai mare bunăvoieță și se lasă înduplecăt fără prea mare dificultate, și, după ce s-a încheiat un tratat conform căruia trebuia să îl se plătească anual o anumită cantitate de dinari în semn de tribut, el îl primi pe domnitorul valah sub protecția sa, și apoi, fără să mai zăbovească, trecu Dunărea și, punându-se pe sine model, își conduse armata până în acele locuri de staționare a flotei, în aşteptarea armatei de uscat din Moncastro...”

După cum se poate observa mențiunea lui Andreea Cambini privitoare la tratatul dintre Vlad Călugărul și Balazid al II-lea închelat în 1484 și cunoscut încă din 1537 prin scrierea publicată de autorul florentin nu apare în lunga înșiruire de dovezi aduse de M. Maxim în acest sens. Ne bucurăm să o putem menționa aici și nu oricum, ci chiar în fruntea listei, pentru că ea stă sub anul 1537, ca mențiune în izvoarele occidentale. Nu este mai puțin adevarat că M. Maxim vorbește de toate cele întâmplate în intervalul 1475-1484/1486 (*op. cit.*, p. 93-95) dar numai din perspectiva raporturilor dintre Ștefan cel Mare și Balazid al II-lea în legătură inclusiv cu Cetatea Albă, Chilia și hotarul Moldovei cu Poarta¹⁵.

De aici înainte fragmentul rămas până la capătul relatării lui Cambini despre asediul Cetății Albe este, în general, cunoscut. Rămâne pentru noi dorința de a lămuri într-o cercetare viitoare, după ce vom putea avea acces la ambele ediții italiene amintite (1537 și 1654), precum și după o mai amplă coroborare cu alte categorii de izvoare, cum se explică omisiunea asediului Chiliei din opera lui Cambini, pe drept cuvânt semnalată de N. Iorga. Cu alte cuvinte, care ar putea fi sursa sau sursele relatărilor sale cu atât de bogate amănunte ce preced expediția contra Cetății Albe și Chiliei, dar cu mențiunarea doar a primeia dintre ele?

¹⁵ Este important să subliniem faptul că unele izvoare otomane confirmă întocmai spusele lui Cambini, explicând chiar mai amănunțit unele informații date de acesta. Așa de pildă și Kodja Husein, *Beda'i ul-veka'i*, în *Cronici turcești privind țările române*, sec. XV – mijlocul sec. XVII, ed. M. Guboglu și M. Mehmed, București, 1966, p. 461-462 (bazat pe cronică lui Idris Bitlisi, nota traducătorului), relatează: “Când sultanul a început să adune o oaste mare în localitatea de mai sus (Sofia), atunci regii ungurului și Moldovei și Țării Românești, precum și alți ghiauri, de frică, s-au grăbit să trimită la Poartă solii, arătând supunerea...

Sultanul cel victorios, strângând ostii norocoase ca să cucerească Chilia și Akkermanul, în a patra zi a lunii rebiul ahâr din anul 889 s-a îndreptat spre Adrianopol cu gândul de a începe expediția sfântă.

Ghiaurii din vilaetul Moldova, care se aflau în cetățile Chilia și Akkerman, pricinuiau mereu pagube negustorilor care veneau acolo din Caffa și Kîrim și din Deșt-ul tătăresc și apoi, trecând peste fluviul Dunărea, atacau mereu țările islamică. Din această pricina s-a poruncit ca tunurile să fie aduse acolo împreună cu carele și cu puștile. În afară de aceasta, au fost transportate cu galerele de pe Marea Neagră pe Dunăre și unele de luptă fără număr și zaherele...

Apoi, mergând prin Dobrogea la țărmul Dunării, au trecut cu oastea victorioasă prin schela Isaccei. Beiul Țării Românești (Vlad Călugărul, nota traducătorului) devenind călăuză de drum, a sosit cu o mie de ostași și a stat gata pregătit pentru aprovizionare cu merinde...” (s.n. I.C.)

NOI <<AVVISI>> DIN VENETIA RELATIVE LA ISTORIA ROMÂNIILOR ÎN VEACUL AL XVII-LEA

CRISTIAN LUCA

Dinamica relațiilor politice externe ale țărilor române în secolul al XVII-lea a găsit un larg ecou în sursele documentare contemporane, care au înregistrat numeroase amănunte vizând diverse aspecte ale raporturilor de forțe din Sud-Estul Europei. Venetia, beneficiind de un aparat diplomatic ce îi furniza un flux continuu de informații privind evenimentele în derulare în cea mai mare parte a continentului, constituia, fără îndoială, un important centru de receptare și difuziune a știrilor. Un număr însemnat dintre acestea erau furnizate Serenissimei Republici de către negustorii săi, ce străbăteau traseele comerciale pe apă sau uscat în urmărirea propriilor afaceri, și de informatorii reprezentanțelor diplomatice venețiene de la curțile principale europene. Situația de la nordul Dunării era de asemenea, de cele mai multe ori, îndeaproape cunoscută în orașul Sf. Marcu, mai ales datorită amănunțitelor rapoarte ale baililor din Constantinopol. În parte, aceste rapoarte beneficiau și de aportul informațional oferit de confidenții pe care diplomații venețieni îi aveau în capitala Imperiului Otoman. Anexate scrisorilor oficiale adresate de ambasadorii Serenissimei dogelui sau ajunse în orașul din lagună pe filiera *avvisi*-lor, datele receptate de la informatorii vin să confirme prin conținut documentele de majoră importanță, dovedindu-și astfel utilitatea și pentru deplina edificare asupra unor aspecte relative la țările române în veacul al XVII-lea. În fondul *Avvisi*, conservat la Archivio di Stato din Venetia, sunt cuprinse și câteva astfel de informații, referitoare la invazia tătarilor și cazacilor în Moldova, în 1650, precum și la încarcerarea lui Vasile Lupu de către Poartă. Înregistrate la Constantinopol de un informator al Veneției, aceste știri au fost furnizate bailului Giovanni Soranzo care, probabil, le-a expediat dogelui alături de obișnuitele rapoarte periodice. Ele se păstrează însă în copie, consemnante într-un registru manuscris ce însumează numeroase *avvisi* reproduse în ordine cronologică.

Pustiitoarea năvălire a tătarilor și cazacilor în Moldova, în toamna anului 1650, este reflectată în multe dintre izvoarele narrative și documentare din epocă. Motivată de atacul surprinzător de la Brătuleni, din 1649, al oștenilor Moldovei asupra unor dețașamente tătăraști aflate în staționare pe drumul de întoarcere dintr-o campanie de pradă întreprinsă în sudul Poloniei¹, reacția hoardei crâmlene s-a dovedit devastatoare pentru cea mai mare parte a țării². Riposta lui Vasile Lupu a fost tardivă și ineficientă

¹ Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaiteanu, București, 1958, p. 130-131.

² Ibidem, p. 132-133; Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608-1665*, ed. Gh. Duzinchievici și E. Reus-Mârza, București, 1965, p. 143; Constantin Șerban, *Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634-1653)*, București, 1991, p. 156; Axinte Uricariu, *Cronica paralela a Țării Românești și a Moldovei*, vol. II, ed. G. Ștrempeal, București, 1994, p. 49.

astfel încât forțele conduse de fratele hanului crâmlean, împărțite în două coloane de atac, au ieșit, incendiat și robit în mai bine de jumătate dintre ținuturile Moldovei, însăși capitala țării, orașul Iași, fiind cuprinsă de flăcări. Pierderile materiale au fost deosebit de mari, mai ales șeptelul fiind grav afectat, iar numărul oamenilor căzuți în robie s-a ridicat la o cifră impresionantă³. Ambasadorul venețian Nicolo Sagredo îi transmitea din Viena dogelui faptul că "... li Tartari ritornati addietro saccheggiassero gran tratto del Paese, et esportasero in particolare undici mille anime..."⁴ însă datele pe care le defănează diplomatul Serenissimei trebuie privite cu circumspectie vădindu-se totuși, în opinia noastră, exagerate.

Deși în timpul războiului turco-venetian pentru insula Creta rapoartele adresate din Constantinopol dogelui au întâmpinat dificultăți în expediere, acestea nu s-au întrerupt multumită știrilor furnizate de informatori, probabil bine stipendiați de Republica Sf. Marcu. Astfel la 14⁵ și 15⁶ septembrie 1650, un confident al bailului Giovanni Soranzo îl încrezînța pe diplomatul venețian asupra certitudinii informațiilor vizând invazia tătarilor și cazacilor în Moldova. De fapt campania hoardei crâmlene la vest de Nistru se declanșa abia la 17 septembrie 1650 iar cea a cazacilor zaporojeni două săptămâni mai târziu⁷ dar zvonurile vehiculate la Constantinopol asupra acestor aspecte, preluate și de omul de încredere al bailului Soranzo, demonstrează existența unor planuri anterior elaborate a căror materializare era iminentă.

Informațiile cunoscute de către ambasadorul venețian spre sfârșitul lunii noiembrie, ilustrând, cu siguranță, starea de fapt existentă în Moldova la o dată ulterioară celei de 15 septembrie, confirmă relatările lui Miron Costin⁸ în privința strategiei aplicată de năvălitori. Menajând cu abilitate suspiciunile domnului Moldovei, hanul crâmlean și hatmanul cazacilor zaporojeni au lăsat să se înțeleagă că oștile a căror concentrare se afla în curs în prima decadă a lunii septembrie erau destinate unei campanii împotriva Rusiei. Se pare că Vasile Lupu era pe deplin convins asupra acestei justificări, după cum chiar amintitul document venețian o subliniază: "...Tengo l(ette)re dal S(igno)r P(ri)n(ci)pe di Mold(avi)a di 21 luglio... che li Tartari uniti con li Cosachi si fossero incaminati contra li Moscoviti" dar aceeași sursă precizează totodată și adevăratele intenții ale celor două oști: "Se pare însă că aceasta a fost o prefăcătorie pentru a-l adormi pe domnul principe și a-l surprinde pe neașteptate, invadând Moldova pe negândite, pe o altă cale, cu toată repeziciunea"⁹.

Pentru a pune capăt distrugerilor provocate de hoarda crâmleană, domnul Moldovei s-a văzut nevoit să trimîtă la fratele hanului o solie încărcată cu daruri bogate și o mare sumă de bani, obținând în schimb retragerea trupelor tătarăști¹⁰. Asupra

³C. Șerban, *op. cit.*, p. 156-157.

⁴Hurmuzaki, vol. VIII, București, 1894, doc. DCCLIV, p. 532.

⁵Archivio di Stato di Venezia, *Avisi di div(er)si confidenti in Const(antine)poli altrove circa la corte. Guera contro Turchi. 1652 sin 1658, ex Miscellanea cod. Brera 340, fila 73 r.-73 v. (vezi Anexa) [în continuare se va cita Avisi...].*

⁶Ibidem, fila 81 r. (vezi Anexa).

⁷G. Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 143; N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. IV, București, 1902, p. CCXXXIV.

⁸M. Costin, *Opere*, p. 131.

⁹Archivio di Stato di Venezia, *Avisi...*, fila 81 r. (vezi Anexa).

¹⁰M. Costin, *Opere*, p. 133; V. Mihordea, *Raporturile Moldovei și Țării Românești cu tătarii în secolele XVI-XVIII*, în Rdl, 32, nr. 6, 1979, p. 1071.

modului în care s-a obținut stoparea jafurilor provocate de năvălitori se știa la sfârșitul lunii septembrie la Constantinopol: "...Se spune că principalele Moldovei [Vasile Lupu n.n.] a făcut pace cu Tătarul [hanul n.n.] plătind bani"¹¹. La scurtă vreme avea să urmeze o altă invazie, la fel de pustiuitoare, de această dată a unei oștiri căzăcești, care a amplificat suferințele umane și pierderile materiale din Moldova¹². Devastatoarele năvăliri ce au afectat succesiv țara i-au subminat potențialul economic, găsindu-se totodată și la originea schimbării ulterioare de optică în politica de alianțe a lui Vasile Lupu, fapt care a subredit considerabil credibilitatea domnului Moldovei în fața Înaltei Porți. Pierderea tronului de către voievodul moldovean, la capătul unor acțiuni militare lipsite de sorți de izbândă, în condițiile creșterii opoziției externe și interne, a pus capăt ambicioaselor proiecte care l-au animat vreme de aproape două decenii.

Refugiindu-se la cazacii zaporojeni, în anul 1654, fostul domn moldovean s-a pus apoi sub protecția hanului Islam Ghirai III, rămânând un timp la o reședință pusă la dispoziție de acesta, de unde în vara acelui an va fi trimis la Constantinopol¹³. În capitala Imperiului Otoman a stat inițial la închisoarea Edikule, unde a avut mai mult un domiciliu forțat decât un regim de detenție.

Veneția era înștiințată asupra prezenței lui Vasile Lupu la Poartă de către ambasadorul său la Viena, Battista Nani¹⁴, dar informații în acest sens îi parveneau deopotrivă și de la diverși confidenți ai bailului din Constantinopol. Referindu-se la situația dificilă a trei cetățeni ai Serenissimei Republii, încarcerați la Edikule, atât unul dintre amintiții informatori¹⁵ cât și Giovanni Battista Ballarino¹⁶, aflat atunci la Adrianopol, aminteau intervenția lui Vasile Lupu în favoarea acestora, în încercarea, de altfel încununată de succes, de a le ușura regimul de detenție. Tot știrea datorată confidentului anonim, datată mai 1655, înfățișează lapidar evenimentele ce se aflau în plină desfășurare în Țara Românească în primăvara aceluia an. Probabil, este una dintre puținele informații despre răscoala oștenilor din Muntenia recepționate de Veneția direct de la Constantinopol. Știm că datele deținute de Republica Sf. Marcu despre derularea confruntărilor de la nordul Dunării, pe teritoriul Țării Românești, proveneau în vara anului 1655 în majoritate din amănunțările rapoarte ale ambasadorului Battista Nani, aflat în misiune diplomatică la Viena¹⁷.

Revolta ce a cuprins Țara Românească în intervalul februarie-iunie 1655 este cunoscută în istoriografia românească, din punct de vedere terminologic, ca *Răscoala seimenilor*, deși a înregistrat o largă participare a segmentelor militare ale oștirii muntene. Seimenilor răsculați împotriva domnului Țării Românești, Constantin Șerban, care dorea să întrerupă menținerea acestora, atât de costisitoare finanțiar, în rândul oștirii muntene, li s-au alăturat călărașii, dărăbanii și un mare număr de țărani și orășeni, într-o virulentă reacție antinobiliară motivată de presupusa influențare a hotărârilor voievodului de către o parte a boierimii¹⁸. Numai intervenția principelului transilvan

¹¹Archivio di Stato di Venezia, *Avisi...*, fila 77 r. (vezi Anexa).

¹²C. Șerban, *op. cit.*, p. 157-158.

¹³*Ibidem*, p. 214-215.

¹⁴Hurmuzaki, vol. IX/1, București, 1897, doc. CV, p. 60.

¹⁵Archivio di Stato di Venezia, *Avisi...*, fila 187 v. - 188 r. (vezi Anexa).

¹⁶Hurmuzaki, vol. V/2, București, 1886, doc. XXV, p. 17.

¹⁷*Ibidem*, vol. IX/1, doc. CVIII-CXII, p. 62-64.

¹⁸Dintre izvoarele și din istoriografia problemei a se vedea îndeosebi: M. Costin, *Opere*,

Gheorghe Rákóczi II, care a trecut la sud de Carpați în fruntea unei oștiri cifrată la circa 30.000 de oameni, a pus capăt anarhiei din Țara Românească restabilindu-l pe tronul muntean pe Constantin Șerban¹⁹.

Aducerea în circuitul științific a celor câteva noi surse documentare veneziene, ce fac referire la evenimente importante ale istoriei românilor din deceniul șase al veacului al XVII-lea, contribuie la reliefarea gradului de informare a Serenissimei Republicii asupra realităților politico-militare din Țara Românească și Moldova precum și la îmbogățirea datelor relative la aspectele particulare ce le privesc pe acestea, ilustrând totodată și modul în care era percepță și înțeleasă în Occident situația complexă de la nordul Dunării.

ANEXA

I

In lettere di confidente da Constantinopoli a 14 settembre 1650 ricevute à 23 novembre...

...Si dice p(er) certo che il Tartaro insieme con Cosacchi sono andati nella Moldavia et quel Prencipe stà assediato in un Castello poco forte.

Galata 14 settembre 1650.

P. S. E venuto il Vecchio et dice che non è sicuro che il Prencipe di Moldavia sia assediato, mà vogliono che sia fuggito.

(Archivio di Stato di Venezia, *Avisi di div(er)si confidenti in Const(antinopo)li altrove circa la corte. Guera contro Turchi. 1652 sin 1658, ex Miscellanea cod. Brera 340, fila 73 r. - 73 v., copie.*)

II

In l(ette)re di confid(en)te da Cost(antinopo)li di 15 settembre 1650 all'C(larissi)mo Sig(no)r Cav(alie)r Soranzo r(icevu)te à 23 nov(emb)re.

...Tengo l(ette)re dal S(igno)r P(ri)n(ci)pe di Mold(avi)a di 21 luglio con aviso di proffonda Pace nella Polonia, mà che li Tartari uniti con li Cosachi si fossero incaminati contra li Moscoviti. Pare p(er)o che q(ues)ta sia stata una finta p(er) adormentare il S(igno)r P(ri)n(ci)pe, et di coglierlo dall'improvviso, havendo per altra via inopinatam(en)te con soma celerità invasa la Mold(avi)a.

(Archivio di Stato di Venezia, *Avisi di div(er)si confidenti in Const(antinopo)li altrove circa la corte. Guera contro Turchi. 1652 sin 1658, ex Miscellanea cod. Brera 340, fila*

p. 170; *Istoria Țării Românești 1290-1690. Letopisețul cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu și D. Simionescu, București, 1960, p. 120-126; Radu Popescu vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. C. Grecescu, București, 1963, p. 112-115; G. Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 180; Axinte Uricariul, *Cronica paralelă...*, p. 58-62; Lidia A. Demény, L. Demény, N. Stoicescu, *Răscoala seimenilor sau răscoală populară ? 1655. Țara Românească*, București, 1968, p. 73-98; Nicolae Stoicescu, *Constantin Șerban*, București, 1990, p. 33-47.

¹⁹Carol Göllner, *Gheorghe Rákóczi II (1648-1660)*, București, 1977, p. 55-56.

81 r., copie)

III

In lettere di confidente dà Constantinopoli di 18 settembre 1650 ricevute à 23 novembre...

...Si dice ancora come il Tartaro, essendo andato in Moldavia non habbia fatto niente, contro quello, che si diceva p(ri)ma.

(Archivio di Stato di Venezia, *Avisi di div(er)si confidenti in Const(antinopo)li altrove circa la corte. Guera contro Turchi. 1652 sin 1658, ex Miscellanea* cod. Brera 340, fila 75 r., copie)

IV

In lettere ... dà Constant(inopo)li a 24 settembre 1650, ricevute a 23 novembre ...

Il Prencipe di Moldavia, si dice, che hà fatto Pace con il Tartaro con pagar denari

Galata 24 settembre 1650.

(Archivio di Stato di Venezia, *Avisi di div(er)si confidenti in Const(antinopo)li altrove circa la corte. Guera contro Turchi. 1652 sin 1658, ex Miscellanea* cod. Brera 340, fila 77 r., copie)

V

Avisi da Cost(antinopo)li di ultimo magg(i)o 1655 copiati [?] all C(I)a(rissi)mo Sig(no)r Giovanni Soranzo Cav(alie)r da suo confidente.

Murat Bassa fatto g(randissi)mo Visir hà fatto levar dal Bagno li 3 gentilhuomini Venet(ia)ni et messi alle sette Torri, dove dalla compagnia et cortena del già P(ri)n(ci)pe di Moldavia Basilio, mio patronne vengono nelle loro disgratie sollevati, et consolati. Io da qui inanzi con occ(asio)ne di visitare il sudetto p(ri)n(ci)pe, procurerò di sovenir loro al possibile.

...In Valachia pure sono grande confusioni, essendosi quelle militie pedestre ribellate contro il prencipe, et contro il Bartui [?].

(Archivio di Stato di Venezia, *Avisi di div(er)si confidenti in Const(antinopo)li altrove circa la corte. Guera contro Turchi. 1652 sin 1658, ex Miscellanea* cod. Brera 340, fila 187 v. -188 r., copie).

VI

In lettera del Prencipe di Valacchia scritta à suo Padre li 8 Agosto 1662^{*}.

Deve saper V(ost)ra S(igno)ria come li Tedeschi sono usciti dalle Fortezze di

* Într-o formă aproape identică se regăsește publicat în Hurmuzaki, vol. V/2, doc. CXLI, p. 91.

Transilvania, et hanno fatto Pace Grande. Anco il Bagaglio di Cuchine Grahemet Bassà è partito, e deve partir anco lui aspetando il g(e)nte dalli Transilvani. Anzi anco li nostri soldati devono partir dalla Transilvania frà due giorni.

(Archivio di Stato di Venezia, *Avisi di div(er)sì confidenti in Const(antinopo)li altrove circa la corte. Guera contro Turchi. 1652 sin 1658, ex Miscellanea cod. Brera 340, fila 286 r., copie*).

ISTORIA UNEI COLECȚII: DOCUMENTA ROMANIAE HISTORICA

VIOLETA BARBU

Editarea exhaustivă a izvoarelor interne medievale este o întreprindere care a trecut în ultimul secol prin faze spectaculos diferite una de cealaltă : de la una din cele mai importante rațiuni de existență ale Academiei Române, la sarcină urgentă de partid și de stat până la postura de *ancila*, în care, uneori, în timpul din urmă, o aruncă ignoranță ori reaua credință a unora dintre istorici, care au privilegiul de a nu fi, *oribile dictu*, editori de documente.

Istoria colecției, “Documenta Romaniae Historica” este cea a unui proiect, pe care, în limbajul de lemn actual, l-am numi maximal. În limbajul de lemn al anului 1948, când el s-a cristalizat prin hotărârile prezidiului Academiei și ale Secției de științe istorice, purta numele de “importanta sarcină de întocmire a întinsei colecții de izvoare diplomatice Documente privind istoria României”. Cum s-a ajuns la acest gigantic proiect ? Procesele-verbale ale nenumăratelor ședințe, care au început să curgă începând cu luna octombrie a anului 1948, menționează explicit : ambiția de a înfăptui ceea ce pentru istoriografia burgheză rămăsese doar un deziderat, necesitatea de a împlini lipsurile ei în domeniul istoriei social-economice și de a scoate istoria din “cadrul îngust de castă al istoricilor”. Perspectiva celor aproape 50 de ani care s-au scurs de atunci scoate la iveală însă și mobilurile mai puțin sau deloc mărturisite: disciplinarea planificată și controlul activității științifice, urgentă sarcină de partid a acelor ani, erau mai ușor de realizat în așa-zisele colective și subcolective antrenate în acest proiect național, supervizate de comitete de redacție atotputernice, în timp ce obiectivitatea univocă a documentelor scotea din joc, pentru moment, complicațiile ideologice pe care lucrările de interpretare, inevitabil, le-ar fi ridicat, micșorând randamentul frontului istoric. Trebuie spus că limitele maximale ale acestui proiect n-au fost stabilite de la început, iar diversele tatonări din anii 1948 - 1951 dovedesc că strategia de coordonare a colecției n-a fost limpede promotorilor ei: Mihai Roller (redactor responsabil), Barbu Câmpina, Ion Ionașcu, Letitia Lăzărescu-Ionescu, David Prodan și Eugen Stănescu.

În decembrie 1948, de pildă, proiectul nu țintează să realizeze decât un volum de documente slave din secolul al XVI-lea (colectiv de patru membri la București) și două volume de documente românești din secolul al XVII-lea (colectiv de cinci membri). Însăși definirea noțiunii de document intern, cerută de Francisc Pall încă din februarie 1949, s-a realizat doar un an mai târziu, la consfătuirea istoricilor din februarie 1950, în termeni de o ambiguitate derulantă: «Considerăm documente interne toate documentele care au fost emise din și pentru Moldova, Țara Românească și Transilvania». Neînțelegându-se dacă un act trebuie să îndeplinească simultan cele două condiții sau este suficientă doar una dintre ele, seria Transilvania a inclus și izvoare externe, pe când seriile Țara Românească și Moldova au integrat hrisoavele domnești de danie către

mănăstiri străine, dar nu și corespondența diplomatică. Începând cu 1949, prinde contur ideea de a publica exhaustiv documentele interne până la jumătatea secolului al XVII-lea (1650) (seriile A și B) și până la răscoala de la Bobâlna (seria C), la care să se adauge o nouă serie D pentru relațiile dintre cele trei țări române. Lucrul se reorganizează în mare pripă, cu tensiuni și presiuni, forțele regrupându-se în mai multe subcolective care să realizeze baza de date necesară giganticei întreprinderi. Confruntat cu evidența defectuoasă a documentelor de la Biblioteca Academiei și de la Arhivele Statului și cu lipsa unui fișier al documentelor deja publicate, Comitetul de redacție receptionează la fața locului fișele de inventariere, constată lipsuri în identificare și localizare și stabilește o normă zilnică de 48 de rezumate pe zi, inclusiv localizarea documentului. Într-un ritm infernal, în nouă luni, din iulie 1951 până în martie 1952, patru cercetători ai Institutului de istorie împreună cu câțiva funcționari ai Bibliotecii Academiei prelucrează 700 de pachete de documente, inventariază materialul ce provine din achizițiile recente și termină despărțirea condicilor de documente aflate în custodia Academiei. Dar termenele de predare a volumelor nu puteau suferi amânare din cauza acestor operații anevoiești, iar ședințele de analiză a muncii funcționau ca o ghilotină. Astfel, au ieșit la iveală în perioada 1951 -1956, 27 de volume din cele trei serii, la care se adaugă cele două volume de introducere, apărute în 1956 și conținând normele de transcriere, principiile de editare, concretizate în câteva consistente studii de paleografie, sigilografie și cronologie datorate reputațiilor specialiști (Damian Bogdan, Emil Vârtosu, Alexandru Elian, Ion Ionașcu, Jakó Zsigmond, Francisc Pall). De asemenea, volumele conțineau în anexe prețioase instrumente de lucru, ca, de pildă, diverse tabele cronologice.

Cu toate acestea, voci dintre cele mai autorizate își exprimă nemulțumirea cu privire la valoarea științifică a colecției și la stilul de lucru. Printre ele, academicianul Andrei Oțetea și profesorul Pall, șeful colectivului clujean.

Criza izbucnește, iar moartea lui Roller (redactor responsabil) în iunie 1958, și a lui Barbu Câmpina, în septembrie 1959, a netezit, oarecum, calea către abandonare colecției în formula inițială și căutarea uneia noi, mai adekvată unei opere de erudiție. Pe de altă parte, se dovedise că lucrul la Tratatul de istorie a României, pentru care fusese impus ritmul inuman și compromisurile de metodă, nu înainta deloc încurajator. Obiecțiile majore aduse colecției au fost sintetizate cu curaj de către Francisc Pall, într-un material datat 1 septembrie 1957 și păstrat în Arhiva Institutului de Istorie "Nicolae Iorga". În ciuda recordului absolut sub raport cantitativ, Pall acuza lipsuri "numeroase și grave" înregistrate la nivelul metodei urmate și a condițiilor de muncă. Cea mai gravă problemă este, după Francisc Pall, ambiguitatea caracterului colecției; este evident că vechiul comitet de redacție imprimase un caracter de popularizare, alegând soluția publicării traducerilor în detrimentul originalelor și a reducerii considerabile a aparatului critic. Bătălia fusese câștigată de grupul marxist la consfătuirea din februarie 1950, la care, în stilul ședințelor de partid ce se va întâțeni după aceea, nu fuseseră chemați mulți dintre specialiștii cei mai reputați. Andrei Oțetea se raliază ferm poziției lui Pall scriind în revista "Studii" din 1956 : "Cu toate serviciile incontestabile pe care traducerea le poate aduce cercetătorilor, nici un istoric adevărat nu va îndrăzni să întreprindă o lucrare științifică pe baza unor documente traduse, când are la dispoziție originalele". Pentru prima dată, după aproape 10 ani, se aud din nou vocile profesioniștilor, iar identitatea care doresc să le fie recunoscută este erudiția. O colecție de izvoare nu poate fi o operă de vulgarizare, un corpus de traduceri pentru diletanți, ci este o întreprindere profesionistă. Din acest punct de vedere, continuă cu tristețe Francisc

Pall, bilanțul muncii depuse până atunci nu poate fi pozitiv: "un mare număr de medieviști de-a noștri din cei mai competenți au fost absorbiți cu desăvârșire în toți acești ani în acastă colecție de traduceri". A doua observație privea limba în care urmău să fie publicate documentele. Necesitatea accesului cercetătorilor străini, situația colecțiilor de documente din Germania, Anglia, Franța îl conduce pe cercetătorul clujean la concluzia că limba originală pentru inedite și regestul pentru documentele edite sunt formula cea mai viabilă. Ea s-ar impune pentru seria Transilvania, care prezintă particularități paleografice și de terminologie a instituțiilor specifice, trăsături ignorate deliberat de comitetul de redacție al DIR. În acest punct al discuției, ieșe la iveală o altă atitudine opresivă a acestui comitet: respingerea oricărei îmbunătățiri în numele "unității colecției". Dar volumele apărute până în 1957 erau deficitare și în privința indicilor; nimici și nimic n-a putut abate hotărârea din 1950 ca să se întocmească indicii centralizatori pe secole și nu pe volume. În ciuda aprinselor polemici și a insistențelor mai ales din partea colectivului ieșean prin Mihai Costăchescu, comitetul de redacție, cum se precizează în "Introducerea" la seria DIR n-a pus în practică hotărârea comitetului de specialiști desemnat să elaboreze strategia întocmirii indicilor, colecția rămânând văduvită de indicii de volum, carență slab compensată de indicii toponomici la seria Țara Românească până la sfârșitul veacului al XVI-lea, care a încercat să îndrepte și unele identificări eronate din cuprinsul volumelor.

În raportul manuscris al lui Francisc Pall răzbătea explicit însă denunțarea a ceea ce el numea "graba excesivă, metodele de comandă și condițiile de muncă nesatisfăcătoare, precum și modul în care au fost tratați colaboratorii, adică specialiștii de bază care au dus greul lucrării". Ritmul de campanie, asemuit de Pall cu fabricarea rapidă și în serie a produselor industriale, stahanovismul rollerian erau incompatibile cu o publicație științifică de documente. O foarte palidă imagine a dramei umane și a presunii a căror victimă au fost cei peste cincizeci de specialiști menționați deabia în lista din "Introducerea" colecției din 1956 răzbate din sintagmele acestui raport: "maximalismul demoralizează și extenuează pe cei mai competenți specialiști din aceste colective". Haosul ce apărea pe parcursul muncii pe mai multe direcții nesesizate de la început, normele supradimensionate, ședințele până la ore târzii din noapte grevau, firește, asupra calității. Cea mai gravă era negligarea unui număr mare de documente. Imposibilitatea parcurgerii depozitelor din provincie (Țara Românească, Transilvania, Arhiva din Alba Iulia), a depozitelor din străinătate (Ungaria și Cehoslovacia) a dus la lipsuri serioase din numărul total de documente: 158 numai pentru Țara Românească în secolul al XVI-lea. Ritmul de campanie a devenit apoi ritm de asalt, scrie profesorul Pall, aberațiilor pornite de la centru (două volume într-un an și jumătate) răspunzându-li-se, în lipsa altelui solutii, prin angajarea unui mare număr de persoane necalificate în paleografie și geografie istorică. Volumele I și II din seria Transilvania, reprezentând documentele veacului al XIV-lea, apărute în 1953 n-au fost trimise colectivului decât în corectura finală. Conflictele de competențe izbucneau la suprareviziile finale ce se efectuau pentru seriile Transilvania și Moldova la București. O astfel de polemică iscată între doi specialiști ca Francisc Pall și Maria Holban nu era, după părerea celei din urmă, atât o chestiune de deosebiri de opinii între colegi de competență egală pe seama unor chestiuni de principiu, cum ar fi traducerea românească a toponimelor transilvănene, cât o consecință a raporturilor cu "forurile superioare", ghilimelele aparțin Mariei Holban, de la București. Enumerând "vămile văzduhului" (expresia îi aparține) prin care trebuiau să treacă materialele colecției, Maria Holban

denunță ierarhia cenzurii științifice, care îi crease lui Francisc Pall imaginea Clujului redus la o cruntă iobagie față de Bucureștiul stăpân (metafora este a Mariei Holban). Aceste vămi erau “forurile superioare”, comitetul de redacție, secretariatul de redacție pentru fiecare serie și, de-abia la sfârșit, colaboratorii de la București. Protestele și argumentele împotriva intervențiilor arbitrale asupra volumelor transilvănene au fost interpretate ca “încercări răuoitoare de frânare a muncii”. Unii dintre cei care au avut curajul să-și spună deschis părerea au fost înfierăți la confiscațuirea istoricilor din 1953 drept “elemente lipsite de conștiință patriotică” care îndrumă cercetarea pe un făgaș greșit și, prin urmare, au fost destituiți.

În schimb, membrii comitetului de redacție, dintre care cel puțin unul, Eugen Stănescu, nu avea nici o legătură cu această activitate, primesc, în 1954, premiul de Stat. Adeverății autori sunt escamotați sub sintagma generică “colectivul secției de istorie medie”. În anul următor, o compensație morală se acordă altor patru cercetători: Maria Holban, Francisc Pall, Ștefan Pascu și Petre P. Panaitescu primesc premiul Nicolae Bălcescu.

Toate aceste neîmpliniri înfățișate în raportul manuscris al lui Francisc Pall, coroborate cu cele formulate și la București și la Iași, și, în bună parte, sistematizate în “Introducerea” colecției au dus la reorientarea acesteia produsă în intervalul 1957-1960, sub conducerea unui alt comitet de redacție compus din academicenii D. Prodan și A. Oțetea. Acesta din urmă, membru al Academiei din 1955 și director al Institutului de istorie din București din 1956, punea temeiul noilor metode în articolul programatic *Problema editării textelor vechi*, publicat în 1958. Că nu era vorba decât de o revoluție cu știrea și voia “forurilor superioare” ne-o dovedește titlul volumului în care a apărut acest articol programatic: *Studii privind relațiile româno-ruse și româno-sovietice*. Ceva se schimbă, firește, în contextul general, iar relativa destindere se difuzează, în capilaritate și în mica lume a istoricilor medieveniști. Noua colecție “Documenta Romaniae Historica” oferea și cercetătorilor străini (într-un raport manuscris al lui Valentin Georgescu sunt enumerați numai cei din țările Tratatului de la Varșovia), accesul la originale (latine, slavone, grecești, germane).

Primul volum al noii colecții apare în 1966. Spre a se asigura continuitatea cu seria DIR, P. P. Panaitescu și Damaschin Mioc nu insistă în prefața noii colecții asupra diferențelor față de seria veche, autorii mulțumindu-se să trimită pentru lămuriri suplimentare la cele două volume de “Introducere” de la DIR, apărute în 1956. Sunt remediate lipsurile semnalate anterior, se revizuiesc normele pentru indicii analitici de nume, topice și materii, precum și, parțial, principiile de transcriere. Ritmul devine mai rațional, dar când apar la orizont aniversări, ca, de pildă jubileul “Mihai Viteazul”, un volum, căruia î se arondează nouă cercetători, trebuie să fie elaborat și imprimat într-un singur an. Munca se reia practic de la începutul seriei, încercându-se, ca, în paralel, să se progreseze în secolul al XVII-lea, după data de 1626, unde se oprișe faza întâi a colecției. Asupra colectivelor se abat apoi aberațiile ortografice de tipul “țigan” cu majusculă și “Dumnezeu” cu minusculă, dar nici un proces-verbal nu mai consemnează luări de atitudine. Se întreprind noi campanii mari de depistare și fișare de documente în depozitele din capitală și din țară, și, mai ales, la Arhivele Statului, unde, odată cu Legea privind regimul bunurilor de patrimoniu din 1974, se achiziționează masiv documente medievale de la colecționarii privați, care sunt obligați să le declare și să le predea, dar și fondurile medievale aflate până atunci în custodia unor instituții precum Biserica romano-catolică și Biserica Calvină, care scăpaseră marilor confiscări de arhive din anii

1948-1949. Văd astfel lumina tiparului un număr de aproape 20 - 25 de volume în seriile A. Moldova, B. *Tara Românească*, C. *Transilvania* și D. *Relații între cele trei jări române*. Reluarea colecției nu înseamnă numai publicarea mai profesionistă a documentelor însoțite de traduceri, ci și introducerea în volumele revizuite a unor documente care nu fuseseră depistate anterior; proporția lor era, de pildă, în primul volum al seriei B, de o zecime din numărul total de acte.

Dar interesul pentru documentele medievale scade vertiginos după 1984, anul de răscruce în strategia ceaușistă de distrugere a patrimoniului medieval și a tot ceea ce îl documenta, monumente de arhitectură, ca și monumente de cultură scrisă. Cuvintele și imaginile religioase sunt puse la index. Cenzorii vigilenți ai Editurii Academice nu acceptau compromisuri ca acelea din anii '50, când blestemele finale fuseseră pur și simplu eliminate din textul documentelor.

După 1990, seria se reia în toate cele trei centre: București, Cluj și București. Colectivele de la Iași și București înțeleg, de data aceasta, să alinieze normele de transcriere la cele utilizate de filologi (transcriere fonetică interpretativă, seria B. *Tara Românească*, volumul XXX), sau să atașeze fiecărui document note filologice și istorice, în care cercetătorii să poată găsi lămuriri de natură genealogică, de toponimie etc. (seria A. Moldova, vol. XXIII). Ritmul lent de înaintare este impus de numărul crescut de documente emis într-o unitate de timp, aproximativ 300/an. Desigur că, în comparație cu avalanșa de volume a anilor '50, noua fază a colecției poate părea, mai degrabă, agonică. Dar, pe măsură ce istoria socială își va face loc și în preocupările medievistilor români, e de sperat că documentele seriale vor deveni hrana studiilor, ceea ce va duce la o relansare a interesului pentru culegerea și publicarea lor. Această motivație, fiind una autentică, nu are șansa să producă, ca altădată, neîmpliniri.

ISTORIA IDEILOR

DE LA ROMANII LA ROMÂNIA. FORMAREA UNEI NAȚIUNI.¹

ȘERBAN PAPACOSTEA

Una din tezele cele mai fecunde ale lui Nicolae Iorga în domeniul istoriei românești în îndelungatul răstimp care separă destrămarea Imperiului Roman de formarea unui cadru statal permanent al românilor în secolul al XIV-lea, în dubla întrechipare a Țării Românești și a Moldovei, este cea a *romaniilor populare*. Prin această formulă, istoricul înțelegea numeroasele organisme social-politice autonome, în care și-au desfășurat existența populațiile romanice sau romanizate, după prăbușirea Imperiului Roman, în cadrul unor vaste conglobate teritoriale, regate sau imperii, dominate de semințile migratoare, care au preluat succesiv stăpânirea asupra unor teritorii smulse dominării romane. În aceste formațiuni de întindere variabilă, situate atât la nordul, cât și la sudul Dunării, autonomii de caracter popular, rural-pastoral, s-a realizat continuitatea istorică a *românilor* și a *romanității răsăritene*, în general, până când o conjunctură istorică favorabilă a făcut posibil saltul în istoria românească de la *autonomie locală* la statul sau statele proprii în spațiul dintre Carpații Răsăriteni și Sudici, Dunăre, Nistru și Marea Neagră; etapă hotărâtoare a evoluției de la etnie la națiune, de la poporul creator de stat la statul creator de națiune, adică la statul național integrator. Așadar de la *romanii la România*, proces care a consacrat istoric și a făcut ireversibilă, indestructibilă, continuitatea romanității răsăritene a românilor. Redusă la esența ei, această înșăptuire istorică a însemnat salvarea peste secole îndelungate și peste nenumărate și catastrofale vicisitudini istorice a realității pe care Nicolae Iorga a sintetizat-o lapidar și strălucit în formula: *sigiliul Romei*.

La începutul acestei extraordinare eveniri istorice s-a aflat expansiunea teritorială a Romei în spațiul sud-est european și *romanizarea unei părți* însemnate a acestui spațiu.

Romanizarea unor numeroase populații din Europa apuseană și răsăriteană a fost unul din cele mai de seamă procese constitutive ale istoriei europene. Pornită din provincia Latium, cu centrul la Roma, romanizarea a cuprins mai întâi Peninsula Italică, mozaic de etnii, rase și culturi diferite, indoeuropene și non-indoeuropene, pentru a se revârsa apoi spre Apus, în Gallia și Peninsula Iberică, nordul Africii, iar în răsărit într-o parte însemnată a Peninsulei Balcanice și, în general, în teritoriile situate la sudul Dunării, linie strategică esențială a Imperiului Roman.

Romanizarea a fost procesul de asimilare culturală de către romani a unora dintre popoarele supuse dominației lor: în Apus, îndeosebi, celții din Gallia și Hispania, în Răsărit ilirii, tracii, geto-daci din nordul și nord-vestul Peninsulei Balcanice și, într-un târziu, dacii din spațiul carpato-danubian. Romanizarea a fost efectul cuceririi

¹ Comunicare susținută în cadrul Universității Populare de la Vălenii de Munte, la 30 august 1998.

romane, a extinderii granițelor imperiului, chiar dacă, în unele cazuri, romanizarea a fost pregătită sau înlesnită, înainte de cucerire, de influența civilizației romane.

Romanizarea s-a împlinit pe diverse căi. Ea a fost în primul rând efectul unui masiv transplant de populație italică, îndeosebi agricolă-pastorală, revărsată din secolul III î.Chr. și până în primul secol al erei creștine, în toate direcțiile de prea-plinul de populație al Italiei. Instalați, în cadrul unor colonii înzestrăte cu pământ din teritoriile cucerite, colonii romani au devenit principalul factor direct al romanizării. Legiunile romane stabilite în teritoriile cucerite, ai căror ostași, după împlinirea termenului, *veteranii*, se instalau, de obicei, definitiv în zonă; orașele înființate de romani, centre administrative și deopotrivă de activitate economică; școala și, nu în ultimul rând, religia creștină, în faza finală a imperiului și chiar după dispariția lui, au fost factorii cei mai de seamă ai romanizării. Esența romanizării s-a manifestat prin adoptarea limbii latine, iar folosirea acesteia ca limbă maternă a devenit indicul principal al apartenenței la masa popoarelor române. *Afirmarea originii romane*, a descendenței din coloniștii Romei, și *limba romanică* folosită au fost, până târziu, componentele principale ale conștiinței identității proprii la membrii romanității răsăritene, deveniți *români* în cursul evului mediu.

Cucerirea și romanizarea Peninsulei Balcanice a început în ultimele decenii ale secolului III î.Chr. pe țărmul răsăritean al Mării Adriatice și în Peninsula Istria. În cursul secolului II î.Chr. au intrat în stăpânire română Macedonia și Epirul (anul 168). În secolul următor, expansiunea romană a atins linia Dunării de Jos. Pe cursul Dunării mijlocii au fost constituite provinciile Noricum și Pannonia, iar pe cea a Dunării de Jos, până la Marea Neagră, Moesia. La sudul provinciei Moesia Inferior, românii au constituit provincia Tracia. Un ultim impuls ofensiv a adus sub stăpânirea Romei provincia Dacia de la nordul Dunării, în 106.

Când spre sfârșitul secolului III al erei noastre a început refluxul puterii romane, al căruia semnal major a fost părăsirea Daciei de legiunile și administrația imperială, romanitatea alcătuia în Peninsula Balcanică și în spațiul carpato-balcanic o mare realitate demografico-culturală, produs al fuziunii dintre autohtoni și coloniști. Indiciul cel mai elocvent al acestui amalgam uman și cultural îl oferă miile de inscripții latine rămase în Noricum, Pannonia, Moesia, Illiria și Tracia. Din Dacia s-a păstrat numărul cel mai mare de inscripții latine din Europa centrală și sud-estică, peste 3.000, fapt care își găsește explicația în intensitatea procesului de romanizare a provinciei, desfășurat de Traian cu populație italică sau romanizată "din tot Imperiul Roman".

În secolele III și IV ale erei creștine, Imperiul Roman, supus unei presiuni continue la toate frontierele sale, în Europa, Asia și Africa, a supraviețuit asaltului adversarilor săi printr-un imens efort de adaptare la situația de fortăreață permanent asediată. Manifestarea politică cea mai semnificativă a acestor transformări a fost transferul definitiv al centrului imperiului de pe malurile Tigrului pe cele ale Bosforului, de la Roma la Bizanț. Transferul a fost opera lui Constantin cel Mare, care, în anul 330, a inaugurat noua capitală care i-a luat numele, Constantinopol, de unde puteau mai bine fi apărate frontiera Dunării de Jos și cea a Eufratului, cele mai amenințate de presiunea năvălitorilor.

Deși și-a mutat centrul într-o arie populată masiv de neromanici, imperiul și-a păstrat încă mult timp caracterul său roman. Noua sa capitală, Constantinopolul, era o nouă România, iar formele sale de viață politică, administrativă, judecătorescă și militară, le continua cu fidelitate pe cele ale Romei celei vechi. și după fragmentarea imperiului

în două, *Pars Orientis* și *Pars Occidentis*, la începutul secolului V, imperiul și-a păstrat caracterul roman nu numai în Apus, dar și în Răsărit. Iar temelia acestei continuități romane de viață politică a fost romanitatea răsăriteană, implantul roman de populație vorbitoare de limbă latină și masa autohtonilor asimilați de ea. Din această populație romană sau căștigată pentru romanitate s-au recrutat legiunile care au asigurat timp de încă trei secole frontieră danubiană a imperiului. Expresia politică supremă a acestei realități militare a fost sirul lung de împărați – împăratul, imperator nu era altceva decât comandanțul militar suprem – ridicați de armatele din provinciile dunărene (Tracia, Pannonia, Dacia, Moesia, Dalmatia) din secolul III până spre sfârșitul secolului VI d.Chr.: Maximilian, Decius, Regalian, Claudiu, Aurelian, Probus, Diocletian, Galeriu, Constantin, Constantin cel Mare, Liciniu, Jovian, Valentinian, Gratian, Marcian, Anastasiu, Justin, Justinian etc.

Atât timp cât frontieră Dunării de Jos a rezistat, și ea a rezistat în măsură însemnată datorită acestei fortărețe militare recrutate din romanitatea locală, s-a menținut și caracterul roman al Imperiului de Răsărit, al Noii Rome. „Întreaga organizație a statului din Imperiul de Răsărit – scrie Alexandru Philippide – purta încă cu totul caracterul roman, în drept și în judecată, în armată și în instituțiile bisericii ...”. Si un alt cercetător al acestor realități balcanice la începuturile Imperiului Roman de Răsărit dezvăluie puterea de rezistență a limbii latine față de presiunea elementului grec concurent: „Au fost promulgate legi și constituții în limba latină până în veacul al șaptelea, iar în dezbatările din tribunale și la înregistrările funciare, latina a rămas limba oficială până departe în secolul al șaselea” (H. Ziliacus). Spre mijlocul secolului VI, încercarea unui demnitar constantinopolitan de a introduce limba greacă în șinuturile răsăriteene europene ale Imperiului de Răsărit, în teritoriile romanizate, s-a lovit de atașamentul localnicilor față de „limba italicilor” (Joan Lydul).

O funcție importantă în consolidarea și extinderea romanității a îndeplinit creștinismul de limbă latină, care s-a impus și în masa populațiilor romanizate după edictul de toleranță al lui Constantin cel Mare (313) și, îndeosebi, după măsurile împăratului Theodosiu I, care, la sfârșitul secolului IV, a făcut din învățătura lui Isus religie de stat: „legea creștinească”.

La trecerea dintre secolul VI și secolul VII, situația etnico-politică a Europei răsăriteene, centrale și sud-estice, s-a modificat radical ca urmare a unui proces istoric cu consecințe masive și de lungă durată: migrația slavilor din locurile lor de origine, între Prípet și Nipru, spre apus și sud-est. Factorii declanșatori ai masivei revărsării de populație slavă rămân încă să fie cercetați. Rezultatul ei însă e cunoscut: ocuparea de către slavii în expansiune a unor întinse teritorii în Europa centrală până la linia fluviului Elba, în cadrilaterul Boemiei, în Pannonia și regiunile răsăriteene ale Austriei; în Peninsula Balcanică, după infiltrări successive în cursul secolului VI, slavii, în cooperare cu alte seminții barbare, forțează ireversibil linia de apărare romano-bizantină a Dunării în primii ani ai secolului VII și se instalează în cea mai mare parte a teritoriului imperial până în Peloponez. Mutarea majoră provocată de acest flux masiv al elementului slav a avut repercurșiuni multiple, directe și indirekte, asupra romanității răsăriteene.

Cea dintâi, imediată, a fost fărâmășarea unității, a continuității de așezare a masei romanității. Blocul masiv de romanitate care se întindea de-a lungul cursului mijlociu și inferior al Dunării, din Pannonia până în Moesia Inferior, și care cuprindea provincii întregi din nordul și nord-estul Peninsulei Balcanice s-a fragmentat ireversibil: prima separație majoră a izolat romanitatea carpato-dunăreană de cea balcanică. La

rândul ei, romanitatea balcanică s-a fragmentat în câteva grupuri izolate unele de altele în: Istria, Macedonia, Tessalia, Epir, Tracia, caracterizate prin diferențe lingvistice și orientare politică diferită, în funcție de cadrul politic deosebit în care s-au dezvoltat. Un text referitor la domnia împăratului Heraclius, *Miracolele Sfântului Dimitrie*, protectorul Salonicului, amintește pe "fugarii din regiunile Dunării, din Pannonia, din Dacia și Dardania, din celelalte provincii și orașe", refugiați în sud: constatare care explică marea dispersare a romanității în Peninsula Balcanică.

Lipsită de unitatea care fusese unul din factorii ei de putere în Imperiul Roman de Răsărit, romanitatea răsăriteană a suferit și o altă pierdere majoră, urmare a revărsării slave în fostul teritoriu imperial: rapida alterare a raportului dintre componenta romană și cea elenică în structura și conducerea imperiului în favoarea celui din urmă element. Este ceea ce istoricii numesc *elenizarea* Imperiului Bizantin. Originea împăraților odată cu compoziția armatei, limba, a legilor și a administrației, toate se grecizează în ritm accelerat în secolul VII, lepădând, la fel de repede, veșmântul roman. "Deși întregi provincii au păstrat, prin originea locuitorilor lor, mai mult vestică decât răsăriteană caracterul acesta latin, toate în imperiu mergeau neconitenit către grecizare și orientalizare și, prin urmare, aceasta trebuie să însemne, în același timp, și localizarea din ce în ce mai pronunțată în Orient", afirma Nicolae Iorga. Dar această evoluție însemna pierderea statului propriu de către romanitatea răsăriteană, înstrăinarea prin limbă, cultură și tradiții de noul imperiu de esență elenică instaurat la Strâmtori. Chiar atunci când unii dintre ei au reîntrat în aria de dominație a Imperiului Bizantin, membrii romanității răsăriteene nu au mai avut în acest stat total elenizat un înveliș protector al identității lor. Antagonismul tot mai pronunțat între grecitate și latinitate în civilizația europeană medievală a făcut din romanitatea unei părți a locuitorilor imperiului restaurat în ansamblul Peninsulei Balcanice un element indezirabil.

Ultima mențiune antică a romanilor nordbalcanici datează de la sfârșitul secolului VI. Când ei au reapărut în izvoare, aproape patru secole mai târziu, sub un nume nou, scena istorică era complet reînnoită.

Slavii acopereau acum o parte însemnată a Peninsulei Balcanice. Sub conducerea unui trib turcic, *bulgarii*, instalat la sudul Dunării spre sfârșitul secolului VII, slavii dintre Balcani și Dunăre, care i-au asimilat cultural pe cuceritori, au constituit un stat puternic a cărui maximă expansiune a fost realizată în sec. X, de țarul Simeon. Acesta a încercat să cucerească și Bizanțul și să preia rosturile sale imperiale.

Încă din secolul IX, bulgarii au adoptat creștinismul în formula sa răsăriteană, ortodox-bizantină, urmare a faptului că Bizanțul a acceptat folosirea limbii slave în slujba bisericăască, a luat inițiativa creării unui alfabet specific, ceea ce a făcut posibilă traducerea în slavo-bulgară a textelor sacre. Slavona a fost acum cooptată, alături de ebraică, greacă și latină între limbile sacre.

Această evoluție a marcat puternic și destinul romanității răsăriteene, cuprinsă, în diversele ei ramuri, în aria popoarelor care au adoptat ortodoxia de expresie literară slavonă, în vastul spațiu controlat de țaratul bulgar și de alte state slave. Adoptarea limbii slave ca mijloc de expresie a bisericii și a statului, așa-numitul slavonism cultural, a devenit a doua mare realitate constitutivă a romanității răsăriteene.

Ultimele știri despre romanitatea balcanică înainte de avalanșa slavă aparțin sfârșitului secolului VI. Sub un nume nou, acela de *vlahi*, descendenții comunității etnico-lingvistice ai comunității răsăriteene reapar în izvoare aproape patru secole mai târziu.

Numele *vlahi* a desemnat la germani, apoi prin împrumut la slavi, unguri și chiar la bizantini, popoarele românice sau, mai restrâns, pe *italici*. Numindu-i vlahi pe membrii romanității răsăritene, aceste popoare evidențiau identitatea lor de origine cu locuitorii Italiei, de unde se trăgeau. Vlah traducea denumirea pe care și-o aplicau membrii romanității răsăritene, aceea de: *români*, *armâni* etc.

Apariția vlahilor în istorie a coincis cu destrămarea întinsului Imperiu Bulgar, la sfârșitul secolului X și la începutul secolului XI, sub loviturile Bizanțului, ale ungurilor, instalări în Pannonia, ale rușilor și, probabil, din lăuntru, ale vlahilor. De acum înainte vlahii se manifestă tot mai frecvent și își impun numele în izvoare, ei și organismele lor autonome, *Vlahiile*, țările române în echivalentul lor autohton sau în formularea lui Nicolae Iorga, *romaniile*.

Vlahiile sau *Tările Românești* erau forme de organizare proprii, autonome, ale vlahilor, cuprinse în conglomorate politice imperiale – este cazul Bizanțului, al imperiilor stepiei – sau ale unor state plurietnice, cazul regatului ungar. Ele erau expresia politică a unei populații vorbitoare de limbă română, care aveau conștiința descentenței din Roma și din coloniștii Romei, dar care împărtășeau credința creștină în forma ei bizantino-slavă. În fruntea acestor organizații autonome se aflau conducători proprii: *celnici*, *juzi*, *cnezi*, *voievozi*, care îndeplineau funcțiile esențiale ale conducerii sociale și asigurau legătura cu statul în subordinea căruia se aflau. Normele vieții sociale, codificate oral de-a lungul secolelor, purtau numele de *dreptul românesc* sau *jus valachicum*.

Romaniile, în viziunea istoricului român, erau formele de organizare autonomă dezvoltate de populația romanică în răsărit, ca și în apus, pe măsura dezagregării Imperiului Roman, asaltat de migratori. Între teritoriile guvernate încă de imperiu și cele dominate de popoarele barbare se constituie autonomiile multiple ale romanității. “Acolo unde viața antică, viața latină, s-a menșinut datorită doar populației, cu mijloacele degajate doar de voința acestei populații, nu există “imperiu”, ci această Romania” (N. Iorga). Transpușe în limba migratorilor și apoi generalizate în această transpunere în terminologia etnico-politică europeană, *romaniile* romanității răsăritene au devenit *Vlahii* sau *Valahii*, de la *vlahi*, cu diferite adaptări fonetice: “Vlahiile – continuă istoricul – și denumirile derivate din ele – de pildă *vlașca zemlja* sau *terra Blacorum* – nu sunt decât regiuni de populație și stăpânire românească, *romani* asemănătoare celor dezvoltate în teritoriile apusene foste ale Imperiului Roman, care însă, cu puține excepții, nu și-au păstrat denumirea”; în schimb, “în ceea ce privește Romania populară de la Dunăre, ea a supraviețuit în numele unei limbi, al unei națiuni și al unui organism politic. Elementul latin de la Dunăre se numește *români*, adică romani; limba lor este limba română (românește) și când în secolul XIV a fost dată o formă politică acestei țări, a fost păstrată aceeași denumire, care neîndoicnic e mult mai veche”.

Întreg teritoriul locuit de descendenții romanității răsăritene - ținuturile în care ei se grupau politic - era un mozaic de țări românești, despărțite de teritorii aflate în stăpânirea altor etnii. Cele mai vechi atestări vin din Peninsula Balcanică. În a doua jumătate a secolului X, o diplomă a împăratului Vasile II creează sau confirmă o conducere (archè) a vlahilor din Tessalia. Așadar în Grecia s-a constituit la o dată necunoscută o Vlahie, care mai târziu apare sub numele *Vlahia Mare* (Megale Vlahia), deosebită de o altă Vlahie, *Vlahia Mică* (Mikra Vlahia). Organisme românice similare sunt atestate în provincia Epirului; toate în dependență de Imperiul Bizantin.

În Macedonia, unde primul țarat bulgar a supraviețuit câteva decenii după

anihilarea lui în răsărit, de către bizantini, apare, după loviturile nimicitoare ale împăratului Vasile II Bulgaroconul, din inițiativa împăratului, o "episcopie a vlahilor din toată Bulgaria", o structură eclesiastică autonomă, concedată de bizantini, consolidare a autonomiilor lor politice.

Semnalate de izvoare în contextul politic al desființării primului țarat bulgar și al restaurării dominației bizantine în Peninsula Balcanică, aceste Vlahii autonome și-au manifestat repetat și viguros rezistență atunci când imperiul tindea să le îngrădească autonomia. Vlahii din Tesalia s-au răsculat în 1066 împotriva împilărilor fiscale ale agenților imperiali, solidarizând în mișcare și pe grecii și bulgarii din regiune.

Dar cea mai viguroasă dintre *romaniile* sud-dunărene a fost cea a vlahilor din Munții Balcani care, spre sfârșitul secolului XII, s-au ridicat, din motive similare celor care au declanșat răscoala din Tesalia, împotriva dominației bizantine. Sub conducerea fraților Petru și Asan, vlahii balcanici au rupt legătura de dependență cu imperiul și au constituit, în asociație cu bulgarii, un stat propriu, independent: cea dintâi Vlahie, *Romanie* care a devenit *stat de-sine-stătător*, afirmat și consolidat în luptă cu Imperiul Bizantin, incapabil de a-l reduce la supunere. Așadar, sfârșitul secolului XII a marcat tendința transformării autonomiilor *vlahe*, a *romaniilor* în stat.

Mai numeroase, deși mai târziu, sunt semnalate autonomiile românești la nordul Dunării, unde avea să se stabilizeze definitiv viața politică proprie a românilor. Aici, înălăuntrul și în afara arcului carpatic, cel mai adesea rezemată pe munte, s-a realizat continuitatea romanității nord-dunărene, -ale cărei manifestări multiple – politice, militare, bisericești, juridice – sunt tot atâtea indicii ale existenței autonomiilor ei, *vlahiile, romaniile*, când acestea nu sunt direct numite de izvoarele istorice.

Când ungurii, recent stabiliți în Pannonia, au pătruns în nordul Transilvaniei, ei s-au lovit de rezistență unei structuri politico-militare românești în fruntea căreia se afla, potrivit cronicarului ungher, notarul anonim al regelui Bela, un "duce" (voievod), român (blacus), Gelou, care e fie nume de persoană, fie de conducător. Știrea se cuvine asociată cu cea, cunoscută datorită aceluiași cronicar, care semnalează existența în câmpia pannonică a unei populații românice despre membri căreia autorul afirmă că au fost cândva "păstorii romanilor" (aluzie la păstoritul românesc), rămași spontan în provincie, după retragerea autorităților romane.

Când răscoala vlahilor balcanici s-a aflat în impas la începuturile ei, când era să fie înăbușită de reacția militară bizantină, conducătorii ei, Petru și Asan, s-au refugiat la nordul Dunării, de unde au revenit cu sprijin cuman și cu o unitate militară a vlahilor nord-dunăreni: ("moira ton Vlahon"). Desigur această unitate ținea de structura militară a unei țări românești, *Vlașca zemlja*, care foarte posibil și-a prelungit amintirea în numele unui județ, Vlașca, nume conservat până în vremea reorganizărilor administrative ale regimului comunist.

Înaintarea ungurilor în Transilvania în secolul XI și încercările lor de a-și extinde dominația și dincolo de Carpați, la sud și la răsărit, în secolul XIII a adus la suprafață și în lumina documentației istorice alte vlahii, țări românești. În sudul Transilvaniei apare o "terra blacorum", țară a vlahilor, desigur Țara Oltului sau a Făgărașului; în sud-vestul Transilvaniei e înregistrată de izvoare "țara Hațegului". Si una și cealaltă au fost puternice vete de viață autonomă românească.

Când în prima jumătate a secolului XIII, ungurii au trecut Carpați cu intenții de cucerire, ei au găsit pe versantul sudic al acestora țări ale românilor, numite după voievozii lor, atât de compacte încât, potrivit unei diplome regale, "le-am lăsat

românilor". Şi la nord de Transilvania, în Maramureş, unde stăpânirea regatului s-a întins Tânărui, ei au dat peste o "țară a românilor" care se conducea după "dreptul românilor" ("jus olacorum"). Atât de puternică era această structură politică, această Românie, încât a alimentat cu cadre viguroase o altă țară românească, la răsărit de Carpați, pe valea râului Moldova.

Şi spre apus, în Biharea, şi spre valea Tisei şi spre nord în Polonia şi Slovenia s-a întins elementul românesc, organizat în cnezate, voievodate, judecii, tot atâtea Romanii de caracter arhaic, constituie în cadrul unor state imperiale sau regate puternice, dar păstrându-şi autonomia şi obiceiul strămoşesc.

Întregul teritoriu locuit de urmaşii romanităţii orientale, ţinuturile în care ei se grupau politic, era un mozaic de români sau țări româneşti, alăturate sau despărţite de teritoriile aflate în stăpânirea altor etnii. "În timpurile cele mai vechi – afirmă Nicolae Iorga -, români nu făceau nici o deosebire în ceea ce priveşte ţinuturile pe care le locuiau, pentru că în tot pământul locuit de români se chema Țara Românească. Țara Românească era şi Muntenia şi Moldova şi Ardealul şi toate părţile care se întindeau până la Tisa chiar, toate locurile unde se găseau români. N-aveau câte un nume deosebit pentru deosebitele ţinuturi pe care le locuiau şi toate se pierdeau pentru că în acest nume mare, covârşitor şi foarte frumos de Țara Românească". Când structurile politice româneşti s-au unit într-un singur stat, primul stat românesc la nordul Dunării, numele acestuia l-a preluat pe cel al tuturor formaţiunilor premergătoare: "Aşadar – arată Nicolae Iorga –, când căpeteniile din munţii româneşti au organizat un principat capabil să se menţină şi să reziste pretenţiilor ungare şi invaziei otomane, ele au numit acest stat: *Domnia a toată Țara Românească*, adică *domnia totius terrae romanae*".

Cancelariile străine au tradus numele în latină, potrivit tradiţiei lor, numind-o *Valahia* sau *Valahia major* (Țara Românească cea mare), după ce la răsărit de Carpați a apărut o *Valahia minor* (Țara Românească cea mică). Şi cancelaria de tradiţie slavonă a primului stat românesc traducea denumirea originară prin *Vlaſcoe Zemlia*.

Cu apariţia Țării Româneşti şi apoi a celeilalte țări româneşti la răsărit de Carpați, destinul politic al romanităţii răsăritene s-a fixat definitiv la nordul Dunării, unde se afla adunată masa cea mai numeroasă a acestei ramuri a popoarelor românice.

Ideea fundamentală care a susţinut toate romaniile răsăritene, balcanice şi carpato-dunărene, a fost aceea a originii romane, întemeiată pe tradiţia colonizării romane şi argumentată prin caracterul limbii. Ea se regăseşte la diferitele ramuri, ale romanităţii răsăritene, identică în esenţă ei chiar dacă în variante multiple.

La începutul secolului XV, un călugăr dominican în trecere prin Peninsula Balcanică a descoperit în Macedonia o populaţie vorbitoare de limbă latină: "Ei au o limbă a lor şi aproape ca latina – observă el – şi după cum se povesteşte se trag din romani, căci atunci când un împărat roman a pus stăpânire pe acele țări, anume Macedonia, un grup de romani, văzând că țara e mănoasă, însurându-se, au rămas acolo...; ei se fălesc că sunt romani şi lucrul se vădeşte în limba lor, căci ei vorbesc ca romanii". Mai bine de un secol în urmă, referindu-se la vlahii balcanici, un istoric bizantin, Kinnamos, îi caracterizează: "cei despre care se spune că sunt din vechime coloni ai celor din Italia". În corespondenţă cu papa Inocenţiu III, Ioan Asan (Calojohannes) amintea originea romană a neamului său.

Vlahi Romani (Olachi Romani) îi caracterizează curia papală în secolul XIV pe români nord-dunăreni, semnalând astfel echivalenţa de semnificaţie între termenii *vlah* şi *roman*. Numeroase surse străine atestă afirmarea de către români însăşi, cei din

Țara Românească, Transilvania și Moldova, a romanității lor, dovedită prin limbă și consolidată prin tradiția colonizării romane. Funcția elementului adaus, slavona bisericească și de cancelarie, cultura scrisă de expresie slavă era corect înțeleasă de căturarii români din evul mediu ca fapt complementar, produs al evoluției istorice, care nu a putut anihila realitatea originară, limba latină, vorbită de la începuturi.

Produs al cadrului geopolitic dominant în care s-a dezvoltat romanitatea răsăriteană, slavonismul cultural, adică adoptarea scrisului slavon ca limbă cultă, a bisericii și statului, și, mai însemnat, integrarea acestei romanități în formele de organizare bisericească inspirate de Bizanț, ortodoxia, a fost al doilea element constitutiv al identității poporului român. Când au apărut constituji ca popor, români din diversele romanii nord și sud-dunărene sunt caracterizați prin două trăsături esențiale: romanitatea și apartenența la biserică răsăriteană.

La trecerea de la secolul XIII la secolul XIV o “romanie”, cea așezată la poalele Carpaților meridionali, pe versantul meridional, s-a constituit ca stat. Nucleul teritorial de unde a pornit acțiunea dinastiei unificatoare, a Basarabilor, regiunea Câmpulung – Argeș, avea să se dovedească, în perspectiva duratei lungi, punctul de pornire al grupării întregii romanități nord-dunărene într-un singur stat. Statul “întemeiat” sub protecția Carpaților a adoptat spontan numele tuturor romaniilor de până atunci, anume *Tara Românească*. Crearea acestei unități statale între Carpați și Dunăre a fost primul pas al unui îndelungat proces de transformare a *poporului român* în *națiunea română*.

Din marea confuzie etnică provocată de migrația popoarelor pe continentul european îndeosebi în secolele IV-X s-au desprins lent popoarele europene care și-au constituit, în etape diferite, state proprii. Etniile dominante, care și-au pus amprenta asupra statelor medievale, au desfășurat un efort tenace de unificare a teritoriilor locuite de fragmentele propriei etnii și concomitent de asimilare a etniilor străine. Astfel s-a înfăptuit în evul mediu târziu tranziția de la *popor* la *națiune*, de la statul mozaicurilor etnice la *statul național*.

În Apusul Europei, mai ferită de invaziile recurente ale popoarelor stepei, și mai curând eliberată de formele imperiale, supranacionale, s-au constituit primele *state naționale*: Franța, Anglia, Spania. În Europa centrală și răsăriteană, evoluția s-a dovedit în general mult mai sinuoasă, mai dificilă, întârziată de realitățile specifice regiunii. În cazul românesc, evoluția de la întemeierea primului stat propriu la nordul Dunării – “prima libertate românească” în formularea lui Nicolae Iorga – la statul național avea să dureze cinci secole; nu pentru că ar fi lipsit impulsul spre unitate, ci pentru că evoluția spre unitate a fost blocată de cadrul geopolitic dominant. Faptul e evident încă din prima fază a evoluției statale ale românilor din nordul Dunării.

În procesul constituiri sale teritoriale, Țara Românească s-a extins și spre răsărit, spre gurile Dunării, dar și de-a lungul Carpaților răsăriteeni, cu tendință de a îngloba masa populației românești din această arie. Tendință unificatoare în sens național, blocată spre mijlocul secolului de Regatul ungar, care a creat pe valea râului Moldova o marcă, ținut de graniță, sub suzeranitatea sa, iar mai târziu de Regatul polon, care și-a impus propria suzeranitate celui de al doilea stat românesc, “a doua libertate românească”. În urma acestei evoluții, cele două Romanii înălțate la rang de stat, *Vlahia major* și *Vlahia minor*, au fost cuprinse în arii de hegemonie diferite, iar ocazia unificării în sens național, pierdută în secolul XIV, nu a reapărut decât cinci secole mai târziu.

Tot atât de concluzie pentru raportul, în cazul românesc, între națiunea-stat și cadrul internațional a fost evoluția și dezvoltarea acțiunii unificatoare a lui Mihai

Viteazul la sfârșitul secolului XVI. Indiferent de mobilul inițial al acțiunii sale – care sigur nu a fost cel național -, unitatea realizată de el, dacă ar fi fost consolidată, pe termen lung ar fi devenit o realitate națională; ea a fost însă sfârâmată de acțiunea convergentă a celor trei mari puteri hegemonice în spațiul carpato-dunărean: Imperiul Otoman, Imperiul Habsburgic și Regatul polon.

Dacă unirea sub Mihai Viteazul s-a dovedit precară și efemeră în contactul brutal cu puterile ostile ei, în schimb ideea care a animat *romaniile* medievale, țările, apoi statele românești, a subzistat și chiar s-a întărit în secolele următoare. Ea a animat puternic speranța de eliberare de sub puterea otomană în a doua jumătate a secolului XVII, aspirație care și-a găsit manifestarea istoriografică în opera lui Grigore Ureche, Miron Costin, Constantin Cantacuzino stolnicul și Dimitrie Cantemir. „De la Râm ne tragem” afirma categoric Grigore Ureche în *Letopiseful* său realitatea fundamentală, generatoare de popor, a istoriei românești. Un pas mai departe a făcut cronicarul moldovean când constată identitatea de origine a „românilor” din Transilvania și a moldovenilor: „Rumâni căji se află locuitori la Țara Ungurească și la Ardeal și la Maramoroș, de la un locu săntu cu Moldovenii și toți de la Râm să trag”. Aceeași înrudire o constată Ureche între moldoveni și munteni „că săntu creștini și o seminție”. Cu adaus de erudiție, de cunoaștere a izvoarelor străine, Miron Costin a fundamentat mai solid ideea unității de origine a ramurilor nord-dunărene ale romanității în Țara Românească, Moldova și Transilvania. Numele poporului este, în scrisul său, semnul cel mai evident al originii și identității: „Și aşa ieste, acestor țări și țării noastre, Moldovei și Țării Muntenești numile cel dreptu de moșie ieste român, cum să răspundu și acum toți aceia din țările ungurești lăcuitori și munteni țara lor și scriu și răspund cu graiul: Țara Românească”. Cu opera lui Dimitrie Cantemir, s-a pus temelia cercetării simultane, într-un cadru unic, a istoriei românești, peste diviziunile geografice, în *Hronicul romano-moldo-vlahilor*. Pentru el Țara Românească originară, întemeiată de Traian, „s-au împărțit în Moldova, Muntenească și Ardealul”. Ideea de romanitate, de Românie sau Țară Românească la începuturi în vremea „descălecaturii” lui Traian, a derivat în opera ilustrului cărturar și domn al Moldovei în concepția cu privire la unitatea teritorială a țării, la origini. Reacția otomană, care a instaurat în ambele țări regimul fanariot, a sugrumat pentru aproape un secol progresul ideii de romanitate și unitate și mai ales tendința ei, tot mai aparentă, de a se transforma în faptă. Dar, înăbușită în Principatele Dunărene, tema romanității, a originii și continuității în spațiul carpato-dunărean, a fost preluată de exponentii principali ai luptei pentru drepturi politice și sociale ale românilor din Transilvania, fruntașii bisericii unite și ai Școlii Ardeleni.

În scrierile cronicarilor-istorici moldoveni și munteni și în cele ale cărturărilor transilvăneni ideea de unitate prinde corp și deschide calea evoluției românești spre statul național. Ca de atâtea ori în istorie și în cazul de față, ideea a precedat fapta și a pregătit-o îndelung.

Pentru ca această evoluție să se împlinească, pentru ca ideea să devină realitate, era nevoie ca situația geopolitică, contextul internațional, să deschleșteze masa românească din spațiul carpato-dunărean. Descompunerea treptată a Imperiului Otoman în secolul XIX, slabirea influenței ruse în urma războiului Crimeii, prăbușirea imperiului rus și a celui habsburgic în urma primului război mondial, au făcut posibilă desfășurarea până la capăt a arcului care a cuprins evoluția istorică de la *Romaniile* medievale, autonomii ale romanității răsăritene dependente de marile puteri ale vremii, la *România*,

statul național român modern, împlinire a unei străvechi identități etnice.

În rezumat și concluzie: masiva colonizare romană în sud-estul Europei în secolul III î.Chr. până în secolul II d.Chr. și romanizarea unei părți însemnate a populațiilor autohtone – traci și geto-daci – au dat naștere unei mase numeroase și teritorial întinse de populație romanică, *romanitatea răsăriteană*. Această romanitate a fost militar și politic unul din stâlpii de rezistență ai Imperiului Roman târziu și ai Imperiului Bizantin în primele secole ale existenței sale.

Invazia slavă care, în secolele VI-VII, a cuprins cea mai mare parte a Europei Centrale și sud-estice, la nord și la sud de Dunăre, a fragmentat masa romanității răsăritene în multiple grupuri izolate care s-au organizat autonom în cuprinsul Ţaratului bulgar, al Imperiului Bizantin, al Regatului ungur, al imperiilor stepei (peceneg, cuman etc.).

Aceste autonomii recunoscute de puterile vremii sunt denumite în izvoare: Vlahia, Vlahia Mare, Vlahia Mică, Vlașco Zemlja, Terra Blacorum, Walachenland, denumiri care toate înseamnă în traducere germană, slavă, greacă același lucru: Țara Românească. Denumirea derivă de la numele etnic însuși pe care și-l dădeau locuitorii acestor entități autonome: *români*, căreia în traducere germană și slavă îi corespunde cel de *vlahi*, *valahi*.

În secolele XIII-XIV, două dintre aceste autonomii ale romanității răsăritene, de la sud și răsărit de Carpați, s-au constituit în state de-sine-stătătoare *Tara Românească* (Vlahia major) și *Moldova* sau Țara Românească cea mică. Apariția, deși târzie, a acestor două state, a asigurat continuitatea romanității răsăritene la nordul Dunării. Această evoluție a constituit baza unificării tuturor românilor din spațiul carpato-dunărean în două etape: 1859, unirea celor două state românești, și 1918 desăvârșirea statului național român, *România*, împlinire supremă a *romaniilor* medievale, reazem al speranței de libertate a tuturor românilor aflați încă în afara hotarelor naționale.

NOTĂ

Conceptul de *Romanii* sau *Romanii populare* elaborat de Nicolae Iorga revine frecvent în opera sa. Pentru câteva din cele mai importante expuneri ale vizuinii sale, vezi trimiterile din N. Iorga, *Studii asupra evului mediu românesc*, ediție îngrijită de Şerban Papacostea, Bucureşti, 1984, postfața.

MODELUL POLITIC POLONEZ ȘI REFLECTAREA ACESTUIA ÎN SURSELE DOCUMENTARE ROMÂNEȘTI (SECOLUL AL XVII-LEA)

GHEORGHE LAZĂR

Regatul polon, mai târziu *Repubica*, ocupă în istoria evului mediu european un loc distinct; această poziție decurge atât din statutul de mare putere politico-militară, cât și din evoluția instituțională proprie, deosebită de restul statelor europene, caracterizată prin supremația Stărilor în disputa cu puterea regală. Acest ultim aspect, al evoluției instituționale, și mai precis, etapele parcuse de nobilimea polono-lituaniană în efortul de a impune un regim politic apt să-i garanteze "libertățile" și privilegiile, și receptarea acestui "model" polon în spațiul românesc, începând cu secolul al XVII-lea, constituie obiectul studiului nostru.

*

Dispunând de o forță economică impresionantă și exploatand momentele de derulă și slăbiciune ale puterii regale, nobilimea polonă - am în vedere atât categoria magnașilor, cât și pe cea a șleahtei, chiar dacă au fost situații, nu puține, când aceste două forțe s-au aflat pe poziții contradictorii - a reușit să impună monarhicii așa-numitele *pacta conventa* care i-au conferit și consacrat o serie întreagă de privilegii, prin a căror acumulare s-a încheiat în secolul al XVII-lea un regim nobiliar specific. *Amploarea "libertăților"*, unică în Europa acelei perioade¹ și *caracterul legal* al recunoașterii acestora² din partea regalității, sunt două trasături ce individualizează statutul nobilimii polone.

Reglementarea succesiunii la tron a constituit, pretutindeni unde monarhia feudală nu a reușit să impună o regulă a succesiunii automate la tron, unul din impasurile principale ale regalității exploataate de nobilime, pentru a-și consolida privilegiile. Principala problemă cu care s-a confruntat Ludovic de Anjou (1370-1382), după preluarea tronului polonez în urma morții lui Cazimir al III-lea (1333-1370), a fost tocmai aceea de a obține recunoașterea de către nobilimea polonă a succesiunii în favoarea uneia din fiicele sale. Compromisul dintre rege și nobilimea polonă, care se

¹ L. Elekes, *Système diétal des Ordres et centralisation dans les états féodaux (Problèmes concernant les recherches ayant trait à l'Europe Orientale et particulièrement à la situation de la Hongrie au 15e siècle)*, în vol. *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie (1450-1650)*, Budapesta, 1963, p. 331-395; Gheorghe Brătianu, *Adunările de Stări în Europa și în țările române în Evul Mediu*, București, 1996, p. 137-198.

² Constantin Rezachevici, *Indigenatul polon - o formă însemnată de integrare a nobilimii românești în cea europeană în Evul Mediu*, în AG., t. III (VIII), 1996, nr. 3-4, p. 205.

opunea acestui proiect, s-a concretizat *în privilegiul de la Košice* (1374); acceptând proiectul dinastic al lui Ludovic de Anjou, nobilimea a obținut, în schimb, din partea puterii regale noi privilegii, cum ar fi: diminuarea considerabilă a dărilor plătite³ și monopolul dregătorilor provinciale în favoarea nobililor din provinciile respective⁴. Prin acest act, nobilimea a făcut un prim pas în acțiunea de îngrădire a puterii regale⁵, deschizând calea în direcția instaurării unei “democrații nobiliare”.

Acordul de la Horodlo (1413), care a confirmat *uniunea de la Krewa* (1385) între Polonia și Lituania, a oferit nobilimii posibilitatea de a-și consolida pozițiile în stat. Prin acest acord, nobilimii catolice lituaniene i se acordau de către regele Vladislav Jagiello și marele duce Witold, aceleași privilegii fiscale și juridice de care se bucura și nobilimea polonă⁶, inclusiv constituirea unor “parlamente comune”⁷; în plan simbolic, această uniune a fost dublată de “adopția” de către un număr de 43 de familii nobile poloneze în rândurile și în blazonul lor a unui număr corespunzător de familii lituaniene⁸.

Problemele legate atât de succesiunea la tron a fiului minor, viitorul Vladislav al III-lea, cât și de tendințele de autonomie manifestate de marele duce Witold al Lituaniei - tentativa acestuia de a se încorona ca rege a fost în ultimul moment neutralizată -, au obligat pe regele Vladislav Jagiello (1386-1434) la noi concesii, anume la o nouă sporire a privilegiilor nobiliare în detrimentul puterii regale; astfel, prin *acordul de la Jedlna* (1430), nobilimea obținea recunoașterea inviolabilității corporale (“*neminem captivabimus nisi jure victum*”, nimici nu poate fi reținut fără judecată), precum și limitarea autorității juridice a staroștilor și judecătorilor regali⁹.

Moartea regelui, în 1434, și instituirea regenței, în frunte cu episcopul Zbigniew de Olesnica, au fost pentru Polonia începutul unei perioade de dominație absolută a magnaților¹⁰. A urmat reacția regelui Cazimir al IV-lea (1447-1492), care a deținut și calitatea de mare duce al Lituaniei, refuzând reconfirmarea privilegiilor nobiliare, el a inițiat un amplu program de întărire a puterii regale. În conflictul său cu magnații, regele, s-a sprijinit pe nobilimea mijlocie și pe elementele înstărite din orașe, de ale căror surse financiare era dependent. Lungul conflict cu Ordinul Cavalerilor Teutoni, un important sprijin primind regele din partea lui Ștefan cel Mare¹¹, și nevoia de a obține sprijinul șleahiei în acest efort i-au impus însă regelui să promulge *privilegiile de la Nieszawa* (1454). Prin acest nou act, regele se angaja să limiteze drepturile magnaților, să nu decreteze mobilizarea generală, să nu inițieze noi impozite fără asentimentul dietinelor locale (teritoriale) (*conventiones particulares; seimiki ziemski*) - concesie care a

³ *Histoire de Pologne*, Warszawa, 1972, p. 145; Oscar Halecki, *La Pologne de 963 à 1914*, Paris, 1933, p. 84.

⁴ Stanislaw Grodziski, *Les devoirs et les droits politiques de la noblesse polonaise*, în APH, t. XXXVI, 1977, p. 173.

⁵ H. Grappin, *Histoire de la Pologne (des origines à 1922)*, Paris-Vienne, 1922, p. 46-47.

⁶ *Histoire de Pologne*, p. 150.

⁷ O. Halecki, *op. cit.*, p. 104.

⁸ *Histoire de Pologne*, p. 150.

⁹ *Ibidem*, p. 152.

¹⁰ *Ibidem*, p. 153.

¹¹ Șerban Papacostea, *Ștefan cel Mare și războiul Poloniei cu Ordinul teuton* (1454-1466), în Rdl, t. XXXI, 1978, nr. 2, p. 475-479.

legitimat cea de-a treia structură a parlamentarismului medieval polonez¹² - era recunoscut și dreptul nobilimii de a fi judecată de tribunale proprii¹³.

Reunind funcționarii locali și nobilii dintr-o regiune, *dietinile locale* vor fi consultate de rege, din acest moment, în toate problemele importanțe ale regatului¹⁴, devenind cu timpul mijlocul cel mai eficace de consolidare a puterii politice a sleahiei¹⁵. Constatare confirmată de faptul că acordul dietinelor locale era absolut necesar pentru adoptarea deciziilor politice și de rolul din ce în ce mai important în adunările generale și provinciale, în special începând cu a doua jumătate a secolului al XV-lea, al reprezentanților aleși de dietine, câte doi de fiecare.

Odată cu preluarea tronului de către Ioan Albert (1492-1501), cel de-al doilea fiu al lui Cazimir al IV-lea, asistăm la definitivarea sistemului parlamentar polonez; astfel, adunările provinciale vor fi tot mai rar asociate actului decizional, în schimb, convocarea adunărilor generale (*Sejm walny*) va deveni o practică curentă. După dieta de la Pietrkow (1493), Seimul își va desfășura lucrările în două camere: *Senatul*, constituit din vechiul Consiliu Regal, devine purtătorul de cuvânt al magnașilor și al înaltului cler¹⁶; *Camera Deputațiilor*, alcătuită din delegații sleahiei și din câțiva reprezentanți ai burgheriei orășenești (aceștia din urmă în calitate de invitați ai regelui)¹⁷. Din acest moment, viața politică se va caracteriza, pe de o parte, prin conflictul dintre rege și Dietă, fiecare urmăriind diminuarea prerogativelor și a puterii de decizie a celuilalt, iar pe de altă parte, prin conflictul dintre gruparea magnașilor și a înaltului cler (Senatul) și cea a sleahiei (Camera Deputațiilor) pentru preponderență în cadrul Dietei.

Moartea regelui Ioan Albert și preluarea tronului de către fratele său, Alexandru (1501-1506) a oferit un nou prilej de confruntare între cele două tabere. *Privilegiul de la Mielnik* (1501) a dat câștig de cauză senatorilor. Actul stipula că toate funcțiile importante treceau în mâinile Senatului, fără asentimentul căruia regele nu putea face nici o numire sau donație¹⁸, cauzele senatorilor acuzați de rege erau încredințate unui tribunal senatorial, iar în cazul în care regele le încălca "libertățile", aceștia aveau

¹²În această perioadă sistemul instituțional polonez mai cuprindea: *adunările generale* (conventiones magnae) și *adunările provinciale* (conventiones generales). Ultimele se desfășurau separat pentru Polonia Mare la Sroda, Kolo sau Sieradz, iar pentru Polonia Mică și Ruthenia la Nowy Korczyn sau la Wislica. Cu timpul, acestea își vor exercita mai ales competența în domeniul juridic, funcționând ca adevărate curți de justiție, v. *Histoire de Pologne*, p. 160.

¹³C. Rezachevici, *Polonia în vremea Jagiellonilor*, în SAI, XLI-XLII, 1980, p. 68.

¹⁴O. Halecki, *op. cit.*, p. 130.

¹⁵M. Tymowski, *Une histoire de la Pologne*, Paris, 1993, p. 36-40; *Histoire de Pologne*, p. 160.

¹⁶Jerzy Kłoczowski, *Les traditions des citoyenneté en Pologne et dans la République polono-lituano-ruthène*, în vol. *Histoire des idées politiques de l'Europe Centrale* (coord. Chantal Delsol et Michel Masłowski), PUF, 1998, p. 231. Acesta era format din cei 2 arhiepiscopi și 11 episcopi catolici, 63 de nobili laici, adică palatinii, castelanii, marele cancelar, vicecancelarul, marele mareșal, mareșalul de curte, marele vistier și vistierul curții, v. *Histoire de Pologne*, p. 160-161.

¹⁷*Ibidem*, p. 161; Z. Wojciechowski, *L'État polonais au Moyen Âge*, Paris, 1949, p. 258-260; Karol Gorski, *The origins of the Polish Sejm*, în SEER, t.44, 1966, p. 122 – 138.

¹⁸Acest ultim aspect se regăsește și în tratatul *De natura iurium et bonorum regis* alcătuit de Stanislas Zaborowski la începutul secolului al XVI-lea, potrivit căruia regele nu putea înstrăina bunurile regatului, deoarece el nu este stăpânul (*dominus*) ci numai administratorul (*rector*) acestuia (v. Z. Wojciechowski, *op. cit.*, p. 311-312).

dreptul să-i refuze supunerea¹⁹. Opoziția manifestată de nobilimea lituaniană față de prevederile privilegiului a făcut ca magnații să piardă avantajele pe care un moment păreau că le-au câștigat. Totuși, ei au continuat seria acțiunilor revendicative, reușind în 1505, la Dieta de la Radom, cu sprijinul deputaților, să impună regelui faimoasa constituție *Nihil Novi*. Actul consacra principiul *nic o nas bez nas* (nimic despre noi fără noi), ceea ce înseamnă o condiționare și mai puternică a acțiunilor legislative ale regelui de consumămantul nobilimii, anticipând într-o anumită măsură - după părerea istoricului Norman Davies - idealurile revoluției engleze din 1688 și pe cele ale revoluției americane din 1776²⁰. De asemenea, actul definea sfera de activitate și datorii funcționarilor regali, fixa atribuțiile Dietei și legitima existența parlamentului bicameral care, în practică, exista din 1493²¹. Prin monopolul exercitat asupra puterii legislative și beneficiind de totalitatea drepturilor politice, nobilimea face un pas decisiv în direcția instituirii unui regim al "democrației nobiliare", al "libertății de aur"²², cum a fost caracterizat mai târziu.

Politica de refacere a puterii regale desfășurată de Sigismund I cel Bătrân (1506-1548), în parte susținut și de magnații, s-a manifestat mai ales prin efortul de recuperare și extindere a domeniilor Coroanei, mijloc de eliberare de dependență financiară față de Dietă; efortul regelui a deteriorat raporturile sale cu deputații, care vedeaau în politica regală o tentativă de subminare a pozițiilor deja câștigate.

Multiplele probleme externe cu care s-a confruntat regaful polon în timpul domniei lui Sigismund - conflictul cu statul moscovit, cu tătarii, cu Moldova lui Petru Rareș și cu ducatul prusac - au slăbit în mare măsură poziția regelui, silindu-l în cele din urmă să facă concesii nobilimii; regele a devenit, pentru a uzita o formulă deja consagrată, "un președinte al republiei regatului Poloniei"²³.

Din perspectiva raporturilor dintre rege și Dietă, a condiționării regale de acordul expres al acestieia și, în special, a modului cum a fost receptată această situație de către Petru Rareș, edificatoare sunt evenimentele care au dus la declanșarea așa-numitului "război al cocoșilor"²⁴. După votarea de către Seimul întrunit la Cracovia (februarie 1537) a impozitelor necesare desfășurării campaniei împotriva Moldovei, din cauza unor neînțelegeri cu regele, șleahta a refuzat să-și mai îndeplinească îndatoririle militare, ceea ce a dus la amânarea expediției proiectate. Conflictul a fost urmărit cu multă atenție la curtea lui Petru Rareș, care, potrivit informațiilor oferite de reprezentantul regelui polon în fața Dietei convocate pentru o nouă votare de impozite, prin intermediul unor spectacole de teatru organizate în Suceava și în alte orașe parodia lungile discuții dintre rege, imitat de un actor împodobit asemenea acestuia, și șleahtă, care condiționa participarea la campanie de o nouă confirmare a privilegiilor²⁵.

Și domnia lui Sigismund al II-lea August (1548-1572) s-a caracterizat prin lipsa de autoritate a puterii centrale în fața Seimului. Lipsit de urmași și înțelegând

¹⁹ *Ibidem*, p. 260-261; *Histoire de Pologne*, p. 325.

²⁰ *Histoire de Pologne*, p. 325.

²¹ Z. Wojciechowski, *op. cit.*, p. 261-263; *Histoire de Pologne*, p. 194.

²² *Ibidem*; S. Grodziski, *op. cit.*, p. 173.

²³ H. Grappin, *op. cit.*, p. 87; D. Kosary, *Etienne Bathory-roi de Pologne, prince de Transylvanie*, în RH, Paris, t. CLXXXIII, 1938, p. 5-6.

²⁴ *Histoire de Pologne*, p. 194.

²⁵ Victor Eskenazy, *Un nou izvor referitor la prima domnie a lui Petru Rareș*, în Studii, t. 26, 1973, nr. 1, p. 137-144.

consecințele negative ale acestei situații pentru statul polon, regele s-a străduit și a reușit să transforme firava uniune personală dintre Polonia și Lituania într-o uniune constituțională permanentă. Prin *tratatul de la Lublin* (1569) s-a realizat unirea celor două state într-un “corp unic și indivizibil, singura Republică comună, care din două state și neamuri s-a unit și îngemănăt într-un singur popor și stat”²⁶. Astfel a luat naștere un stat federal, numit Republica (*Rzeczpospolita Polska*), format din Korona (Regatul polon) și marele ducat al Lituaniei, guvernăt de un rege și de o dietă comună, cu sediul la Varșovia, cele două părți componente ale noului stat și-au păstrat legile, armata, vistieria, și administrația proprie²⁷.

Stingerea dinastiei Jagiellonilor (1572), odată cu moartea lui Sigismund al II-lea August, care a lăsat în suspensie atât problema alegării noului rege, cât și pe cea a mecanismului acestei alegeri, va constitui un nou prilej de confruntare între diversele grupuri de interes și de restrângere a prerogativelor regale²⁸. Și de această dată s-au confruntat reprezentanții șleahiei, care voiau ca Dietei generale să-i revină dreptul de a-l alege pe noul suveran, după o prealabilă creștere a numărului deputaților, și cei ai magnajilor care doreau ca rolul hotărâtor în această problemă să-i revină Senatului. În desfășurarea aprinselor discuții generate de aceste poziții divergente, un rol decisiv i-a revenit lui Jan Zamoyski - considerat principalul arhitect al “democrației nobiliare”²⁹ - castelan de Belz, viitor mare cancelar și mare hatman al Republicii, care a oferit argumentul noului mod de alegere; el a lansat cuvântul de ordine *virilim*³⁰, ceea ce însemna că la acest act trebuie să participe întreaga masă nobiliară, fapt ce decurgea atât din dreptul, cât și din obligația statutului de nobil³¹, principiu acceptat de către Seimul de la Varșovia din ianuarie 1573. Acestuia îi va reveni și sarcina de a stabili criteriile desemnării unuia dintre cei trei candidați la tronul Republicii (austriac, francez și rus). Pentru evoluția regimului politic polonez după acest interregn (1573-1574), este de subliniat faptul că toți cei trei candidați proveneau din sânul unor dinastii care în patria de origine instauraseră un regim absolutist, ceea ce explică parțial măsurile de precauție adoptate de nobilimea polono-lituaniană pentru a preîntâmpina instaurarea unui regim asemănător și în Republică.

Momentul crucial și care a decis regimul politic al Republicii pentru următoarele două secole îl constituie negocierile din toamna lui 1573 purtate între Henric de Valois, care va deveni pentru o scurtă perioadă de timp rege al Poloniei, și delegația polonă, în frunte cu episcopul Adam Konarski, trimisă în acest scop la Paris; în urma negocierilor, delegația polonă va obține din partea viitorului rege o serie de angajamente (*pacta conventa*), cunoscute și sub numele de “articolele henriciene”. Actul a consacrat principiul alegării libere a regelui, a statuat obligația convocării regulate a

²⁶Juliusz Bardach, *L'Union de Lublin: ses origines et son rôle historique*, în APH, t. XXI, 1970, p. 82.

²⁷Ibidem, p. 82-85; Norman Davies, *op. cit.*, p. 324; *Histoire de Pologne*, p. 201-202; J. Kłoczowski, *op. cit.*, p. 231.

²⁸S. Grodziski, *op. cit.*, p. 174.

²⁹N. Davies, *op. cit.*, p. 323.

³⁰Precedentul a fost creat în 1529 când regele Sigismund cel Bătrân a impus alegerea moștenitorului său de către o Dietă ordinară, v. W. Konopczynski, *Le liberum veto, essai sur le développement du principe majoritaire*, Paris, 1930, p. 174.

³¹*Histoire de Pologne*, p. 208.

Dieteii³², a hotărât constituirea unui Consiliu Senatorial care urma să-l “asiste” pe rege în activitatea sa politică, a garantat libertatea religioasă³³ și privilegiile nobilimii și a confirmat dreptul Seimului de a aproba impozitele, declarațiile de război și tratatele încheiate cu străinii. În cazul în care suveranul ar fi violat aceste angajamente, nobilii obțineau dreptul de a rezista (*jus resistendi*), fiind “dezlegați de datoria de ascultare”³⁴.

Prin impunerea “articolelor henriciene”, nobilimea a limitat la maximum atributile regale, în timp ce “libertățile” și privilegiile ordinului nobiliar ating apogeul³⁵, consimțământul Dietei fiind, din acest moment, indispensabil; s-a impus astfel, în raport cu celelalte regimuri de stări privilegiate din Europa, “o formă extremă de democrație”³⁶. Din acest moment, nimic nu mai putea sta în calea afirmării nobilimii ca principală forță în stat, după ce a obținut atât dreptul de a participa la adoptarea deciziilor regale, cât și pe cel de a controla aplicarea lor; încercările de a pune în practică privilegiile garantate și în special, deformările și exagerările ce au însotit aceste acțiuni au degenerat într-o anarhie totală³⁷ - unul din principiile vehiculate în epocă era *Polska nierzadem stoi* (Polonia supraviețuiește prin anarhie)³⁸ - și au provocat paralizia generală a instituțiilor statului, ceea ce va duce, inevitabil, la dezagregarea statului polon în secolul al XVIII-lea.

Considerând că prin impunerea acestor *pacta conventa* atinsese nivelul optim al drepturilor și libertăților (*jura et libertates*), nobilimea polonă se va opune oricărei încercări de reformare a mecanismului politic. Oricărora asemenea tentative, nobilimea le va opune *dreptul la rezistență* (*non praestanda oboedientia*)³⁹ - pentru prima dată clar

³²Într-o broșură apărută chiar în 1573, Dieta era considerată ca reprezentând “corpu Republicii”, W. Konopczynski, *op. cit.*, p. 168.

³³Este de remarcat faptul că, în condițiile în care Europa era sfâșiată de conflicte religioase, Polonia, cu excepția unor mici incidente, nu cunoșcuse asemenea evenimente sângheroase, fiind unică pe continent; de altfel, chiar în 1573 a fost promulgată celebra rezoluție intrată în istorie sub numele de *Confederatio de la Varșovia*, ce afirma că în Republieă pacea religioasă trebuie să domnească printre “oameni diferenți prin confesiunea lor” de-a pururea (v. Zbigniew Ogonoski, *La question de la tolérance en Pologne*, în vol. *Histoire des idées politiques*, p. 185; în același sens, v. și J. Tazbir, *La tolerance religieuse en Pologne au XVe et XVIe siècles*, în *La Pologne au XII e Congrès International des Sciences*, Warsawa, 1965).

³⁴*Histoire de Pologne* p. 209; N. Davies, *op. cit.*, p. 325; S. Grodziski, *op. cit.*, p. 174. Dreptul la rezistență al nobilimii în fața unui monarh tiran, este una din temele majore ce au dominat gândirea politică poloneză în epocă, v. Claude Backvis, *Les thèmes majeurs de la pensée politique polonaise au XVI e siècle*, în *Annuaire de l’Institut de philologie et d’histoire orientales et slaves*, t. XIV, 1954-1957, Bruxelles, p. 336-355.

³⁵*Histoire de Pologne*, p. 210.

³⁶N. Davies, *op. cit.*, p. 325.

³⁷Anarhia politică va atinge apogeul la sfârșitul domniei lui Ioan Sobieski (1674-1696) și în timpul domniei regilor din Casa de Wettin: Auguste II (1697-1733) și Auguste III (1734-1763) și își găsește explicația, într-o anumită măsură, și în insuccesele militare, tot mai numeroase, înregistrate de Republieă. Inevitabil, această criză politico-militară va afecta și domeniul cultural, v. Jerzy Michalski, *L’État constitutionnel polonais et ses réformes*, în vol. *Histoire des idées politiques*, p. 268.

³⁸N. Davies, *op. cit.*, p. 325.

³⁹Efectiv, această clauză va duce la declanșarea a două revolte - *rokosz* - ale nobilimii contra puterii regale: 1606-1609, rebeliunea lui Zebrzydowski, și 1665-1666, rebeliunea lui Lubomirski, v. N. Davies, *op. cit.*, p. 330; *Histoire de Pologne*, p. 272.

formulat în “articolele henriciene” care nu făceau decât să dea o formă juridică “unei atitudini și mentalități care erau deja tradiționale”⁴⁰ - și *principiul unanimității (nemine contradicente)*⁴¹, ce va degenera în *liberum veto*⁴². Devenind o practică curentă din 1652⁴³, acest drept - generând “un fel de sferă de libertate personală pe care statul nu putea să o violeze”⁴⁴ - a făcut obiectul unor aprinse discuții și în plan ideologic⁴⁵ și a dat posibilitatea oricărui membru al nobilimii să se opună proiectelor de lege supuse dezbatării în dietine sau în Seim, fără a suporta consecințele unui asemenea gest⁴⁶; în cazul în care protestul - scris sau verbal - nu era retras, acesta antrena dizolvarea Dietei și anularea tuturor hotărârilor⁴⁷.

Încercarea regelui Ioan Cazimir (1648-1668) de a elimina efectele negative ale aplicării dreptului de *liberum veto*, proiectul său de reformă a Dietei, care permitea adoptarea deciziilor cu o majoritate de două treimi, a determinat reacția nobilimii care, în final, va duce la declanșarea celui de-al doilea *rokosz* din secolul al XVII-lea⁴⁸.

Din acest moment, excepție făcând într-o anumită măsură domnia lui Ioan Sobieski când Polonia va face ultimele eforturi de a se menține ca mare putere europeană, puterea regală a cedat în totalitate în fața atotputerniciei nobiliare. Confruntată cu o gravă criză internă - urmare a degenerării individualismului nobiliar spre anarhie și disoluție, tendință întruchipată de *liberum veto*⁴⁹ și supusă unei puternice presiuni externe, Republica nobiliară polonă va sfârși prin a dispărea de pe scena politică a Europei în plină schimbare, după secole în care jucase un rol de prim plan în relațiile internaționale.

*

Impunând “articolele henriciene”, nobilimea polono-lituaniană a atins un nivel

⁴⁰ Cl. Backvis, *op. cit.*, p. 337 și urm.; S. Grodziski, *op. cit.*, p. 166.

⁴¹ Despre acest principiu, ca modalitate de a obține consimțământul tuturor prin discuții, v. J. Siemienksi, *Le principe de l'unanimité en Pologne*, în *VI e Congrès International des Sciences Historiques*, Oslo, 1928, p. 240-242 (résumé).

⁴² Pentru prima dată, dreptul la *liberum veto* a fost invocat în 1562, v. N. Davies, *op. cit.*, p. 331; pentru multiplele aspecte pe care le presupune exercitarea acestui drept, v. W. Konopczynski, *op. cit.*, p. 181-196, 208-215.

⁴³ *Histoire de Pologne*, p. 271.

⁴⁴ S. Grodziski, *op. cit.*, p. 174.

⁴⁵ Andrei Maksymilian Fredro - unul dintre înflăcărății susținători ai acestui principiu - și care va scrie în jurul anilor 1660 un mic tratat în acest sens, consideră acest drept ca un mijloc de a controla puterea regală în care nobilii vedea un permanent pericol la adresa “libertăților” obținute și ca o școală de patriotism, în condițiile politice, religioase și etnice specifice Poloniei. Jakub Zawisza de Krocziw, excelent publicist, interpreta principiul *ex consensu omnium*, prin acordul tuturor -, unul din cele patru moduri de a conduce un stat identificate de autor -, ca un acord al celor 3 stări ce formau Seimul: regele, Senatul și Camera Deputaților, și nu al fiecărui senator sau deputat în particular: v. Z. Ogonowski, *La "liberté dorée". Le courant démocratique républicain dans la Pologne du XII e siècle*, în vol. *Histoire des idées politiques*, p. 208-211.

⁴⁶ S. Grodziski, *op. cit.* p. 175.

⁴⁷ Z. Ogonowski, *La "liberté dorée"*, p. 209; de exemplu, în perioada 1652-1764, din cele 55 de diete convocate, 48 vor sfârși prin a se dizolva ca urmare a aplicării lui *liberum veto*, v. Albert Malet, *XVIII e siècle. Revolution empire (1715-1815)*, Paris, 1920, p. 236.

⁴⁸ *Histoire de Pologne*, p. 272.

⁴⁹ P. P. Panaitescu, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, București, 1925, p. 5.

al "libertăților" și privilegiilor neegalat în restul Europei; inevitabil, acest tip de organizare socială și politică, ce se caracterizează printr-un control accentuat al Stăriilor asupra puterii centrale, va constitui un punct de atracție pentru nobilimea din statele europene⁵⁰, în special pentru cea din zonele limitrofe Republicii⁵¹, într-o vreme când Europa evoluă spre monarhia absolută.

Multiplele contacte dintre statul polon și cele două state feudale românești, încă din prima etapă a existenței acestora, vor influența și sub aspectul gândirii politice, începând cu ultimul sfert al secolului al XVI-lea, realitățile românești. Regimul nobiliar polonez, prin tot ceea ce însemna în plan politic, a exercitat și asupra boierimii din spațiul românesc o influență puternică în concordanță absolută cu concepția sa asupra raporturilor, cu puterea domniei și cu eforturile ei de a o subordona.

Cadrul geopolitic complex în care au evoluat încă din secolul al XIV-lea - rivalitatea ungaro-polonă pentru controlul spațiului nord-dunărean în care ambele state aveau interese economice⁵², căreia i se va adăuga spre sfârșitul secolului și puterea otomană - va impune celor două entități statale românești să stabilească relații politice cu statul polon. Însă aceste raporturi nu au fost identice pentru cele două state românești, nici în ceea ce privește *forma juridică* pe care au îmbrăcat-o, nici *durata* și, cu atât mai puțin, *influențele* exercitatate de organizarea politico-instituțională a statului polon, anume regimul nobiliar. Vecinătatea imediată cu Polonia, interesele economice reciproce, dublate în anumite momente și de strânse legături matrimoniale, au contribuit la stabilirea unor raporturi privilegiate moldo-polone. Actul din 26 septembrie 1387, prin care Petru I depunea jurământul de vasalitate față de regele Vladislav Jagiello, va oferi cadrul juridico-instituțional în care vor evoluă relațiile dintre cele două state, nu întotdeauna pașnice. Din acest moment și până la mijlocul secolului al XVI-lea, raporturile moldo-polone vor fi dominate de probleme politice și economice; mutațiile care au intervenit în acest moment în evoluția atât a raporturilor politice interne din spațiul românesc - acutizarea conflictului dintre instituția domniei și boierime, pe fundalul crizei dinastilor tradiționale -, cât și pe plan extern au determinat intensificarea și diversificarea contactelor dintre societatea românească și cea polonă.

Deși în planul gândirii politice românești, în această primă fază, este evident faptul că modelul polonez de organizare instituțională nu a reținut atenția - este perioada în care dimpotrivă cronicile fac apologia statului centralizat⁵³ -, sunt vizibile totuși

⁵⁰v. cazul lui Johann Althusius, scriitor german, care în ediția a doua a tratatului său *Politica methodice digesta* (1610), încadra Polonia, după o analiză amănunțită a funcționării Republicii, în rândul țărilor cele mai bine organizate din epocă. De asemenea, Ulric Huber, profesor de drept public la Franeker, în lucrarea *De iure civitatis* (1673), aprecia că din punct de vedere teoretic, sistemul politic polonez răspunde exigențelor unei țări bine organizate. În fine, un gânditor din spațiul englez, Algernon Sydney, vorbea în termeni elogioși de Polonia, v. Z. Ogonowski, *La "liberté dorée"*, p. 212-213.

⁵¹Wojciechowski, *op. cit.*, p. 314; S. Grodziski, *op. cit.*, p. 176; Gierowski, Jozef Andrzej, *L'Europe Centrale au XIIe siècle et ses principales tendances politiques*, în *XIIIe Congrès International des Sciences Historiques*, Moscova, 1970, p. 6 (extras).

⁵²Șerban Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV-XVI). Drum și stat*, în vol. *Geneza statului în evul mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988, p. 151-204; idem, *Desăvârșirea emancipării politice a Țării Românești și a Moldovei (1330-1392)*, în RI, s.n., t. 2, 1991, nr. 9-10, p. 471-494.

⁵³Pentru diversele aspecte ale acestei probleme, v. Eugen Stănescu, *Essai sur l'évolution*

influențe care anunțau mutațiile din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Am în vedere, în primul rând, folosirea în spațiul moldav a unor termeni de origine polonă - *seim*⁵⁴ - sau ucraineană - *rada*⁵⁵, pentru a desemna, cel puțin la nivel formal, instituții echivalente⁵⁶. Influenței polone i se datorează și obiceiul boierilor, atestat încă de la începutul secolului al XV-lea, de a indica în documentele pe care le subscriveau, alături de numele lor, și pe cel al domeniului de reședință⁵⁷. Tot în această perioadă s-au pus bazele legăturilor directe între nobilimea polonă și cea moldavă, care, începând cu domnia lui Alexandru Lăpușneanu, aveau să cunoască o amploare greu de prevăzut înainte. Multe din aceste legături au avut drept urmare acordarea indigenatului care vor sta la baza unor momente încordate dintre cele două state⁵⁸; este cazul logofătului Mihul care a încheiat o convenție cu starostele de Sniatin și Colomeea, Mujilo de Buczacs, privind dreptul de adăpost și ajutor în cazul desfășurării unor operațiuni comerciale⁵⁹.

Mijlocul secolului al XVI-lea a cunoscut în ambele țări române apogeul conflictului dintre domnie și boierime - cazul lui Mircea Ciobanul în Țara Românească și al urmașilor lui Petru Rareș în Moldova -, când "lupta dintre domnie și boierime intră acum în faza hotărâtoare"⁶⁰. Nevoia de a opta pentru o anumită linie politică externă⁶¹, cât și tendința boierimii de a îngădi prerogativele puterii centrale, în contextul unor profunde modificări în sănul boierimii atât sub aspect economic cât și sub cel al mentalității, explică într-o foarte mare măsură starea conflictuală. Este momentul în care sporirea ponderii boierimii în cadrul statului este dublată de "cristalizarea unei gândiri politice nobiliare"⁶², rezultat și al multiplelor contacte cu realitățile politice poloneze.

Preluarea domniei de către Alexandru Lăpușneanu cu ajutor polonez va marca începutul unei noi faze în relațiile dintre statele românești și statul polon. Dincolo de

de la pensée politique roumaine dans la littérature historique du Moyen Âge, în NEH, II, 1960, p. 276-281.

⁵⁴Este cazul documentului din 1441, iunie 25, emis de voievozii Ilie și Ștefan în satul Bulgari, prin care lui "pan Vlad Jicov" i se întăresc diverse sate și seliști (DRH, A., vol. I, 1384-1448, întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1975, p. 300-301; pentru semnificațiile sale politice, v. Gheorghe Brătianu, *Sfatul Domnesc și Adunările de Stări în Principalele Române*, București, 1996, p. 121), cât și a celui din 1467, când se convoacă o adunare comună polono-moldoveană pentru rezolvarea unui litigiu teritorial între Moldova și Polonia (P. P. Panaitescu, *Marea Adunare a Țării, instituție a orânduirii feudale în țările române*, în Studii, t. X, 1957, nr. 3, p. 156); v. și Mihai Mitu, *Termeni de origine polonă în documentele slavo-moldovenești*, I, 1388-1517, în RSL, VIII, 1963, p. 185-186.

⁵⁵Așa este numită adunarea convocată de Petru Aron al Moldovei pentru a hotărî în privința plății tributului către Poarta Otomană (DRH, A., vol. II, 1449-1486, întocmit de Leon Șimanschi în colaborare cu Georgeta Ignat și Dumitru Agache, București, 1976, p. 86-87); v. și M. Mitu, *op. cit.*, p. 185.

⁵⁶G. Castellan, *Histoire des Balkans (XIV-XXe siècle)*, Paris, 1992, p. 155, 157.

⁵⁷Gh. Brătianu, *Sfatul Domnesc*, p. 119.

⁵⁸O. Halecki, *Les relations polono-roumaines*, în RHSEE, nr. 7-9, 1936, p. 244.

⁵⁹Hurmuzaki, I/2, nr. DCXCI, p. 888-889; II/2, nr. CXV și CXVI, p. 135-136.

⁶⁰Gh. Brătianu, *Sfatul Domnesc*, p. 138; v. și Matei Cazacu, *Pozitia internațională a Țării Românești și implicațiile ei poloneze la începutul sec. al XVI-lea. Pe marginea unui document*, în BBRF, vol. XI, (XV), 1984, p. 299-316.

⁶¹Ștefan Andreescu, *La politique de Mircea le Pâtre*, în RESEE t. X, 1972, nr. 1, p. 120-122; idem, *Restitutio Daciae*, vol. 1, București, 1980, p. 129-130.

⁶²E. Stănescu, *op. cit.*, p. 282.

semnificațiile sale pur politice - este primul dintre domnii moldoveni din secolul al XVI-lea care au depus jurământ de vasalitate față de Coroana polonă⁶³ -, domnia lui Alexandru Lăpușneanu a fost un moment de cotitură și sub alte aspecte ale raporturilor româno-polone. Lăpușneanu este primul domn ale cărui fiice s-au căsătorit cu nobili poloni⁶⁴, inaugurând un tip de relație ce-și va manifesta valențele în secolul următor. De numele lui se leagă și începutul consistentelor danii românești acordate comunității ortodoxe din Lemberg, care, în secolul următor va beneficia de munificență familiei Movilă; domnul a făcut atât danii bănești⁶⁵, cât și "icoane și zavease, poartă, vase, veșminte" importantului locaș de cult, făgăduind să crească "dieci tineri și buni", care să stie "cântarea grecească și sârbească"⁶⁶.

Evenimentele tulburi ce au urmat celor două domnii ale lui Alexandru Lăpușneanu au contribuit într-o foarte mare măsură la cristalizarea în sânul boierimii, atât din Țara Românească, cât și din Moldova, a unei concepții proprii, în opozitie cu concepția domnească, privind modul de organizare și conducere a statului⁶⁷. Un rol important în această evoluție a revenit și evenimentelor din Polonia sfârșitului de secol. Fenomenul va fi dublat și de constituirea în Moldova a unui puternic partid boieresc filopolon, alcătuit din familii înrudite între ele - Movilă, Balica, Stroici, Ureche, Barnovski, Costin etc. - ale cărui începuturi sunt fixate în vremea lui Petru Șchiopu⁶⁸ și care va juca un rol important în evenimentele politice desfășurate pe parcursul întregului secol al XVII-lea. Este vremea când relațiile de prietenie și rudenie dintre boierimea moldavă și cea polonă se amplifică; acum, sunt amintite primele cazuri în care boieri și domni moldoveni obțin indigenatul polon⁶⁹, ca recompensă pentru serviciile aduse Republicii, ceea ce le da posibilitatea să se bucure de protecția regală.

Perioada în care în fruntea Moldovei s-au aflat reprezentanții familiei Movilă - ultimul deceniu al secolului al XVI-lea și primele trei decenii ale secolului următor -, este vremea celor mai strânse legături cu Polonia, influență exercitată de statul nobiliar fiind vizibilă sub multiple aspecte⁷⁰. Încercarea lui Mihai Viteazul, a cărui domnie a înregistrat în spațiul muntean prima confruntare majoră între soluția boierească și cea

⁶³Veniamin Ciobanu, *Tările române și Polonia. Secolele XIV-XVI*, București, 1985, p. 8.

⁶⁴N. Iorga, *Polonais et Roumains. Relations politiques, économiques et culturelles*, Bucarest, 1921, p. 51; Gheorghe Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, Iași, 1994, p. 294.

⁶⁵În 1558 Alexandru Lăpușneanu trimitea 100 de galbeni pentru întreținerea locașului de cult, v. Hurmuzaki, *Supliment*, II, p. 205.

⁶⁶N. Iorga, *Note polone*, în AARMSI, s.III, t. II, 1924, p. 385 – 386; Ion I. Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei* (în special cap. VIII, Cetățile românești în Polonia și Ucraina), în CC, VIII, 1933-1934, p. 87-109.

⁶⁷v. Gheorghe Lazăr, *Aspecte ale ideologiei politice în Țara Românească și Moldova (a doua jumătate a sec. al XVII-lea)*, în RI, t. VII, 1996, nr. 5-6, p. 331-344.

⁶⁸P. P. Panaiteșcu, *Influența polonă*, p. 9; N. Iorga, *Polonais et Roumains*, p. 53-54.

⁶⁹Constantin Rezachevici, *Privilegiile de indigenat polon acordate locuitorilor din țările române*, în Rdl, t. 28, 1975, nr. 7, p. 1095-1098.

⁷⁰Răzvan Theodorescu, *Portrete brodate și interforențe stilistice în Moldova epocii lui Ieremia Movilă și Vasile Lupu*, în vol. *Itinerarii medievale*, București, 1979, p. 155-168; idem, *Manierism și "prim baroc" postbizantin între Moldova și Istanbul: cazul moldav (1600-1650)*, în SCIA, seria Arta plastică, t. 28, 1981, p. 63-93; Waldemar Deluga, *Portraits de la famille Movila du XVIIe siècle*, în RRHA, série Beaux-Arts, t. 31, 1994, p. 73-85.

domnească⁷¹, de a unifica cele trei țări române sub o singură conducere, contravenea intereselor polone apărate cu maximă energie de marele hatman Jan Zamoyski. În aceste condiții, beneficiind și de sprijinul puternicei grupări filopolone din Moldova întreprinde o expediție militară în urma căreia îl instalează pe tronul Moldovei pe Ieremia Movilă⁷², reprezentantul cel mai de seamă al acestei familii, întemeietorul unei noi "dinastii", aflată în strânse legături cu nobilimea polonă⁷³. Evenimentul deschide o nouă perioadă în istoria relațiilor româno-polone, puternic dominată de "tendința cercurilor conducătoare poloneze de a încadra Moldova în sistemul politico-instituțional al Republicii nobiliare polone"⁷⁴. Dorința de integrare este vizibilă și din partea boierimii moldave; semnificativ, în acest sens, este membrul adresat regelui Sigismund al III-lea (octombrie 1611), în vremurile tulburi legate de încercarea eşuată a lui Constantin Movilă de a relua tronul moldav cu ajutorul cununăților săi⁷⁵, de către indigenii Nestor Ureche "născut din cel mai nobil neam din Moldova"⁷⁶, și Isac Balica⁷⁷.

Documentul, prin conținutul său, are o dublă importanță: el pune în evidență, fără echivoc, atracția exercitată de regimul politic din Polonia asupra boierimii moldave și, în același timp, oferă informații privind "privilegiile" de care se bucurau cei care reușeau să obțină indigenatul polon. În esență, cei doi boieri cereau protecția Coroanei împotriva oricărora calomnii care ar putea determina pe domnul Moldovei "a ne pierde viața, avereia și cinstea noastră"; ei mai cereau acordarea de către rege a unor "cărți" din care să reiasă că cei doi sunt supuși ai Coroanei, egali în drepturi cu nobilimea polonă ("și asemănăți în toate libertățile cu ceilalți supuși ai măriei voastre din regat"). În virtutea acestui statut, de "cetăteni ai Coroanei", și în conformitate cu realitățile din Republică, cei doi cereau dreptul de a apela la judecata regelui sau a trimisului său, în cazul în care domnul ar voi "din oricare pricini" să atenteze la viața și avereia lor. Că cei

⁷¹E. Stănescu, *Les problèmes de l'etat féodal sous le règne de Michel le Brave*, în RRH, t. 1, 1962, nr. 1, p. 61-75.

⁷²I. Corfus, *Intervenția polonă în Moldova și consecințele ei asupra războiului lui Mihai Viteazul cu turci*, în RDI, t. XXVIII, 1975, nr. 4, p. 527-540; Ilona Czamanska, *Caracterul legăturilor lui Jan Zamoyski cu Movilești*, în AG, t. III (VIII), 1996, nr. 3-4, p. 307-312.

⁷³În 1593 acesta primise indigenatul polon, cu dreptul la stemă personală, fiind primit în herburile *Jelita* (la recomandarea lui Jan Zamoyski) și *Nowina* (la recomandarea lui Filip Podniewski, episcopul Cracoviei) (v. în acest sens Ștefan S. Gorovei, *Steme moldovenești augmentate în Polonia*, în AG, t. II (VII), 1995, nr. 1, p. 308-309; J. N. Mănescu, *Stemele Movileștilor*, *ibidem*, t. III (VIII), 1996, nr. 3, p. 321-326). În 1597 este recunoscut de către rege și marele hatman ca domn pe viață și ereditar (A. Mesrobeanu, *Rolul politic al Movileștilor până la domnia lui Ieremia Movilă*, în CI, nr. 1, 1925, p. 189; mai nou, în această problemă, dar analizată în contextul raporturilor polono-otomane, v. Ștefan S. Gorovei, *O lămuriire: domnia ereditară a familiei Movilă*, în RDI, t. 28, 1975, nr. 7, p. 1091-1094). Prin căsătoria fiicelor sale, el se va înrudi cu unele din cele mai importante familii nobiliare poloneze, v. Ilie Corfus, *Odoarele Movileștilor rămase în Polonia. Contribuții la istoria artei și a prejurilor*, în Studii, t. 25, 1972, nr. 1, p. 27-59.

⁷⁴V. Ciobanu, "Modelul polonez" oglindit în literatura istorică medievală românească (secolele XV-XVII). Considerații generale, în AIIAI, t. XXIV/2, 1987, p. 590-591.

⁷⁵N. Iorga, *Polonais et Roumains*, p. 65.

⁷⁶Așa este considerat în privilegiul de indigenat din 1607, iunie 13, v. C. Rezachevici, *Indigenatul polon*, p. 208; din 1612, acesta va deveni și membru al Frăției Ortodoxe din Lemberg, v. P. P. Panaiteescu, *Fundațiuni religioase românești în Galicia*, în BCMI, XXII, 1929, p. 4, n.1.

⁷⁷A primit indigenatul tot în anul 1607, v. C. Rezachevici, *op. cit.*, p. 215.

doi boieri cunoșteau foarte bine realitățile din Republica nobiliară reiese și din cererea lor de a-și păstra dregătoriile obținute încă din vremea lui Ieremia Movilă, bineînțeles, în cazul în care nu vor “ajunge la altele mai înalte”. De asemenea, dreptul de a se bucura de “libertățile nobiliare” era invocat și în favoarea intensei activități desfășurate de ei în relațiile comerciale cu regatul polon. În final, se cerea recunoașterea calității de membri ai nobilimii poloneze, în cazul achiziționării unor bunuri în regat - una din condițiile necesare pentru a putea beneficia de privilegiul de indigenat⁷⁸ -, în acest caz ei urmând a fi “tratați ca nobili ai Coroanei” și să se bucure “de drepturile și libertățile Coroanei”⁷⁹.

Memoriul celor doi boieri de frunte nu este un act izolat în peisajul politic din spațiul românesc în acest moment; atenta analiză a “cererilor” înaintate în vederea obținerii sancțiunii regale ne duce cu gândul la un alt document, ai căruia principali inițiatori provin tot din rândul marii boierimi. Este vorba de tratatul semnat, la 20 mai 1595, la Alba Iulia cu Sigismund Báthory, în numele lui Mihai Viteazul, dar ale căruia instrucțiuni fuseseră încălcate⁸⁰, de către delegația boierilor munteni, în frunte cu mitropolitul Eftimie. Și aici, întâlnim aceleași dorințe de îngădare a puterii domnești, care urma să fie controlată și supravegheată de un sfat compus din 12 boieri mari (în “articolele henriciene” se prevedea același lucru, cu deosebire că sfatul era compus din 6 senatori), și de asigurare a privilegiilor clasei boierești. Limitarea puterii domnești era solicitată și în privința dreptului de judecată, în special în cazul emiterii sentințelor capitale, care în practica românească atrăgea automat și confiscarea averii⁸¹.

Asemănările izbitoare dintre clauzele cuprinse în tratatul din 20 mai 1595, care se regăsesc în mare parte și în cel semnat de boierii moldoveni în numele lui Ștefan Răzvan cu principalele Sigismund Báthory (iunie 1595)⁸², și memoria boierilor din 1611 nu sunt întâmplătoare; ele lămuiesc evoluția celei de-a doua jumătăți a veacului al XVI-lea în Principatele Române, într-o vreme când Stările acestor țări au devenit conștiente de însemnatatea lor și și-au revendicat locul în cîrmuire pentru a menține «obiceiul țării»⁸³.

Intensele contacte dintre boierimea română, în special cea din Moldova, și nobilimea polonă în perioada domniilor membrilor “casei” Movileștilor s-au repercutat și în plan practic. Astfel, boierimea se implică într-o mai mare măsură în alegerea

⁷⁸Este cazul lui Ștefan Petriceicu și al nepoților săi, Nicolae și Iancu Hașdeu cărora li se cerea, prin privilegiul de indigenat din 1676, februarie 4, să dobândească posesiuni în regat, *ibidem*, p. 209.

⁷⁹Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII- lea*, București, 1983, p. 71-75.

⁸⁰Mihai Viteazul considera că prin acceptarea clauzelor acestui tratat boierii “au făcut după voia lor, dobândind unele drepturi și privilegi” (*Călători străini despre țările române*, vol. III, ed. Maria Holban, București, 1971, p. 497-498).

⁸¹Textul tratatului în *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. 1, *Documente externe*, București, 1982, p. 92-97.

⁸²Hurmuzaki, III, p. 477.

⁸³Gh. Brățianu, *Adunările de Stări*, p. 231; de asemenea, pentru acest aspect, un interes sporit prezintă scrierea boierilor munteni din septembrie 1599, prin care cereau ca domnul Moldovei “să facă mare porneană cu noi să ne scoată și pre noi cum au scosu și Moldova și într-acel chipu să simu și noi plecați și să simu suptu arepile luminatului măriei craiului leșescu cum e și domnul Eremie voievoda cu țeara Moldovei” (s.n.) (Ştefan Ștefănescu, *Știri noi cu privire la domnia lui Mihai Viteazul*, în SMIM, V, 1962, p. 175-194).

domnului, reușind să determine numirea unor membri din rândul ei în scaunul domnesc - cazarile lui Radu Șerban și al lui Miron Barnovschi - sunt concluzii pentru această nouă atitudine, ba chiar încercând să evite constituirea unor domnii ereditare, în condițiile întreruperii șirului dinastic la sfârșitul secolului al XVI-lea. Ca și în Polonia, solidaritatea boierimii s-a manifestat puternic în raport cu domniile care prin politica lor i-ar fi periclitat poziția câștigată în vremurile tulburi de la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea. Este cazul domniilor lui Ștefan Tomșa, Gaspar Gratiani și Alexandru Iliaș.

Este perioada în care boierimea, întocmai ca și nobilimea polonă, va încerca să impună domniei adevărate *pacta conventa*, garanție și mijloc de extindere a privilegiilor. E cazul "așezământului lui Barnovschi", el însuși indigen polon și cu strânsă legătură cu mediile politice polone⁸⁴. Așezământul cuprinde o serie de măsuri în favoarea boierilor, cum ar fi limitarea dreptului de judecată al pârcălabilor pe domeniile feudale la cazarile penale și scutirea țiganilor boierești și mănăstirești de prestarea obligațiilor în muncă în favoarea domniei⁸⁵. În același sens trebuie interpretată și "tocmeala și legătura" încheiată în 1630 între Alexandru Iliaș și Adunarea Stărilor⁸⁶ și hrisovul din 15 iulie 1631, reconformat în 1668, adevarată "carte de libertăți", impus lui Leon Tomșa. Hrisovul, cu o puternică orientare antilevantină, conținea prevederi care obligau domnia, sub pretextul respectării datinilor și obiceiurilor "de folos", să confirme o serie de "libertăți" fiscale și de altă natură: menținerea bunurilor în familie "cum au fost de vac"⁸⁷, interdicția pentru județi de a mai "arunca" dări "cu sila asupra boierilor", emiterea pedepselor capitale exclusiv cu "judecata la divan", fiecare urmând să fie pedepsit "cum îl va ajunge legea"⁸⁸.

Ridicarea boierilor și a țării "care hierbând în greutăți și netocmele"⁸⁹, care a grăbit sfârșitul celei de-a doua domnii a lui Alexandru Iliaș în scaunul Moldovei, a oferit un prilej favorabil boierimii moldave pentru a încerca să impună domniei un fel de *pacta*

⁸⁴Indigenatul polon i-a fost acordat la sfârșitul primei domnii în Moldova (C. Rezachevici, *Indigenatul polon*, p. 208), fiind primit în herbul Nowina, asemenea Movileștilor, cu care de altfel se înrudea pe linie maternă (Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Tara Românească și din Moldova. Sec. XIV-XVII*, București, 1971, p. 293), la recomandarea socrului său, Maximilian Prezerembski, castelan de Sieradz, unul din ginerii lui Ieremia Movilă. Jurământul depus de domn în fața trimisului regelui Sigismund al III-lea ca urmare a obținerii indigenatului la I. Corfus, *Documente*, p. 126-127. Despre Miron Barnovschi și legăturile sale cu Polonia, v. Sever Zotta, *Știri noi despre Movilești și amânunte interesante despre viața lui Miron Barnovschi*, în AG, 1912-1913, p. 228-237; G. Duzinchevici, *Miron Barnovschi Moghilă și Polonia*, în AIINC, 1936-1938, p. 166-222.

⁸⁵DRH, A., vol. XIX, București, 1969, p. 339.

⁸⁶Valentin Al. Georgescu, *Types et formes d'assemblées d'états dans le droit féodal roumain (XVe-XIXe siècles)*, în *Liber memorialis G. de Lagarde*, Londra, 1969, p. 122-123.

⁸⁷În același sens se exprimă și Miron Costin, *Opere*, vol. 1, ed. P. P. Panaitescu, București, 1965, p. 48, ceea ce demonstrează că în această perioadă asistăm la cristalizarea concepției privind individualizarea răspunderii penale, v. Gh. Lazar, *op. cit.*, p. 341.

⁸⁸DRH, B., vol. XXIII (1630-1632), volum întocmit de Damaschin Mioc, București, 1969, p. 406-409; pentru diverse aspecte, v. Valentin Al. Georgescu, *Hrisovul din 15 iulie 1631 al lui Leon vodă Tomșa în Tara Românească și problema "cărților de libertăți"*, în RDL, t. 29, 1976, nr. 7, p. 1013-1029.

⁸⁹M. Costin, *op. cit.*, p. 77.

conventa, demers din care nu a lipsit și influența polonă⁹⁰. Astfel, „mântuindu-se boierii și țara de Alexandru vodă”, aceștia i-a oferit domnia vornicului Vasile Lupu, dar, cum spune cronicarul, „*îi da și legături, ce va lua den fară, ce s-ari lega pentru dări, atuncea la acel ales mai multu să nu ia din țară*” (s.n.)⁹¹. Fie că „hirea <sa> înaltă, și împărătească mai mult decât domnească” de „nu-l încăpea Moldova”⁹² nu putea accepta „ponturile” boierimii, fie că intuia că ceasul său nu sunase încă⁹³, Vasile Lupu a refuzat oferta, aşteptând vremuri mai bune când, obținând domnia prin firman al sultanului, putea eluda „hotărârea țării”.

Într-o primă fază, anume între 1634 și 1644, domnia lui Vasile Lupu a stat sub semnul „Stambulului”, pentru a împrumuta una din expresiile deja intrate în uz⁹⁴. Domnul s-a aflat în conflict cu regatul polon, situație care se explică în parte și prin prezența pe teritoriul polon a pretendentului Moise Movilă care se bucura de sprijinul Coroanei. Această stare conflictuală reiese foarte clar din raportul întocmit de G. Krasinski în urma soliei la Constantinopol (în 1636), în timpul căreia solul a cerut Înaltei Porți îndepărarea domnului „ca un violator al păcii generale”⁹⁵. Fapt interesant, raportul mai informează că domnului moldav nu-i erau indiferente evenimentele din Republică, ba mai mult, după același izvor, că el se sprijinea pe o „fațjune” constituță „dintre partizanii cancelarului”⁹⁶.

Începând cu 1645, an în care are loc căsătoria fiicei sale Maria cu unul dintre cei mai de seamă magnați ai regatului, Ianus Radziwill, Vasile Lupu a promovat o politică de apropiere de regatul polon⁹⁷; există indicii că domnul ar fi dorit acest lucru ceva mai devreme⁹⁸, iar apropierea trebuie pusă în legătură cu planurile antilotomane ale regelui polon și cu speranța domnului moldav ca o oaste cruciată polonă să-l ducă la Tarigrad⁹⁹.

⁹⁰Acum, în această perioadă, se observă tendința Poloniei de a crea în jurul său un bloc de state cu regim politic similar, v. A. J. Gierowski, *op. cit.*, p. 11.

⁹¹M. Costin, *op. cit.*, p. 80.

⁹²*Ibidem*, p. 97.

⁹³Gh. Brătianu, *Sfatul Domnesc*, p. 159.

⁹⁴R. Theodorescu, *Manierism și “prim baroc”*, p. 85-86; autorul studiului consideră că această orientare politică a lui Vasile Lupu este vizibilă și în plan cultural; expresia artistică a acestei „părăsiri a orientării filopolone din vremea Movileștilor” reprezentând-o biserică Trei Ierarhi.

⁹⁵P. P. Panaitescu, *Călători poloni în țările române*, București, 1930, p. 25.

⁹⁶*Ibidem*.

⁹⁷Existența unei grupări filopolone și în această perioadă este atestată și cu ocazia căsătoriei fiicei sale cu Ianus Radziwilli, când Vasile Lupu convoacă sfatul domnesc „și multă vreme s-au frământat acest lucru..., iar Toderașco logofătul și Ureche vornicul sta asupra acestei nunte să se facă”, M. Costin, *op. cit.*, p. 107. De asemenea, el va continua politica Movileștilor de sprijinire a comunității ortodoxe din Liov; astfel, în 1644 va restaura biserică ortodoxă căreia îi va da hramul Sf. Paraschiva, iar doi ani mai târziu îi va dona o moșie, v. P. P. Panaitescu, *Fundațiuni religioase*, p. 9-11; N. Iorga, *Note polone*, p. 384).

⁹⁸Ștefan Andreescu, *Istoria românilor: cronicari, misionari, ctitori (sec. XV-XVII)*, București, 1997, p. 185, n.5; v. și N. C. Băjenaru, *Misiunea lui Leontin Szycik Zaleski și căsătoria fiicei lui Vasile Lupu cu Janusz Radziwil*, în RCR., I, 1927, nr. 3-4, p. 222-225.

⁹⁹N. Iorga, *Note polone*, p. 384; v. și Ștefan Andreescu, *Restitutio Dacieae*, vol. 2, București, 1989, p. 190-200. După opinia lui R. Theodorescu, *Manierism și “prim baroc”*, p. 85-85, această nouă orientare politică este reprezentată în plan artistic de biserică mănăstirii

Domnia lui Vasile Lupu a fost și o perioadă de strânse legături culturale cu mediile polone; avem în vedere atât contactele cu mitropolitul Petru Movilă, de numele căruia se leagă revigorarea tiparului în spațiul românesc¹⁰⁰ cât și cele cu misiunile iezuite din Polonia prin intermediul numeroșilor studenți în celebrele centre universitare, cum au fost Lwów, Camenița, Bar etc. - care vor obține permisiunea domnului de a întemeia școli și în Moldova¹⁰¹. Toate acestea au produs o epocă de oarecare strălucire culturală¹⁰², reprezentantul cel mai de seamă al acestui curent fiind Grigore Ureche, indigen polon și cu studii la colegiul de la Lwów, care în această perioadă își redactea cronica sa¹⁰³.

Descendent al uneia dintre cele mai puternice familii boierești moldovenesti, care a jucat în viața politică un rol de prim rang, Grigore Ureche este unul din principali ideologi ai "statului nobiliar"; din această perspectivă, el s-a simțit atras de realitățile politice din Polonia contemporană. E semnificativ faptul că în cronica sa, în care descrie pe larg și "povestea și tocmai altor țări", el rezervă spațiu instituțiilor poloneze și transilvănene, punând în evidență acele aspecte care permiteau nobilimii să exercite o adevărată tutelă asupra monarhilor.

Bun cunoșător al organizării Poloniei din punct de vedere instituțional, fapt ce reiese din prezentarea amănunțită a funcționării Seimului, și reprezentant de marcă al partidei filopolone, el analizează întreaga istorie a Moldovei, prezentată în *Letopisețul* său, prin raportarea la valorile și "normele" modelului polonez. Amintind că în Polonia "craii nu ceia ce-s moșneni crăiesc, ci pre carile îl aleg ei"¹⁰⁴, el se afirma ca partizan al aplicării sistemului electiv și în ceea ce privește domnia Moldovei. Pentru a justifica această preferință, Ureche recurge la argumentul istoriei, proiectându-și în trecut opțiunea. Invocând cazul lui Dragoș, "pre carile cu toții l-au pus mai mare și purtătorii lor de grija", deoarece "se văd ia și mai de cinste și mai de folos decât toți"¹⁰⁵, și al lui Ștefan cel Mare - care ocupă un loc central în expunerea cronicarului -, căruia "până astăzi îi zicu sveti Ștefan vodă ... pentru lucrurile lui cele vitejești"¹⁰⁶, e amintit faptul că "cu toții l-au rădicat domnul și l-au pomăzuit"¹⁰⁷. Invocând din nou Polonia, unde pe nici un membru al nobilimii nu-l putea "lega cineva, nici craiul singur până nu-l va birui ci legea", Grigore Ureche critică puterea fără limită a domnilor moldoveni. El preconizează instituirea unui sistem de legi coerente care urma să permită boierimii să se apere în fața abuzurilor de putere ale domniei, în special în cazul aplicării pedepsei

Golia.

¹⁰⁰ În acest domeniu, este de subliniat faptul că în miniatura cărților, sub influența polonă, asistăm la înlocuirea imaginilor de sorginte bizantină cu imagini ce se regăsesc în cărțile imprimate în Polonia (v. P. P. Panaiteșcu, *Petru Movilă. Studii*, ediție îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, 1996, p. 22).

¹⁰¹ Idem, *Influența polonă*, p. 13. Despre obiceiul boierilor moldoveni de a-și trimite copiii la studii în Polonia v. și relatarea lui P. B. Bakšić în *Călători străini despre țările române*, vol. V, îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu – Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1973, p. 225.

¹⁰² P. P. Panaiteșcu, *Influența polonă*, p. 13.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 15.

¹⁰⁴ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție P. P. Panaiteșcu, București, 1955, p. 114.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 65.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 111.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 83.

capitale, la care domnii recurgeau prea adesea. Ureche critică situația din propria țară, unde „... iaste acest obiceiu de pier făr de număr, făr de judecată, făr de leac de vină, însăși <domnul> părăste, însăși <domnul> umple legea”¹⁰⁸. În aceeași ordine de idei, de condamnare a absolutismului domnesc, raportat la situația din Polonia, unde dacă “va veni vreo nevoie de undeva ... vor sfătui ...împreună cu toți”¹⁰⁹, cronicarul afirmă că pentru o bună evoluție a statului, domnul trebuie, înainte de toate, să colaboreze cu boierimea. În acest sens, Ureche “elaborează” două prototipuri opuse de domnie: cea a lui Petru Șchiopul, care întruchipează idealul, deoarece “boierilor le era părinte, pre care-i la cinstire mare-i ținea și din sfatul lor nu ieșia”, și cea negativă a lui Bogdan Lăpușneanu, deoarece “nu cerca bătrâni la sfat”¹¹⁰.

Interesul manifestat de Polonia față de țările române în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în special față de Moldova, în contextul noilor evenimente internaționale, va influența atât sub aspect numeric, cât și al importanței politice evoluția grupului filopolon. Acum, în rândurile acestui “partid” întâlnim, pe lângă nume de boieri, ce aparțineau unor familii cunoscute pentru strânsele legături cu nobilimea polonă (cazul fraților Costin, Hăbășescu, Hasdeu etc.), și pe cele ale unor domni ca Gheorghe Ștefan, Ștefan Petriceicu sau al mitropolitului Dosoftei¹¹¹.

Miron Costin, care studiase la colegiul iezuit din Bar, și întreținuse strânse legături cu mediile culturale și politice poloneze¹¹² este considerat “reprezentantul tipic al curentului polon”¹¹³ din Moldova celei de-a doua jumătăți a secolului al XVII-lea.

În plan teoretic, prin scrierile sale, Miron Costin s-a afirmat ca un continuator al ideilor lui Grigore Ureche, ale cărui idealuri, în ceea ce privește regimul politic, le-a împărtășit¹¹⁴. Ca și predecesorul său, el s-a pronunțat în favoarea domniei elective în Moldova, a limitării puterii de judecată a domnului și a colaborării între boierime și domnie, invocând și un argument de natură divină: „... pentru aceia au dat Dumnezeu să aibă împărații, craii, domnii, cârmuitorii țărilor, să aibă sveatnici pre lângă sine ... să frământe cu voroava lucru”¹¹⁵. Contemporan al anarhiei care domnea în Polonia, el nu s-a manifestat ca un susținător necondiționat al Republiei; astfel, în ceea ce privește raporturile cu Poarta Otomană, Costin se declară un adept al conservării acestor relații de către țările române, până în momentul în care statul polono-lituanian va dispune de forță necesară îndepărțării pericolului otoman. Această atitudine justifică și explică în același timp de ce Radu Mihnea va fi ridicat la rangul de model de domn în vizuirea lui Miron Costin¹¹⁶. În aceeași ordine de idei, deși dispunea de moșii în Polonia¹¹⁷ și se afla în

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 178.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 113.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 182, 204.

¹¹¹ P. P. Panaitescu, *Înfluența polonă*, p. 15.

¹¹² *Ibidem*, p. 106, 109-110.

¹¹³ *Ibidem*, p. 18.

¹¹⁴ E. Stănescu, *Essai*, p. 289.

¹¹⁵ M. Costin, *op. cit.*, p. 108; v. și E. Stănescu, *op. cit.*, p. 311.

¹¹⁶ M. Costin, *op. cit.*, p. 65-66; V. Ciobanu, “*Modelul polonez*”, p. 592.

¹¹⁷ V. în acest sens instrucțiunile lui Gheorghe Duca din 1669, octombrie 26, către solii săi în Polonia, cu ocazia ocupării tronului de către Mihail Wisniowiecki, prin care le cerea să intervină pe lângă noul rege ca bunurile obținute de hatmanul Costin “pentru slujba sa de arme” să fie restituite fiilor acestuia (I. Corfus, *Documente*, p. 285).

legături cu personalități poloneze de prim rang, ca Jan Gninski și Marek Matczynski, staroste de Grabowiec¹¹⁸, Miron Costin nu se lasă impresionat de efemera victorie obținută de trupele conduse de Ioan Sobieski la Hotin (noiembrie 1673). El s-a aflat în fruntea grupului de boieri care au refuzat să-l urmeze pe Ștefan Petriceicu, când a trecut în tabăra polonă “numai cu Hăbășescul hatmanul și cu casa lui”¹¹⁹. Acest refuz trebuie pus în legătură și cu cristalizarea în sânul boierimii a unei atitudini de “șlealici alcătuind o «confederație»”¹²⁰, în care un rol important l-au avut strânsele legături ale acesteia cu Polonia, care nu au încetat nici după preluarea tronului de către Dumitru Ștefan Cantacuzino.

Dezastrul suferit de otomani sub zidurile Vienei (1683) a fost considerat de boierimea moldavă, atât cea din țară, ca și cea din exil, grupată în jurul fostului domn Ștefan Petriceicu, un prilej favorabil transpunerii în practică a propriului său model de organizare a statului. În timp ce Gheorghe Duca era nevoie să facă față unei revolte boierești, “Moldova revenind la starea de spirit și la decisiunile din 1673”²¹, Ștefan Petriceicu, nu fără a lua în calcul și posibilitatea unei înțelegeri cu turcii¹²², sperând într-un ajutor polonez, pătrunde în Moldova, luând în captivitate pe domn și pe Miron Costin. Toate eforturile lui de a se menține în scaunul Moldovei -, fie cu ajutorul polonilor cărora le-a cerut în mod repetat ajutorul promis¹²³, fie cu cel al Moscovei, unde a trimis pe mitropolitul Dosoftei¹²⁴ - au eşuat, astfel încât domnul a fost nevoie să se retragă din nou în Polonia însoțit de o numeroasă suită¹²⁵, luând cu el și pe cei doi prizonieri.

Anii 1684-1685, cât timp s-a aflat în Polonia, au fost decisivi în adeziunea totală a lui Miron Costin la ideea introducerii sistemului politico-instituțional polonez în Moldova. Relevant pentru această orientare este memoriu de la Zolkiew (25 iulie 1684) adresat de boierii refugiați, în frunte cu Miron Costin, regelui Poloniei¹²⁶, document ce,

¹¹⁸V. Ciobanu, *Miron Costin și “modelul polonez” (schiză de portret istoric)*, în AIIX, t. XXX, 1993, p. 392.

¹¹⁹Ion Neculce, *Opere*, ediție Gabriel Ștrempe, București, 1982, p. 232-233.

¹²⁰Gh. Brătianu, *Sfatul Domnesc*, p. 168. În aceeași perioadă (august 1674) boierii munteni vor înainta țarului un memoriu care, în esență, preconiza aceeași politică de limitare a puterii domnești, v. Tr. Ionescu-Nișcov, *Memoriul din 1674 al boierilor munteni către țarul Rusiei*, în RA, t. III, 1960, nr. 2, p. 213-225.

¹²¹N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VI (*Monarhii*), București, 1938, p. 345.

¹²²În acest sens, Constantin A. Stoide, *Contribuții la cunoașterea relațiilor moldo-poloneze din anii 1683-1684*, în AIIAI, t. XIII, 1976, p. 79.

¹²³I. Corfus, *Documente*, p. 306.

¹²⁴Cu această ocazie, mitropolitul Dosoftei recunoaște că “polonii au făgăduit ajutor, aceștia însă sunt minciinoși și nestatornici, de aceea pe ajutorul lor promis din dragoste creștinească, moldovenii nu se pot sprijini” (Silvius Dragomir, *Contribuții privitoare la relațiile Bisericii românești cu Rusia în veacul XVII*, în AARMSI, s.II, t. XXXIV, 1912, p. 1187-1203).

¹²⁵Numele boierilor ce au format “curtea” lui Ștefan Petriceicu în exil, printre care se aflau și cei doi frați Costin, se găsesc în pomelnicul mănăstirii Ugornicki (Pociuția), unde domnul a făcut danii (v. P. P. Panaitescu, *Fundațiuni religioase*, p. 15-17); despre avatarurile acestui exil, v. idem, *Pribegie lui Constantin Șerban Basarab și a lui Ștefan Petriceicu și testamentele lor*, în AARMSI, s.III, t. XXI, 1938-1939, p. 373-432.

¹²⁶M. Costin, *op. cit.*, vol. II, p. 139-141; paternitatea cronicarului asupra acestui memoriu este contestată de C. A. Stoide, *În legătură cu sfârșitul cronicarului Miron Costin și al fratelui său, Velicico Costin*, în AIIAI, t. XVIII, 1981, p. 575, n.3.

exprimă foarte clar dorința lor de a fi asimilați total "cu nobilimea polonă"¹²⁷ și de a instaura un regim politic bazat pe atotputernicia Stărilor, cu sprijinul, bineînțeles, al destinatarului acestui document¹²⁸. Dacă menținerea vechilor obiceiuri și rituri în ceea ce privește religia și scutirea de dări a clerului, pentru a se putea asigura în mai bune condiții "lauda lui Dumnezeu", poate fi considerată ca făcând parte dintr-un repertoriu propagandistic specific epocii¹²⁹, cererea ca boierimea să fie eliberată "a tyrannico et despotico regimine" și înzestrată "cu aceleași privilegii pe care le are sleahă polonă din țările Coroanei și ale Litvaniei" (s.n.), exprimă foarte clar în ce direcție se îndreptau preferințele semnatariilor acestui memoriu.

Memoriul de la Zolkiew reprezintă, prin prevederile sale, ultima manifestare clară a influenței exercitate de modul de organizare instituțională a statului polon asupra boierimii moldave. Din acest moment, deși nu vor lipsi unele încercări de a menține Moldova în sfera de interes a Poloniei, de exemplu confruntarea dintre cele două grupări moldave în tabăra de la Iepureni, cea filootomană, în frunte cu domnul Constantin Cantemir și cea filoponă, în frunte cu hatmanul Velicico Costin¹³⁰, influența acesteia din urmă va cunoaște o diminuare considerabilă, iar odată cu eliminarea fizică a celor doi frați Costin, în toamna anului 1691¹³¹, ai cărei lideri necontestăți erau, putem vorbi de sfârșitul "carierei" regimului de "tip nobiliar" în sursele documentare din spațiul românesc.

*

Confruntarea dintre cei doi factori politici din evul mediu românesc, boierimea și domnia, uneori cunoscând accente grave, va fi însotită la nivelul gândirii politice de elaborarea unor concepții și programe proprii privind modul de organizare a statului. Din această perspectivă, boierimea, în special cea din Moldova, adepta diminuării și subordonării puterii domnești, își va manifesta preferința pentru modelul instituțional polonez, pe care îl dorea aplicat și în propria ei țară și ale cărui principale aspecte se găsesc expuse în cronică, memorii etc.

Momentele de maximă afirmare a acestui curent, luând în calcul atât intensitatea contactelor cu Republica polono-lituaniană, cât și numărul diplomelor de indigenat polon al căror beneficiari au fost boierii moldoveni, pot fi plasate la sfârșitul secolului al XVI-lea și în primele trei decenii ale secolului următor ("epoca

¹²⁷Gh. Brătianu, *Sfatul Domnesc*, p. 168.

¹²⁸Czesław Chowaniec, *Miron Costin en Pologne. Contributions à l'année 1684-1685*, în vol. *Închinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 117-118; V. Ciobanu, *Miron Costin și "modelul polonez"*, p. 395; idem, *"Modelul polonez"*, p. 592.

¹²⁹Această clauză o întâlnim atât în membrul din decembrie 1673 al lui Ștefan Petriceicu și Constantin Șerban (Th. Holban, *Două acte despre lupta de la Hotin din 1672*, în RI, t. XXIV, 1938, nr. 4-6, p. 144-146), cât și în cel al boierilor munteni din 1674 (Tr. Ionescu-Nișcov, *op. cit.*, p. 213-225), ambele adresate țarului.

¹³⁰Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol. VI, tomul I, *Vita Constantini Cantemyrii, cognomento senis, Moldaviae Principis*, ediție critică de Dan Slușanschi și Ilieș Câmpeanu, București, 1996, p. 139.

¹³¹I. Corfus, *În legătură cu data morții lui Velicico și Miron Costin*, în RDL, t. 30, 1977, nr. 1, p. 128-131; concluziile acestuia sunt contestate de C. A. Stoide, *În legătură cu sfârșitul cronicarului Miron Costin*, p. 575-582.

Movileștilor")¹³² și în perioada ce a precedat și urmat asediului otoman eşuat asupra Vienei (1683)¹³³.

Criza politică din Polonia care a luat forme anarhice în această perioadă, conștientizarea la nivelul factorilor politici români că aceasta nu dispune de suficiente resurse pentru a oferi o alternativă viabilă (în contextul repetatelor eșecuri înregistrate de regale Ioan Sobieski de a prelua controlul Moldovei, paralel cu succesele obținute de trupele imperiale), precum și măsurile inițiate de Poartă Otomană, după eșecul răsunător din fața Vienei, pentru a menține sub control situația din cele două țări românești, au constituit tot atâtea motive care explică abandonarea acestui "model", atât la nivelul istoriografiei cât și la cel al practicii politice.

¹³²Veniamin Ciobanu, *Contribuții românești la cercetarea raporturilor româno – polone din a doua jumătate a secolului XVI*, în AIIAI, t. XX, 1983, p. 389-401.

¹³³C. Rezachevici, *Indigenatul polon*, p. 215.

DINAMICA POLITICĂ ÎN REPREZENTARE RITUALĂ. O MOLITVĂ DE ÎNCORONARE COPIATĂ DE DIONISIE ECLESIARHUL (1813)*

RADU G. PĂUN

Demersul de față pornește de la un text inedit de factură rară - o molitvă de încoronare în limba greacă, prescrisă de Dionisie Eclesiarhul în anii domniei lui Ioan Gheorghe Caragea (1812-1818). Este vorba de un studiu de caz menit să apropie abordarea de sinteză pe care ceremonialul domnesc o merită și pe care, din păcate, nu o are nici astăzi.

Obiectivele noastre sunt în principal două: analiza propriu-zisă a textului de încoronare în contextul politico-ideologic în care este produs și verificarea în condiții specifice a unui model metodologic până acum neaplicat în istoriografia noastră. Considerăm că ordinea ceremonială nu este o "formă" exterioară puterii pe care o reprezintă, un fel de etichetă cu simple funcțiuni de propagandă, ci exprimă însăși fundamentele tipului de autoritate reprezentat, puterea și ceremonialul fiind, cum spunea, într-un alt context, Vladimir Lossky, "inconfundabile și inseparabile".

Până în momentul de față, repertorierea completă și comparată a documentelor de încoronare românești sau produse în spațiul românesc lipsește¹. În aceste condiții

* Comunicare prezentată în ziua de 23 martie 1998, la sesiunea mixtă de comunicări a Institutului de Istorie "Nicolae Iorga" și a Institutului de Studii Sud-Est Europene.

¹ Am oferit o enumerare în studiul nostru, *Încoronarea în Tara Românească și Moldova în secolul XI-III. Principii, atitudini, simboluri*, RI, 7-8, 1994, p. 744. Mai adăugăm aici alte două texte: ms.rom.1138 B.A.R. (înc.sec. XVIII) și ms.rom.4979 B.A.R. (dataabil după 1771). Vezi mai recent, Radu G. Păun, "Si Deus nobiscum, quis contra nos?" *Mihnea al III-lea Radu: note de teologie politică*, în vol. *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, București, 1998, p. 69-100, respectiv *Notes pour l'étude comparative de la théologie politique dans le monde orthodoxe: le rituel de couronnement des souverains (XVIe-XVIIIe siècles)*, comunicare la Colocviul internațional *Medieval Balkans: Crossroads of Politics, Religion and Culture*, Sofia, 18-19 iunie, 1998, sub tipar. Între timp, Violeta Barbu și Gh.Lazăr (*Coronatio. Tradiția liturgică în Tânările Române*, în vol. *Național și universal ...*, p. 40-69) au oferit un repertoriu al documentelor cunoscute, care însă ignoră mai multe texte: cel redactat de Gheorghe Papadopoulos, Ταξις γινομενή εις στεψιν αὐθέντου, (Hurmuzaki, XIII/I, p. 535-536, respectiv XIII/2, p. 481-482 în traducerea lui G. Murnu), cel inserat în *Liturghia* lui Iacob Stamate, Iași, 1794, precum și prețiosul document publicat de Ivan Biliarsky (*Le rite de couronnement des tsars dans les pays slaves et la promotion d'autres "axiai"* în OCP, 1993, p. 90-139). Această din urmă omisiune este ușor explicabilă; autorii nu cunosc un alt articol al istoricului bulgar (Молитве за царя (Към историраната на средновековния Европейски преглед), 5, 1991, p. 74-89, în care se identifică autorul manuscrisului ca fiind Toma Tudor, deci un român, ceea ce confirmă presupunerile noastre din *Si*

devine evidentă importanța textului pe care îl prezentăm aici.

1. *Descrierea și conținutul manuscrisului*. Molitva de care ne ocupăm se găsește inserată în ms.rom. miscelaneu 3567 BAR, la f. 3v-5r. Acesta este un slujebnic ce include molitve consecratorii și de pomenire de uz curent. Copertile sunt din piele, relativ bine păstrate, de dimensiuni 23,5 x 17 cm. Miscelaneul mai cuprinde: slujba la facerea duhovnicului, datată 1813, mai 28 (f.6r-v); un text în grecește intitulat “Ὕγουμένῳ τάξις ἐπὶ τοῦ προχαρισμοῦ τοῦ πνεούματιμοῦ” sub care este scris de altă mână *s-au scris de părintele Troados, kir Venedict, 1813, octombrie*² 12 (f.7r-v); molitva la purtătorul de sfeșnic (f. 8r-8v; text neterminat); rugăciune de pomenire la om mort, cu indicații tipiconale (f. 21r-22r); rugăciune de iertăciune la blestem (f.23-24v; se repetă identic la f.25-26v, scrise cu litere ce imită tiparul). Restul paginilor sunt albe. Mai există o parte a acestui miscelaneu (f.21-59) care astăzi lipsește. Manuscrisul a aparținut mănăstirii Sinaia fiind dăruit Academiei Române de către arhimandritul Nifon, starețul mănăstirii, în 1908³.

Textul care ne interesează este scris cu cerneală neagră, îngrijit, cu litere cursive, de o mână de profesionist. Indicațiile tipiconale sunt în românește cu caractere chirilice, iar molitva în limba greacă. Ambele părți ale textului sunt scrise de aceeași mână. Documentul se bucură de prezentare specială: chenare duble în cerneală roșie (chinovar) și rădăcinie, pe alocuri roșie cu negru. Inițiala este ornată bogat cu motive vegetale care sunt de regăsit și în registrul superior al primei foi. Finalul textului (f. 5r) este împodobit de asemenea cu motive florale executate în penită. Deasupra textului se găsește desenată în penită stema domnului Ioan Gheorghe Caragea în ancadrament aurit, inițialele principelui fiind scrise cu cerneală roșie: ΙΩ. ΙΩΑ. Γ. ΓΙΕ. Κ. ΒΒ. (= Ioan Gheorghe Căragea Voiu Octavian). Stema nu cuprinde simbolurile familiei (cele două căprioare rampante ce încadrează de obicei armele țării), așa cum se vede pe coperta Leguiurii⁴. Stema este timbrată de o coroană închisă încadrată în dreapta de spadă (hanger), iar în stânga de topuz. La mijloc se află reprodusă acvila cu crucea în cioc.

Documentul prescrie rânduiala la încoronarea domnilor având funcție de tipiconal arhieresc. Îl reproducem în cele ce urmează:

f.3v După ce vine domnul cu alai la biserică domnească, la ușă îl întâmpină mitropolitul cu Evanghelia împreună fiind și episcopii țării și sărutând domnul Evanghelia încep cântărejii ὁξιον <ε>στίν. Și mergând în biserică sărută domnul întâiu sfintele icoane, apoi îl iau doi din episcopi de mâini și, băgându-l în Sf^{ântul} oltar, încungioară Sf^{ântul} prestol de trei ori, sărutând colțurile Sf^{ântului} prestol, cântând “Sfinților Mucenici”, “Slavă Tie Hristoase Dumnezeule” și “Isaiia dănuiește”. Apoi, îngenunchindu-l înaintea Sf^{ântului} prestol, îi citește mitropolitul molitva aceasta de

Deus nobiscum... . Autorii citați publică și ms. 1138, pe care noi îl anunțasem încă la această comunicare.

²Îl vom regăsi pe Venedict de Troada ca vechil (vicar) metropolitan în anii tulburi ai deceniului al doilea. Va fi înlocuit la 6 oct. 1822 de Gherasim de Buzău din voința lui Grigore D. Ghica. Venedict fusese capul bisericii (cel puțin neoficial) în absența lui Dionisie Lupu; vezi V. A. Urechia, *Istoria românilor*, XIII, București, 1901, p. 334.

³ G. Štrempl, *Catalogul manuscriselor românești din Biblioteca Academiei Române*, III, București, 1987, p. 175.

⁴ D. Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977, p. 252-253, fig.3.

domnie.

- f.4 1. Ο θεὸς ὁ μέγας, ὁ αἰώνιος,
2. ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων, καὶ κύριος τῶν κυριευόντων
 3. ὁ κατ'εἰκόνα τῆς ἐπουρανίου διακοσμήσεως
 4. τὴν ἐπίγειον ταύτην πολιτείαν συστησάμενος,
 5. καὶ θένεμος ἐν αὐτῇ ἀρχὰς καὶ ἔξουσίας
 6. κατὰ μίμησιν τῶν ἀγγελικῶν σου δυνάμεων,
 7. ὁ καὶ τὰς ἐπιγείους βασιλείας διαταξάμενος
 8. καὶ τὰς μετ' αὐτὰς δευτέρας ἀρχὰς ἰδρυσάμενος,
 9. εἰς ἀλλήλων μὲν ἐπικουρίαν καὶ συνέγειαν,
 10. κοινὴν δὲ τῶν ἀργομένων προστασίαν, καὶ λυσιτέλειαν.
 11. Αὐτὸς Δέσποτα τῶν ἀπάντων,
 12. δι'οὓς βασιλεῖς βασιλεύουσι, καὶ ἡχεμόνες ἡγεμονεύουσι,
 13. οὐ γάρ ἐστὶν ἔξουσία εἰ μὴ παρὰ σοῦ καὶ τὸν δοῦλον σου <...> δὸν ἡρετίσω⁵
 14. καὶ ηὐδόκησας τὴν τῆς Οὐρανοβλαχίας ἀναδύσασθαι ἡγεμονίαν
 15. ἔνδυσσον αὐτὸν τὴν ἐξ ὕψους δύναμιν καὶ ἀσφάλειαν,
 16. καὶ τὰ ἄρεστα σοι ποιεῖν διαπαντὸς καταξίωσον
 17. φρούρησον αὐτὸν ὑπὸ τὴν σκέπην τῶν πτερύγων σου,
 18. ἀσινὴ καὶ αλώβητον ἀπὸ πάντων τῶν δρατῶν καὶ ἀοράτων ἔχθρων,
 19. ἀνεπίφθονον καὶ ἀνεπιρέαστον τὴν ἀρχὴν αὐτῷ ταύτην διατήρησον
 20. εἰρηνικὴν διὰ βίου, καὶ ἀστασίαστον // 4v. // τὴν ζωὴν αὐτῷ χαριζόμενος,
 21. ποίησον αὐτὸν τοῖς πολεμίοις φοβερὸν καὶ ἀνυπόστατον,
 22. εὐμενὴ τοῖς ὑπὸ χεῖρα καὶ φίλιον.
 23. Ἐπίσκεψαι αὐτὸν τοῖς πλουσίοις οἰκτιρμοῖς,
 24. καὶ πᾶσαν τὴν τῶν ἐκ γῆς ἀγαθῶν εὐφορίαν τῷ λαῷ σου δώρησαι,
 25. ἀξισν αὐτὸν καὶ πάντας ἡμᾶς καὶ τῆς ἐπουρανίου βασιλείας σου.
 26. Ἱνα διὰ πάντων δοξάζηται σου
 27. τὸ πανάγιον ὅνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἀγίου πνεύματος. Ἀμήν.

(Traducerea: Dumnezeule mare <și> veșnic, împărat al celor ce împărătesc și domn al celor ce domnesc, care <ai> alcătuit stăpânirea pământeană după chipul ordinii din ceruri și <ai> pus în ea puteri și autorități/ranguri după asemănarea cetelor tale îngerești, <tu, cel> care <ai> pus în ordine și împărățiile pământene și ai pus temelia puterilor/dregătoriilor de rangul al doilea ca să se ajute și să se sprijine unele

⁵ Așa în text, corect ar fi fost ἡρετισάς.

pe altele, iar supușilor să le fie spre apărare și folos de obște. Însuți <Tu> Stăpâne al tuturor celor prin care împărații împărătesc și domnii domnesc - căci nu există putere decât de la tine - și pe robul tău <loc alb> pe care l-ai ales și ai binevoit să se înalțe la domnia Ungrovlahiei, îmbracă-l pe el cu puterea și tăria din slăvi, învrednicește-l să săvârșească totdeauna <doar> cele plăcute tie, păzește-l sub acoperământul aripilor tale tezaf și nevătămat de toți dușmanii văzuți și nevăzuți, păstrează-i puterea aceasta neinvidiată și nerăvnită <de nimeni>, în pace pe toată viața și, hărăzindu-i un trai netulburat, fă-l să fie de temut și de neînvins de către dușmani, <dar> bland și binevoitor față de supuși. Poartă-i de grija cu bogată mila Ta și dăruiește poporului Tău toată bogăția bunățăilor de pe pământ, învrednicindu-l pe el și pe noi toți și de împărăția cerurilor, ca să fie de toți slăvit numele Tău preașfânt, al Tatălui, al Fiului și al Sfântului Duh, Amin).

Apoi, după cetirea molitvei, îl unge cu Sf<ântul> <mir, loc alb în ms.> și, luându-l episcopiei de mâini, îl pun în scaunul cel domnesc. Ieșind și mitropolitul din altar, șade la locul său, asemenea și episcopiei. Apoi, diaconul începe ectenile și preotul vozglașenia și otpust. Cântăreții polihronismos. După aceasta, ieșind domnul din biserică, tot cu alaiu merge la curtea domnească, unde fiind gătit scaunul cel domnesc, să suie într-însul însă nu șade jos, ci //f.5// în picioare și cu cuca împărătească pe cap, fiind de față și mitropolitul cu episcopii și cu toată boierimea, și să cetește de cătră divan avfendi⁶ ferman cel împărătesc. După aceasta, fiind tâlmăcat și rumănește, să cetește de cătră vistierul cel mare. Șăzând în scaun și isprăvindu-să sărutarea măinii domnului de cătră boieri. Si merg cu toți<i> întru ale sale.

2. *Atribuire, datare și proveniență*⁷. Am lăsat la sfârșit textul de la f.1, în fapt o însemnare autografă a lui Dionisie Eclesiarhul, care ne-a servit drept argument decisiv al atribuirii molitvei de încoronare de care ne ocupăm. Însemnarea are următorul cuprins “La leat 1813. ianuarie 26, în zile<le> mării sale Io Ioan Gheorghe Caragea V<oie>v<o>d, s-au hirotonisit episcop al Râmnicului Noului Severin prea-sfin<jia> sa părintele Kiriu Galaction, de prea sfin<jia> sa părintele mitropolitul Ungrovlahiei Kiriu Kiriu Nectarie, având împreună slujitori pe prea sfintiții episcopi ai Argeșului kiriu Iosif și al Buzăului kiriu Costandie, în zi de duminică în biserică sfintei mitropolii a sfintilor împărați Constantin și Elena. Fiind cea dintâi sfântă liturghie, aceasta a prea sfintiei sale de când s-au suit în scaunul Sf<intei> Mitropoliei a Ungr<ovlahiei> de la sfânta episcopie a Râmnicului. Deci spre știință am însemnat aicea întru această sfântă liturghie.

Patrierșind în Tarigrad prea sfintițul Kiriu Kiriu Ieremia⁸.

⁶Secretarul de limbă turcă al domnului; pentru detalii privind această demnitate vezi P. Strihan, *Divan effendi în Tara Românească și Moldova în secolele XVII-XVIII*, în Studii, 21, 5, p. 881-896.

⁷Violeta Barbu și Gh.Lazăr, în studiul citat mai sus atribuie textul lui Dionisie Eclesiarhul trimijând la repertoriul scrierilor acestuia stabilit de D. Bălașa (*Dionisie Eclesiarhul, Hronograf, 1764-1815*, ediție critică de D. Bălașa, studiu introductiv de D. Bălașa și N. Stoicescu, note și comentarii de N. Stoicescu, București, 1987, p. 27). Deși de față la comunicarea noastră, al doilea autor nu a înțeles că Bălașa atribuie Eclesiarhului *doar primul text din miscelaneu*, intitulat, de altfel, eronat “Carte arhierească”. Nici G. Strempel în catalogul citat nu atribuie molitva Eclesiarhului, cum fac referire cei doi autori, ignorând faptul că identificarea autorului ne aparține.

⁸Ieremia IV, mai 1809-4 mart. 1813, cf. P. Ș.Năsturel, *Lista patriarhilor ortodocși. Constantinopol, Alexandria, Antiohia, Ierusalim*, în “Hrisovul”, VII, 1947, p. 156.

Semnătura: *Dionisie Eclisiarh Mitr<opoliei>*⁹.

Din comparația acestei însemnări și a textului la încoronare reiese limpede că autorul acestuia din urmă este Dionisie Eclesiarhul și data este undeva apropiată de aceea a însemnării, poate chiar mai timpurie decât aceasta. Dacă acceptăm ipoteza lui D. Bălașa, după care Dionisie era în București la venirea lui Caragea, atunci, după toate probabilitățile, textul este databil în luna ianuarie 1813, știut fiind faptul că domnul și-a făcut intrarea solemnă în București în preajma Crăciunului anului 1812 și că autorul a fost înălțat din funcția de eclesiarh după venirea lui Nectarie ca mitropolit, în tot cazul la o dată posterioară celei de 26 ianuarie 1831¹⁰.

Din aceste date rezultă că documentul care ne interesează este databil în prima lună a domniei lui Caragea, scris fiind de Dionisie Eclesiarhul, încă în funcție la Mitropolia țării, în tot cazul, după ceremonia de încoronare a voievodului. Proveniența textului este de pus în legătură cu rolul de arhivă de ceremonial jucat de mitropolie și de diecii care prescriau aceste documente cu totul speciale.

Este însă foarte greu de spus dacă textul a fost întocmai cel citit la încoronarea lui Caragea sau este un document prescriptiv copiat după un original mai vechi în vederea unei refolosiri ulterioare. Singura sursă contemporană despre ceremonia instalării lui Caragea este *Istoria* lui Dionisie Fotino (*Historia tes palai Dakias*, vol. III, Viena, 1819, p. 442-443). Comparația dintre cele două texte poate fi revelatoare. Reproducem, prin urmare, fragmentul din Dionisie Fotino în traducerea datorată dnei Emanuela Popescu-Mihuț¹¹.

“Mitropolitul împreună cu episcopii se află în biserică de la Curtea Veche unde era odinioară scaunul domnesc. Aici, alaiul se oprește și domnul descalecă împreună cu toți boierii ca să intre în biserică.

Îmbrăcat în veșmintă arhierești și cu evanghelia în mâini, mitropolitul îl iese în întâmpinare la ușă, iar psalpii cântă “Vrednic este”.

Domnul intră înăuntru și, luându-l de mâini, mitropolitul și episcopii îl bagă în altar, unde, ocolind sfânta masă, cântă “Isaiia dănuiește” și celealte. După ce îl scot din altar pe ușile împărătești, arhidiacaonul strigă în cîinstea mitropolitului:

“Mulți ani trăiască cutare, prea sfântul mitropolit al prea sfintei mitropolii a Ungrovlahiei, prea cinstit exarh al plaiurilor și vicar al scaunelor Cezareei și

⁹Textul, cu lacune și neterminat, la Strempel, *loc.cit.* Nectarie (Moraitul) era succesorul lui Ignatie zis Grecul, încă din 1812, vezi N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, II, București, 1909, p. 331.

¹⁰Vezi studiul introductiv la ediția citată, p. 7. În note (nota 340, p. 172), N. Stoicescu afirmă că Eclesiarhul se găsea la Craiova <?!> în momentul sosirii lui Caragea la București. În Hronograf, Dionisie afirmă că vodă ar fi intrat în capitală “la leatul 1813, după Sfeti Gheorghe < 25 nov., e vorba de Sf. Gheorghe de toamnă >”, *ed. cit.*, p. 116. În fapt, data este nesigură, dar cu siguranță de plasat în decembrie 1812 (*ibidem*). Cel mai probabil, Caragea și-a făcut intrarea solemnă pe 12 decembrie stil vechi (24 decembrie stil nou), după cum atestă majoritatea surselor. Pentru această dată pledează și orația mixtă (încoronare și Crăciun), pe care am publicat-o recent în *Literatura encomiastică și mirajul puterii absolute în secolul XVIII. I. Documente românești*, în RIS, II, 1997, doc. IIb (sub tipar).

¹¹Traducerea întregii lucrări se află încă în manuscris fiind baza pentru o ediție critică elaborată de autoarea citată și de Tudor Teoteoi. Mulțumim doamnei Emanuela Popescu-Mihuț care a avut încă o dată bunăvoieță de a ne ajuta esențial în această cercetare a noastră, oferindu-ne traducerea pasajului de față.

Capadociei!“.

După ce îl urcă pe domn în strana sa, psalții încep să cânte: “Mulți ani să-l țină Domnul Dumnezeu pe drept credinciosul și de Hristos iubitorul domn și oblăduitor al întregii Ungrovlahii ... <sic! în original>. Doamne păzește-l întru mulți ani împreună cu doamna și copiii lui!”

Diaconul rostește apoi rugăciunile, iar când termină, începe predicatorul din amvon sau mitropolitul, stând în picioare în fața stranei sale, o predică în care urează întronare fericită domnului pe scaunul Valahiei și încheie cu o rugăciune de întârrire. Domnul răspunde și el printre-un cuvânt de mulțumire lui Dumnezeu și cu un îndemn către boieri. Se cântă din nou “Mulți ani trăiască” și ceremonia ia sfârșit.

Se constată din alăturarea celor două documente o asemănare sensibilă în ceea ce privește ritualul, cu diferența că Fotino nu pomenește sărutarea icoanelor și nu are știință despre ce se întâmplă în altar. Este un fapt normal, acesta din urmă, știut fiind faptul că în altar nu aveau acces decât oficienții. Același motiv explică absența molitvei propriu-zise din descrierea lui Fotino. Pe lângă faptul că, în mod evident, autorul nu a luat seama aproape deloc la conținutul rugăciunilor, molitva ca atare se citea cu voce joasă de către mitropolit în altar, fapt menționat de mai multe surse¹². Fotino, fiind în exterior, nu avea cum să audă textul liturgic.

Interesant este că ambele texte, deși se întemeiază pe experiențe directe, au un caracter prescriptiv, impersonal. Numele domnului și al mitropolitului nu sunt pomenite, lăsând impresia unor elaborări menite a ordona ceremonii viitoare (cu deosebire în primul caz). Întrebarea esențială însă, dincolo de elementele concrete de tipic, este *de unde provenea molitva*, textul liturgic propriu-zis. Comparația cu oricare alt text de încoronare cunoscut fie în Țara Românească, fie în Moldova sau la Constantinopol o recomandă ca pe un “accident”.¹³

Din analiza documentelor de proveniență bizantină, prescrise în Euhologhionul constantinopolitan, am reușit să identificăm sursa sigură a textului: este vorba de o prelucrare a molitvei la promovarea cesarului, nobilissimului sau europolatului, existentă în ediția critică de epocă ce o datorăm lui Jacobus Goar (Εὐγῆ ἐπὶ προχειρέσει καίσαρος, νωβελισμίου <καὶ> κουροπαλάτου)¹⁴.

Documentele de ceremonial de sorginte bizantină ce au circulat în spațiul ortodox în veacurile XIV-XVII cuprind la rându-le tipicul la promovarea despotului care, în aceste redacții, ocupă al doilea loc în enumerarea demnităților după cesar¹⁵.

¹²Vezi considerațiile noastre cu referire la această problemă în “*Si Deus nobiscum..*”, deja citat, p. 88-89. Am subliniat acolo că ritualul descris de Fotino este în fapt acela al consacrației episcopilor adaptat unei funcții noi, consacrarea principilor celor două țări românești. Mai mult, dacă ungurea se va fi făcut la Constantinopol, în mod evident și obligatoriu, ea nu mai putea fi repetată la București, prin urmare ceremonialul nu va mai fi avut decât rol de confirmare.

¹³Vezi observațiile noastre în *Încoronarea ... și textele repertoriate de Violeta Barbu și Gh. Lazar, loc. cit.*

¹⁴*Euhologhion sive rituale Graecorum, complectens ritus et ordines divinae liturgiae, officiorum, sacramentorum, consecrationum, benedictionum, funerum, orationum etc., juxta usum orientalis ecclesiae opera R. P. Jacobi Goar, O.P., editio prima, Lutetiae, Parisiorum, MDCXLVII. Dispunem azi de o ediție critică modernă a acestor texte, datorată părintelui Miguel Arranz, Couronnement royal et autres promotions de cour. Les sacrements de l'institution de l'ancien Euchologe constantinopolitain, III-1, în O.C.P., 56, 1990, p. 102-103.*

¹⁵Biliarsky, *Le rite du couronnement des tsars ...*; de văzut documentul numit de autor

Iată textul original în redacția critică datorată lui Miguel Arranz și ordonat după etapele ceremonialului:

1. Ὁ θεὸς μέγας, δὲ αἰώνιος,
2. δὲ βασιλεὺς τῶν βασιλεύοντων, καὶ κύριος τῶν κυριεύοντων,
3. δὲ κατ'εἰκόνα τῆς ἐπουρανίου καὶ θείας διακοσμήσεως,
4. τὴν ἐπίγειον ταύτην πολιτείαν ποιησάμενος,
5. καὶ θένεμος ἐν αὐτῇ ἀρχὰς καὶ ἔξουσίας
6. κατὰ μίμησιν τῶν ἀγγελικῶν σου δυνάμεων,
7. δὲ βασιλέα τὸν ἐπὶ γῆς καταστησάμενος,
8. καὶ τὰς μετ'αὐτὸν δευτέρας ἀρχὰς ἴδρυσάμενος,
9. εἰς ἀλλήλων μὲν ἐπικουρίαν καὶ συνέχειαν,
10. κοινὴν δὲ τῶν ἀργομένων προστασίαν, καὶ λυσιτέλειαν.
11. αὐτὸς δέσποτα τῶν ἀπάντων,
12. καὶ τὸν δοῦλον σου τόνδε δὲν ἐκ πάντων ἔξελέξω,
13. καὶ εὐδόκησας τὴν τοῦδε ἐνδύσαθαι ἀξίαν,
14. ἐνδύσον αὐτὸν τὴν ἔξ ψους δύναμιν καὶ ἀσφάλειαν,
15. φρούρησον αὐτὸν ὑπὸ τὴν σκέπην τῶν πτερύγων σου,
16. ἀνεπίφθονον αὐτῷ καὶ ἀνεπιρέαστον τὴν ἀρχὴν ταύτην διατήρησον
17. εἰρηνικὴν καὶ διὰ βίου καὶ ἀστασίαστον τὴν ζωὴν αὐτῷ χαριζόμενος,
18. ποίησον αὐτὸν τοῖς πολεμίοις φοβερὸν καὶ ἀνυπόστατον,
19. εὐμενῆ τοῖς ὑπὸ χεῖρα καὶ φιλάν <θρωπον>,
20. ἀξιῶν καὶ τῆς ἐπουρανίου σου βασιλείας. (Ἐκφώνως)
21. Ινα διὰ πάντων δοξάζηται σου τὸ πανάγιον ὄνομα <τοῦ>.
22. (COI, EBE add Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἀγίου Πνεύματος, vñv.)

Comparația cu textul original pune în evidență existența unor modificări ce sugerează adaptarea la un context politic imediat. Copistul va fi avut în față, fără doar și poate, un text grecesc sau o variantă deja prelucrată după acesta. Importanța acestor modificări este după opinia noastră esențială și pe analiza lor se va centra următoarea parte a materialului nostru.

3. *Semnificații politico-liturgice.* Sesizăm mai întâi că termenul care desemnează caracterul ceremoniei este același ca la ritualul încoronării basileilor: προχειρέσει. Această echivalență este de observat și în textele slave de care pomeneam mai sus: молитва на поставлениe кесара и деспота и инимь и властем (SOF) și молитва на поставлениe кесара и деспота и властелина въского или велика или

SOL, comandat la 1532 de Petru Rareș al Moldovei la Zographou și existent în Slujebnicul Solovky, publicat prima oară de Pantelimon Syrkou, *Къ историу исправленія книгъ въ Болгарии*, tom. I/I, Sankt Petersburg, 1898, p. 122-124. Practic în toate documentele publicate de Biliarsky demnităților prescrise de texte originale bizantine li se adaugă aceea de despot într-o formulă rituală identică. Textele slave publicate de Violeta Barbu și Gh. Lazar (*loc. cit.*, p. 65 și urm.) prezintă aceeași structură cu mențiunea că nu se referă și la alte demnități decât acelea de despot și cesar.

мала (SOL), respectiv молитва на поставленіе цары¹⁶.

Aici se cuvine să introducem în analiza noastră un alt “mărtor rar” ce reliefiază efortul puterii de a constitui un corp de doctrină coerent cât privește propria sa fundamentare și legitimare. Este vorba de manualele juridice întocmite de Mihail Fotino în trei redacții succesive (1765, 1766, 1777) și rămase nesancționate oficial, dar care sunt singurele reglementări juridice care prescriu locul și rolul domnului în ansamblul de putere al statului¹⁷.

Se va dovedi, prin analiza comparativă a celor două direcții de structurare ale puterii, că efortul de adaptare nu este deloc întâmplător; el face parte dintr-o politică sistematică de căutare a propriei identități pentru o autoritate ce avea de surmontat un paradox unic care rezulta din alăturarea unei dorite suveranități (domnul se pretinde întotdeauna “de la Dumnezeu”) și a unei nedorite, dar acceptate suzeranități otomane.

În acest context, instrumentele de legitimare erau foarte restrânse; urmărим aici desfășurarea principalelor două: codificarea legislativă și ceremonialul. Chiar și acestea însă nu oferea un câmp de acțiune suficient de larg puterii; prin rigurozitatea formulelor sale și prin strictețea ierarhiilor pe care le consacra, dreptul bizantin era dificil de adaptat la realități mult mai elastice și, în tot cazul, mai complexe decât cele din vremea lui Iustinian. De partea cealaltă, în strânsă relație cu ierarhiile de drept, ceremonialul de sorginte bizantină punea la îndemâna puterii formule cu determinații strict circumschise unei alte lumi căreia Bizanțul după Bizanț începuse de destulă vreme să-i piardă adevăratale înțelesuri. Problema era de a adapta două sisteme de “ordine simbolică” la o ordine politică diferită de aceea ce le-a dat naștere: teoria ierarhiilor celeste (modelul eclesiastic al ordinii), respectiv cea a ierarhiilor terestre prescrise de textele juridice bizantine clasice (modelul politic)¹⁸.

Autorul molitvei de încoronare, de care ne ocupăm aici, vădește din plin dificultățile de adaptare a limbajului ceremonial bizantin la realitatea românească de început de veac XIX. Prima modificare față de textul original este de pus în legătură cu doctrina ierarhiilor cerești izvorată din opera lui Pseudo-Dionisie Areopagitul, de larg circulație în cultura bizantină, dar și în cea românească a veacului XVIII prin filieră greacă. Sintagma originală *Tu care ai pus un împărat pe pământ* (ὅ βασιλεία τὸν ἐπὶ τῆς γῆς καταστησάμενος, Arranz, 7) devine în textul Eclesiarhului mai apropiată de ideea de ordonare a lumii terestre după modelul celei cerești; *Tu cel care ai pus în ordine <și> împărațiile pământene* (ὅ καὶ τὰς ἐπιγείους βασιλείας διατοξάμενος, D.E., 7), pentru ca apoi legătura cu al doilea rang de autorități terestre să se facă mai lesne și mai sugestiv. În epocă, motivul este recurrent, îl întâlnim adesea la Naum Râmniceanu. În

¹⁶Vezi Biliarsky, *loc. cit.*, p. 106, respectiv Syrkou, *loc. cit.*, p. 123, precum și textele din Slujebnicul mitropolitului Ștefan al Tării Românești, publicate de Violeta Barbu și Gh. Lazăr în studiu citat, p. 62-67.

¹⁷Vezi V. Al. Georgescu, Emanuela Popescu-Mihuț, *Organizarea de stat a Tării Românești. 1765-1782*, (*L'organisation d'Etat de la Valachie 1765-1782*), București, 1989, și considerațiile lui V. Al. Georgescu încă înaintea editării, *L'idée imperiale romano-byzantine et la structuration du pouvoir princier en Valachie de 1765 à 1818*, în “Ξενιόν, Festschrift für Pan. J. Zepos”; I, Atena-Freiburg-Köln, 1973, p. 455- 471. Datorăm aceste materiale, precum și multe sugestii determinante doamnei Emanuela Popescu-Mihuț căreia îi mulțumim încă o dată.

¹⁸După Arranz, ritualul și molitva la promovarea demnitărilor imediat următori basileului “proposent une théorie du pouvoir terrestre articulé entre le roi et ses collaborateurs, qui serait une projection de l'ordre qui gouverne les cieux ...”, *loc. cit.*, p. 131.

epifonima III din *Despre originea românilor*, ilustrul cărturar nota: "Cu adevărat ordinea și starea boierilor este de la Dumnezeu întărîtă prin multe mărturii ale Sfintei Scripturi. <...> Nu numai îngeri sunt în ceruri, dar și Arhistrategi asupra îngerilor și începuturi <principii ordonatoare, fundamente ἀρχὰς> și domnii și puteri și stăpâniri și tronuri și Heruvimi și înfricoșajii Serafimi, cei mai apropijați de neapropiata divinitate. După cum deci prea Înaltul Dumnezeu, având în ceruri tronul Său, stăpânește preste toate, aşa și pre pământ Împăratul <βασιλεὺς>, domnul <ἡγεμὼν> și nobili <ἄρχοντες> imită cele cerești; se deosebesc ordinele <rangurile, demnitățile = τάξις> în ceruri, se deosebesc și pre pământ"¹⁹.

În aceste condiții, repetarea sintagmei *Tu însuși stăpâne al tuturor celor prin care împărații împărațesc și domnii domnesc căci nu există putere decât de la tine*, (D.E., 1-2 respectiv 11-12), care anunță evenimentul consacrárii propriu-zise, nu poate mira. *Ea nu se repetă în original*. În textele liturgice repetițiile nu sunt accidentale. În cazul de față sublinierea vizează originea divină a puterii²⁰.

Formula <*pe robul tău*> *pe care l-ai ales și care ai binevoit să se înalțe la domnia Ungrovlahiei* (καὶ τὸν δοῦλον σου ὃν ἡρετίσω καὶ ηὐδόκυσας τὴν τῆς Οὐγγροβλαχίας ἀναδύσασθαι ἡγεμονίαν, D.E., 14) conține câteva elemente de interes. În mod evident era necesară o adaptare față de textul original, ținând seama de contextul în care molitva era produsă. Aceasta explică înlocuirea demnității de despot sau cesar cu domnia (aici ἡγεμονία) Țării Românești. Dar nu este vorba doar de o simplă cosmetizare a textului; față de original apar două elemente deosebit de importante. Primul invocă alegerea domnului de către Dumnezeu, făcând legătura cu pasajul precedent. În textul original acest element nu există. Demnitatea în cauză fiind "secundară" (despotul este ales și numit de împărat), ei i se atașează o conotație "profană". A doua inovație este indusă de termenul ἀναδύσασθαι, de la verbul ἀναστόνομαι = *a se ridica*, tranzitivul lui ἀναστώνο = *a ridica*, spre diferență de ἐνδύσασθαι de la ἐνδύω/ἐνδύνομαι = *a investi, a conferi*. Aceasta indică nu numai logica banală a unui *cursus honorum*, ci o ridicare în statut ontologic a personajului care urmează a fi consacrat prin harul divin. Este, cu alte cuvinte, diferența dintre o promovare administrativă accesibilă la limită oricui și o "ridicare deasupra lumii", consacrată prin mirungere și pogorârea Duhului Sfânt. Elementul de față relevă, după

¹⁹C. Erbiceanu, *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă*, București, 1888, p. 242.

²⁰Această idee este de o pregnanță ce nu mai are nevoie de argumente. Vom cita numai un singur exemplu din hrisovul de promulgare al *Pravilnicestii Condici* (1780): "... miluindu-ne Dumnezeu cu domnia (αὐθεντία) acestui principat [...] noi, după chipul cel dumnezeesc, nu numai avem a stăpâni pe pământ, ci și a judeca, după asemănarea judecătorului tuturor ni s-au dăruit" (ed. critică, AIVDRS, București, 1957, p. 43). Vezi pentru aceasta Emanuela Popescu-Mihuț, *Ideologie politică și propagandă în actele cancelariilor domnesti din Țările Române (1775-1821)*, în Al. Duțu (coord.), *Sud-Estul european în vremea Revoluției franceze. Stări de spirit, reacții, confluențe*, București, 1994, p. 73-99, precum și considerațiile noastre în *Încoronarea ..., passim*. De menționat că Dionisie însuși copiașe un exemplar din *Pravilnicasca Condică* la 1817, ms. rom. BAR 2112, cf. lista scrierilor Eclesiarului, întocmită de D. Bălașa, în ediția critică a *Hronografului*, p. 28. Pentru atribuirea ms. rom. 2112 de văzut și V. Al. Georgescu, *L'oeuvre juridique de Michel Fotino et la version roumaine du IVe livre de droit coutumier de son "Manuel de lois" 1777*, în RESEE, V, 1967, 1-2, p. 119-166.

opinia noastră, diferența esențială și simptomatică pentru statutul puterii domnești, în comparație cu ierarhiile administrative de orice fel. Din acest punct de vedere, se întrează rește coerența demersului de adaptare înșăptuit de autor.

După aceeași logică, formula *învrednicește-1 să săvârșească totdeauna <doar> cele plăcute Tie* (καὶ τὰ ἔρεστα σοι ποιεῖν διαπαντὸς καταξίωσον, D.E., 16) nu există nici ea în textul original la promovarea despotului. Se regăsește însă în textul canonic la încoronarea basileilor fiind preluată ca atare în documentele de sorginte bizantină ce au circulat în spațiul ortodox. Sintagma este prezentă în a doua rugăciune, *kephaloklisia*, (Arranz, 7), dar și - fapt interesant - în rugăciunea rostită de patriarh pentru împărat la sărbători (în special la Paște)²¹. În logica dezvoltării textului, formula nu putea lipsi; odată înălțat *ex gratia Dei*, domnul nu poate decât să se conformeze responsabilităților ce-i revin întru a face doar cele plăcute lui Dumnezeu. Echilibrul ordinii terestre - urmare nemijlocită a lumii de sus - are în unsul lui Dumnezeu temeiul cel mai puternic; de aici, ideea că el trebuie să păzit *teafăr și nevătămat de toți potrivnicii văzuți și nevăzuți*. Sintagma este recurrentă în diverse slujbe consecratorii (de văzut slujba botezului de pildă), dar și în literatura de ceremonial, unde ocupă partea finală în care se cere binecuvântarea divină asupra domnului²².

Ultima diferență între cele două texte privește formula: *Poartă-i de grija cu bogată mila ta și dăruiește poporului tău toată bogăția bunățăților de pe pământ* (Ἐπίσκεψαι αὐτὸν τοις πλουσίοις, οἰκτιρμοῖς καὶ πᾶσαν τὴν τῶν ἑκ γῆς ἀγαθῶν εὐφορίαν τῷ λαῷ σου δώρισαι, D.E., 23-24). Este o adăugire extrem de interesantă și care prezintă mai multe recurențe. Prima este rugăciunea patriarhului pentru basileu în zi de mare sărbătoare și în special la Paște²³. A doua este proprie tot Euhologhionului bizantin, este vorba de slujba care se face la promovarea arhonților (Εὐγή ἐπὶ προαγωγῇ ἀρχόντων ἥτοι πατρικίων)²⁴. În fine, a treia și cea mai interesantă, credem noi, este chiar Manualul lui Fotino (varianta din 1766, I, VI, 5): *Domnul trebuie să poarte de grija ca cele necesare traiului să existe din belșug în țară*²⁵.

Aici se intersectează în fapt trei ipostaze conținute în însăși structura intimă a

²¹ Arranz, loc. cit., p. 97, 7, respectiv p. 111, 9. Textele slave păstrează această sintagmă, Biliarsky, loc. cit., p. 105 (SOF, ms. slav 954, Biblioteca Chiril și Metodiu, Sofia). Istoricul bulgar a publicat traducerile slavone ale rugăciunilor pentru împărat la marile sărbători, aflate în același ms., cf. *Молитве за царя*, deja citat. Textele rusești o conservă la rându-le, vezi mai ales E. Barsov, *Древне русские памятники священнаго винчанія царей на царство*, Moscova, 1883 și, mai nou, Alexis Kniazeff, *Les rites d'intronisation royale et impériale*, în vol. "Les bénédictions et les sacralementaux dans la liturgie" (= "Conférences Saint-Serge, XXXIVe semaine d'Etudes Liturgiques", Paris, 1987), Roma, 1988, p. 156-161. Pentru texte românești vezi bibliografia de la nota 1.

²² Vezi doc. publicate de noi în RIS , 1997, deja citat.

²³ Arranz, loc. cit., p. 112-113, 13 (πᾶσαν ἀφθονίαν τῶν ἀπὸ <τῆς> γῆς ἀγαθῶν ἐπὶ τῆς βασιλείας αὐτῶν δωρούμενος).

²⁴ Arranz, p. 107, 9 (πλήθυνον συνήθως τὰ γεννήματα τῆς γῆς πρὸς εὐθηνίαν παντὸς τουν λαοῦ σου).

²⁵ O αὐθέντης κατὰ χρέος πρέπει νὰ ἐπιμελῆται τῆς ἀφθονίας δλων τῶν πρὸς ζωάρκειαν ἀναγκαῖων; cf. *Organizarea de stat*, p. 115, titlul 5. Sintagma provine din Neară 17 a lui Iustinian. Acest principiu este un loc comun în hrisoave, cf. Emanuela Popescu-Mihuț, *Ideologie și propagandă...*

autorității domnești în vremea "turcocației". Prima dintre ele urmează linia imperială bizantină considerată de mulți autori ca determinantă în conturarea profilului autorității domnești medievale și moderne. Am observat deja urmele efortului de combinare dintre prerogativele imperiale și cele ale autorității secundare. Dimensiunea esențială ce ilustrează ideea imperială bizantină în interpretarea domnilor români este, aici ca și în altă parte, caracterul divin nemediat al puterii pe care o dețin și o întruchipează. Toate împrumuturile pe care acest text le datorează molitvelor de încoronare imperiale se raliază acestei idei.

A doua direcție este mult mai complexă și, trebuie să recunoaștem, mult mai ambiguă. Ea subliniază statutul de dependență a acestei autorități, altfel de sorginte divină, în raport cu o instanță terestră. Firește, este aici o contradicție în termeni, în termenii în care însăși puterea se definește. Nu este nicicum vorba de o noutate; dubla legitimare a autorității (de la Dumnezeu și de la "cinstițul împărat") apare încă la mijlocul veacului XVI²⁶.

Acest fapt este ilustrat de chiar alegerea făcută de autor; în locul molitvei la încoronarea împăratului bizantin, mediatizată și de diversele descrieri ale protocolului urmat la încoronarea țarilor ruși (vezi broșura *Orânduiala încoronării țarilor*, apărută la Iași, în 1789, în vremea Ecaterinei a II-a), se optează pentru molitva la promovarea unei autorități secundare: despot sau cesar. Este puțin important, credem, care dintre cele două demnități îl va fi inspirat pe Eclesiarh. Am opina pentru prima, dată fiind frecvența cu care termenul apare în cultura română. Esențial este că autorul a optat pentru o *demnitate de rang secund*, pe care a echivalat-o - prin mijlocirea textului liturgic pe care-l copiază - domnilor Țărilor Românești. Demersul autorului nostru se apropie de cel al dinaștilor sud-slavi ai veacurilor XIV-XV, care atașau demnității pur onorifice, primite de la basileu, o conotație teologicopolitică precisă ce-i modifica esențial conținutul inițial. Pentru ei, termenul de *δεσπότης* devinea un titlu suveran, care, deși acceptă o eventuală subordonare politică (terestră) față de basileu, în plan teologic ilustră o relație nemediată cu divinitatea. Prin aceasta despotul era (din punct de vedere al ierarhiei bizantine) și nu era (prin noile semnificații ale titlului) în interiorul "familiei de principi"²⁷. Fenomenul este similar transformărilor semantice suferite de termenii

²⁶ Documente de la Petru Rareș atestă deja această realitate; Iliaș Rareș urmează aceeași linie, vezi Andrei Pippidi, *Traditia politică bizantină în Țările Române în secolele XVI-XVIII*, București, 1983, p. 207: "Dumnezeu sfântul ne-a ales și boierii a toată țara noastră cu voia Măriei Sale împăratului, ca domn. În Țara Românească fenomenul e încă mai vechi, V. Al. Georgescu, P. Strian, *Judecata domnească în Țara Românească și Moldova, 1611-1831*, partea I, *Organizarea judecătorească*, vol. II, București, 1981, p. 22.

²⁷ Pentru sensul pur onorific al titlului de *δεσπότης*, vezi R. Guillard, *Etudes sur l'histoire administrative de l'empire bizantin le despote, δεσπότης*, în REB, XVII, 1959, 1, p. 67 și urm. Titlul de "δεσποτά" se putea acorda și sebastocratorului, patriarhului și episcopilor în sens de "stăpân", vezi exemplul oferit de Guillard, δεσποτά μου, ἀγιε βασιλεῦ din Pachymeres, dar și formularea mult mai târzie a lui Sevastos Kimenites, adresată lui Dositei Nottaras ("τοῦ μακαριωτάτου μου αὐθεντὸς καὶ δεσπότου", ms. gr. 75 B.A.R., f. 148). Titlul putea fi acordat unor "principi teritoriali", cum ar fi cei ai Trebizondei, dar aceasta pentru a-i integra în ierarhia demnităților imperiale. Cu alte cuvinte, nu toți despoții erau principi teritoriali tot după cum nu toți dinaștii erau despoți, cu atât mai mult cu cât titlul nu era ereditar, vezi și Ivan Biliarsky, *The Despots in Mediaeval Bulgaria*, "Byzantinobulgarica", IX, 1995, p. 121-163. În spațiul românesc acest proces are un reflex pe măsură; majoritatea dinaștilor sărbi, spre exemplu, sunt tradițional

αὐτθέντης și ἡγεμῶν acordați de cancelaria imperială și de cea patriarhală domnilor Țărilor Române²⁸. Pe de altă parte, ierarhia demnităților din imperiu căzut sub turci nu era necunoscută în spațiul românesc. Cronografele de tip Danovici cuprind adesea și “boeriile a împărății grecilor”, în care despotul urmează imediat după basileu²⁹.

În aceeași logică trebuie să zăbovим asupra interferenței cu *Manualul* lui Mihail Fotino. În titlul despre atribuțiile domnului (redacția din 1777), Fotino se inspirase *nu din textele clasice*, ce prescriau prerogativele împăratului (*Epanagoge*, titlul II; *Digeste*, I, 4; *Basilicale*, II, 6), ci din carteа a VI-a din *Basilicale*, unde se precizau obligațiile guvernatorilor de provincii sau ale altor demnitari de rang secund³⁰. Prevederea pe care am menționat-o este o adaptare la rându-i. Obligația cu pricina incumba guvernatorilor de provincii și nu împăratului. Ca și textul de față, manualele lui Fotino învederează un efort constant și ingrat de a surmonta dificultățile create la intersecția dintre riguroasele ierarhii statuante de dreptul bizantin și contradicțiile inerente ale unei autorități în același timp suverană și vasală. Cel mai sugestiv paragraf din *Manual* ar putea fi acesta: “În orice provincie (*sic!*), guvernatorul, adică domnul (ὁ ἄρχων ἡτοι ὁ ἡγεμών), are, după împărat, o putere mai mare decât oricine”³¹. De altfel, ultima redacție (1777) cuprinde și

numiți “despoji”, indiferent dacă vor fi deținut în realitate acest titlu, vezi bunăoară cronica lui Moxa, în ediția critică datorată lui Gh. Mihăilă, *Mihail Moxa, Cronica universală*, București, 1989.

²⁸Vezi Stelian Brezeanu, “Model european și realitate locală în intemeierile statelor medievale românești”. Un caz: “Terra Bazarab”, în RI, V, 1994, 3-4, p. 211-232.

²⁹Ms. rom. 1070 (copiat de Constantin Sădăcariu la București în jurul anului 1758, f.516v-518) sau ms. rom. 1073 (prescris de Năstase Negrul, în Moldova, la 1783, f.509-510v.). Pe lângă acestea, numeroase ms. grecești ce conțin cronografe de tipul Dorotei sau Cigala cuprind și această listă de demnități datorată probabil lui Pseudo Codinos (ms. gr. BAR 262, f.41 l, ms. gr. 214, f. 26, etc.), vezi D. Russo, *Cronica lui Dorotei*, în *Scrieri istorice greco-române*, I, București, 1938; Iulian Ștefănescu, *Cronografele românești: tipul Danovici*, în *Opere istorice*, București, 1947, p. 110-188; P. Cernovodeanu, *Préoccupations en matière d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine aux XVIIe et XVIIIe siècles* (I), RRH, IX, 1970, 4, p. 684-688, (III), RRH, X, 1974, 4, p. 710-714. Tratatul lui Pseudo Codinos fusese tradus în greaca vernaculară încă la 1691 din voința lui Constantin Brâncoveanu, de către Hrisant Nottaras, și recopiat de C. Dapontes pentru Constantin Mavrocordat. Socrul domnului, Constantin Rosetti, deținea la rându-i un exemplar (ms. gr. 725 BAR.), vezi Remus Niculescu, *Jean Etienne Liotard à Jassy*, în “Genava”, XXX, 1982, 3, p. 142. Condica lui Gheorgachi al doilea logofăt pare a fi sensibil inspirată de opera lui Pseudo Codinos, cf. D. Simonescu, *Literatura română de ceremonial. Condica lui Gheorgachi (1762)*, București, 1942, studiu introductiv.

³⁰Interesant este că termenul ὄρχοντας este uneori folosit pentru a-l desemna pe principie, în sens de “stăpân”, vezi dedicația la *Codul Callimah*. Chiar M. Fotino îl precizează ca sinonim lui ἡγεμών. Pentru sursele lui Fotino, vezi V. Al. Georgescu, în “Hommage Zepos”, p. 458, precum și studiu introductiv de la ediția citată. În fapt, termenul clasic, dacă există vreunul!, pentru desemnarea domnului în greaca bizantină și apoi în cea vernaculară - ἡγεμών - îl desemnă inițial pe guvernatorul de provincie, cf. Louis Brehier, *Les institutions de l'Empire byzantin*, Paris, 1970, p. 97 și 180.

³¹Versiunea din 1777, cap. 16, p. 155, ed. cit. Există în fapt numeroase paragrafe în această situație, cf. V. Al. Georgescu, în “Hommage Zepos”, p. 468-470, *Organizarea ...*, p. 247, n.4, respectiv *Judecata domnească*, I, vol. II, p. 41-42. Semnele de întrebare ridicate de regretatul prof. Georgescu și de Emanuel Popescu-Mihuț atunci nu numai că nu pot fi spulberate, dar devin și mai apăsațoare. De ce era necesară o asemenea adaptare dacă nici o clipă suzeranitatea Porții nu era nici măcar sugerată? S-ar susține ideea că “deși a preluat din sursele bizantine texte referitoare

cel mai amplu capitol dedicat domnului (37 de paragrafe), cele mai multe inspirate din Neară 17 a lui Iustinian pentru guvernatorii de provincii³². Aproape în fiecare autorul face identificarea ὁ ἄρχων ἡτοι ο ἡγεμών. Tot în această din urmă redacție se încearcă echivalarea demnităților românești cu cele bizantine, efort plin de contradicții³³.

La momentul căruia i se circumscrie analiza noastră, ideea “familiei de principi” bizantine nu credem să mai fi avut relevanță pentru elita greco-levantină și română³⁴. Evident, cea mai simplă rezolvare a dilemei ar fi invocarea statutului de vasalitate a domnilor români față de Poartă. Prevederile legislative referitoare la domn, ca și statutul secundar sugerat de opțiunea autorului molitvei par a verifica întocmai “realitatea” documentară. Numai că *Manualele* lui Fotino nu fac nici ceea mai vagă referire la această realitate, iar molitvele de încoronare, ca de altfel tot ceremonialul religios în veacul XVIII, o ignoră în mod voit. În documentele de danie către locurile sfinte, de pildă, dubla legitimare nu apare niciodată, domnul nu este decât *drept credinciosul și de Hristos iubitorul domn și oblăduitor al întregii Ungrovlahii*, cum bine formula Dionisie Fotino.

O explicație a alegerii făcute de Eclesiarh ar putea veni din analiza însemnării de pe manuscrisul Hronografului. “Eresurile papistășești” și “dejghinarea de către beserica răsăritului” sunt, în opinia autorului, cauzele esențiale ale căderii celei de-a doua Rome sub turci: “Deci văzând Dumnezeu această răzvrătire a legii pravoslavnice și știind ceea ce va fi înainte, adeca cum că pre încet, încet va să abată creștinii la acea lege desfrânată și să va strica pravoslavnica credință, au rădicat înpărăția grecilor și au dat-o turcilor, carii nu caută să strice legea creștinilor și va înpărății până când va voi Dumnezeu cel ce le-au dat a înpărății; că Dumnezeu înalță și smerește și pre cei ce iubește încearcă și îi miluiește³⁵. Ca și în alte cazuri³⁶ și aici Sultanul apare, chiar dacă

la atribuțiile unui guvernator de provincie, Fotino nu a intenționat nici pe departe să-l transforme pe domn într-un simplu guvernator al unei provincii din Imperiul otoman?” (cf. *Organizarea* ..., p. 247). Nici ideea preluării “mecanice”, sugerată de V. Al. Georgescu nu are mai multă credibilitate în acest context, cf. *Judecata domnească* ..., I, vol. II, p. 42.

³²Textele anterioare erau mai restrânse ca dimensiuni (13 paragrafe în 1765, respectiv 12 în 1766) fiind mai degrabă implicate în recunoașterea acestei identificări. Ultima redacție relevă preocuparea pentru o mai bună integrare în context a normelor juridice de prelucrat; vezi *Organizarea de stat*, passim.

³³Marele logoșat este echivalat cu procuratorul sau katholikos (titlul VIII, p. 200-201, ed. cit.); marele vornic cu “judecătorii activi” (*judices ordinarii*, titlul III, p. 249, n.34); marele postelnic cu *paredros*, cf. p. 251, n.68). Cele mai multe astfel de echivalări sunt formale, diferențele concrete dintre demnitățile echivalate fiind adesea apreciabile.

³⁴În acest context, textul de lege după care, “domnii au datoria să-i împiedice pe cei care dețin ranguri înalte să comită nedreptăți, căci ei îl reprezentă în provincii pe împărat, și în această calitate, au dreptul să-i scoată din funcție pe cei care se fac vinovați” (redacția din 1777, I, 32, ed. cit. p. 157) este cu adevărat “gingaș” după cum îl catalogau editorii, la fel de “gingaș”, precum opțiunea autorului molitvei de față.

³⁵*Hronograf*, ed. cit., p. 124-125 (Anexa).

³⁶Vezi A. Pippidi, *Traditia* ..., p. 71-76 și studiul nostru “*Translatio imperii dans la culture historique roumaine: Rome-Constantinople/Istanbul-Moscou (XVIIe-XVIIIe siècles)*”, comunicare la al XVIII-lea seminar de studii istorice *Da Roma alla Terza Roma*, Roma, aprilie 1998, ce va apărea în “*Temporum scientia*”. *Epoche e rivoluzioni da Roma a Constantinopoli a Mosca. Rendiconti di XVIII Seminario Internazionale di Studi Storici “Da Roma alla Terza Roma”*, Roma, 1998.

subînțeles, ca "moștenitorul" orânduit de Dumnezeu al basileilor. Putem presupune că, în această calitate, el este autoritatea suprapusă celei secundare întruchipate de domn. Altminteri, suntem aproape siguri că textul de care ne ocupăm nu va fi fost nicicând utilizat, cel puțin nu în această redacție, în practica rituală. Ca și în alte cazuri, Dionisie Eclesiarul și-a adus prin această prelucrare (dacă el este autorul și nu numai copistul unui izvod mai vechi) contribuția la îmbogățirea Molitvenicului românesc, cum o mai făcuse în alte dăți. Este, aceasta, o concluzie ce cuprinde și textele inserate în mss. rom. 1138 și 4979 BAR, rugăciuni la punerea în scaun a domnului, care, de departe de a fi "redacții autonome ale molitvei de încoronare", cum cred, fără temei, unii autori, sunt piese rare din Molitvenicul grecesc, venite în spațiul românesc cel mai probabil pe filieră rusă³⁷.

Cele două tipuri de elaborare - liturgic și juridic - sunt identice până la suprapunere în ambiguitatea lor. "Realitatea documentara" la rându-i este mai degrabă "realitatea noastră", imaginea pe care ne-o facem noi azi despre realitate decât reproducerea fidelă a contextului politic și mental al epocii. Nu ne putem explica în termenii noștri ambiguitatea ce derivă din documentele de acest tip. De ce, bunăoară, domnul este numit în textele contemporane, chiar și cele mai riguroase, codurile de legi, în speță, cu trei termeni diferenți în greacă: ἄρχων, ἡγεμών și αὐθέντης? În *Pravilniceasca Condică* domnia este când ἡγεμονία când αὐθεντία³⁸. În *Codul Callimah*, domnul apare în prefața dedicatorie a lui Scarlat Callimah când ἄρχων, când ἡγεμών, când αὐθέντης καὶ ἡγεμών, tradus prin "domn și oblađuitor"³⁹. Tot *Codul Calimah* oferă o interesantă istorie a titlului de despot legându-l de Alexandru cel Bun, care, "de îndată ce a ajuns la domnie (ἡγεμονία), conștient de neaparata trebuință a lucrului, a luat Basilicalele, cerându-le de la autocrații Paleologici <în sens de "împărații", n.n., R.G.P. >; aceia cu cinste dându-i-le, l-au învrednicit și de coroana împăratescă și totodată și de demnitatea de despot (καὶ τοῦ ἀξιώματος τῷ δεσπότου) (subl. noastră, R.G.P.)⁴⁰.

³⁷Cum susțin Violeta Barbu și Gh. Lazăr, *loc. cit.* Dionisie însuși copiasi un astfel de text, cf. D. Bălașa, *Contribuția cronicarului Dionisie la îmbogățirea Molitvenicului românesc*, în BOR, 1968, 1-2, p. 209-212. Din păcate, autorul nu numește manuscrisul pe care-l analizează. Revenim asupra acestei probleme în studiul *Notes pour l'étude comparative de la théologie politique ...* citat. Aceste molitive fac obiectul comunicării pe care o vom prezenta la Congresul Internațional de Studii Sud-Est Europene ce va avea loc la București în luna august 1999.

³⁸Vezi hrisovul de promulgare, citat.

³⁹*Codul Callimah*, ed. critică, București, 1958, p. 44-45. Reținem aici sugestia formulată de dna Lia Brad Chisacof care atragea atenția asupra sinonimiei dintre cei trei termeni în epocă. Ceea ce, o dată în plus, argumentează ideea unei ambiguități în statuarea și perceperea ierarhiilor de autoritate.

⁴⁰*Ed. cit.*, p. 47, după legenda pusă în circulație de Nicolae Milesu și Dimitrie Cantemir pe care domnul îl și citează. Critica acestui "mit" la AI. Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1961, p. 119-149, respectiv Șt. S. Gorovei, *Un capitol din "recuperarea" Bizanțului: prima operă a spătarului Nicolae "Milesu"*, în AllAI, XXII, 1985, 2, p. 441-460. Este una dintre rarissimele utilizări ale termenului de "despot" atașat domnilor Tărilor Române; o altă apartine lui Marcos Antonios Katsaitis, *Călătorie de la Constantinopol la Iași și de la Iași la București în anul 1742*, în Elena Moisuc, D. Limona, *Seculum. Documente inedite*, Iași, 1977, p. 75, despre Constantin Mavrocordat care, în opinia autorului, "a păstrat titlurile pe care le-a avut sub împărații greci, adică

Dincolo de moștenirea unei realități ambigui la origini, în care statutul domnilor români față de Bizanț era exprimat în termeni din afara "familiei de principii", această stare de lucruri credem că aduce în discuție contextul cultural și politic al finalului de "regim fanariot". Mai mult ca niciodată până atunci, autoritatea domnească se afla într-o teribilă pierdere de identitate, rezultată, în bună măsură, din evoluțiile pe plan politic de după momentul 1775, dar și din contextul mental propriu familiilor domnitoare. Am sugerat cu alt prilej schimbarea attitudinală indușă de noua mentalitate a familiilor venite după această dată la tromurile țărilor Românești. Fără o tradiție princiară, fără un trecut altul decât în birocrația creștină de la Constantinopol, ei erau departe de a-și putea afirma o nobilă degradă dorită decât efectivă. Mentalitatea lor este una pragmatică, de administratori, obiectivul lor este menținerea în ascultare a celor două provincii și prezervarea demnității pe care o cuceriseră cu greu⁴¹.

Lucrurile nu sunt însă așa de simple cum ar părea. Odată ajunși în principate, noii domni resimt din plin schimbarea de statut. Autoritatea domnească presupune o componentă spirituală, charismatică, deloc de neluat în seamă, înseamnă legitimare. Legitimatoare în spiritul ordinii, mereu invocate de hrisoavele domnești, este și codificarea legislativă, astfel cele două direcții merg împreună. Să menționăm, de pildă, că întregul set al "virtușilor imperiale" clasice este preluat ca atare în molitva de care ne ocupăm. Același este și cazul Manualului lui Fotino, chiar dacă și într-un caz și în celălalt contradicțiile rezultate nu lipsesc⁴². Mai mult, în traducerea românească a Manualului (ms. rom. 2112 BAR, prescris la 1812), pentru a-și explica opțiunea traducătorul precizează că "domnii sunt în orânduială de împărați"⁴³.

Domnul avea de rezolvat paradoxul perfect sesizat de viceconsulul francez de la Iași, Parrant: "Le prince est à la fois esclave et despote (*sic!*). Il a à Constantinople autant de maîtres qu'il a à Jassy de sujets. A Constantinople, il baisse humblement la robe du dernier musulman; à Jassy il fait respectueusement baiser la main au premier des boyards"⁴⁴. Este descrisă aici diferența dintre două ordini culturale paralele. Aplicând paradigmă semiologică a lui Louis Marin, vedem că domnul este întocmai precum căpcăunul din *Le chat botté* a lui Perrault: atotputernic în ordinca culturală

ighemon sau despotis". Documentul relevă mai degrabă existența unei vagi "aminiri bizantine" stimulată de lectură decât vreo practică la curtea lui Constantin Mavrocordat despre care nu știm să se fi intitulat vreodată ca atare.

⁴¹Fapt sesizat prima oară de Gh.I. Brățianu, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române*, București, 1995, p. 185 și urm. Vezi în special Emanuela Popescu-Mihuț, *Ideologie și propagandă*..., și Radu G. Păun, *Solidarități și idealuri în secolul al XVIII-lea românesc. Mărturia ctitorilor domnești*, în "Buletinul ISSEE", IX, 1998, sub tipar.

⁴²Val. Al. Georgescu, *Continuitate elenistică-română și inovație în doctrina bizantină a filantropiei și indulgenței imperiale*, SCI., XI, 1969, p. 187-219, respectiv în "Hommage Zepos", p. 460. Adăugăm la sursele juridice citate de autor și care, după opinia noastră sunt secundare, rădăcinile biblice de regăsit în Psalmii 72 și 89.

⁴³Vezi pentru acest ms.V. Al. Georgescu, *L'oeuvre juridique de Michel Fotino...*, p. 140 și urm. Concluzia autorului este că se poate de justă și poate fi lesne aplicată și textului nostru "au début du XIXe siècle, le maintien, sous une forme critique, des solutions coutumières suscitait un intérêt particulier, même lorsqu'il méconnaissait le caractère exact et que l'on était persuadé d'appliquer le droit byzantin" (loc. cit., p. 149-150).

⁴⁴Hurmuzaki, Supl. I, p. 181-182. Termenul are aici altă origine pentru care vezi Denis Richet, *Autour des origines lointaines de la Révolution française, élites et déspotisme*, în Annales ESC., 24, 1, 1969, p. 1-23.

ce-i este proprie și-l conține (el este cel ce devorează), devine pradă când trece în altă ordine a semnelor⁴⁵.

În acest fel, uzura semnificațiilor inițiale ale domniei ca instituție este agravată de autoritățile suprapuse ce o apasă: Poarta, de la 1775, și mai ales de la 1812, Rusia și, sporadic, Austria. În fața atâtore stăpâni puternici domnul nu poate decât să se încline, odată cu întreaga elită politică. Să adăugăm la aceasta și imaginea izbăvitoare a Rusiei, “a treia Romă” în plină afirmație în mentalitatea creștină supusă Turcocației. “Ordinea simbolică” urmează din nou ordinea politică și o întreține. Vedem în Molebnicul tipărit la Iași de Veniamin Costache, la 1807, întreaga desfășurare a ceremonialului la care asistă familia imperială rusă, iar la 1809, calendarul ad-hoc ce prescriau cu grijă toate sărbătorile din familia țărilor⁴⁶. În eceniile slujbelor la momentul “încă ne rugăm pentru” pe primul loc se află țarul și familia sa după care urmează principalele “Constantin Ipsilanti, Safta și copiii lor”. Dilema este la fel, de mare pentru Biserică; vedem procesiuni de mulțumire la intrarea rușilor în București (12 dec. 1806), cu “toți boierii cei mari și întrând în beserică, cu mitropolitul și cu toți arhiereii i arhimandriții i egumenii cei mari, toț au luat și s-au îmbrăcat în mandii i omofoară i odăjdii, făcând sfântul paraclis cel de mulțumire către Dumnezeu pentru biruința ce au făcut asupra vrăjmașilor”⁴⁷.

Chiar formele exterioare de prezentare reflectă peisajul mozaicat al autorității principale. “Pompa și orânduielile ce le au domnii, întocmai împărătești, după forma împăraților Țarigradului”, se combină ca o “văpsea necinstită și defaimată” cu “obiceiul evropaicesc” reprezentat în Principate de Rusia. Observatorul este pe bună dreptate derutat: “Aici să fi potrivit cinevași lucruri ciudate și împotriva celor drepte și canonisite orânduieli, vrednice era și de mirare și de defaimare”⁴⁸.

Iată, prin urmare, cum dilema autorității domnești la cumpăna dintre veacurile XVIII și XIX este la fel de mare precum identificarea ei de către istoriografia actuală. Un corp de doctrină era pe cale să se construiască fără ca acela corespunzător epocii anterioare să se fi cristalizat definitiv. În acest context, puterea trebuia să se autodefinească de o manieră coerentă și stabilă. Știm bine astăzi că acest proces a fost un eșec. Tot un eșec, și nu e doar o coincidență, a fost implementarea unui sistem coerent de

⁴⁵Louis Marin, *A la conquête du pouvoir*, în vol. său, *Le récit est un piège*, Paris, 1978, p. 132-134.

⁴⁶V. A. Urechia, *Istoria românilor*, XIII, p. 398-399. Vezi și Molebnicul prescris de Vartolomei Măzăreanul pe când era în Rusia care, utilizat fiind în cult, a suferit adaptări corespunzătoare: în loc de pomenirea casei imperiale rusești, acolo unde era cazul, s-a șters și s-a scris “prea blagocestivul stăpânitorul nostru <numele domnului>”, cf. P. Mihail, *Un manuscris inedit al lui Vartolomei Măzăreanul*, în RSL, X, 1964, p. 165 și urm. De menționat și etimologia, frecventă în Moldova, *fesareviči*, în loc de *farevici*, ce trădează identificarea cu *cesarul*.

⁴⁷Dionisie Eclesiarhul, *Hronograf*, ed. cit., p. 91. Paraclisul trebuie pus în legătură cu broșuri ca acelea tipărite la Iași sub ocupația rusă la 1769: *Pentru biruința oștii creștinești asupra vrăjmașilor*, Eceni.., respectiv *Pentru biruința asupra soprotivnicilor*, cf. Daniela Poenaru, *Contribuții la bibliografia română veche*, Muzeul Județean Dâmbovița, Târgoviște, 1973, p. 52-53, nr. 47 și 48. De studiul lor și a altor piese de același fel ne vom ocupa într-un articol viitor.

⁴⁸Zilot Românul, *Istoria Țării Românești de la domnia lui Alexandru Vodă Ipsilanti până la sfârșitul domnii lui Ioan Vodă Caragea*, în *Opere complete*, ed. critică, studiu introductiv și note de Marcel Ciucă, București, 1996, p. 78. Chiar și hainele domnului (aici Constantin Ipsilanti) erau pestrițe “vedeai adică pre dânsul numai cu o haină după obiceaiul țării, iar cu celelalte toate rusești”.

drept, în ciuda codificărilor care populează epoca. Nu este de mirare, prin urmare, că atitudini și fapte culturale au astăzi în ochii noștri un caracter bizar, contradictoriu; ele exprimă contradicțiile ce stau la baza autorității instituției principale, confruntată cu dileme insolubile în termenii oferite de tradiție. Textul de care ne-am ocupat ilustrează atât eclectismul elementelor ce compun ideologia domnească a vremii, cât și căutarea unor soluții pentru structurarea unei ideologii care să susțină o instituție în impas. Apelul s-a făcut în cazul de față la tradiționalul suport doctrinal al Bisericii. Teologia însă nu reușește să devină cu adevărat politică decât în măsura în care adaugă propriile sale limitări unui câmp teoretic deja foarte îngust⁴⁹, tot după cum dreptul bizantin se dovedește depășit de realitatea românească la acest moment mai dinamică.

Schema ierarhiilor terestre create după modelul celor creștini încearcă o punere în ordine a autorităților; limita ei devine evidentă atunci când se pune problema numirii autorității politice supreme. Nici în ordinea simbolică, nici în aceea prescrisă de sistemul de drept nu găsim vreun răspuns explicit. Ambele pleacă de la tradiția bizantină pentru ca, prin adaptări succesive, să se opreasca la același punct: imposibilitatea definirii autorității domnești în afara ordinii culturale ce-i este proprie. Singurul element cert este definirea acestora ca "autoritate secundară" fără ca instanța de la care puterea ei derivă să fie precizată⁵⁰. Soluția în ambele cazuri este camuflajul prin omisiune; termenii teologiei politice și ai dreptului nu se pot transcede ei însăși și realitatea originară căreia îi aparțin.

⁴⁹Vedem din alte exemple cum această soluție se caută pentru a camufla decăderea cultural-politică; la limită credința este chemată să țină loc de istorie, vezi orațiile de la curtea lui Scarlat Callimah, în ms.rom. BAR, 3767 pentru care pregătim o ediție critică; deocamdată C. Erbiceanu, *Istoricul seminarului Veniamin din mănăstirea Socola fundat la 1804*, Iași, 1885.

⁵⁰Nu trebuie ignorată nici ideea ce rămâne a fi cercetată a unei percepții a patriarhului de Constantinopol ca următor, până când Dumnezeu va voi, al basileilor de odinioară în conducerea "pravoslavicilor creștini". Textul unei însemnări manuscrite de la 1732 este în acest sens relevant: "când oblăduia în vestita cetate a Tarigradului sultan Mahmut, împăratul turcesc, în al doilea an al împărației sale, purtând cărma pravoslaviei preafericitul întru Duhul Sfânt chir Paisie din mila lui Dumnezeu arhiepiscop Tarigradului și patriarchă a toată lumea <subl.noastră, R.G.P.). Iară în Tara Moldovei domnia prea luminatul și creștinul domn Io Grigorie Ghica voevod", ms.rom. BAR, 1469, cf. G. Strempel, *Catalogul manuscriselor...*, I, București, 1978, p. 341.

VENETIA ȘI PROBLEMA STRÂMTORILOR (1204-1308)

OVIDIU CRISTEA

L. Venetia și consecințele cruciadei a IV-a

Sfârșitul secolului al XII-lea marchează începutul destrămării monopolului bizantin asupra strâmtorilor și bazinei pontice, proces desăvârșit în urma cruciadei a IV-a¹. Anul 1204 a constituit, aşadar, momentul de început al hegemoniei latine la Strâmtoare, thalassocrațiile mediteraneene - Venetia și Genova - disputându-și întărietatea până în momentul cuceririi otomane a Constantinopolului. Implicarea venețiană în derularea cruciadei a IV-a a urmărit salvagardarea intereselor comerciale ale Serenissimei în Imperiul bizantin, iar configurația sistemului politic rezultat în urma cuceririi latine a Constantinopolului a corespuns în bună măsură acestui scop. Concepția strategică venețiană, care a urmărit instalarea în punctele comerciale (Constantinopol, Thessalonic, spațiul insular) sau strategice (Coron, Modon), explică de ce noul imperiu creat la Strâmtoare nu a reușit să reconstituie controlul pe care basileii îl avuseseră asupra spațiului pontic. A contribuit la această situație emergența unor puteri riverane Mării Negre (Imperiul de Niceea, Imperiul de Trapezunt, Țaratul Asăneștilor, seldjucizii) și caracterul eterogen al sistemului politic instaurat în Romania în urma cruciadei a IV-a²; astfel, în vreme ce marii baroni au implantat în teritoriile cucerite modelul feudo-vasalic occidental³, Venetia a organizat după criterii proprii posesiunile dobândite⁴.

¹ Șerban Papacostea, *La Mer Noire du monopole byzantin à la domination des Latins aux Détroits*, RRH, 27, 1988, 1-2, p. 49-71.

² Textul acordului de împărțire a Imperiului bizantin la A. Carile, *Partitio Terrarum Imperii Romanie*, "Studi Veneziani", 7, 1965, p. 125-135 cu observația că înțelegerea e probabil anteroară ocupării Constantinopolului de către latini; despre noua configurație politică rezultată în urma cruciadei a IV-a v. Dionysos Zakythinos, *La conquête de Constantinople en 1204, Venise et le partage de l'Empire byzantin*, în Idem, "Byzance: Etat-Société-Economie", Variorum Reprints, London, 1973, p. 139-155; Nicholas Oikonomides, *La décomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicee: à propos de la "Partitio Romaniae"*, în Idem, *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade. Studies, Texts, Monuments*, Variorum, London, 1992, p. 3-28; Șerban Papacostea, *Romanii în secolul al XIII-lea între cruciată și Imperiul mongol*, București, 1993, p. 11-19.

³ O foarte utilă și recentă analiză a implantării sistemului feudal de către baronii latini la Peter Lock, *The Franks in the Aegean 1204-1500*, London -New York, 1995. Apariția în Balcani a unui conglomerat de state "france" care depindeau doar nominal de Constantinopol a făcut ca, la

Spre deosebire de cavalerii occidentali, Veneția a manifestat prea puțin interes pentru expansiunea în spațiul terestru, renunțând chiar la teritoriile care îi revineau prin Partitio Terrarum Imperii Romanie, dar care erau dificil de apărat⁵. Serenissima și-a orientat atenția spre centrele comerciale ale imperiului și spre spațiul insular⁶, controlul unor puncte cheie din Marea Egee facilitându-i supremația maritimă și comercială în

puțin timp după cucerire, Imperiul latin să fie pus în situația de a se apăra cu disperare în fața asaltului Bulgariei, Epirului sau Imperiului de Niceea. Caracterul nominal al autoritatii împăratului asupra vasalilor săi a redus resursele financiare și umane ale imperiului, ceea ce explică de ce Baudouin de Flandra și succesorii săi nu au mai reușit să recupereze teritoriile pe care le revendicaseră în 1204. Nu la fel de bună este analiza pe care autorul o face sistemului colonial venețian care este expediat destul de sumar. De asemenea, autorul ignoră rolul pe care flota venețiană l-a jucat în supraviețuirea Imperiului latin până în 1261, recucerirea fiind posibilă tocmai într-un moment de absență a acesteia. Tot în privința implantării modelului occidental în Balcani, Stelian Brezeanu, *La "terra" dans les Balkans au XIIIe siècle. Une institution latine échouée*, în RESEE, 27, 1989, 1-2, p. 3-9.

⁵ A. Carile, *Partitio...*, p. 160-161: Veneția a primit în Thracia un teritoriu cuprins între coasta Mării Marmara de la Sigopotamo până la Adrianopol cu orașele Arcadiopol și Bulgarophygon. Serenissima primea și Albania de la Durazzo la Preveza: Acarnania și Etolia, insulele ionice Zacynthos, Kephalonia, Leucade și Corfu, coasta nord-vestică a Peloponesului de la Patras la Methone, iar în interior de la Calavrita la Strobitai și Lacedemonia, cu excepția Argolidei și Corintului. Dintre insule, Veneției iți revineau Andros, cele două extremități ale Eubeei. Salamina. Între text și imperiul venețian constituise au existat însă diferențe importante.

Principala problemă cu care s-a confruntat Veneția a fost separaționismul care a început să se manifeste după moartea lui Enrico Dandolo. D. Zakythinos, *La conquête...*, p. 150-151; Marino Zeno a fost ales podesta la Constantinopol, inițiativă fără nici o bază "constitutională". Pentru autor, tendințele autonomiste din Romania au avut rădăcini adânci în trecutul bizantin al regiunii: "l'autonomisme vénitien (...) se meut dans la sphère du mirage byzantin". În cele din urmă pragmatismul metropolei a transformat imperiul colonial într-o rețea de mici hegemonii mult mai ușor de ținut sub control, v. infra nota 7.

⁶ A existat o diferență uriașă între Partitio și configurația ulterioară a statelor latine v. D. Zakythinos, *La conquête...*, p. 150; N. Oikonomides, *La décomposition...*, p. 12, arată că poziția împăratului a fost slăbită destul de rapid din momentul în care Bonifaciu de Montferrat a revendicat și a primit regatul Thessalonicului. Cuvintele pe care le relatează Villehardouin nu lasă loc dubilor "Seigneur je te prie du moment que je puis conquerir ma terre sans toi, de n'y pas entrer". După acest moment actul numit "Partitio Terrarum Imperii Romaniae" devinea caduc; cf. Peter Lock, *The Franks...*, p. 162-167; împărații latini nu au privit funcția în maniera autocratică a basileilor. Teoretic, împăratul a fost sursa de legitimare pentru toți dinaștii latini din Romania, care îi recunoșteau suzeranitatea, în practică însă împărații latini au dispus de prea puține resurse pentru a-și impune autoritatea. Principii de Ahaia, din familia de Villehardouin, deși vasali ai imperiului și deținători ai funcției onorifice de seneșali au contribuit din 1230 cu 22.000 de hyperperian la apărarea Constantinopolului, v. și Idem, *The Latin Emperors as Heirs to Byzantium*, în "New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium 4th-13th Centuries", ed. by Paul Magdalino, Variorum, 1994, p. 295-304.

⁶ V. de ex., politica venețiană față de Creta, care ar fi trebuit să revină lui Bonifaciu de Montferrat sau de Lemnos, teoretic sub autoritatea împăratului latin, dar care a revenit tot unui venețian, Philocalo Navigajoso numit "megaduce de Lemnos" pentru a lăsa impresia unei autorități imperiale. Insula a rămas în posesia familiei Navigajosi până în 1276, când flota bizantină, condusă de amiralul Licario, a cucerit-o (v. John Haldon, *Limnos, Monastic Holdings and the Byzantine State (1261-1453)*, în *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Birmingham-Dumbarton Oaks, 1986, p. 161-215).

această regiune⁷. În Marea Neagră prezența venețiană a fost mai puțin sesizabilă. În Partitio apar doar cinci orașe pontice; trei pe coasta anatoliană (Sinope, Amastris, Bafra) și două pe cea de vest (Midia și Agathopoli)⁸. Toate aceste centre au revenit împăratului latin și nu au părut să intereseze Venetia. Deși documente puse în valoare de M. E. Martin⁹, la care se adaugă un portulan, recent publicat de Patrick Gauthier Dalché¹⁰, arată că încă de la sfârșitul veacului al XII-lea negustorii occidentali frecventau Soldaia și Trapezuntul, nu există indicii ca Venetia să fi acordat, după 1204, atenție deosebită dezvoltării comerțului în Marea Neagră. Doar către sfârșitul existenței Imperiului latin apar semne ale creșterii activității comerciale în Pontul Euxin concomitent cu interesul venețian pentru acest spațiu¹¹. Preocuparea minoră a Venetiei pentru Marea Neagră se explică, în bună măsură, prin faptul că, la acea dată, centrul de greutate al comerțului venețian se găsea în Mediterana Răsăriteană. În politica Serenissimei, controlul Strâmtorilor nu a îndeplinit rolul de "cheie" a bazinului pontic, ci a fost privit doar ca o condiție esențială a supraviețuirii Imperiului latin; prin urmare, principalul interes venețian la Strâmtori a fost de ordin strategic și nu comercial. În acest sens este semnificativ că atunci când împăratul de Niceea, Ioan III Vatatzes, a ocupat în 1234-1235 orașul Gallipoli, Venetia a reacționat prompt intrucât a considerat acțiunea basileului ca un prim pas în tentativa de a cucerî Constantinopolul. Cronica lui Martino da Canal relatează că atunci când dogele Jacopo Tiepolo aflat de pierdere orașului Gallipoli a trimis o flotă de 25 de galere în sprijinul Imperiului latin¹². Flota venețiană a

⁷ Grijă de a ocupa punctele care jalonau rutele maritime ale Egeei și Propontidei a dus la divizarea flotei venețiene în escadre mai mici ceea ce a favorizat acțiunile Imperiului de Niceea (v. Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris, 1966, p. 315). În jurul anului 1212 existau 7 familii venețiene care domneau în arhipelag: Marco Sanudo (Naxos, Paros, Antipatros, Melos, Siphnos, Cithnos, Ios, Amorgos, Cimilos, Sicinos, Syra, Pholegandros), Marino Dandolo (Andros), frații Ghisi (Tinos, Mykonos, Skyros, Skopelos, Seriphos, Keos), Jacopo Barozzi (Santorini), Leonardo Foscolo (Anaphne), Marco Venier (Kythera), Jacopo Viaro (Cerigotto). O prezentare utilă și la Hans Eberhard Mayer, *The Crusades*, transl. by John Gillingham, Oxford, 1988 (2 ed.), p. 204-205.

⁸ A. Carile, *Partitio...*, p. 217 și p. 236-237. Sinope a fost ocupat în 1215 de către seldjucizi.

⁹ M. E. Martin, *The First Venetians in the Black Sea*, în "Arheion Pontou", 35, 1979, p. 111-122; Idem, *The Venetians in the Byzantine Empire Before 1204*, în "Byzantium and the West c.850-c.1200", ed. By J. D. Howard-Johnston, Amsterdam, 1988, p. 201-214. Istoricul britanic afirmă că "If the Venetians failed to make the most of their opportunities in the Black Sea while Constantinople was under Latin rule, the reason must surely be that Venetian resources were already over extended". Autorul adaugă acestei explicații și altele: interesul major pentru Siria și instabilitatea politică a zonei pontice care ar fi împiedicat desfășurarea în siguranță a comerțului.

¹⁰ Patrick Gauthier Dalché, *Carte marine et portulan au XIIe siècle. Le Liber de Existencia Riveriarum et forma maris nostri Mediterranei (Pise, circa 1200)*, Ecole Française de Rome, 1995.

¹¹ În celebra sa lucrare *Il Milione*, Marco Polo consideră că Marea Neagră era prea cunoscută pentru a-i mai face o descriere, v. Marco Polo, *Il Milione*, prima ed. integrală a cura di L. Foscolo Benedetto, Firenze, 1928, p. 234. Acest fapt pare să indice că spațiul pontic era foarte frecventat de negustori; problema este dacă acest fapt se raportează la data călătoriei lui Polo sau la momentul redactării memoriorilor sale.

¹² <Jacopo Tiepolo> fu mult corocies; et sachîés certainement que il savoit cele contrée tote que il avoit este poestés en Constantinople. Il fist erraument armer XXV galies, si les dona en

reuşit să pună pe fugă vasele greceşti, împiedicând pentru moment tentativa de restauraţie bizantină.

O acţiune similară a avut loc în 1257, când flota venețiană, condusă de Giacomo Dauro, a atacat portul Mesembria, în urma trecerii acestuia din mâinile bulgarilor în cele ale Imperiului de Niceea¹³. Este posibil ca și acţiunea flotei venețiene împotriva insulei Daphnousia din anul 1261, acţiune ce a precedat recucerirea bizantină, să fi urmărit același obiectiv strategic al apărării Constantinopolului împotriva unui atac al flotei niceene dinspre Marea Neagră. Cucerirea acestei insule ar fi lipsit Imperiul de Niceea de o bază navală importantă și ar fi diminuat posibilitățile unui atac împotriva capitalei latine¹⁴.

Interesul scăzut pentru Marea Neagră din primele decenii ale instalării venețiene în Romania se explică prin mai mulți factori: dificultățile Serenissimei de a controla noul imperiu colonial din Levant¹⁵, fragmentarea politică a zonei pontice, faptul că aceasta nu era încă locul de întâlnire a marilor axe ale comerțului internațional și, *last but not least*, concurența cu Genova și cu Pisa. Faptul că obiectul acestei dispute îl constituia supremăția în Mediterana Orientală¹⁶ explică și de ce Veneția a permis rivalilor săi să facă, în condițiile impuse de ea, negoț în Romania¹⁷. În mod paradoxal, tocmai concurența în Țara Sfântă a stat, în bună măsură, la baza creșterii importanței comerciale a Mării Negre, după eliminarea genovezilor de la Accra, în urma "războiului

garde a ij. prodomes estrais de haut lignaje" Martin da Canal, *Les Estoires de Vénise*, a cura di Alberto Limentani, Firenze, 1972, I, LXXXI, p. 82; cu aceeași ocazie flota niceeană a ocupat Madytos, Sestos, întreg Chersonesul până la gura Hebrului și litoralul tracic al Propontidei până la Selymbria (v. Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer...*, p. 318).

¹³ Vasil Gjuzelev, *La Bulgarie, Venise et l'Empire latin de Constantinople au milieu du XIIIe siècle*, în "Bulgarian Historical Review", 3, 1975, 4, p. 38-49. Istoricul bulgar analizează un izvor anonim venețian, care nu dă o explicație clară a motivelor atacului; ni se spune doar că flota venețiană a actionat la instigarea împăratului latin care pregătea o campanie împotriva bulgarilor. În mod straniu, istoricul bulgar a ignorat informația oferită de Gregoras, I, p. 60, care spune impede că în urma anarhiei provocate de moartea lui Mihail Asan, orașul Mesembria a fost cedat de boierul Mico împăratului niccean.

¹⁴ Deno John Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West (1258-1282). A Study in Byzantine - Latin Relations*, Cambridge Massachusetts, 1959, p. 97-104.

¹⁵ Vezi supra, nota 4.

¹⁶ Lorenzo de Monaciis, *Chronicon de Rebus Venetis ab U.C. ad annum MCCCLII*, ed. Flaminius Cornelius, Venetia, 1758, p. 194, notează că atâtă timp cât pacea a domnit între Veneția, Pisa și Genova lucrurile au mers bine în Țara Sfântă: "Dum Venetorum, Januensium & Pisanorum concordia multum Terrae Sanctae prodesset, inimicus humani generis, cogentibus peccatis, inter eos graves seminavit zizanias"; cf. Pierre Dubois, *The Recovery of the Holy Land*, translation, introduction and notes by Walther I. Brandt, New York, 1956 I, VI, 10, p. 78, condamna neîntreruptele dispute și războaie maritime dintre Veneția, Genova și Pisa, care au dăunat Țării Sfinte. Autorul propunea ca bunurile acestor republici să fie confiscate în caz că nu încetau disputele dintre ele.

¹⁷ Nu este corectă afirmația că Genova a fost exclusă de la Constantinopol după 1204 (v. de ex. Alain Ducellier, *Note sur les intérêts génois en Mer Adriatique: le témoignage des archives ragusaines*, în *Oriente e Occidente tra Medioevo ed età moderna. Studi in Onore di Geo Pistarino* a cura di Laura Balletto, I, Genova, 1997, 194); pentru acordurile veneto-genoveze posterioare anului 1204, v. Camillo Manfroni, *Le relazioni fra Genova, l'Impero Bizantino e i Turchi*, "Atti della Società Ligure di Storia Patria", 28, 1898, fasc.3, p. 652-653. În 1238, cele două orașe au încheiat chiar oalianță împotriva împăratului Frederic al II-lea.

Sfântului Sava". Declanșat de disputa pentru o mănăstire situată la limita dintre cartierul genovez și cel venețian de la Accra, conflictul s-a transformat în scurt timp într-o înfruntare care a avut ca rezultat supremația comercială în Mediterana Răsăriteană. După ce genovezii au blocat cu un lanț intrarea în portul Accrei, venețienii au ripostat și, în anul 1257, flota condusă de Lorenzo Tiepolo a incendiat vasele genoveze aflate la Accra, reocupând mănăstirea aflată în dispută. În anul următor, a avut loc bătălia decisivă încheiată cu o categorică victorie a Republicii Sf. Marcu; genovezii au pierdut jumătate din galerele angajate în luptă, 1.700 de oameni și au fost obligați să părăsească Accra¹⁸. Pe termen scurt "războiul Sfântului Sava" a avut drept consecință modificarea raportului de forțe dintre cele două republici maritime, fapt ce a impus Genovei căutarea unei soluții de compensație. Pe termen lung, excluderea genovezilor de la Accra a provocat reorientarea rutelor comerciale și a transferat în Romania centrul de greutate al conflictului veneto-genovez.

2. Tratatul de la Nymphaion și problema Strâmtorilor (1261-1299)

Pierderea pozițiilor comerciale de la Accra a fost rapid compensată de republica ligură prin apropierea de adversarul principal al Venetiei în Romania - Imperiul de Niceea. Precedentul exista. În timpul domniei lui Ioan III Vatatzes, Superba a trimis în două rânduri (1231 și 1239) soli la împăratul niceean în încercarea de a încheia un tratat. Ostilitatea dintre Genova și împăratul Frederic II de Hohenstaufen, aliatul și socrul lui Vatatzes, a împiedicat însă alianța genovezo-niceeană la acea dată¹⁹. Proiectul a fost reluat în 1261 într-un moment în care piedicile anterioare dispăruseră, iar ostilitatea veneto-genoveză atinsese punctul culminant. Este greu de spus dacă alianța dintre cele două puteri ostile Venetiei s-a datorat inițiativei genoveze - aşa cum afirmă cronica venețiană a lui Martino da Canal²⁰ - sau dorinței basileului de a-și asigura, după eșecul tentativelor anterioare de recucerire a Constantinopolului, concursul unei puteri navale²¹. Rezultat al coluziunii dintre Imperiul de Niceea și genovezi, tratatul de la Nymphaion prevedea acordarea unui statut privilegiat în imperiu pentru negustorii ligurii și, în cazul recuceririi Constantinopolului, controlul asupra imperiului colonial venețian. Tratatul

¹⁸ Frederic C. Lane, *Venise une république maritime*, Paris, 1985, p. 119-120.

¹⁹ C. Manfroni, *Le Relazioni...*, p. 654.

²⁰ Martino da Canal, *Les Estoires de Venise*, a cura di Alberto Limentani, Firenze, 1972, [Civilta Veneziana, Fonti e Testi XII], part. II, XXIV, p. 181.

²¹ Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer...*, p. 329, este de această părere. Pentru tentativele niceene de recucerire a Constantinopolului, v. Martino da Canal, *Les Estoires...*, (I, LXXXI, p. 82 și I, LXXXV, p. 84). Conform cronicarului, 25 de galere venețiene au învins o flotă niceeană de patru ori mai numeroasă; cifra pare să fie exagerată (H. Ahrweiler, *Byzance et la mer...*, p. 319, raportul ar fi fost de 30 de vase niceene față de 13 venețiene), dar trebuie să se ia cont de superioritatea tehnică occidentală, ceea ce explică și numărul mic de galere pe care teoreticienii cruciapei l-au avut în vedere atunci când analizau posibilitatea recuceririi Țării Sfinte, blocada Egiptului sau eliminarea piratilor turci din Egeea: cf. Lorenzo de Monacis, *Chronicon...*, p. 196-197. Contemporanii conștientizau această superioritate a italienilor. În timpul cruciapei a III-a, Saladin exclama la vedere flotei venețiene: "Au înnebunit oare francii de-și construiesc orașele pe mare?", iar megaducele niceean Kontofres fusese destituit pentru că avusea curajul să afirme că bizantinii nu au nici o șansă pe mare, dacă flota lor nu este de câteva ori mai numeroasă decât cea venețiană.

prevedea explicit printre posesiunile acordate genovezilor Constantinopolul, Negroponte și Creta, adică punctele cheie ale imperiului venețian în Romania²²; "Les Estoires de Venise" precizează că, după 1261, basileul "mist en leu des Veneciens les Jenoës"²³. Consecințe mult mai importante a avut clauza pontică inserată în tratatul dintre basileu și genovezi²⁴, potrivit căreia negustorilor liguri le era permis accesul liber în Pontul Euxin "cum mercibus vel sine mercibus". Prin excluderea din bazinele pontice a celorlalți negustori latini (cu excepția pisaniilor) s-au creat premisele instalării monopolului comercial genovez în acest spațiu. Din momentul parafării tratatului de la Nymphaion pătrunderea în Marea Neagră nu se mai putea face doar cu acceptul împăratului bizantin, ci și cu cel al Republicii ligure. Din acest motiv, interesele venețiene în Marea Neagră au depins în egală măsură de normalizarea atât a relațiilor cu Bizanț, cât și cu Genova; este semnificativ că armistițiul veneto-genovez nu s-a putut încheia, în 1269, decât după ce cu un an înainte fusese parafată înșelegerea cu Mihail al VIII-lea Paleologul. Conform acesteia basileul se obliga să vegheze la menținerea păcii între cele două thalassocrații, astfel încât "*Veneti non offendant Januenses ab introitu Avedi nec intra Avedum in terra vel acqua, nec in aliqua parte infra terminum dictum, nec in Mari Majore. Et homines Janue facient simile de hominibus Venetis.*"²⁵ Mențiunea explicită a Mării Negre în textul armistițiului sugerează presiunile exercitate de Republica Sf. Marcu pentru a putea pătrunde în această regiune. Chiar dacă basileul a căutat să asigure poziția genoveză la Constantinopol ("Item propter treugam istam non debent expelli Januenses de Constantinopoli"), armistițiul din 1268 pare să sugereze că, la insistențele Veneției sau poate folosindu-se de acest pretext, basileul a căutat să anuleze clauza pontică din tratatul de la Nymphaion²⁶.

Tratatul dintre Mihail al VIII-lea și genovezi a deschis, aşadar, o nouă fază, de lungă durată, a rivalității veneto-genoveze în Romania²⁷: în vreme ce Veneția a încercat să conserve, să recucerească și, eventual, să-și extindă posesiunile dobândite în urma cruciadei a IV-a, Genova a urmărit punerea integrală în practică a prevederilor tratatului

²² Camillo Manfroni, *Le relazioni...*, p. 800: "ex quo autem dicti nuncii sindici et procuratores requisiverunt ab imperio nostro logiam apud landimtri, in Syo, Annea, Metelim, Cassandra et Smirris et Deo volente in Constantinopoli et in negroponti et in creti..."

²³ Martino da Canal, *Les Estoires...*, II, XXIV, p. 181; Freddy Thiriet, *La Romanie venitienne au Moyen Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècle)*, Paris, 1959, p. 141, subliniază că recucerirea Constantinopolului de către bizantini a inaugurat o epocă de dificultăți considerabile pentru Veneția.

²⁴ C. Manfroni, *Le relazioni...*, p. 796: "Promisit iterum et convenit quod non permitet ire de cetero negotiatum intra maius mare aliquem latinum nisi ianuenses et pisanos et eos qui defferent peccuniam eu res nostri vestiarii quibus ianuensibus devetum non faciet eundi intra maius mare et reddeundi cum mercibus vel sine mercibus, sed libere possint ire et expediti ab omni commergio et redire".

²⁵ G. L. Fr. Tafel, G. M. Thomas, *Urkunden zur Älteren Handels - und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, III, p. 96-97.

²⁶ Analiza raporturilor dintre Bizanț, Veneția și Genova în această perioadă, la Șerban Papacostea, *Byzance et les Détroits sous les premiers Paléologues* (în manuscris). Mulțumesc d-lui profesor Șerban Papacostea pentru posibilitatea consultării acestui studiu, precum și pentru toate observațiile și sugestiile făcute pe marginea materialului de față.

²⁷ Este interesantă afirmația lui Lorenzo de Monaciis, *Chronicon*, p. 197, după care tratatul de la Nymphaion a fost motivul pentru care latinii nu au mai reușit să recuperereze Constantinopolul: "Quae unio utique fuit causa non recuperandi Constantinopolim".

de la Nymphaion și mai ales a clauzei pontice care excludea Venetia de la exploatarea potențialului comercial al aceastei regiuni. Cum nici una din cele două Republici nu a reușit să-și impună punctul de vedere, s-a ajuns la un compromis. Genova a acceptat, în condițiile impuse de ea, prezența venețiană în Marea Neagră; în 1269, ambasadorii ligur primeau instrucțiuni să semneze armistițiul cu Serenissima dacă papa putea garanta "quod non iretur ad Tanam"²⁸ condiție reafirmată căteva decenii mai târziu în timpul conflictului dintre cele două puteri maritime și Hoarda de Aur.

Aplicarea tratatului din 1261 a devenit posibilă în chiar anul în care a fost încheiat. Folosind o conjunctură favorabilă (absența de la Constantinopol a flotei venețiene plecată să cucerească Insula Daphnousia)²⁹, oștile lui Mihail al VIII-lea au pătruns în Constantinopol punând capăt existenței Imperiului latin. Noua modificare a statutului Strâmtorilor a antrenat o schimbare a raportului de forțe dintre puterile maritime; dacă anul 1204 a marcat începutul imperiului colonial venețian, anul 1261 a deschis perspectivele expansiunii genoveze în România. Spre deosebire de rivala sa, Republica ligură s-a orientat spre dezvoltarea activității comerciale în Marea Neagră pe care a transformat-o, cu concursul Hoardei de Aur, într-o "placă turnantă a comerțului internațional"³⁰. Ca și în 1204, puterea maritimă a știut să profite mult mai bine de pe urma succesului decât puterea terestră, deși circumstanțele păreau să indice o revigorare deplină a Bizanțului. Conform relatării lui Pachymeres, recucerirea Constantinopolului constituia, pentru Mihail al VIII-lea, primul pas spre recuperarea tuturor teritoriilor care aparținuseră imperiului basileilor³¹. Dar între politica "universalistă" a împăratului și realizările sale concrete a existat o diferență sensibilă. Se cuvine amintită aici observația lui Nicolae Iorga, potrivit căreia *"Le nouvel empire byzantin des Paléologue (...) était plutôt la continuation de l'empire latin qu'il avait remplacé que de cet empire romain d'Orient dont il aimait à se dire le successeur"*³². Paralela sugerată de istoricul român este justificată de slăbiciunile nouului imperiu al Paleologilor. Succesele obținute de Mihail al VIII-lea au fost vremelnice și au rezultat mai degrabă în urma tradiționalei politici bizantine de balans, decât a revigorării propriu-zise a imperiului. În fapt, prin

²⁸ Șerban Papacostea, *Quod non iretur ad Tanam: un aspect fondamental de la politique gênoise dans la Mer Noire au XVIe siècle*, în RESEE, 17, 1979, 2, p. 202-203, nota 3.

²⁹ Pentru expediția venețiană la Daphnousia, insulă după Pachymeres, *De Michaeli et Andronico Palaeologis libri tredecim*, ed. I. Bekker, Bonn, 1835, I, p. 139 și polis după Gregoras (I, p. 85), v. Deno John Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West (1258-1282)...*, p. 97-104. Expediția este cu atât mai ciudată cu cât s-a produs înaintea expirării unui armistițiu de un an între latini și Mihail VIII.

³⁰ Gheorghe I. Brățianu, *Marea Neagră*, II, p. 71-111 și 112-153; contribuția mongolă la transformarea Mării Negre într-un loc de întâlnire a marilor rute comerciale a fost studiată de Virgil Ciocilțan, *Geneza politică pontică a Hoardei de Aur*, în AIIAI, 28, 1991, p. 81-101; Idem, *Politica față de genovezi a hanului Özbek în contextul relațiilor Hoardei de Aur cu ilhanatul și cu sultanatul mameluc*, în "Național și universal în istoria românilor", București, 1998, p. 233-263.

³¹ Pachymeres, I, p. 155. Pentru împărat, aşa cum căderea orașului în 1204 fusese urmată de prăbușirea imperiului, în același fel recucerirea Constantinopolului anunță restaurarea supremăției bizantine.

³² Nicolae Iorga, *Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe*, în "Byzantinische Zeitschrift", 15, 1906, p. 180. și D. Zakythinos, *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle*, în *L'Hellenisme Contemporain*, 1948, p. 32, notează, la rândul său, că "L'Empire universel et oecuménique avait sombré sous les coups de la Quatrième Croisade", recucerirea lui Mihail VIII fiind doar parțială.

pierderea progresivă a teritoriilor micrasiatice - centrul vital al Bizanțului de-a lungul istoriei sale - imperiul Paleologilor s-a văzut în scurt timp, redus la statutul de putere de rangul al doilea.

În problema Strâmtorilor, încercarea lui Mihail al VIII-lea de a restaura vechiul monopol bizantin s-a încheiat cu un eșec. Obiectivele basileului nu puteau fi atinse fără îndeplinirea unor condiții esențiale strâns legate între ele: controlul punctelor strategice de pe coastă sau insule și crearea unei flote proprii comparabilă cu cea a puterilor maritime italiene. Or, în ambele direcții politica împăratului s-a soldat cu un eșec. Politica de recucerire a înregistrat doar câteva succese: în Marea Neagră importantă a fost recuperarea porturilor Mesembria și Anchialos³³ și revenirea bizantină la Dunărea de Jos³⁴, în timp ce în Egee megaducele Licario a ocupat Lemnos, Skopelos, Seriphos, Siphos și Keos³⁵. Recucerirea integrală a teritoriilor ce aparținuseră imperiului era greu de realizat atâtă timp cât, în Marea Neagră, Crimeea - pivotul politicii bizantine în veacurile precedente - intrase în stăpânirea Hoardei de Aur, iar în Egee, prezența venețiană era puternic consolidată. La aceste elemente s-au adăugat, în bazinul pontic, supremația navală incontestabilă a Genovei, rivalitatea cu Imperiul de Trapezunt și ostilitatea Bulgariei, în vreme ce în Egee prăbușirea bizantină a fost facilitată de pierderea treptată a ținuturilor din Asia Mică, fapt ce a favorizat dezvoltarea flotilelor emiratelor turcești. Deși în autobiografia sa, Mihail al VIII-lea susține că a curățat marea de pirăji³⁶, realitatea a fost sensibil diferită. Tocmai după revenirea bizantină la Constantinopol, fenomenul pirateriei a luat amploare, din cauza lipsei unei flote imperiale capabile să controleze măriile imperiului³⁷. În lipsa acesteia, populația din insule a rămas fără apărare, fiind grav afectată de raidurile piraterești³⁸, calculele făcute indicând că 66% din satele părăsite în sec. XIII-XIV se aflau în zona insulară³⁹. Deși

³³ Gh. I. Brătianu, *Vicina I. Contributions à l'histoire de la domination byzantine et du commerce génois en Dobrogea*, în ARBSH, 10, 1923, p. 139; G. Ostrogorsky, *Histoire de l'Etat Byzantin*, Paris, 1969, p. 477 și 482. Basileul a promis orașele ca dotă unei nepoate, pe care a căsătorit-o cu țarul Constantin Tich, dar nu și-a onorat promisiunea. La moartea lui Nogai, Theodor Sviatoslav a ocupat orașele, noua situație fiind recunoscută de tratatul bizantino-bulgar din 1307. Asupra consecințelor revenirii bulgare la Mesembria și Anchialos, ne propunem să revenim într-un studiu aparte.

³⁴ Vitalien Laurent, *La domination byzantine aux bouches du Danube sous Michel VIII, Paleologue*, RHSEE, 1945, p. 184-198.

³⁵ Marino Sanudo Torsello, *Istoria del Regno di Romania*, în Charles Hopf, *Chroniques greco-romaines inédites ou peu connues*, Paris, 1873, p. 119-121.

³⁶ Henri Grégoire, *Imperatoris Michaelis Palaeologi de Vita Sua*, în *Byzantium*, 29-30, 1959-1960, p. 460.

³⁷ Informații foarte interesante despre piraterie oferă Marino Sanudo Torsello în, *Istoria del Regno di Romania...*, p. 99-170. Sanudo spune că pirateria era o activitate foarte rentabilă; pentru fiecare doi ducați cheltuiți pentru întreținerea vasului și a echipajului, piratul câștiga trei. Dacă ținta expediției era un alt pirat, câștigul era dublu. Majoritatea căpitanilor erau genovezi, în timp ce echipajele erau alcătuite în mare parte din gasmuli și venețieni. La sfârșitul secolului XIII, Marea Egee devenise o patrie a piraților centrele cele mai importante fiind Samos, Rhodos, Monemvasia, Negroponte.

³⁸ Un singur exemplu: Insula Lemnos a fost jefuită, în 1292, de Roger de Lauria, în 1296 de venețianul Malabranca, în 1303 de catalani, în 1307 de venețianul Minotto, în 1350 de piratul grec Alexios, v. J. Haldon, *Limnos, Monastic Holdings...*, p. 182.

³⁹ O analiză a acestei situații la Peter Charanis, *Town and Country in the Byzantine*

flota bizantină⁴⁰, sub conducerea amiralului Licario, a jucat un rol important în recuperarea unor teritorii revendicate de Bizanț, ea nu a fost, în realitate, decât un conglomerat de vase de corsari⁴¹ și în nici un caz nu era capabilă să rivalizeze cu flota venețiană sau cu cea genoveză. Conștient de slăbiciunea marinei sale de război, incapabilă să apere Constantinopolul în cazul unui atac latin, basileul a fost obligat să recurgă la sprijinul unei thalassocrații autentice; el a revenit, aşadar, la vechiul sistem de echilibru între genovezi și venețieni. Această opțiune s-a datorat vicisitudinilor alianței cu Genova⁴², aparentei superiorități navale venețiene⁴³ și încercării împăratului de a elimina pericolul unei cruciade antibizantine al cărei braț maritim era Serenissima.

Veneția a primit cu prudență propunerile Bizanțului, avansând o lungă listă de revendicări, de a căror îndeplinire era condiționată încheierea unui acord⁴⁴. Dificultatea

possessions of the Balkan peninsula during the later period of the Empire, în Idem, *Social, Economic and political Life in the Byzantine Empire*, Variorum Reprints, London, 1973. Un exemplu edificator în privința vulnerabilității spațiului insular la atacurile piraterești, la Nikephor Gregoras, *Correspondance*, texte édit  et traduit par R. Guillard, Paris, 1927, doc. 47, p. 166-173, care relatează că în 1334-1335 insula Lesbos a fost salvată de la distrugere doar de abilitatea lui Alexios Philantropenos, unchiul împăratului, care a îndepărtat flota persană (=turcă) fără să piardă un singur om. Scrisoarea lui Gregoras reflectă incapacitatea flotei imperiale de a apăra eficient insulele din Egeea.

⁴⁰ Pentru flota bizantină în această perioadă, v. Helene Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris, 1966, p. 344-351, precum și Leon Pierre Raybaud, *Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzantin sous les premiers Pal ologues (1258-1354)*, p. 252-259.

⁴¹ Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer...*, p. 344-351, consideră totuși flota lui Mihail VIII drept ultima flotă bizantină importantă. Autobiografia basileului tinde să lase aceeași impresie; el afirmă că a cur tat marea de pira i și că Egeea a fost acoperită de un număr imens de nave (v. Henri Grégoire, *Imperatoris Michaelis Palaeologi de Vita Sua*, în "Byzantion", 29-30, 1959-1960, p. 469). Există ins  și documente care lasă o altă impresie. Este suficient să amintim câteva din numele celor ce conduceau vasele bizantine pentru a ne da seama de caracterul acestora: Joan Senzarason, Andrea Gaffore (genovez), Ansaldo, Roland (pisan), Pardo (pisan), Ioan de lo Cavo (amiral al flotei bizantine după moartea lui Licario), Bulgarinus, Prepignanus, Daimonaioannes, Mamonades. Documentul venețian care reproduce o listă intreagă a daunelor provocate de ace ti corsari supu ilor Serenissime a fost publicat de G. L. Fr. Tafel, G. M. Thomas, *Urkunden zur  lteren Handels - und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, III, doc. 370, p. 159-281. Pentru pirateria în Egeea fundamental r m n  studiul lui Peter Charanis, *Piracy in the Aegean during the Reign of Michael III Palaeologus*, în *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves* X, 1950, p. 127-136. Pentru aceeași problemă, vezi și Irene B. Katele, *Piracy and the Venetian State: the Dilemma of Maritime Defense in the XIVth century*, în "Speculum", 63, 1988, 4, p. 865-889, deși autoarea ignoră cu des v r ire problema pirat ilor turci și măsurile luate de Serenissima în această direc ie.

⁴² Șerban Papacostea, *La première crise des rapports byzantino-génois après Nymphaion. Le complot de Guglielmo Guercio (1264)*, în RRH, 27, 1988, 4, p. 339-350; cf. Deno John Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West (1258-1282). A Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge Massachusetts, 1959, p. 168-171.

⁴³ Lorenzo de Monaciis, *Chronicon...*, p. 198, consideră că victoria venețiană de la Settepozi ca  i, în general, superioritatea navală a Serenissime l-ai făcut pe Mihail VIII să caute apropierea de Republica lagunelor. De aceeași p r r  este  i Freddy Thiriet, *La Romanie venitienne au Moyen Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles)*, Paris, 1959, p. 147.

⁴⁴ Freddy Thiriet, *La Romanie...*, p. 144-155.

negocierilor provenea și din faptul că în timp ce Mihail al VIII-lea dorea semnarea unui tratat de pace, Veneția nu era dispusă să încheie decât un armistițiu în aşteptarea împlinirii proiectelor latine de recuperare a Constantinopolului. Un prim acord, încheiat în 1265, nu a fost ratificat de dogele Veneției; armistițiu pe o perioadă de 5 ani, parafat în 1267-1268, a fost reînnoit în 1277, după mai bine de 4 ani de tratative. Ostilitatea venețiană față de Imperiul bizantin își are explicația în pierderea poziției privilegiate la Constantinopol pe care Republika lagunelor o deținuse între 1204-1261 și de legătura strânsă stabilită între Bizanț și Genova. E ceea ce explică atașamentul Serenissimei față de ideea recuceririi latine a Constantinopolului; în 1264, dogele Ranieri Zeno scria papei despre importanța pe care imperiul Romaniei o avea pentru Biserica catolică afirmând că singura cale de a-l reduce sub ascultarea Romei era cruciada. Tot Ranieri Zeno a fost cel care a trimis emisari regilor Franței, Castiliei și marilor baroni din Occident, oferindu-se să pună flota la dispoziția tuturor celor care doreau să contribuie la recucerirea capitalei bizantine.

La rândul lor, tratatele încheiate cu Carol de Anjou la Orvieto (3 iulie 1281) sau cu Carol de Valois (în 1306)⁴⁵ în scopul restaurării Imperiului latin, reflectă preocuparea Serenissimei de a îmbrăca aspirațiile sale în Romania în haină cruciată. Tratativele, purtate în scopul restaurării puterii latine la Constantinopol pun în evidență faptul că Republika lagunelor s-a mulțumit cu rolul de auxiliar maritim al puterii terestre. Această atitudine se explica pe de o parte prin incapacitatea venețienilor de a mobiliza o forță terestră pe măsura celei maritime, iar pe de alta prin tradiționala preeminență a Franței în cadrul creștinătății, ceea ce conferea prinților francezi rolul conducător al "sfintei expediții". Din cauza largii răspândiri a acestei idei, direcționarea cruciadei a depins foarte mult de opțiunile coroanei franceze, fidela ideii recuceririi Țării Sfinte. Atașamentul față de recucerirea Ierusalimului avea în urmă o lungă tradiție inaugurată de Ludovic al VII-lea și continuată de Filip al II-lea August și Ludovic cel Sfânt⁴⁶. De aici a rezultat doar un interes secundar pentru recuperarea Constantinopolului; Ludovic al IX-lea a blocat cruciada antibizantină a fratelui său, Carol de Anjou, situație care s-a repetat în timpul domniei lui Filip al IV-lea cel Frumos. Pentru acesta, dorința lui Carol de Valois de a deveni împărat latin al Constantinopolului nu reprezenta decât o etapă premergătoare a unui passagium generale⁴⁷. Mai mult, regele Franței nu aproba proiectul

⁴⁵ Textul acordului în Georg Martin Thomas, *Diplomatarium Veneto-Levantinum sive acta et diplomata res venetas graecas atque Levantis illustrantia a. 1300-1350*, I, New York, 1965 (reimpr. a primei ediții Veneția, 1880), doc. 27, p. 48-53. Papalitatea a sprijinit acest acord acordând indulgențe similare cu cele oferite pentru cruciada în Țara Sfântă (*Ibidem*, doc. 28, p. 53-55) și excomunicând pe "Andronicum Palaeologum, qui Grecorum imperatorem se nominat" (*Ibidem*, doc. 33, p. 61). Tot în sensul sprijinului acordat de papă, pledează și doc. 260 (14 ianuarie 1306), publicat în *I Libri Commemorali della Repubblica di Venezia*, I, intr. de R. Predelli, Venezia, 1876, p. 56. Printre avantajele cruciadei antibizantine, papa enumera înlăturarea schismei și teama pe care acțiunea ar fi provocat-o turcilor și mamelucilor.

⁴⁶ Pentru felul în care s-a cristalizat ideea că regele Franței trebuie să fie conducătorul cruciadei, v. *Războiul de 100 de ani și Cruciada*, în *Național și universal în istoria românilor*, p. 335.

⁴⁷ Bibliografia referitoare la cruciada în timpul ultimilor Capetieni și a primilor Valois este consistentă, v. C. J. Tyerman, *Sed nihil fecit? The Last Capetians and the Recovery of the Holy Land*, în *War and Government in the Middle Ages*, ed. J. Gillingham and J. C. Holt, Woodbridge, 1984, p. 170-181; Idem, *The Holy Land and the crusades of the XIIIth and XIVth*

de cruciadă al fratelui său decât în măsura în care Franța nu se afla angajată într-un alt conflict. La 31 mai 1307, Carol de Valois se scuza deja față de dogele Venetiei pentru întârzierea expediției proiectate. El se justifica arătând că nu putea colecta taxele concedate de papă în scopul finanțării expediției, din cauza nevoilor monarhiei franceze și a războiului care amenința regatul Franței. Din cauza conflictelor cu Anglia și Flandra nici cavalerii care l-ar fi însoțit în cruciadă nu erau disponibili, deoarece erau vasali ai regelui, pe care erau obligați să-l sprijine în caz de război⁴⁸. Politica monarhiei franceze a subminat tentativele de reconstituire a stăpânirii latine la Strâmtori, fapt ce a contribuit în mare măsură la reconsiderarea politicii venete în privința cruciadei⁴⁹. În fața imposibilității declanșării cruciadei franceze și a creșterii continue a amenințării catalane și turce pentru coloniile venețiene din Romania, Serenissima a început să ia în considerare posibilitatea unei acțiuni exclusiv navale care urma să reunească toate puterile maritime expuse agresivității catalano-turcești. Această reconsiderare a atitudinii venețiene față de cruciadă s-a produs la începutul secolului XIV, după ce republika lagunelor suferise un eșec în primul război al Strâmtorilor. Declanșarea acestui conflict a fost provocată de consolidarea genovezilor în Romania. Transformarea Mării Negre într-o zonă de mare interes comercial și cucerirea de către Egiptul mameluc a ultimelor poziții latine în Țara Sfântă au facilitat expansiunea considerabilă a Genovei. Venetia, în schimb, după ce pierduse, în 1261, poziția dominantă de la Strâmtori, se vedea lipsită, în 1291, de pozițiile care îi asiguraseră mult timp supremăția în bazinul oriental al Mediteranei. În condițiile în care Genova încheiașe, cu un an înainte de căderea Accrei, un acord cu sultanul, ce îi garanta desfășurarea negoțului în teritoriile supuse acestuia⁵⁰,

centuries, în "Crusade and Settlement", ed. by Peter W. Edbury, Cardiff, 1985, p. 105-112; Sylvia Schein, *Philip IV and the Crusade: a Reconsideration*, în "Crusade and Settlement ...", p. 121-126; Sophia Menache, *Religious Symbols and Royal Propaganda in the Late Middle Ages: the Crusades*, în *Idéologie et propagande en France*, sous la dir. de Myriam Yardeni, Paris, 1987, p. 55-61; Norman Housley, *France, England and the National Crusade, 1302-1386*, în *France and the British Isles in the Middle Ages and Renaissance*, ed. by Gillian Jondorf and D. N. Dumville, Woodbridge, 1991, p. 183-198.

⁴⁸ *Diplomatarium Véneto-Levantinum...*, I, doc. 32, p. 59-60; cf. Doc. 41, p. 75-76 din 6 iulie 1309 în care Carol solicită o amânare "usque ad chalendas Februarij", deoarece, în ciuda interesului de a-și cucerii imperiul ("imperij nostri"), nu putea face acest lucru fără sprijinul papei și al fratelui său. La 10 septembrie 1309, Venetia îl informa pe papă despre această nouă amânare și solicita garanții pentru respectarea noului termen propus de Carol de Valois, subliniind că din cauza acestor repetitive amânări are de suferit mari pierderi în Levant: "nostros mercatores et fideles qui per partes ipsius mercabantur Imperii facientes inde in eorum ave dispendium absentare, debebat enim de mense Marcii tunc proxime venturi dudum preterito passagium inter nos et ipsius Comitis procuratores statutum firmiter transfretare".

⁴⁹ Au existat și alte motive, foarte importante fiind conflictul izbucnit în 1308 între Venetia și papa Clement al V-lea pentru Ferrara. Pacea nu a fost încheiată decât în 1313 după negocieri anevoieioase care au necesitat și intervenția regelui Franței. Succesul pontifical a avut serioase repercusiuni curia folosind după această dată cruciada împotriva adversarilor creștini, v. Norman Housley, *Pope Clement V and the Crusades of 1309-1310*, în "Journal of Medieval History", 8, 1982, 1, p. 29-43, și Bernard Guillemain, *A propos de la politique italienne des papes d'Avignon: menaces spirituelles et temporelles*, în "Byzantinische Forschungen", 12, 1987, p. 635-648. Papa a excomunicat pe venețieni, punând sub interdicție comerțul și relațiile altor orașe cu aceștia.

⁵⁰ Acest acord a contribuit în bună măsură la crearea și răspândirea unui portret negativ

Veneția a fost obligată să reacționeze și să încerce să recupereze terenul pierdut. Primul război al Strâmtorilor a fost expresia unei linii politice "dure" în politica venețiană, care a considerat că poate redobândi supremăția printr-o victorie categorică împotriva rivalei sale, așa cum se întâmplată în războiul Sfântului Sava sau în bătălia de la Settepozzi. Războiul de la Curzola a fost precedat de o reorientare a alianțelor celor două republici în raporturile cu imperiile mongole; Venetia a încercat, în alianță cu Nogai, să lovească în posesiunile genoveze din Marea Neagră, în timp ce exact în aceeași perioadă, genovezii s-au apropiat de Ilkhanatul Persiei⁵¹. Aceste antecedente diplomatice au fost urmate de o înfruntare săngeroasă, strategia celor două combatante în acest război fiind destul de asemănătoare: lovirea centrelor comerciale ale adversarei și încercarea de a-i elimina flota⁵². În 1294, venețienii au atacat navele genoveze la Lajazzo, dar riposta imediată a galerelor genoveze aflate la Pera a provocat înfrângerea Serenissimei. Eșecul a determinat Venetia să aplice o blocadă asupra posesiunilor genoveze din Armenia și Cipru, interzicând, în decembrie 1294, negustorilor săi frecvențarea acestor regiuni. Un an mai târziu, Genova a încercat să obțină un succes decisiv armând o flotă uriașă (165 de galere), dar venețienii au refuzat lupta. În 1296, genovezii au schimbat tactica atacând și jefuind Creta. Cu această ocazie au intrat în legătură cu rebelul Alexios Kallergis, încercând să oblige Venetia să mai lupte pe un front; tentativa nu a avut succes. Replica venețiană nu s-a lăsat asteptată și, la 22 iulie 1296, Ruggero Morosini a atacat și incendiat Pera antrenând cu acest prilej angajarea Bizanțului în conflict de partea Genovei. În anii următori, venețienii au continuat loviturile împotriva posesiunilor genoveze, fiind afectate Focea și Caffa. Deznodământul războiului de la Curzola avea să fie în cele din urmă departe de speranțele Republiei Sf. Marcu. La 7 septembrie 1298, amiralul genovez Lamba Doria obținea la Curzola o victorie "tot atât de strălucită ca și

al genovezilor. Este binecunoscut pasajul virulent din tratatul lui Guillaume Adam, *De modo Saraceno extirpadii*, în *Recueil des Historiens des Croisades. Documents Arméniens*, II, *Documents latins et français relatifs l'Armenie*, Paris, 1906, p. 523. Negustorilor li se reproșa că duc mamelelucilor arme și fier, cu care creștinii sunt uciși; ei erau etichetați ca "ministros inferni" și falsi creștini; datorită lor, portul Alexandria se bucura de o prosperitate nemaiîntâlnită; cf. Philippe de Mézières, *Le Songe du Vieil Pelerin*, I, ed. by G. W. Coopland, Cambridge, 1969, p. 297. Potrivit acestuia, genovezii sunt "gent perverse" cărora "ne leur souffrit de conseiller et garnir les Sarrazins contre les Crestiens, en mandant en Egypte les navires et galees, de toutes manières d'armées plains et d'espees, voire contre la sentence apostolique rigoureusement et saintement fulminee". Pentru Steven A. Epstein, *Genoa and the Crusades. Piety, Credit and the Fiscal Military State*, în *Oriente e Occidente tra Medioevo ed età moderna*, I, Genova, 1997, p. 247, tratatul cu mameleuci a fost "the most tangible effect of the fall of Tripoli". O analiză minuțioasă a conjuncturii în care a fost încheiat tratatul la Virgil Ciocâltan, *Genoa's Challenge to Egypt (1287-1290)*, RRH, 32, 1993, 3-4, p. 283-307.

⁵¹ Antecedentele conflictului din 1293-1299 au fost studiate de Gh. I. Brătianu, *Les origines de la guerre de Curzola (1294-1299) entre Gênes et Vénise*, în *Mélanges d'Histoire Générale*, ed. C. Marinescu, Cluj, 1927, p. 3-16.

⁵² Pentru desfășurarea acțiunilor în timpul războiului, v. Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră*, ed. V. Spinei, II, București, 1988, p. 159-165; Frederic C. Lane, *Venise...*, p. 130-132; Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II (1282-1328)*, Cambridge-Massachusetts, 1972, p. 101-114; Michel Ballard, *La Romanie génoise (XIIe – début du XV siècle)*, Rome, 1978, 59-61; Șerban Papacostea, *Gênes, Venise et la Mer Noire à la fin du XIIIe siècle*, în RRH, 29, 1990, 3-4, p. 230-233.

cea obținută asupra pisanilor la Meloria"⁵³ ceea ce permitea Genovei să spere în încheierea unei păci avantajoase.

Conform unei păreri larg răspândite în istoriografia problemei, conflictul veneto-genovez s-ar fi încheiat nedecis, nici una dintre puteri nereușind să-și eliminate adversarul din spațiul aflat în dispută. Gheorghe I. Brătianu consideră, în sinteza sa de istorie a Mării Negre, că tratatul de la Milano (25 mai 1299), care a pus capăt războiului veneto-genovez, a fost "o pace albă" și că "aserțiunea cronicii lui Villani, anume că venețienii ar fi renunțat timp de 13 ani să frecventeze porturile Mării Negre este dezmințită de semnalarea frecventă a galerelor venețiene în Marea cea Mare după 1300"⁵⁴. Frederic C. Lane afirma, la rândul său, că, în 1299, tratatul de pace era încheiat pe picior de egalitate, înțelegerea lăsând nerezolvate o mulțime de aspecte, precum comerțul în bazinul pontic sau concurența "au-delà-des-mers"⁵⁵, iar Michel Balard era de părere că "en ce qui concerne l'Orient, le seul effet de cette *paix blanche* (subl. m.) est de laisser face à face Byzance, abandonnée à elle-même et les Vénitiens"⁵⁶.

Un studiu recent a pus în discuție ideea "păcii albe" încheiate în urma războiului din 1293-1299, autorul considerând că "au moins en ce qui concerne les Détroits et la Mer Noire, la paix de Milan a été un véritable triomphe pour Gênes". Conform același studiu, afirmația lui Giovanni Villani, contestată de Gh. I. Brătianu, este susținută în fapt de politica foarte reținută a Veneției în problema comerțului Mării Negre, măr al discordiei între cele două republici. Pe de o parte, Serenissima a renunțat la ideea stabilirii unui comptoir în bazinul pontic, pe de alta a consimțit să reducă numărul vaselor de comerț în acest spațiu la două pe an⁵⁷. Faptul că, după această pace, Serenissima a continuat să se implice în proiectele lui Carol de Valois de recuperare a Constantinopolului, demonstrează că rezultatele păcii de la Milano erau departe de a-i mulțumi pe conducătorii venețieni. Veneția a căutat tot felul de pretexe pentru a modifica raportul de forțe din spațiul pontic. Astfel, în contextul pregătirii cruciadei lui Carol de Valois, Serenissima a trimis 12 nave în Marea cea Mare, gest ce a fost privit la Genova ca o veritabilă provocare⁵⁸. Lorenzo de Monacis relatează, la rândul său, că în timpul dogelui Giovanni Soranzo (1312-1328) "exiit rumor incerto auctore quod Januenses in Romania & in mare Pontico seu majore molestaverant Venetos"⁵⁹, ceea ce a provocat trimiterea unei flote de 14 galere, condusă de Giovanni Giustiniani. În fapt era vorba de un pretext, pentru că, potrivit aceleiasi cronică, zvonul s-a dovedit a fi fals, iar flota venețiană a făcut cale întoarsă. Rămâne însă de semnalat că agresiunea genoveză nu s-ar putea explica decât dacă acceptăm că Superba considera în vigoare prevederile tratatului de la Nymphaion referitoare la bazinul pontic, conform căror

⁵³ Gh.I. Brătianu, *Marea Neagră...*, p. 164.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Frederic C. Lane, *Venise une république maritime*, Paris, 1985, p. 130-132.

⁵⁶ Michel Balard, *La Romanie génoise (XIIe - début XVe siècle)*, Roma, 1978, I, p. 61. Ceva mai prudentă este opinia exprimată de Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II (1282-1328)*, Cambridge-Massachusetts, 1972, p. 108 conform căreia Genova nu a putut exploata succesul la maximum. Superba era învingătoare, dar prevederile păcii erau mai degrabă egale.

⁵⁷ Șerban Papacostea, *Gênes, Venise et la Mer Noire à la fin du XIIIe siècle*, în RRH, 29, 1990, 3-4, p. 211-236.

⁵⁸ Șerban Papacostea, *Gênes, Venise et la Mer Noire...*, p. 234 și nota 83.

⁵⁹ Lorenzo de Monacis, *Chronicon...*, p. 205.

Marea Neagră le era rezervată în exclusivitate.

La argumentele invocate în favoarea succesului genovez în primul război al Strâmtorilor, se pot adăuga și altele, chiar dacă acestea sunt mai degrabă indirekte. În 1317 raportul bailului venețian la Constantinopol, Marco Minotto semnală, referindu-se la numărul negustorilor italieni, că "in Romania semper diminuimus et Januenses semper crescunt"⁶⁰. Cauza o constituia, în opinia bailului, diferența de atitudine a celor două republici față de problema acordării cetățeniei. Astfel, în timp ce pentru Veneția era necesar să dovedești ca tatăl, bunicul și străbunicul au fost cetăteni ai Serenissime, Genova acorda cetățenia mult mai ușor primind în rândurile sale atât venețieni, cât și greci⁶¹. Chiar dacă ne putem întreba în ce măsură procedura de acordare a cetățeniei a fost respectată cu strictețe de toți bailii venețieni la Constantinopol⁶², este cert că atitudinea Serenissime a cunoscut, în timp, o orientare similară cu cea genoveză: în 1339 Senatul venețian decidea să naturalizeze negustori care operau la Tana și Trapezunt pornind de la ideea că sporirea numărului de venețieni în zonă va spori influența și prestigiul republicii⁶³.

Un alt argument al succesului genovez poate fi găsit în scrisorile lui Marino Sanudo Torsello, care observă că, în timpul războiului de la Curzola, navele genoveze erau bine primite de populația bizantină, care le aprovisionau cu apă și alimente, în timp ce la vedere pavilionului venețian, locitorii se îndepărtau în mare viteză⁶⁴. Desigur, este vorba aici, mai degrabă, de o simpatie provocată de alianța existentă între basileu și Genova, dar ne putem întreba dacă nu cumva un asemenea exemplu poate explica extraordinara faimă de care s-au bucurat negustorii liguri în bazinul pontic; studii recente au demonstrat că în întreg acest spațiu, populația a legat existența cetăților de prezența genoveză, chiar și în situații în care istoric o asemenea legătură este imposibil de dovedit⁶⁵.

Se poate vorbi de un ascendent moral al genovezilor și în privința manierei de purtare a războiului. Este semnificativ că în urma conflictului din 1293-1299, Veneția s-a adaptat la stilul de luptă al rivalei sale, hotărând sporirea numărului de arbaletieri de pe

⁶⁰ *Diplomaticum Veéneto-Levatinum...*, I, doc. 59, p. 103-105.

⁶¹ Problema a fost analizată de Gheorghe I. Brătianu, *Les Vénitiens dans la Mer Noire au XIe siècle. La politique du Sénat en 1332-1333 et la notion de latinité*, Academie Roumaină-Etudes et Recherches, XI, Bucarest, 1939, p. 25-31.

⁶² V. rezervele exprimate de Julian Chrysostomides, *Venetian Commercial Privileges under the Palaeologi*, Studi Veneziani, 12, 1970, p. 277-280 și 289.

⁶³ F. Thiriet, *Délibérations...*, I, doc. 472, p. 193; text integral p. 308-309.

⁶⁴ Marino Sanudo Torsello, *Istoria del Regno di Romania*, în Charles Hoph, *Chroniques gréco-romaines inédites ou peu connues*, Paris, 1873, p. 130: "Nel qual tempo io vidi, che quando Genovesi alzavano la loro insegna e lor Stendardo, li Villani delli Casali di quelle Contrade descendevano a marinì carichi, e con sommieri con Pan e altri rinfrescamenti in gran quantità ed eran molto domestici e amici insieme e Genovesi li satisfacean per averli inclinati e pronto alle loro necessita e negozio; e allora quando noi mostravammo le nostre Bandiere di San Marco, detti Villani non venivano così prontamente alle nostre Galle".

⁶⁵ Geo Pistarino, *I problemi del Mar Nero nel passato e nel presente. Seminario internazionale di studii atti Genova, 16 giugno 1992*, a cura di G. Pistarino, Genova, 1993, p. 12-13. Pentru spațiul românesc, problema a fost studiată de Ștefan Andreeșcu, *La légende des Génois dans les Pays Roumains*, în "Dai feudi Monferrini e dal Piemonte ai nuovi mondi oltre gli Oceani", Alessandria, 1993, p. 393-402.

galerele sale și acordarea unui statut social bine definit acestei categorii⁶⁶. În același timp, sistemul convoaielor, practicat de Serenissima, s-a dovedit a fi destul de vulnerabil. Pentru înfruntările anterioare el se dovedise a fi una din cheile succesului venețian. Martino da Canal nota cu mândrie că în timp ce venețienii dominau marea continuând să facă negoț la Accra, Alexandria și în Romania, genovezii se stăcurau ca niște pirăji: "Ze veul que vos sachés que por nul efors que Jenoés feisent de armer galies, Veneciens ne leiserent d'aler a Acre, en Romanie et en Crit, que monsignor li dus feisoit si bien garder la mer a force des galies, que les nes des Veneciens s'en aloient a Acre, en Alisandre et en tos leus et returnoient a ssaveté; et li Jenoés n'osaient aler se en repost non, et lor galies s'en aloient reponant comme laron de mer, que vont derobant et sa et la en larecin"⁶⁷. În conflictul din 1293-1299, Genova a speculat faptul că rivala sa își concentra galerele pentru apărarea navelor comerciale, fapt ce a permis proprietarilor vase de comerț să circule nestingherite; mai mult, folosindu-se de răspândirea de știri false, genovezii au reușit să determine separarea galerelor venețiene de vasele pe care le escortau și care, rămase fără apărare, au constituit o pradă ușoară.

Singurul succes venețian a constat în clauza care i-a îngăduit să atace Bizanțul, fără ca acest lucru să fie considerat la Genova un act de ostilitate. Primul război al Strâmtorilor a continuat deci și după încheierea păcii de la Milano, dar a opus, după 1299, doar Veneția și Bizanțul. Confruntarea era inegală, deoarece, după 1284, basileul decisese să renunțe la flota de război⁶⁸, și după o demonstrație de forță a flotei venețiene care a pătruns în Cornul de Aur⁶⁹, împăratul Andronic al II-lea a fost nevoit să ceară pace. Tratatul încheiat în octombrie 1302 era în esență o reactualizare a celui din 1285, dar Veneția păstra insulele Keos, Amoros, Seriphos și Santorini, pe care le ocupase în timpul războiului și urma să primească 80.000 de hyperperi drept despăgubiri pentru bunurile confiscate de împărat⁷⁰.

3. Veneția și cruciada

Politica Serenissimei în primele decenii ale veacului al XIV-lea sugerează, la rândul său, că rezultatele războiului de la Curzola au fost considerate de conducătorii venețieni ca nesatisfăcătoare. Este de reținut în special implicarea activă în politica de cruciadă și, mai ales, încercarea reușită de adaptare a acestei acțiuni la interesele venețiene. Este interesantă și evoluția concepției despre cruciadă la Veneția. În a doua jumătate a secolului XIII, cruciada era concepută de Serenissima ca o acțiune îndreptată împotriva Bizanțului, pentru că deja în deceniul al IV-lea a sec. XIV, cruciada să fie

⁶⁶ V. Frederic C. Lane, *The Crossbow in the Nautical Revolution of the Middle Ages*, în Idem, *Studies in Venetian Social and Economic History*, Variorum, London, 1987, p. 161-171; p. 165: "Perhaps their losses of battles to the Genoese in the war of 1297-1299 spurred the Venetians to develop their own class of crossbowmen".

⁶⁷ Martino da Canal, *Les Estoires de Venise...*, II, XXVIII, p. 194.

⁶⁸ Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer...*, p. 376.

⁶⁹ R. J. Loenertz, *Demonstration navale vénitienne devant Constantinople (1302)*, în REB, 17, 1959, p. 158-162. Flota venețiană, condusă de Belletto Giustinian, compusă din 13 galere ale Republiei și șapte vase de corsari, a jefuit împrejurimile Constantinopolului, fără ca basileul să poată interveni.

⁷⁰ Antecedentele și consecințele acestei păci la Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins...*, p. 109.

privită ca o acțiune desfășurată cu colaborarea basileului. Etapa intermedieră între aceste două atitudini extreme o constituie tratatul elaborat de Marino Sanudo cel Bătrân. Acesta a dat contur unei cruciade ce trebuia să readucă orașului lagunelor hegemonia în Mediterana Răsăriteană. În "Liber Secretorum Fidelium Crucis", atitudinea nobilului venețian este ostilă Bizanțului, dar ținta principală a proiectului său era Egiptul. Sultanul "Babilonului" era în opinia lui Sanudo cel care deținea nu numai cheile Țării Sfinte, dar și pe cele ale întregului sistem comercial din Mediterana Răsăriteană. Prin eliminarea Egiptului ar fi fost afectat nu numai Bizanțul, dar ar fi fost eliminată și amenințarea pe care Hoarda de Aur o constituia pentru regatele Ungariei și Poloniei. Conform ideilor nobilului venețian, blocada navală exercitată asupra sultanatului mameluc ar fi determinat întreruperea axei Sarai-Constantinopol-Cairo și ar fi provocat, inevitabil, recuperarea Țării Sfinte și a capitalei bizantine⁷¹. În felul acesta, s-ar fi creat condițiile repunerii în funcțiune a drumurilor comerciale suprimate de cucerirea mamelucă din 1291 și s-ar fi dat o lovitură sistemului colonial genovez din Marea cea Mare. Chiar dacă acest proiect de subminare a sistemului colonial genovez nu este explicit afirmat, el este enunțat în termeni generali: când anumite artere de negoț sunt stopate, este necesară găsirea unor rute compensatorii "nam quando mercimonia constringuntur vel impediuntur taliter quod conduci nequeant aliquo per unam viam, mercatores ad utilitatem suam vigilantes, cogitant, perquirunt & inueniunt viam aliam, per quam illa conducunt ad locum ipsum"⁷². Revenirea venețiană în Siria și Armenia Mică ar fi permis echilibrarea pierderilor suferite începând cu 1261, ar fi repus în funcțiune drumurile comerciale, afectate de cucerirea mamelucă, și ar fi putut muta din nou centrul de greutate al comerțului din Marea Neagră în Mediterana Orientală.

Apariția puterii maritime a catalanilor și emirilor turci, dezvoltarea fără precedent a pirateriei în Egee, în urma dizolvării ireversibile a puterii maritime bizantine, lipsa de entuziasm a puterilor occidentale pentru recuperarea Țării Sfinte, precum și costurile uriașe impuse de expediția propusă de Marino Sanudo (peste două milioane de florini anual)⁷³ au favorizat reorientarea cruciadei. Sub impuls venețian, sfânta expediție s-a transformat într-o ligă maritimă, constituită din puterile navale din Egee, care își propunea asigurarea securității acestei mari și a posesiunilor latine de aici. Succesul unei astfel de acțiuni depindea însă de existența unor bune raporturi între puterile latine și Bizanț, care, în ciuda perioadei dificile pe care o traversa, era în măsură să acorde sprijinul logistic necesar flotei creștine. Din acest motiv, relațiile tensionate care au marcat raporturile bizantino-veneteiene pe toată durata celei de-a doua jumătăți a secolului XIII au cunoscut, după 1302, o continuă ameliorare, tratatul din octombrie 1324 consfințind noua orientare din politica venețiană. Este semnificativ că aceeași evoluție se regăsește în lucrările și scrisorile principalului teoretician venețian al cruciadei – Marino Sanudo Torsello⁷⁴. În 1324, anul încheierii acordului bizantino-venetian, Sanudo scria basileului Andronic al II-lea și lui Hieronymus⁷⁵, episcopul Caffei, în scopul pregătirii

⁷¹ Marino Sanudo Torsello, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, Ierusalim, 1972, I, V, III, p. 32-33.

⁷² Marino Sanudo Torsello, *Liber Secretorum* ..., p. 23.

⁷³ V. Franco Cardini, *I costi della Crociata. L'aspetto economico del progetto di Marino Sanudo il Vecchio*, în Idem, "Studi sulla istoria e sull'idea di crociata", Roma, 1993, p. 377-411.

⁷⁴ Angeliki Laiou, *Marino Sanudo Torsello, Byzantium and the Turks: the Background to the Anti-Turkish League of 1332-1334*, în "Speculum", 45, 1970, 3, p. 374-392.

⁷⁵ Hyeronimus fusese în 1324 la Avignon ca trimis al împăratului, v. Angeliki Laiou,

Unirii Bisericilor și a cruciadei⁷⁶. În scrisoarea către episcop, Sanudo făcea o pledoarie pentru conservarea Imperiului Bizantin arătând că stăpânirea latină nu ar aduce automat și obediенța populației grecești față de Biserica catolică. În sprijinul afirmației sale, Sanudo dădea exemplul regatului Ciprului, al ducatului Atenei sau al posesiunilor venețiene din Romania, unde, deși conducătorii erau "latini", populația rămăsese fidelă Bisericii ortodoxe. El era de asemenea de părere că un viitor passagium nu trebuie să străbată obligatoriu teritoriul imperiului⁷⁷. Attitudinea favorabilă față de Bizanț era dezvoltată în anii următori; după eşuarea tentativei de unire a Bisericilor, Marino Sanudo a considerat că eșecul nu se datorează lipsei de voință a împăratului, ci conflictului dintre acesta și nepotul său Andronic <al III-lea>. Din cauza războiului intern, argumenta nobilul venețian, nici unul dintre pretendenții la tron nu îndrăznea să atace deschis problema unirii cu latinii din cauza reacției populare care ar fi putut fi negativă⁷⁸. Apropierea veneto-bizantină, parafată de tratatul Serenissime cu Andronic al II-lea, încheiat în 1324⁷⁹, a continuat și după ce tronul Constantinopolului a fost ocupat de Andronic al III-lea. Bunele relații au fost favorizate de politica antigenoveză a împăratului, de creșterea pericolului turcesc⁸⁰ și de reluarea discuțiilor pentru Unirea Bisericilor⁸¹.

Reconcilierea cu Bizanțul, marcată prin tratatul din 1324, poate fi considerată ca un moment important al politicii venețiene în Romania. După un lung șir de insuccese, precum războiul de la Curzola, instalarea genovezilor la Chios, intrarea Rhodosului în stăpânirea cavalerilor Ospitalieri, cucerirea ducatului Atenei de către

Marino Sanudo..., p. 381.

⁷⁶ J. Bongars, *Gesta Dei per Francos*, II, Hanovra, 1611, scrisorile VII și VIII, p. 299-300: "cognoscens quod Ecclesiarum unio est complementum Passagii Terrae Sanctae". Tot despre Unire a tratat Sanudo și în alte scrisori către împărat sau către sebastos-ul Stefan Syropoulos doc. 9, 10, 12, 13, p. 301-303. Pentru problema Unirii în timpul domniei lui Andronic II Paleolog, v. H. Omont, *Projet de réunion des Eglises grecque et latine sous Charles le Bel en 1327*, în *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes*, 53, 1892, p. 254-257; cf. Joseph Gill, *Byzantium and the Papacy*, New Brunswick-New Jersey, 1979, p. 19 care tratează superficial problema.

⁷⁷ Probabil această părere, ținea cont de susceptibilitățile bizantinilor, care priveau cruciada ca pe o amenințare la adresa Constantinopolului.

⁷⁸ Fr. Kunstrmann, *Studien über Marino Sanudo den Älteren*, în "Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Historische Klasse", 17, 1855, doc. 6, p. 804.

⁷⁹ Textul în *Diplomatarium Veneto-Levantinum*, I, doc. 98, p. 200-203; pentru Angeliki Laiou, *Constantinople and the Latins...*, p. 311, tratatul a fost rezultatul problemelor, interne și a dorinței basileului de a stabili relații bune cu Occidentul; Donald Nicol, *Byzantium and Venice. A Study in diplomatic and cultural relations*, Cambridge, 1988, p. 248-249, nu contestă acest fapt, dar crede că: "it was still mare a sign of his own sense of insecurity.(...) He was elderly and tired and he could not compete with the new vitality of Venice".

⁸⁰ Papalitatea a legat progresele turcilor de problema unionistă. Invocând nenorocirile abătute asupra Imperiului Bizantin, papa a pledat pentru Unire în scrisori către împărat, către soția acestuia, Anna de Savoia, către patriarhul Isaia. Textul scrisorilor la Aloisiu Tăutu. *Acta Ioannis XXII (1317-1334)*, doc. 141, 141a și 136.

⁸¹ Pentru tratativele lui Andronic al III-lea cu papalitatea, v. Ursula Victoria Bosch, *Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321-1341*, Amsterdam, 1965. p. 142-145; J. Gill, *Byzantium and the Papacy...*, p. 196-199, și *A History of the Crusades. III The Fourteenth and the Fifteenth Centuries*, ed. by Harry W. Hazard, general editor Kenneth M. Setton, University of Wisconsin Press, 1975, p. 54-57.

catalani și amenințarea permanentă a emiratelor turcești asupra posesiunilor venețiene din Romania, Venetia începea faza relansării politicii sale în Levant.

Revenirea venețiană a avut ca obiective reconsiderarea raporturilor cu puterea de la Strâmtori, obținerea controlului punctelor de sprijin al rutelor de comerț și încheierea unor acorduri cu puterile riverane. Fazei brutale de rezolvare a rivalității cu Genova i-a urmat o perioadă în care Serenissima a căutat să se infiltreze pe cale pașnică în teritoriul dominat de adversara sa. Cruciada a fost unul din mijloacele folosite de Venetia, fapt ce i-a adus o bună reputație în rândul propaganștilor cruciadei târzii⁸², dar și destule animozități.

Renunțarea temporară la cucerirea Tării Sfinte era contrabalansată de posibilitatea consolidării pozițiilor deținute în Egeea și a concurării Genovei în Marea Neagră. Facilităță și de o stabilitate internă, pe care Genova nu a cunoscut-o niciodată, relansarea venețiană în Romania era un fapt împlinit către mijlocul secolului al XIV-lea. Expresia forței Serenissime poate fi găsită într-o anecdote pe care Emanuele Piloti o relatează în tratatul său consacrat recuceririi Tării Sfinte. O solie venețiană a înmânat sultanului Faradj o banieră cu efigia Sfântului Marcu, cu cuvintele: "Seigneur souldain, le beau présent que je apporte à la Vostre Seigneurie si est c'est penon d'or, qui est l'enseigne que porte Venitians, lesquelx qui voyent ceste enseigne s'enfuyent et ne s'acostent pour la peur qui ont de lui"⁸³. Dar poate mai curând decât acest episod, care ilustrează o situație de la sfârșitul secolului XIV, cea mai clară dovedă a revigorării venețiene se află în declanșarea celui de-al doilea război al Strâmtorilor, conflict care, dacă ar fi să dăm credit documentelor venețiene, a fost dorit și provocat de genovezi.

⁸² V. paralela între Venetia și Genova făcută de Philippe de Mézières, *Le Songe du Vieil Pelerin*, I, ed. by G. W. Coopland, Cambridge University Press, 1969, p. 254-260.

Mézières amintește mai întâi că, prin galerele sale, Venetia a impiedicat dezvoltarea pirateriei: "est notoyre que se ne fussent les dictes galees de garde nul ne pourroit aler par mer pour les coursayers et larrons de mer qui se espandroient par tout". Amintește apoi contribuția Serenissimei la cruciadele anterioare, ceea ce face ca Venetia să fie un oraș "nécessaire à la Crestiente (...) vray refuge et seur retrait de tous bons Crestiens desolez et a tribulacion livrez" în timp ce genovezii sunt în opinia același autor "des loups ravissables, vestuz de la toison blanche de l'aiguel, a une vermeille croix".

⁸³ *Traité d'Emmanuel Piloti sur le Passage en Terre Sainte (1420)*, publ. par Pierre Hermann Dopp, Louvain-Paris, 1958, p. 207. Despre superioritatea navală venețiană, v. Eliyahu Ashtor, *L'artigleria veneziana e il commercio di Levante*, în Idem, *East-West Trade in Medieval Mediterranean*, ed. by Benjamin Z. Kedar, Variorum, London, 1986, p. 141-154, și Eliyahu Ashtor, *The Venetian Supremacy in Levantine Trade: Monopoly or Pre-colonialism?* în Idem, "Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages", Variorum Reprints, London, 1978, p. 5-63.

PROBLEMA EXPORTULUI DE CEREALE DIN ȚĂRILE ROMÂNE CĂTRE SPAȚIUL PONTIC ÎN SECOLUL AL XV-LEA

ȘTEFAN ANDREESCU

P. P. Panaitescu, în binecunoscutul său studiu *Drumul comercial al Poloniei la Marea Neagră în Evul Mediu*, publicat inițial în 1933, în limba franceză, enunță pentru prima oară o teză, care, ulterior, îi va marca în chip profund perspectiva asupra evoluției economice a țărilor române în veacurile XV-XVI. Anume, pe temeiul analizei sale asupra privilegiilor emise de domnii Moldovei, începând cu cel al lui Alexandru cel Bun, din anul 1408, care au reglementat comerțul cu Polonia, Panaitescu scria: "Privilegiile de negoț aşază în al treilea rând exportul produselor moldovenești, dar nu menționează cerealele, care nu erau în Evul Mediu un articol de export al Moldovei, ci numai vite, piei și ceară". Și oricum, adăuga mai apoi, era vorba doar de un "comerț local", mult inferior ca însemnatate față de "marele comerț de tranzit", care într-adevăr a conferit importanță drumului ce străbatea Moldova¹.

Totuși, ceva mai departe, în cuprinsul același studiu, P. P. Panaitescu a relevat o informație ce se regăsește aproape identic în cronicile polone din secolul al XVI-lea (Ioachim Bielski, Stanislav Sarnicki și Alexandru Guagnin), potrivit căreia, în veacul precedent, Cetatea Albă a fost un port principal pentru exportul de cereale, dar provenind ... numai din Podolia. Iată această informație, în formularea lui Sarnicki: "Cetatea Albă a fost odinioară un port celebru și folosit pentru oamenii noștri. Căci în vremurile lui Cazimir pluteau corăbile pline cu grâu din Podolia până în Cipru. Acum, însă, barbarii obișnuiesc să facă atâtea greutăți la fluviul de la Cetatea Albă, încât comerțul nu se mai poate face fără primejdia vieții"². Pentru Panaitescu, mărturia abia citată nu ar dovedi altceva decât că și în cazul cerealelor, ca și în al altor mărfuri, Moldova era doar "o țară de trecere" pentru neguțătorii poloni, cu legături de afaceri în zona Mării Negre și a Mediteranei orientale³.

Cu prilejul pregătirii monografiei sale cu privire la domnul Țării Românești Mircea cel Bătrân - monografie publicată în 1944 -, P. P. Panaitescu a folosit același tip de argumentare spre a susține că și în cazul statului românesc meridional exportul de cereale nu a început decât târziu, către sfârșitul veacului al XV-lea. Cităm din nou: "În orice caz, în epoca veche a istoriei noastre, grâul nu era marfă de export, abia dacă ajungea pentru hrana țării și, destul de des, când era recolta slabă, se mai importa și din Ardeal. Că lucrurile stau așa, se vede din privilegiul lui Mircea pentru brașoveni, ce

¹ P. P. Panaitescu, *La route commerciale de Pologne à la Mer Noire au Moyen Age*, în RIR, III, 1933, p. 178; versiunea românească a studiului: Idem, *Interpretări românești (Studii de istorie economică și socială)*, ed. a II-a, îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, 1994, p. 88.

² *Interpretări românești*, ed. cit., p. 94, n.72.

³ *Ibidem*, p. 93.

cuprinde tariful vamal, cu toate produsele ce se schimbau între Țara Românească și Ardeal. Dar grânele și cerealele de orice fel nu figurează în acest privilegiu, nici la import, nici la export, de asemenea lipsesc în privilegiile domnilor următori și în cele pentru negustorii din Lemberg⁴, cum și din tariful vamal stabilit de Alexandru cel Bun al Moldovei pentru aceiași negustori⁵. Exportul grâului peste Dunăre ar fi fost doar "o urmare a suzeranității turcești", împrejurare care a impus, treptat, țărilor române "să devie grânarul împărăției". Cele dintâi izvoare care ar atesta, după Panaiteescu, acest export de grâu trans-danubian ar fi privilegiul lui Radu vodă cel Mare, din 30 aprilie 1502, precum și cel similar al lui Vlad cel Tânăr voievod, din 1 mai 1510, prin care mănăstirii Tismana și era întărită vama de la Calafat. În ambele acte este indicat, pe articole, tariful vamal ce trebuia perceput și, la un moment dat, întâlnim într-adevăr precizarea: "de sacul de grâu, 2 aspri"⁶.

Dar P. P. Panaiteescu și-a reluat și dezvoltat teza până la ultimele consecințe abia în capitolul *Producția și viața economică*, redactat pentru lucrarea colectivă *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, apărută în anul 1957. Mai întâi, istoricul a căutat alte elemente care să-i consolideze "construcția". Si le-a găsit în câteva acte, mai ales din secolul al XV-lea, în care este pomenit, printre altele, importul de "pâine" (grâu) din Transilvania în Țara Românească⁷. Apoi, a stâruit asupra faptului că în secolul al XV-lea "și chiar cel următor", atât în Moldova, cât și în Țara Românească, grâul semănăt era "aproape exclusiv" grâu de primăvară, mai sărac în materii nutritive decât cel de toamnă", iar, pe de altă parte, potrivit mărturiei lui Antonio Maria Graziani, care scrie în plin secol al XVI-lea (1564), până și atunci în Moldova se semăna doar atâtă grâu cât era necesar pentru traiul anual al populației⁸.

În fine, cu aceeași ocazie, Panaiteescu a semnalat cel dintâi izvor care, după părerea sa, ar atesta începutul exportului de grâu din Moldova. Este vorba de un act emis de Ștefan cel Mare, la 15 august 1471, în favoarea mănăstirii Pobrata. Potrivit acestui document, călugării de la Pobrata puteau merge "la Chilia", fără a plăti vamă la Tuțora nici la dus, nici la înapoiere, "sau cu grâu, sau cu miere sau după pește, sau iarăși cu orice" (s.n. -Şt. A.). De abia acum istoricul pomenește de comerțul cu grâu ce îl făcea la Chilia negustorii venețieni și genovezi, care-l preluau și-l transportau pe mare către Mării Negri. Pus în față unei știri despre împrejurările în care, în anul 1484, a fost cucerită de către turci cetatea-port de la Gurile Dunării și din care reieșea că orășenii, la auzul veștii despre apropierea flotei otomane, "au ridicat grânele care nu erau coapte,

⁴ Referirea din urmă privește privilegiul lui Mircea cel Bătrân pentru Liov, emis la Argeș, în anul 1409, în limba latină, reeditat chiar de Panaiteescu (*Mircea cel Bătrân*, București, 1944, anexa II, p. 353). A existat, însă, și un alt privilegiu pentru Liov al lui vodă Mircea, fără dată și redactat în slavonește (B. Petriceicu Hasdeu, *Archiva istorică a României*, I-1, București, 1865, p. 3-4). El a fost atribuit anului 1403 (vezi discuția la Panaiteescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 101-102).

⁵ P. P. Panaiteescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 85.

⁶ *Ibidem*, p. 86; actele în DRH, B, II, nr. 14, p. 42 ("de la un sac de grâu 2 aspri") și nr. 69, p. 145.

⁷ V. Costăchel, P. P. Panaiteescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, 1957, p. 29.

⁸ *Ibidem*, p. 35. Textul lui Graziani sună așa: "Rodnicia pământului este foarte mare; într-adevăr oameni puțin dedăți plugăriei seamănă atât grâu cât le trebuie pentru traiul lor pe un an. Ei nu seamănă grâul înainte de 1 aprilie" (*Călători străini i despre jările române*, II, București, 1970, p. 381).

căci nu era vrenea secerișului, și le duse crude în cetate, de pe câmpiiile care înconjurau cetatea", Panaiteșcu a admis că "în jurul porturilor din care se făcea exportul" existau culturi de grâu⁹. Dar are aerul să înțeleagă din acest izvor că era în cauză o cantitate minoră de grâu, aşa explicându-se de ce încheierile sale generale nu i-au fost întru nimic înrâurite.

Iată, în ordine, concluziile la care a ajuns Panaiteșcu, pe temeiul observațiilor sale:

1. "Până în veacul XVI, în Țara Românească și până la mijlocul veacului XV, în Moldova, agricultura ocupa o suprafață mult mai redusă decât a pășunilor și pădurilor; în primul rând se cultivă meiul, din care se făcea mămăligă, apoi grâul, care se cultivă pe o scară redusă și numai grâu de primăvară".

2. "În secolele XIV-XVII, în țările române a existat o economie rurală dezvoltată, caracterizată prin îmbinarea economiei animale cu cea agrară, formând un tot unitar. În cursul secolelor XIV-XV a prevalat producția animală, agricultura căpătând o dezvoltare mai intensă în secolul XVI. Începând din acest secol, agricultura se dezvoltă treptat, ca urmare a desfășieririi pășunilor și a defrișării pădurilor".

3. "Urmările comerțului de grâu, deci ale cultivării grâului pe ogoare în țările române, au fost adânci: el a contribuit la transformarea domeniilor feudale în întreprinderi producătoare de mărfuri, la legarea țăranilor de glie și la alte transformări economice și sociale".

4. "Cu toate că ogoarele și în primul rând cele de grâu au crescut și ca număr și ca întindere, ele n-au întrecut până la începutul epocii capitaliste pășunile și bogăția animală"¹⁰.

Întreagă această vizuire a fost clădită, pe parcursul unui sfert de secol, plecând de fapt – aşa cum am arătat mai sus – de la o singură observație: absența grânelor din rândul articolelor de export ale Moldovei și Țării Românești în prima jumătate a veacului al XV-lea, aşa cum sunt ele reflectate în privilegiile comerciale emise de către domnii din epocă, începând cu Alexandru cel Bun și Mircea cel Bătrân. Vom deschide discuția în jurul acestei probleme ceva mai târziu, după ce vom evoca și reacția contrară tezei susținute de P. P. Panaiteșcu, cu privire la ansamblul evoluției economice a țărilor române în secolele XV-XVII.

Reacția amintită - expresie a aplicării doctrinei marxiste la studiul realităților trecute din spațiul românesc - este cel mai sintetic expusă în cuprinsul volumului al II-lea al tratatului academic *Istoria României*, apărut în anul 1962. Mai exact, ne referim la textele publicate în acest volum sub semnăturile lui B. Câmpina, D. Mioc și M. Berza și care figurează între paginile 284-302. Ele alcătuiesc, împreună, un subcapitol închinat "dezvoltării economice" în Țara Românească și Moldova în secolul al XIV-lea și în prima jumătate a secolului al XV-lea.

Citim aici următorul punct de vedere: "Comerțul de tranzit - interesând mai ales prin taxele vamale care se încasau în folosul domniei și al feudalilor și prin veniturile realizate din cărăușie - nu prezenta o importanță prea mare pentru dezvoltarea economiei românești. El constă îndeosebi în produse de lux, mirodenii, mătăsuri orientale, stofe fine. Dominat la început de negustorii italieni, comerțul de tranzit este preluat într-o tot

⁹ V. Costăchel, P. P. Panaiteșcu, A. Cazacu, *op. cit.*, p. 35-36; actul din 15 august 1471, în DRH, A, II, nr. 174, p. 258.

¹⁰ V. Costăchel, P. P. Panaiteșcu, A. Cazacu, *op. cit.*, p. 27-28, 36-37 și 38.

mai mare măsură, de negustorii lioveni și transilvăneni, pentru ca, în cele din urmă, să-și facă un loc destul de însemnat, în cadrul lui, și negustorii din orașele noastre.

Dacă negustorii italieni sunt încă prezenți în comerțul de tranzit, ei sunt aproape cu totul eliminați din comerțul de schimb cu produsele țărilor noastre. Înlocuirea lor cu negustorii transilvăneni și lioveni a însemnat un progres, deoarece ea reprezintă trecerea de la formele prădalnice ale comerțului bazat pe exploatarea de către capitalul comercial al curtierilor marelui tranzit a unor regiuri încă slab dezvoltate din punct de vedere economic, la un comerț în care vânzarea produselor se face mai aproape de valoarea lor. Pe de altă parte, în ceea ce privește importul, noul comerț liovean și transilvănean cuprinde «mărfuri mărunte», produse meșteșugărești folosite de pături mai largi ale populației și, prin aceasta, contribuie – datorită întrebunțării unor unelte agricole bune – la creșterea forțelor de producție, ca și la lărgirea schimburilor, ajutând astfel la formarea pieței interne¹¹.

De bună seamă, ideile din rândurile de mai sus aparțin lui Barbu T. Câmpina, căci ele rezumă teza pe care a expus-o pe larg într-un studiu al său, publicat în anul 1953, adică în plină epocă stalinistă, și intitulat: *Despre rolul genovezilor la gurile Dunării în secolele XIII-XV*. De altminteri, și paginile din tratat închinate agriculturii din Țara Românească și Moldova în epoca amintită (p. 284-286), chiar dacă nu au fost scrise de B. T. Câmpina, îi reflectă, cu fidelitate, viziunea din același studiu: se constată, pentru veacurile XIV-XV, în țările române "existența unor întinse și mănoase terenuri agricole, fânețe și păsuni", ceea ce "a făcut ca agricultura și creșterea vitelor să ocupe locul principal în economia celor două țări". Iar în cadrul culturilor cerealiere "între toate, în această vreme, ca și în secolele următoare, locul principal îl ocupă grâul". Este citat și folosit, întru susținerea acestei concluzii, un act din 1385 al voievodului Dan al Țării Românești, din care "reiese că producția anuală de grâu a județului Jaleș era de cel puțin 4.000 de găleți, sau aproximativ 3.600 hl". Și se adaugă apoi: "Înănd seama de faptul că Jaleșul era un mic județ de munte (numai o parte a fostului județ Gorj) și că cele 4.000 de găleți reprezintă recolta minimă numai a satelor libere din județ - după cum reiese din documente – dată fiind și tehnica agricolă înapoiată a vremii, se poate conchide că grâul cunoaște în această epocă o răspândire largă" (s. n. - Șt. A.).

Ceva mai jos, imaginea de ansamblu este astfel completată: "Aceași importanță avea cultivarea grâului și în Moldova și Dobrogea, unde izvoarele atestă, încă de la jumătatea veacului al XIV-lea, existența unui comerț cu grâne românești la gurile Dunării; la începutul veacului următor, se menționează în Moldova daniile de grâu făcute unor mănăstiri, sau existența unor brutării la orașe".

Spre a înțelege cum s-a născut această perspectivă, diametral opusă celei propuse de către P. P. Panaiteșcu, va trebui să ne aplecăm cu atenție asupra studiului lui B. T. Câmpina din 1953, care, în chip vădit, a stat la baza sa. Mai înainte este, însă, de observat că acest studiu a fost reeditat postum, în anul 1973, într-un prim volum de *Scrisori istorice* ale lui Barbu Câmpina, îngrijit de Damaschin Mioc și Eugen Stănescu. Numai că în această ediție studiul care ne preocupă a fost amputat de întreaga parte introductivă, cu caracter teoretic, în care autorul combătea viguros "școala" istorică interbelică, în frunte cu "fascistul" Gh. Brățianu - care tocmai în momentul apariției inițiale a acestui studiu își găsea sfârșitul tragic în închisoarea politică de la Sighet! - și,

¹¹ *Istoria României*, vol. II, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1962, p. 301.

pe de altă parte, se făceau referiri consistente la indicațiile de o "uriașă însemnatate" ale lui Iosif Visarionovici Stalin... Este adevărat că într-o "Notă asupra ediției", plasată la începutul volumului, găsim următorul avertisment pudic: "S-au suprimat ... din text rare și scurte pasaje, în măsura în care editorii au avut convingerea că ele nu mai corespundeau gândirii autorului și fără a afecta în nici un chip tezele sale și desfășurarea argumentării lor"¹². Trebuie deci să înțelegem că, în concepția "grupului de prieteni" ai lui B. T. Câmpina, care au avut inițiativa reeditării textelor sale, "tezele" susținute de acesta, precum și argumentele cu care au fost construite, au rezistat timpului - cel puțin până în 1973! - și și-au menținut valoarea¹³. De aceea, vom recurge chiar la această ediție spre a expune sintetic interpretarea lui Câmpina cu privire la rolul jucat de coloniștii și neguțătorii genovezi, în raport cu evoluția economiei locale, din zona gurilor Dunării.

Din capul locului teza ce va fi dezvoltată în acest studiu este astfel anunțată: "*volumul afacerilor italiene la nordul Dunării scade rapid în veacurile XIV-XV, și anume exact în măsura în care se accentuează progresul economic al Moldovei*, ba chiar ... acest progres din Moldova se consolidează în funcție de alungarea treptată a genovezilor din Marea Neagră"¹⁴. Demonstrația care urmează tinde să arate că "vîrful" activității genoveze la nordul Dunării s-a plasat în jurul anului 1300, adică "în vremea jefuirii brutale a acestui teritoriu de către stăpânirea hanilor tătari". În schimb, către jumătatea secolului al XV-lea, mai exact în 1448, cifra de afaceri a genovezilor se diminuase considerabil, până la "o valoare mai mică decât o treime din investițiile" constatare pentru anul 1281¹⁵. Așadar, s-a produs aici o adevărată "ruinare" a pozițiilor deținute de negustorii italieni, iar ea nu s-a datorat înaintării treptate a otomanilor în zona Mării Negre, ci pur și simplu ridicării pe piața dunăreană a "unor reprezentanți nemijlociți ai dezvoltării economice locale"¹⁶.

Un paragraf special, deosebit de amplu, al studiului lui B. T. Câmpina este dedicat comerțului cu grâne. Si el este motivat astfel: "Dacă am constată, de pildă, că în veacul al XV-lea grânele se produc tot în Moldova și pentru vânzare nu numai pentru consumul pe moșie, dar că au dispărut orice legături dintre aceste grâne și genovezi, va trebui să admitem că interesele unor astfel de negustori nu erau deloc solidare cu dezvoltarea producției de marfă în agricultura noastră și va trebui să aflăm motivul acestei opozitii. Dacă vom ajunge astfel la concluzia că îngustarea activității genovezilor nu este fortuită, ci este rezultatul unei presiuni exercitate din lăuntrul societății românești,

¹² Barbu Câmpina, *Scrieri istorice*, vol. I, îngrijit de Damaschin Mioc și Eugen Stănescu, București, 1973, p. 11.

¹³ În cuvântul înainte la acest volum, intitulat *Pentru amintirea lui Barbu Câmpina*, Mihai Berza a ținut totuși să facă următoarea precizare: "Desigur, în lucrările lui Barbu Câmpina sunt puncte de revizuit, concluzii de nuanțat, afirmații care-și cer noi documentări. Câteodată, în pasiunea demonstrării propriilor sale teze, a fost nedrept cu contribuțiile unora dintre înaintași. Comerțul genovez în părțile noastre a fost poate prea exclusiv văzut sub aspectele sale negative..." (p. 8; s.n. - Șt. A.). Este omis, însă, faptul că demonstrațiile și criticele vehemente ale lui Câmpina aveau categorice conotații politice contemporane, slujind strict interesele regimului totalitar comunista, impus de Moscova.

¹⁴ *Ibidem*, p. 47 (sublinierea aceasta, ca și cele din citatele următoare, aparțin lui B. Câmpina).

¹⁵ *Ibidem*, p. 55, precum și p. 88-89.

¹⁶ *Ibidem*, p. 66.

va trebui să admitem, de asemenea, că natura activității lor corespunde în veacul al XIV-lea tipului colonial obișnuit, căci tocmai acest gen de comerț se găsește în contrazicere cu progresul circulației mărfurilor înăuntrul societății pe care o exploatează¹⁷. Cu alte cuvinte, apogeul comerțului genovez la gurile Dunării a fost posibil în jurul anului 1300, deoarece a coincis cu "dominația pustiitoare a tătarilor", care i-a oferit condiții economice prielnice pentru exploatarea populației locale și realizarea unor beneficii uriașe. Întemeierea statelor românești a favorizat, însă, "creșterea forțelor interne de producție" și a "circulației interne de mărfuri". Aceste procese au stat, chipurile, la baza decăderii activității negustorilor genovezi. Iar principalii beneficiari au fost mai întâi negustorii din Liov și din Transilvania, după care, în a doua treime a veacului al XV-lea, intervin și negustorii localnici în schimbul de mărfuri între gurile Dunării și piețele meridionale¹⁸. În fond, în spatele întregii scheme, pe care s-a străduit B. T. Câmpina să o aplice, se întrezărește ideea că legăturile spațiului românesc cu Occidentul, în speță cu negustorii italieni stabiliți pe coastele Mării Negre, au fost dăunătoare societății locale. Avem de-a face, fără nici o urmă de îndoială, prin acest studiu, cu un exemplu de ilustrare, într-un domeniu strict delimitat al cercetării, a unei directive ideologice cu caracter general a Moscovei: orice contacte, fie ele și îndepărtate în timp cu lumea vestică, trebuiau zugrăvite în "negru", dacă nu șterse complet.

Dar, lăsând la o parte orice alt comentariu, rămâne întrebarea: nu a mai existat, într-adevăr, la mijlocul secolului al XV-lea nici o "legătură" între grânele din țările române și genovezii de pe litoralul pontic? Barbu T. Câmpina, respingând perspectiva "istoriografiei burgheze", care aprecia ca "un fenomen de la sine înțeles, creșterea cantității de grâne moldovenești cumpărate de negustorii italieni în veacul al XV-lea", s-a străduit să demonstreze că, de fapt, nu există decât mărturia a două izvoare în această privință - și acelea "șovăielnice"! -, iar puținătatea lor, prin ea însăși, dă de gândit, deoarece ne aflăm într-o epocă "în care, în genere, informația istorică abundă"¹⁹.

Iată despre ce izvoare este vorba: mai întâi, o scrisoare a patru negustori din Caffa, din anul 1455, care-și explicau refuzul de a se ocupa cu expedierea de grâne în Mediterana pe temeiul faptului că populația din Crimeea și Tartaria nu vroia să vândă grâu genovezilor, iar în Moldova cerealele erau mult prea scumpe. Al doilea act luat în discuție de B. T. Câmpina este un raport din 14 septembrie 1474 al consulului din Caffa, din care reiese că nu putea să aprovizioneze cu grâne cetatea-port din Crimeea din pricina situației politice și, de aceea, a trimis negustorii și corăbii către Moldova, de unde "speră" să poată achiziționa provizii, deoarece acolo "sunt destule". După B. T. Câmpina, în primul caz avem de-a face cu o "informație negativă", iar în al doilea cu o simplă "nădejde" a unui funcționar, care, într-un *post-scriptum*, oferea lămurirea că a trimis soli la Ștefan cel Mare "pentru restabilirea păcii" și pentru ca negustorii din Caffa "să poată face comerț în deplină siguranță pe întreg teritoriul lui". Altminsteri spus, conchidea același autor, ambele mărturii "sunt deci departe de a dovedi existența relațiilor comerciale"²⁰. Dimpotrivă, invocând privilegiul acordat în 1456 de sultanul Mehmed II pentru negustorii din Cetatea Albă, după el moldovenii "refuzau să-și mai

¹⁷ Ibidem, p. 73-74.

¹⁸ Ibidem, p. 89-90 și 93.

¹⁹ Ibidem, p. 74.

²⁰ Ibidem, p. 75 și 96.

vândă grânele genovezilor" și preferau "să le exporte prin mijloace proprii pe corăbiile lor" spre Constantinopol și Brusa²¹.

*

Înainte de a trece la discuția propriu-zisă a celor două teze - diametral opuse! - ale lui P. P. Panaitescu și, respectiv, B. T. Câmpina se cuvine a semnala excepționala descoperire a unui izvor, care, practic, a "revoluționat" cunoașterea vieții economice de la gurile Dunării puțin după mijlocul veacului al XIV-lea. Este vorba de registrul de acte notariale, ținut la Chilia, în anii 1360-1361, de către notarul genovez Antonio di Ponzò. Mai întâi a fost găsită și publicată doar o primă parte din acest registru, care acoperea intervalul 25 octombrie 1360 - 9 iunie 1361²². Era deci perioada care includea lunile de iarnă, când navigația pe Marea Neagră era suspendată. Dar, din fericire, a mai fost descoperit și editat curând încă un fragment al aceluiași registru, care reflectă activitatea notarului Antonio di Ponzò la gurile Dunării pentru răstimpul 11 august 1360 - 30 octombrie 1360²³. Examenul ansamblului documentelor în cauză a vădit că marfa cea mai căutată și achiziționată pe piața de la Chilia o reprezentau cerealele, mai exact grâul, pe care apoi genovezii îl transportau pe mare până la Constantinopol. Astfel, potrivit calculelor lui Michel Balard, între 11 august - 30 octombrie 1360 au fost încărcate la gurile Dunării pentru capitala imperială aproape 10.200 *modia*, adică mai mult de 25.000 de chintale de cereale, iar din 8 martie până la 12 mai 1361, mai mult de 16.600 de chintale²⁴. Concluzia învățatului francez este următoarea: "Il s'agit donc là d'un commerce céréalier de grande ampleur, auquel participant non pas, comme entre l'Orient et l'Occident, quelques grosses coques, mais un nombre élevé de bâtiments moyens qui ne cessent de parcourir la route maritime côtière entre les bouches du Danube et le Bosphore"²⁵.

Trebuie să observăm număredicât, la rândul nostru, că momentul reflectat de actele lui Antonio di Ponzò (anii 1360-1361) corespunde, de fapt, unei epoci când ambele state românești extracarpatici luaseră ființă. Și chiar dacă Moldova încă nu atinsese litoralul pontic și gurile Dunării, în schimb Țara Românească - din care de bună seamă provineau o parte din marile cantități de cereale exportate prin Chilia - se pregătea să preia sub controlul său "coridorul" comercial care lega Brașovul de Brăila, scoțându-l de sub autoritatea regelui Ungariei, Ludovic de Anjou²⁶.

Sigur, s-ar putea obiecta că neprețuitul izvor reprezentat de actele notarului

²¹ *Ibidem*, p. 76.

²² Vezi Geo Pistarino, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzò (1360-1361)*, Bordighera, 1971, 224 p. Izvorul a fost comentat încă înainte de publicare de Octavian Iliescu, *Notes sur l'apport roumain au ravitaillage de Byzance d'après une source inédite du XIVe siècle*, în NEH, III, publiées à l'occasion du XIIe Congrès des Sciences Historiques (Vienne, 1965), Bucarest, 1965, p. 105-116.

²³ Michel Balard, *Gênes et l'Outre-Mer*, t. II, *Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzò (1360)*, Paris-La Haye-New York, 1980, 212 p.

²⁴ Idem, *La mer Noire et la Romanie génoise (XIIIe-XVe siècles)*, Variorum Reprints, London, 1989, VI, p. 78.

²⁵ *Ibidem*, VIII, p. 40.

²⁶ Vezi, în această problemă, discuția lui Gheorghe I. Brătianu, *În jurul întemeierii statelor românești (II)*, în RI, serie nouă, t. IV, 1993, 3-4, p. 371-372, și a lui Șerban Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV-XVI). Drum și stat*, în SMIM, X, 1983, p. 13-14.

Antonio di Ponzò este anterior perioadei examinante atât de P. P. Panaiteescu, cât și de B. T. Câmpina. Dar el constituie, totuși, o premisă solidă spre a pune sub semnul îndoicelii ambele teze. Căci am văzut ceva mai devreme că cel dintâi istoric a susținut că statele românești extracarpatice au produs multă vreme cereale numai pentru consumul propriu, abia către sfârșitul secolului al XV-lea începând să le exporte. Iar cel de-al doilea, ca și istoricii care l-au urmat, deși a pledat pentru ideea unei dezvoltări accentuate a culturii de grâu în țările române, în perioada de după întemeierea lor, a încercat să demonstreze concomitent că a existat un declin necontenit al comerțului cu grâu cu genovezii de pe litoralul pontic, până la eliminarea completă a acestora din poziția de intermediari, la mijlocul secolului al XV-lea. Or, dacă în 1360-1361 continuau să se exporte pe corăbiile genoveze ce plecau de la gurile Dunării cantități imense de grâu, ideea de "declin" în raport cu momentul de "apogeu" din jurul anului 1300 - luat ca reper de B. T. Câmpina - nu mai poate în chip să rezista.

Este vremea să păsim la discutarea argumentului ce constituie "cheia de boltă" a viziunii lui P. P. Panaiteescu: absența din privilegiile comerciale emise în secolul al XV-lea de domnii moldoveni și munteni a grâului dintre mărfurile exportate. Or, din punctul nostru de vedere, explicația pentru această absență este simplă: toate, dar *absolut toate*, privilegiile care ni s-au păstrat până în ziua de astăzi privesc legăturile cu centre comerciale septentrionale, Liovul în cazul Moldovei și Brașovul în cel al Țării Românești. Nu avem la dispoziție nici măcar un singur privilegiu care să conțină lista mărfurilor - cu tarifele vamale - ce erau exportate sau doar tranzitau prin Cetatea Albă sau Chilia către vreuna din puterile pontice. Deci, cum grâul moldovean sau muntean *nu* era exportat către Polonia și Transilvania, el nu avea de ce să figureze în privilegiile invocate de P. P. Panaiteescu!

Merită să zăbovim o clipă asupra privilegiului din 6 august 1413, în limba slavă, emis de Mircea vodă cel Bătrân în favoarea cetății Brașovului. Unii istorici au afirmat că, de fapt, acest act nu face decât să confirme privilegiul acordat brașovenilor, în limba latină, la 7 septembrie 1412, de către Stibor de Stiboritz, voievodul Transilvaniei²⁷. Dar un examen comparat al celor două acte, efectuat de Radu Manolescu, a relevat un amănunt ce sugerează o altă posibilitate. Anume, în privilegiul latin din 1412, se menționează că brașovenii au înfățișat "unele acte privilegiale vecni și bătrâne... *impreună cu tarifele vamale*" (s.n. - Șt. A.). Pe bună dreptate, Radu Manolescu s-a întrebat din ce cancelarie puteau proveni acele "tarife vamale" deoarece, după cât se pare, autoritățile transilvănenе nu au emis asemenea tarife, altminteri s-ar fi păstrat în atât de bogatele arhive brașovene. Nu rămâne decât varianta că au existat "privilegii cuprinzând prevederi vamale mai complexe decât cele din 1368 și pierdute, date brașovenilor de domnii Țării Românești în ultima treime a secolului al XIV-lea și care au servit ca îndreptar privilegiului din 1412"²⁸. Dar, spunem noi, dacă admitem existența unor tarife vamale din ultima treime a veacului al XIV-lea pentru brașoveni, în care însă

²⁷ Vezi, de pildă, părerea lui P. P. Panaiteescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 96: "privilegiile date de Mircea brașovenilor la 1413, în special cel slavon, nu sunt decât o simplă parafrasare, adesea reproducere cuvânt cu cuvânt, a privilegiului voievodului Știbor". Ultima ediție a privilegiului din 7 septembrie 1412, însoțită de traducere, în DRH, D, I, nr. 118, p. 191-195; tot aici și privilegiul lui Mircea din 1413, atât în variantă slavonă (6 august), cât și în cea latină (25 august) (*Ibidem*, nr. 120-121, p. 197-201).

²⁸ Radu Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV-XVI)*, București, 1965, p. 28-29.

nu figura grâul - tarife reproduse atât în actul lui Știbor din 1412, cât și în cel al lui vodă Mircea din 1413 -, înseamnă că ne aflăm într-o epocă foarte apropiată de momentul în care am văzut că pe la gurile Dunării se scurgeau masive cantități de grâne... O asemenea împrejurare este de natură să consolideze explicația pe care am oferit-o mai sus, în legătură cu direcția contrară pe care a avut-o exportul de grâne din spațiul românesc, în raport cu "jintele" privilegiilor cunoscute și folosite de P. P. Panaitescu.

Același istoric, aşa cum iarăși am arătat mai sus, s-a străduit să-și fundamenteze teza și prin argumentul suplimentar al importului de grâne din Transilvania, pe care l-ar fi efectuat Moldova și Țara Românească, mai ales în secolul al XV-lea, ceea ce ar atesta insuficiența producției pentru satisfacerea consumului intern. Iată, însă, că între timp a ieșit la iveală un izvor fundamental pentru discutarea acestui aspect. Este vorba de un registru din arhivele Brașovului privitor la comerțul cu Moldova, care acoperă răstimpul 21 mai 1480 - 26 martie 1481. În el se notau numai datornicii față de vama cetății. Analiza efectuată asupra izvorului cu pricina a vădit, între altele, că în intervalul menționat exportul din Brașov către Moldova era mult mai redus decât fluxul invers de mărfuri²⁹. Dar, firește, lucrul care ne interesează cu precădere este că *grâul nu figurează printre produsele ce au făcut obiectul schimburilor comerciale moldo-brașovene*. Lista celor 214 poziții privind transporturi către și din Moldova, din acest registru, indică în ordinea importanței următoarele produse: I. pești și produse din pește; II. vite; III. blănuri; IV. ceară; V. produse sudice și orientale; VI. produse textile; VII. mărfuri diferite³⁰. În aceste condiții nu ne rămâne decât să adoptăm, ca deplin justificată, concluzia la care a ajuns încă mai de mult Radu Manolescu, după care, în secolele XV-XVI, comerțul cu cereale între Țara Românească și Moldova, pe de o parte, și Transilvania, pe de alta, a avut numai un caracter "întâmplător", el nu a fost un "schimb permanent și de mari proporții", ci s-a efectuat doar în împrejurări de excepție, "în vreme de foamete sau de război"³¹. Astfel, și acest argument al tezei lui Panaitescu este eliminat.

A sosit momentul să ne ocupăm și de cealaltă teză, a lui B. T. Câmpina, potrivit căreia, în pofida creșterii neconitenite a producției cerealiere în primul veac al existenței statelor românești, legăturile comerciale cu genovezii din spațiul pontic s-au diminuat treptat, până la înlăturarea completă a acestora din rolul de intermediari în comerțul de grâne. Reamintim totodată că, după același autor, nu ar exista decât două documente despre asemenea legături, iar mărturia depusă de ele ar fi departe de a convinge. Unul din aceste documente este un raport din Caffa, ce poartă data 6 septembrie 1455. Iar el a fost redactat într-o perioadă de mari dificultăți, pe care o străbătea principala colonie genoveză din Marea Neagră. Era o vreme de foamete, ale cărei semne se iviseră încă din anul precedent. Or, ar fi într-adevăr ciudat dacă într-un asemenea moment de gravă criză, când autoritățile din Caffa căutau cu disperare surse de aprovizionare mai întâi în zonele limitrofe, pentru ca apoi să facă apel chiar la metropola, să nu se fi păstrat decât un singur act în care să se vorbească de o eventuală achiziționare de grâne din spațiul românesc.

În cele ce urmează vom arăta, însă, că există cel puțin alte două acte genoveze

²⁹ Gernot Nusbächer, *Un document privind comerțul Brașovului cu Moldova la sfârșitul secolului XV (III)*, în AIIAI, XXIII/I, 1986, p. 341.

³⁰ *Ibidem*, p. 327-328.

³¹ Radu Manolescu, *op. cit.* p. 129-130.

din anii 1454-1455, în care se discută exact aceeași problemă, unul publicat - dar ignorat de B. T. Câmpina! -, iar celălalt inedit. Pe de altă parte, vom examina din nou conținutul actului din 6 septembrie 1455 și vom vedea în ce măsură a ajuns B. T. Câmpina să-i deformeze sensul, spre a-și putea menține intactă schema preconcepță.

Mai întâi, respectând ordinea cronologică, vom semnala un crâmpel din raportul pe care consulul Demetrius de Vivaldis l-a trimis din Caffa, în 21 octombrie 1454: "Insuper hoc anno in hijs partibus et presertim in hoc territorio non fuit abundantia victualium, nec etiam in Maocastro et Licostomo, a quibus locis hec ciuitas solebat extrahere multa victualia, ex quo est necessarium ut super una nauium huc mittendarum transmittatis eam summam frumenti quam transmittere sit possibile hic vendendum, ne ex penuria victualium quam sumus certi in hac estate habere, possit nobis sinistrum contingere"³². Ce aflăm deci din acest act? Recolta de cereale a anului 1454 a fost slabă nu numai în Crimeea, ci și în zonele care aprovizionau piețele din Cetatea Albă și Chilia, adică țările române. De aceea, consulul din Caffa solicita autorităților din Genova trimiterea unei corăbii încărcate cu grâu, spre a putea face față foamei ce se profila. Sigur, cea mai prețioasă mărturie depusă de acest document este că "de obicei" Caffa obținea multe provizii (*multa victualia*) de la Cetatea Albă și Chilia. Avem de-a face cu o afirmație categorică, care atestă, prin vocea autorizată a consulului din Caffa, existența unor intense și neîntrerupte legături comerciale cu țările române la mijlocul secolului al XV-lea.

Să trecem acum la examinarea textului actului din 6 septembrie 1455, de care s-a ocupat - în felul său! - și B. T. Câmpina. Să încercăm, la rândul nostru, să rezumăm conținutul acestei scrisori, întocmite de membrii "Oficiului celor patru burghezi" din Caffa, pe nume Luchas Balbus, Gregorius de Sorba, Innocentius de Flischo și Iulianus Squarzaficus. Ei începeau prin a consemna faptul că cetatea-port din Crimeea este nu numai lipsită de provizii, în general, ci în pragul foamei, deoarece de pe acum pâinea este rară și greu de găsit. S-au făcut toate eforturile spre a procura grâne, dar există temerea că nu vor avea nici un succes. Pentru ca situația să fie mai bine înțeleasă în metropolă, autorii scrisorii au efectuat un "tur de orizont" al eventualelor surse de aprovizionare din bazinul Mării Negre. Și ni se pare deosebit de semnificativ că această analiză amănunțită pornește chiar cu Cetatea Albă și Chilia.

Să vedem ce spune exact actul: "... Facta est prouixio quantum fieri potest in ipsis habendis, sed dubitamus ne provixiones ipse efectum sortiantur, cum et Mocastrum et Licostomum caristiam victualium patientur. Valent in ipsis locis asper L in LV la berbenitia (*sic*) et per plus valerunt"³³. Prin urmare, B. T. Câmpina a deformat și chiar falsificat afirmațiile din acest document. În primul rând, a eliminat explicația pentru care grânele erau scumpe atât la Cetatea Albă, cât și la Chilia. De fapt, și aceste locuri suferă de lipsă de hrana. Și, de altminteri, explicația dată intră în perfectă "rezonanță" cu textul actului din 21 octombrie 1454, din care reiese că în anul precedent fusese o recoltă slabă în țările române. Este căt se poate de probabil că împrejurarea s-a repetat și

³² Amedeo Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell' Ufficio di S. Giorgio*, t. I, Genova, 1868, doc. nr. XXXVI, p. 115; comentariu asupra actului, la Mihail Volkov, *Quattro anni della Città di Caffa (1453, 1454, 1455, 1456)*, trad. din limba rusă de M. T. Dellacasa, în *Saggi e documenti*, II, t. I, Civico Istituto Colombiano, Genova, 1982, p. 237-238.

³³ A. Vigna, *op. cit.*, I, doc. nr. CLII, p. 368-369.

în 1455, ceea ce a dus la creșterea prețului grâului pe piețele din Cetatea Albă și Chilia. Nici vorbă, deci, în acest act de un refuz din partea negustorilor sau autorităților din țările române de a vinde grâne genovezilor din Caffa...

Apoi, mai trebuie spus că în acul discutat nu se pomenește deloc de faptul că grânele moldovenești erau prea scumpe "pentru a merita să fie exportate în Italia"³⁴. Acest din urmă element este o pură invenție a lui B. T. Câmpina. Subiectul exclusiv al primei părți a actului din 6 septembrie 1455 îl formează chestiunea gravă a foamei din Caffa, pentru ca în ultima parte să fie semnalată plecarea episcopului catolic, Giacomo Campora, care prin atitudinea lui intransigentă stârnise tulburări în comunitatea negustorilor armeni și, astfel, nemulțumise însăși autoritățile genoveze din Crimeea³⁵.

După ce au arătat situația de la Cetatea Albă și Chilia, autorii scrisorii discutate trec în revistă și celelalte posibile surse de aprovizionare: "Campania", adică *Hinterland*-ul crimeean al Caffei, nu a produs în 1455 nici măcar cantitatea necesară pentru viitoarele însămânțări, iar acest puțin era consumat în parte de pe acum; la fel se prezenta situația și în "Zichia", iar din "Turchia" nu exista iarăși nici o nădejde. Drept urmare, dacă de la Genova nu erau expediate iute ajutoare în grâne care să curme foamea, Caffa până într-un an va fi, fără doar și poate, depopulată. Fiindcă și în cazul în care strădania autorităților de aici de a obține provizii de pe litoralul pontic va da oarecare rezultate, acestea oricum nu vor fi suficiente spre a înlătura nenorocirea.

Să mai revenim o clipă la crâmpieul de text latin reprodus mai sus. El cuprinde la un moment dat cuvântul *berbenitia*, pe care editorul actului nu l-a înțeles³⁶. Nicolae Iorga, însă, și-a dat seama că este vorba de o unitate de măsură pentru grâu, utilizată numai la Cetatea Albă și Chilia, dar pe care a echivalat-o prin "baniță".³⁷ Intr-adevăr, avem de-a face cu un termen local, "berbeniță" sau "bărbâncă", care chiar apare în actele interne moldovenești din veacul al XV-lea, dar numai în legătură cu mierea sau icrele³⁸. Se vede, însă, că aceeași unitate de măsură era folosită în epocă și pentru grâu. Ar mai fi poate de amintit că B. P. Hasdeu, când a publicat pentru prima oară hrisovul din 9 iulie 1466, dăruit de Ștefan cel Mare mănăstirii Pobrata, a tălmăcit cuvântul cu pricina prin

³⁴ B. T. Câmpina, *op. cit.*, I, p. 96.

³⁵ Vezi M. Volkov, *op. cit.*, p. 252-253.

³⁶ În rezumatul extins al actului - aproape o traducere în italiană -, făcut în cuprinsul prezentării introductive la ediția actelor pentru anul 1455, A. Vigna a omis fraza care conținea cuvântul cu pricina (*op. cit.*, I, p. 219); iar atunci când a reprodus textul latin al actului, lângă "berbenitia" a pus un *sic* între paranteze.

³⁷ Nicolae Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 118.

³⁸ Vezi *Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române (1374-1600)*, redactor responsabil Gh. Bolocan, Edit. Academiei, București, 1981, s. v. Actul din 25 noiembrie 1440, în care figurează și "câte 2 bărbânte de icre", în DRH, A, I, nr. 212, p. 298; iar cele din 7 aprilie 1458 și 9 iulie 1466, în care găsim menționate "bărbânte de miere", *Ibidem*, II, nr. 69, p. 102 și, respectiv, nr. 138, p. 197. În catastiful mănăstirii Galata, din 4 noiembrie 1588, alcătuit în limba română, acceptiunea termenului este legată de brânză: "+ 1 berbenje de rânde" (*Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, introducere de Alexandru Mareș, Edit. Academiei, București, 1979, nr. LXXII, p. 165). În studiul lui D. Mioc și N. Stoicescu, *Măsurile medievale de capacitate din Tara Românească*, în Studii, XVI, 1963, 6, p. 1376, "berbeniță" este rânduită printre "măsurile de capacitate pentru lichide". Asemenea vase erau "de o capacitate mai redusă" și erau "folosite mai ales în păstrarea și transportul vinului și mierii de albine".

"butoiaş"³⁹. Oricum, ceea ce ni se pare extrem de interesant este că într-un act latin din Caffa, cum este cel examinat mai sus, termenul românesc ce desemna măsura de capacitate pentru grâu este consemnat în chip firesc, ceea ce înseamnă că era familiar negustorilor genovezi. Concluzia se desprinde de la sine: la mijlocul veacului al XV-lea, negustorii genevezi din Caffa frecventau într-adevăr în chip obişnuit porturile de la Cetatea Albă și de la Chilia, de unde achiziționau mai cu seamă mari cantități de grâu⁴⁰.

*

Am lăsat la urmă, spre a fi examinată separat, cea de-a treia mărturie de care am pomenit mai sus, deoarece ea provine dintr-un act până acum inedit⁴¹. Este vorba de un raport din Caffa, fără dată de an, dar care are un *post-scriptum*, prevăzut cu mențiunea: "Die VI septembries". Iar la începutul acestui *post-scriptum* ni se spune că originalul raportului a fost expediat anterior, cu un emisar grec ce a apucat pe drumul de uscat; după cum copia raportului, cu adaosul de la sfârșit, a plecat acum, tot pe uscat, dusă fiind la Genova de Tommaso Senarega (*Originale huius misimus cum quodam greco terrestre v<ia ad illa>s accesuro, hanc cum Toma de Senarega similiter terrestre ad illas accesuro*). Credem, fără nici o umbră de îndoială, datorită elementelor pe care le conține textul propriu-zis al raportului, că el este databil în anul 1455.

Înainte de a stabili un termen *post quem* al redactării raportului, este de observat că data de 6 septembrie 1455 figurează chiar pe scrisoarea membrilor "Oficiului celor patru burghezi" din Caffa, de care ne-am ocupat ceva mai sus. Și din aceeași zi este păstrat și editat în colecția lui Amedeo Vigna și un raport extins al noului consul din Caffa, Tommaso di Domoculta, secondat de "provizorii și massarii" Antonio Lercari și Damiano de Leone⁴². Cu alte cuvinte, avem de-a face cu un "pachet" de scrisori și rapoarte care a fost trimis la Genova la aceeași dată, prin intermediul lui Tommaso Senarega.

³⁹ B. P. Hasdeu, *Archiva*, I-1, p. 115. Într-un recent dicționar, pentru substantivul feminin bărbântă ni se oferă această lămurire: "Vas de lemn făcut din doage de forma unui butoiuș, în care se păstrează lapte sau brânză" (B. Comșulea, V. Șerban, S. Teiuș, *Dicționar al limbii române (explicativ - practic)*, Craiova, 1995, s. v.).

⁴⁰ De fapt, și Barbu Câmpina a revenit într-o notă asupra conținutului actului din 6 septembrie 1455, apropiindu-se, de astă dată de adevăr: "se știe că în scrisoarea lor ei <cei patru genovezi din Caffa> fac aluzie la o secretă căreia îi atribuie prețul ridicat al berbinței de grâu". Dar, fără a se lăsa tulburat în vreun fel, consideră că aceasta nu a fost decât, eventual, o "principiu momentană", care doar a putut "spori în 1455 supărarea genovezilor". Teza sa rămâne până la urmă intactă: "Este evident deci că grânele românești exportate în cantitate crescândă în această vreme nu mai sunt cumpărate la Caffa, pentru simplul motiv că *încetaseră de a mai fi rentabile*" (*op. cit.*, I, ed. cit, p. 97, n.198).

⁴¹ Actul a fost semnalat de Gian Giacomo Musso, *Nuove ricerche d'archivio su Genova e l'Europa Centro-Orientale nell'ultimo Medio Evo*, în "Rivista Storica Italiana", an. LXXXIII/1, 1971, p. 138.

⁴² A. Vigna, *op. cit.*, I, nr. CLI, p. 364-368. De bună seamă, cu aceeași ocazie au fost expediate la Genova și alte două acte editate în colecția Vigna. Este vorba mai întâi de raportul din 5 iulie 1455 al consulului Domoculta, care are le sfârșit două adaosuri, unul din 8 august, iar celălalt tot din 6 septembrie (*ibidem*, I, nr. CXXXVI, p. 328-339); apoi, de scrisoarea lui Damiano Leone, din 5 iulie 1455, care are un *post-scriptum* din 3 septembrie, în care se precizează chiar că purtătorul ei este Tommaso Senarega (*ibidem*, I, nr. CXXXVIII, p. 341-344).

Pentru mai multă siguranță, în același pachet a fost inclus și un duplicat al raportului inedit, luat acum în discuție.

La începutul raportului, după ce este indicat numele emisarului (*Georgio Cigada*), se semnalează plecarea din Caffa a corăbiilor lui Paride de Mari și lui Martino di Voltaggio, în data de 9, care nu poate fi decât *9 august 1455*. La bordul acestora s-au suit Demetrius de Vivaldis - fostul consul, care-și încheia misiunea și se repatria -, Antonius Grillus și Marchus de Cassina⁴³. Misiunea celor două nave era ca, din pricina lipsei de provizii de care pătimeau caffezii (*ex penuria vitualium, in qua laboramus*), să încarce grâne în Mediterana și să revină, până în luna mai a anului următor, cu trei mii de *modia*, Fiecare din stăpânii acestor două nave urma să primească în insula Chios, de la o asociație de patru genovezi - printre care bancherul Raffaelle Cattaneo⁴⁴ -, câte două mii de ducaj "de Chio". Despre închirierea celor două nave și despre misiunea lor, dar și despre soarta pe care au avut-o, se cunoșteau până acum doar datele oferite de o scrisoare a consulului din Caffa, trimisă la Chios în 11 octombrie 1455⁴⁵. De astă dată, aflăm data la care au ridicat ancora din rada portului crimeean⁴⁶, numele personalităților care se aflau la bordul lor, precum și - dintr-o mențiune de la sfârșitul textului raportului - faptul că nava lui Martino di Voltaggio trebuia să facă o primă escală în portul Samastri, unde avea să descarce armele și munițiile trimise de la Genova pentru această colonie de pe litoralul anatolian al Mării Negre⁴⁷.

Vom reproduce acum pasajul din raport care ne interesează în chip deosebit: "...în anul acesta avem a ne teme cu mult mai mult de pe urma lipsei, decât despre partea tătarilor și a turcilor. Căci, aşa cum am spus și prin alte scrisori, din Campania noastră nu s-a strâns aproape nimic, iar toată Zichia, de la care obișnuiam să primim bună parte din aprovizionarea noastră, suferă și ea de lipsuri, aşa încât toată nădejdea noastră și a voastră rămâne despre partea Cetății Albe, unde se află și Chilia. Suntem înștiințați de stăpânul galerei noastre că a acostat la Cembalo, el care a fost în stare să țină și acum să recupereze castelul Illice. Si el mai spune că din sus-numitul loc al Cetății Albe nu a

⁴³ Ultimul personaj, Marco Cassina, sosise la Caffa anterior, ca împoternicit al Băncii San Giorgio (pentru avariarile călătoriei lui pe mare până la Pera, împreună cu două corăbi ce transportau arme și două sute de oșteni, vezi W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Age*, II, Leipzig, 1886, p. 385-386).

⁴⁴ Același grup de patru "maonesi", Quilico și Iacopo Giustiniani, Raffaelle Cattaneo și Pietro Lomellino, a fost însărcinat în 1454 să organizeze ambasada extraordinară trimisă la sultanul Mehmet II, alcătuitură din Luciano Spinola și Baldassare Maruffo (M. Volkov, *op. cit.*, p. 239).

⁴⁵ A. Vigna, *op. cit.*, I, nr. CLXIV, p. 380 (vezi și comentariul editorului de la p. 217-218).

⁴⁶ Cf. Laura Balletto, *Piemontesi del Quattrocento nel Vicino Oriente*, Alessandria, 1992, p. 81-83, care, ocupându-se de călătoria de la Genova la Caffa a corăbiilor lui Iacopo de Leone și Martino di Voltaggio - sosite la destinație în 23 aprilie 1455 -, se întreba: "Non sappiamo se Martino di Voltaggio lasciò Caffa dopo avere ottemperato all'obbligo di rimanere in città per sei giorni - secondo quanto aveva pattuito con i Protettori del Banco di San Giorgio prima de la partenza di Genova - o se prolungò il suo soggiorno nel Mar Nero per più lungo tempo".

⁴⁷ "... Prout navis Martini de Vultabio obligata est tangere in Samastro, v(idelicet) sic promisit; de que valde incarriavi D(ominum) Demetrium, Simone et Marcum, in qua oneravimus, p(re)(e)r m(ille) munitionum nobis datarum in Ianua pro eo loco, in quo defectu <t(em)p(or)i>s (?) non valluimus tempore". Pentru însărcinarea inițială de a debarma arme la Samastri, vezi A. Vigna, *op. cit.*, I, p. 175.

putut dobândi nici o ușurare. Ba chiar, după cum a putut înțelege, ei sunt dispuși să nu îngăduie să se scoată provizii pentru aici, provizii din care nu au avut parte ca de obicei, totuși nu știm motivul" (*a<vis> ando Mag(nificencias) V(est)ras a multo hoc anno plus timendum esse ex penuria ipsa, quam ex Tartaro et Teucro. Nam, ut p(er) alias diximus, a campania nostra quasi nil recolectum est, tota Zichia, a qua soliti eramus bonam partem m<un> icionis nostre recipere, eciam inopia laboratur, a Mocastro quidem, in quo et Licostomo, tota spes nostra consistit et vestra. Avisati sumus per patronum galee nostre in Cimballo cum galea apulsum, qui castrum Illicis habere, nunc recuperare, potu<it>, quod de dicto loco Mocastri nullum refrigerium habere potuit. Imo, secundum intelligere potuit. esse dispoxiti non permitti debere quod victualia pro hic extrahentur, de qualiter, secundum solitum, non habuerunt, tamen causam ignoramus*)⁴⁸.

Trebuie observat de îndată că știrea despre redobândirea castelului "Illice" (Lerici), așezat undeva, la vârsarea Niprului în Marea Neagră, s-a dovedit ulterior nefondată. Din chiar raportul consulului Domoculta, din 6 septembrie 1455, rezultă că galera trimisă acolo spre a încerca să-l recucerească prin surprindere a eşuat. Se știe că acest castel aparținuse fraților Senarega, care se îndeletniceau, printre altele, cu răscumpărarea robilor creștini aflați în mâna tătarilor, pe care apoi îi eliberau, dar numai în schimbul unui beneficiu consistent. Oricum, castelul a fost capturat chiar de un grup de moldoveni din Cetatea Albă, iar ulterior autoritățile din Moldova au refuzat să-l mai restituie⁴⁹. Nu e de mirare deci, aşa cum aflăm din raportul nostru, dar și din cel al lui Tommaso di Domoculta, că stăpânul galerei cu pricina, ajunse apoi la Cetatea Albă, a fost primit cu răceală de pârcălabul cetății și nu a căpătat nici o provizie pentru drumul de înapoiere. Dar, în plus, din textul raportului inedit aflăm că el s-a interesat și de posibilitatea achiziționării de grâne pentru Caffa. Este cât se poate de probabil că fusese instruit în acest sens⁵⁰. Căci, iată, din nou, vedem că, din pricina recoltelor extrem de slabe din Campania și din Zichia, "toată nădejdea" autorităților genoveze din Crimeea rămăseseră porturile românești de la gurile Nistrului și Dunării. Însă, atitudinea cărmuirii din Cetatea Albă a fost foarte reticentă în această privință: "... ei sunt dispuși să nu îngăduie să se scoată provizii pentru aici, provizii din care nu au avut parte ca de obicei, totuși nu știm motivul". Invocarea lipsei grânelor de pe piața de la Cetatea Albă pare mai degrabă un pretext. Am văzut, din scrierea celor patru burghezi din Caffa, că ei erau informați de existența grânelor în depozitele din portul moldovenesc - ca, de altminteri,

⁴⁸ Archivio di Stato Genova, *Primi cancellieri*, busta 96. Parantezele () indică întregiri ale prescurtărilor folosite în text; <> pentru completări acolo unde textul este deteriorat, mai ales pe linia mediană verticală a documentului: [] pentru adaosuri între rânduri. Adresez sincerele mele mulțumiri profesorei Laura Balletto de la Genova, precum și profesorului Dan Slușanschi, de la București, pentru revizuirea, corectarea și întregirea lecturii documentului.

⁴⁹ Vezi discuția episodului la Ştefan Andreescu, *Politica pontică a Moldovei: Ştefan cel Mare și castelul "Illice"*, în RI, t. VII, 1996, 7-8, p. 511-512.

⁵⁰ Într-adevăr, în 8 august 1455, consulul Domoculta scria că a armat pentru trei luni o galeră, pusă sub comanda lui Gregorio de Allegro și care a plecat în 12 iulie, din două motive: mai întâi "pentru recâștigarea castelului Illice, luat prin violenie de niște pescari din Cetatea Albă"; apoi, "pentru a obține provizii, de care suntem în cea mai mare lipsă" (A. Vigna, *op. cit.*, p. 337). Dar, aşa cum observa Nicolae Iorga, intențiile autorităților din Caffa nu erau războinice, căci o confruntare deschisă cu Cetatea Albă pentru castelul Illice nu era posibilă, atâtă vreme cât pătimeau din pricina lipsei de grâne (N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, p. 117; Mențiunea din 8 august despre armarea galerei este pusă din greșeală la "4 iulie").

și în cele de la Chilia -, numai că prețul lor crescuse, ajungând de la 50 la 60 de aspri pentru o "berbeniță". Iar această scumpire s-a datorat, într-adevăr, recoltelor slabe din țările române extracarpatiche.

Explicația atitudinii rezervate a pârcălabului din Cetatea Albă trebuie neîndoicelnic căutată tot în episodul conflictului pentru stăpânirea castelului "Illice". Consulul Domoculta, în 6 septembrie, arăta că s-a adresat în scris domnului Moldovei, adică lui Petru Aron, cerând restituirea castelului foștilor lui stăpâni. A urmat încercarea eșuată a galerei lui Gregorie de Allegro, databilă în cursul lunilor iulie-august 1455, de a recuceri prin surprindere castelul, pe care însă 1-a găsit întărit în numele lui Petru voievod "domini Velachie inferioris et Mocastri"⁵¹. Față de această situație, însăși deplasarea lui Tommaso Senarega la Genova nu a avut alt scop decât dobândirea sprijinului metropolei pentru recăstigarea castelului familiei sale⁵².

Dar să revenim la actul nostru, discutând de astă dată conținutul *post-scriptum*-ului din 6 septembrie 1455, în care iarăși este vorba de Cetatea Albă. Cităm din nou: "...După aceea s-a întâmplat nou că în fiecare zi suntem însăpațați de lipsa proviziilor, de pe urma cărora te poți minuna de cât putem suferi. Ți-e mai mare mila să vezi jalea și suferințele oamenilor, pentru care, ajungându-se la asemenea lipsuri, am început să împărțim mei la preț scăzut; am trimis totuși corabia lui Marinus Cigalla, la 4 ale acestei luni, către părțile Cetății Albe, ca să aducă încoaace câte ambarcațiuni va găsi pline cu provizii, tuturoră cărora punem de asemenea să li se plătească preț. Și 1-am însărcinat, când va pricepe că la Cetatea Albă și la Chilia nu mai sunt ambarcațiuni, să tragă la mal la Cetatea Albă, încercând dacă poate să încarce provizii, când o să-i dea voie să le obțină. Și ieri am pus mâna pe o *griparia* din locul acela, cu vreo 150 de *modia* de grâne, totuși este aproape cu neputință să dobândim atâtea de acolo, ca ambarcațiunile care vin încoaace să ne poată ajunge pentru iarna aceasta. Așa că, Măriji Domni, să nu cumva să nu ne sprijiniți cu două corăbii⁵³, pentru că dacă s-ar întâmpla cumva, ferească Dumnezeu, ca cele ale lui Paride și Martino să nu sosească, am ajunge pe jumătate pierduți, din pricina lipsurilor" (*Postea quidem inovatum est quod cotidie <no>s territi efficimur penuria vitualium, ex quibus mirum videretur quanta inopia laboramus. Nam maxima com<p(ass)io> (?) est videre latus et extremitates populorum, pro quibus, attenta extremitate ipsa, incepimus partiri milia co(mmun)is pre<cii>; misimus tamen navem Marini Cigade IIII^a presentis ad partes Mocastri, ut huc conducatur quanta navilia inv<enie>t vitualium honusta, quibus omnibus sim(iliter) p(re)c(iu)m persolvere facimus. Et comisimus, cum inteligeret in Mocastro et Licostomo amp<lius> navilia non esse, in Mocastro accedet causa tentandi si vitualibus honerare posset, cum*

⁵¹ A. Vigna, *op. cit.*, I, p. 343. Din chipul în care este formulat textul acestui act pare să rezulte că galera a mers mai întâi la Cetatea Albă, abia pe drumul de înapoiere încercând să reucerească "Illice": "Gallea nostra a Mocastro et Illice redijt. ..." (vezi și N. Iorga, *Chilia și Cetatea Albă*, p. 117-118).

⁵² N. Iorga, *op. cit.*, p. 118. Până la urmă, în 3 martie 1456, protectorii Băncii San Giorgio recomandau să nu se ajungă la război sau violențe în raporturile cu locuitorii Cetății Albe din pricina castelului fraților Senarega, ci să se aștepte timpuri mai prielnice (A. Vigna, *op. cit.*, I, p. 539).

⁵³ În textul propriu-zis al raportului, față de cererile precedente pentru o singură corabie încărcată cu grâne, se insista să se trimită două: "ab allia requixivimus cum instacia Mag(nificen)cis V(est)ris, quam citius <ope>s sunt, nobis providere vellint de nave onusta granorum, nunc enim instacia qua possumus de duabus nobis pro<vide>re vellitis requisivimus".

permittent extraere. Et heri habemus gripaream unam ex eo loco cum granorum modiis CL incirca, tamen impossibile quasi est ex eo loco tanta exs^atraere, quod navilia huc accendentia quod sufficere nobis pro sinerno (?)⁵⁴. Ex quo, M(agnifici) D(omini), nullo modo fallet nos provide^a(tis) de navibus duabus, quia, si deficerent, quod absit, quod dicte naves Paridis et Martini non accederent, quod semi amisi se ventaremus penuria ipsa)⁵⁵.

Amănuntele oferite de acest crâmpel de text sunt absolut noi și de cel mai mare interes. În primul rând rezultă limpede că, pentru autoritățile din Caffa nu existau decât două surse de aprovizionare cu grâne: Mediterana sau litoralul românesc al Mării Negre. Față de refuzul inițial al pârcălabului din Cetatea Albă, în data de 4 septembrie 1455 a plecat în zonă corabia lui Marino Cigalla, care trebuia să patruleze și să oblige toate ambarcațiunile (*navilia*) încărcate cu grâne, ce părăsiseră porturile de la Cetatea Albă sau Chilia, să se îndrepte către Caffa infometată. O asemenea ambarcațiune de tonaj mediu, o *griparia*, venind "din locul acela", tocmai fusese interceptată nu departe de Caffa și adusă în port în ziua de 5 septembrie. Marino Cigalla trebuia, în ultimă instanță, să ancoreze în portul de la Cetatea Albă și să aştepte să încarce grâne "când o să-i dea voie să le obțină". Este deci limpede că, în vizionarea autorităților din Caffa, momentul de răceală al cârmuirii din cetatea-port moldovenească avea a fi depășit.

Și, într-adevăr, dispunem de cel puțin două știri sigure, pentru anul 1456, extrase din registrele "Massariei" din Caffa, potrivit cărora exportul de grâne din spațiul românesc către coloniile genoveze de pe litoralul pontic a fost reluat. Astfel, sub data 28 iunie 1456, este înregistrată o sumă de bani dată lui Giovanni Spinola, "causa mittendi quodam suum navilium pro Moncastro, pro grano"⁵⁶. Iar o altă însemnare din același an vorbește de un transport de grâne, în valoare de 24.032 aspri, grâne încărcate la Chilia pe o corabie din Trapezunt – apartinând unor negustori greci: *Papa Cocisiis et socii greci - și care aveau ca destinație Samastrī*⁵⁷. Or, această colonie genoveză a fost cea dintâi

⁵⁴ Lectura este incertă: poate fi, comprimată, îmbinarea în italiană "stinuerno" (= lat. isto hiberno) (Sugestia prof. Dan Slușanschi).

⁵⁵ La sfârșitul *post-scriptumului* era anunțată plecarea pe uscat, "via Licostomi", către Italia a episcopului Giacomo Campora. Dar, după cât se pare, acesta a apucat totuși calea mării, cu escală în insula Mitilene (A. Vigna, *op. cit.*, I, p. 205-206).

⁵⁶ N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III, București, 1897, p. 36; știrea aceasta a fost folosită anterior de Radu Manolescu, în studiul său *Comerțul și transportul produselor economiei agrare la Dunărea de Jos și pe Marea Neagră în secolele XIII-XV*, în RI, t. I, 1990, 6, p. 555. Autorul citat, în scurtul paragraf dedicat secolului al XV-lea, a apreciat că "datorită blocării Strâmtorilor de către turci", produsele economiei agrare moldovenești - "în primul rând cereale" - "erau îndreptate spre coloniile genoveze din Crimeea și spre Constantinopolul bizantin, iar apoi spre Istanbulul otoman" (p. 556).

⁵⁷ S. P. Karpov, *Trapezundskoe kupechestvo v Cernomorskoi torgovli konja XIII - pervoi polovinî XV v.*, în "Byzantino-bulgara", VII, Sofia, 1981, p. 241; vezi și Michel Balard, *La Mer Noire et la Romanie génoise*, VI, p. 79. Adăugăm că în scrisoarea din 11 octombrie 1455, mai sus citată (nota 45), se pomenea, în chip succint, de faptul că navele lui Geronimo de Leone și Marino Cigalla au fost trimise pe mare "cum galea nostra", ca să aducă în portul din Caffa toate ambarcațiunile cu grau pe care le vor întâlni (vezi și N. Iorga, *Chilia și Cetatea Albă*, p. 118). Însă abia acum, din actul de față, aflăm amănunte precise despre data când a ridicat ancora corabia lui Marino Cigalla și, mai ales, despre direcția în care a apucat-o. Pe de altă parte, într-un act din luna august, dus la Genova de același emisar, Giorgio Cigalla, care a purtat și raportul nostru, se spunea că Gregorio de Allegro trebuia să trimită de la Cetatea Albă, cu făgăduielii de plată, toate corăbiile

revendicată de sultanul Mehmet II după cucerirea Constantinopolului. Ea reprezenta o escală excelentă pe rută navală către Trapezunt (Trebizonda) și Caffa. Și va cădea în mâna turcilor încă din anul 1459⁵⁸. Este, aşadar, ușor de înțeles preocuparea autorităților din Caffa pentru aprovizionarea ei.

Pe de altă parte, există și o altă știre despre legătura dintre Cetatea Albă și Caffa în problema grânelor, dar din perioada anterioară foamei anilor 1454-1455 și a încordării politice din pricina castelului "Illice": în prima parte a anului 1454 corabia lui Acellinus Lercarius a fost trimisă la Cetatea Albă să încarce grâne în valoare de 300 de *sommi*. Era vorba atunci de provizii suplimentare în perspectiva atacului turcesc, care se va produce în 14 iulie 1454⁵⁹.

În fine, să mai semnalăm, pe temeiul unei indicații datorate lui J. Heers, faptul că în arhivele din Genova se găsește un act din 9 februarie 1450, care pomenește de grâne încărcate la Cetatea Albă, cu destinația Pera⁶⁰. Este cea de-a patra și ultima informație de care dispunem, deocamdată, despre comerțul cu grâne din Țările Române, la mijlocul secolului al XV-lea, cu coloniile genoveze de pe litoralul pontic. Dar, în lumina acestor știri, afirmația consulului Demetrius de Vivaldis, din 21 octombrie 1454, potrivit căreia Cafia "de obicei" își procura "multe provizii" de la Cetatea Albă și Chilia nu poate fi în nici un chip privită ca o exagerare, ci reflectând strict realitatea.

Fără nici un fel de îndoială, în viitor vor ieși la iveală și alte izvoare, care să îmbogățească documentația existentă. Ele vor trebui, însă, examinate și interpretate și în funcție de circumstanțele politice, fiindcă ne găsim într-o epocă în care una din cele două țări române - Moldova - tinde să-și asume rolul de putere pontică. Sigur că această evoluție nu putea să nu ducă la momente de încordare în relațiile cu principala colonie genoveză din Marea Neagră, așa cum am văzut că s-a întâmplat în cazul disputei pentru castelul "Illice", de la gurile Niprului. Firește că aceste momente înrâureau negativ dar numai *temporar*, relațiile comerciale, altminteri deosebit de intense.

încărcate cu grâne, "afară de cele ale turcilor" (A. Vigna, *op. cit.*, I, nr. CL, p. 358; N. Iorga, *Chilia și Cetatea Albă*, p. 117).

⁵⁸ W. Heyd, *op. cit.*, II, p. 373, 386 și 391.

⁵⁹ A. Vigna, *op. cit.*, I, nr. XXXIII, p. 109; vezi și N. Iorga, *Chilia și Cetatea Albă*, p. 113.

⁶⁰ J. Heers, *Gênes au XVIe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*, S.E.V.P. E.N., Paris, 1961, p. 369.

SUPRAVIEȚUIRI BIZANTINE ÎN SISTEMUL FISCALITĂȚII COMERCIALE OTOMANE (SECOLUL AL XVI-lea)

ANCA POPESCU

Instituțiile Imperiului Otoman s-au constituit sincretic. Tradițiile *selcukide* și *ilhanide*, purtătoare de influențe culturale ale Asiei Centrale și Persiei, precum și moștenirea bizantină cu sedimentările ei imperial-romane au fost absorbite de statul islamic. Constituenților majori li s-au adăugat pigmenții tradițiilor locale¹.

Studiul clasic al lui Fuad Köprülü², admisând influența bizantină în vestul peninsulei anatoliene și Rumelia (partea europeană, balcanică, a Imperiului Otoman), în privința instituțiilor administrativ-fiscale mai ales, a pledat totodată importanța studiilor detaliate, regionale, bazate pe sursele de arhivă.

Imaginea fiscalității otomane rezultă în primul rând din documentele cu caracter normativ, sintetizate în codurile de legi (*kanunnâme*), atât cele generale, valabile pe întreg teritoriul imperiului, cât mai ales, cele provinciale și locale. Statul otoman, ca orice imperiu care conglobă teritoriile cu regimuri juridice deosebite, a avut de rezolvat de timpuriu problema sistemului administrării acestora: unificat sau eterogen. În primele perioade ale expansiunii au fost preferate soluțiile cu eficiență imediată. În privința taxelor: schimbarea beneficiarilor nu a sistemului propriu-zis. Sistemul însuși s-a modificat mult mai lent, cu adaptări minime la început (și mai ales formale) la spiritul legilor islamică.

Imediat după o nouă cucerire, autoritățile otomane se informau minuțios asupra obiceiurilor și legilor țării. Agenții locali erau solicitați să întreprindă o anchetă de teren.

¹ Pentru diferitele opinii în privința ponderii moștenirilor majore în sistemul instituțiilor otomane precum și asupra raportului laic-secular în conținutul lor, v. N. Iorga, *L'interpénétration de l'Orient et de l'Occident au Moyen-Âge*, în ARBSH, 1927, vol. XIII; M. F. Köprülü, *Bizans müesseselerinin osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülahazalar* (Câteva observații referitoare la influența instituțiilor bizantine asupra instituțiilor otomane), în "Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası", 1, 1931, p. 165-313; Idem, *Les institutions byzantines ont-elles joué un rôle dans la formation des institutions ottomanes?*, în "Bulletin of the International Committee of Historical Sciences", VI, fasc. 23, 1933, p. 297-302; Idem, *Les origines de l'Empire Ottoman*, Paris, 1935; H. Inalcik, *The Problem of the Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation*, în vol. *Akten des X. Internationalen Byzantinisten-Kongresses 1958*, republicat în vol. *The Ottoman Empire. Conquest, Organization and Economy*, Londra, 1981 (Variorum Reprints); Bistra Čvetkova, *Influence exercée par certaines institutions de Byzance et des Balkans du moyen âge sur le système féodal ottoman*, în "Byzantino-Bulgaria", 1, 1962, p. 237-257; S. Vryonis (Jr.), *The byzantine Legacy and Ottoman Forms*, în "Dumbarton Oaks Papers", 23-24, 1969-1970, p. 251-308; Ö. L. Barkan, *Caractère religieux et caractère séculier des institutions ottomanes*, în vol. *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, Colecția Turcica III, Louvain-Paris 1984, p. 11-16.

² F. Köprülü, *op. cit.*

Se făcea apel atât la documentele regimului anterior (traduse în acest scop) cât și la mărturia locuitorilor³. În urma unor astfel de demersuri au rezultat codurile de legi - *kanunnâme* - care prefațau registrele de recensământ. Prin natura lor, *kanunnâme*-lele reflectă un mozaic de stări, de fapte particulare, de principii de sorginte diversă, încadrate în liniile generale ale prescripțiilor canonice islamică⁴.

Pentru regiunea Dunării de Jos, baza documentară a fiscalității comerciale otomane este una dintre cele mai compacte: 16 *kanunnâme*-le pentru tot atâtea porturi situate între Semendria și Gurile Dunării (Chilia și Karaharman/Vadu) datând din a doua jumătate a secolului al XVI-lea⁵.

³ Pentru modul în care se realiza investigația în vederea stabilirii potențialului demografic, resurselor naturale, surselor de venit, practicilor fiscale etc., v. Ö. L. Barkan, *Türkiye'de imparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve hakâna mahsus istatistik defterleri* (Marile recensaminte funciare și ale populației Turciei în epoca imperială și registrele statistice imperiale), în "İstanbul Üniversitesi iktisat fakültesi mecmuası", II, I și II, 2, 1940-1941, Káldy-Nagy Gy., *The administration of the sanjaq registration in Hungary*, în "Acta Orientalia Scientiarum Hungaricae", XXI, 1968, p. 181-223, N. Beldiceanu și Irène Beldiceanu-Steinherr, *Règlement concernant le recensement*, în SOF, 1978, XXXVII, p. 1- 40. În privința traducerii de către otomani a legislației indigene, un exemplu este legiuirea sârbească pentru Novo Brdo; *kanunâme*-aua care a rezultat a păstrat numeroși termeni tehnici originari, v. N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, vol. II: *Règlements miniers*, Paris, 1964, p. 243-254.

⁴ Specialiștii au remarcat că legislația otomană se caracterizează prin pragmatism și conservatism. "Vechea" cutumă ('adet-i kadime) și legea străveche (*kânun-i sâbık*) sunt adesea invocate. V. N. Beldiceanu, *op. cit.*, p. 42, nota 2. În legătură cu termenul *kadim*, este interesantă precizarea unui text de lege cum că acesta nu se folosește pentru un interval de timp de 40-50 de ani ci pentru ceva ce nimeni nu-și amintește cum a fost, v. B. Arbel și G. Veinstein, *La fiscalité vénéto-chypriote au miroir de la législation ottomane: le qarunname de 1572*, în "Turcica", t. XVIII, 1986, p. 8. Există și un alt mod, ceva mai precis, de indicare a referențialului. Într-o reglementare pentru Sofia din anul 1525 se spune că taxa numită *harman resmi* era din vremea când țara era "în eroarea necredinței" (*bu vilâyet kûfr-ü dalâlet içinde iken*). Pentru regiunile din Ungaria stăpânite de otomani se preciza într-un text de lege că taxa de un florin (*resm-i filori*) data "din timpul regilor" (*kirallar zamânında*), Barkan, *XV ve XVI-inci asırlarda, osmanlı imparatorluğununda ziraî ekonominin hukuki ve malî esasları*. Kanunlar (Bazele juridice și financiare ale economiei agrare în Imperiul Otoman în secolele XV-XVI. Legi), 1943. Istanbul, p. 252 și H. Inalcik, *Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalalar* (Studii și izvoare privind epoca lui Mehmed Cuceritorul) Ankara, 1954, p. 178. Pentru alte regiuni se cunosc locuțiunile: *'an zamân-i 'Arab* (din timpul arabilor) sau *Acem zamânında* (în timpul persanilor), Barkan, *Kanunlar*, p. 191-192 și 195-197. Pentru legislația menținută în vigoare în teritoriile regatului Ak Koyunlu v. Barkan, *Osmanlı devrinde Akköyunlu hükümdarı Uzun Hasan Beye ait kanunlar* (Legile lui Uzun Hasan, monarhul statului Akköyunlu, în perioada otomană), în "Tarih vesikalaları", I, 1941, nr. 2, p. 91-106; nr. 3, p. 184-197; pentru prorogarea legislației miniere din Serbia despotului Štefan Lazarevici, v. N. Beldiceanu *Les actes des premiers sultans*, II, p. 53-66. Este curent în codurile de legi otomane ca, în cazurile neprevăzute în reglementări, să se recomande respectarea legii și obiceiului locului ('örf ve 'adet sau 'adet-i örfl). În alte cazuri, dimpotrivă, se arată că anumite taxe nu se vor percepe decât după legea otomană: *ber muceb-i kanun-i osmâni*. V. și Encyclopédie de l'Islam, ed. a 2-a, Paris, (se va cita EI²), t. II, p. 175. În timpul domniei lui Mehmed II s-a realizat o amplă sinteză a legislației cutumiare de pe teritoriul statului otoman rezultând codul de legi care îi poartă numele.

⁵ Cu inconvenientul că nu dispunem (încă) de versiuni multiple, corespunzătoare unor nivele cronologice diferite. Aceste documente vor fi citate, în scopul simplificării referințelor, în

Studiul de față are un dublu obiectiv. Pe de-o parte, reexaminarea naturii celor două taxe comerciale otomane principale (*bâc* și *gümruk*) din perspectiva raportului acestora cu taxele comerciale ale sistemului romano-bizantin. Pe de altă parte, relevarea unor relații fiscale specifice liniei vamale a Dunării de Jos, atât cât se lasă surprinse în *kanunnâme*-lele porturilor acestui segment dunărean. Unele dintre aceste particularități conduc de asemenea la matricea romano-bizantină.

1. *Bâc* și *gümruk*

Termenul *bâc* este forma arabizată, adoptată de turco-otomani, a cuvântului persan⁶ *bâzh*, termen polisemantic prin care se desemnau dări și impozite eterogene: vama, dîjma, chiar haraciul. Tot prin acest cuvânt era denumită taxa în general.

Poetul persan din secolul al XI-lea, Nâsir-i Kusraw, descriind Alep-ul, îl numește *bâcgâh* între orașele siriene și Rum, Diyârbekir, Egipt și Irak. Era deci un post vamal⁷.

În textele juridice ale turcilor *Ak Koyunlu* se întâlnesc expresiile *bâc-i tamga* și *bâc-i buzurg*. Primul editor al acestor legi, H. Uzunçarşılı a explicat termenul *tamga* ca reprezentând marcajul aplicat pe animale în vederea vânzării, iar cuvântul *bâc* ca desemnând o taxă cutumiară. Cât despre *bâc-i buzurg*, acesta se folosea în două accepții distincte: aceea de tribut perceput de la guvernatorii provinciilor și de la principii supuși (deci echivalent cu termenul de origine arabă *harac*⁸); sau aceea de impozit aplicat articolelor comerciale în tranzit și celor transportate de la sat la oraș pentru a fi vândute. F. Köprülü, studiind legile comerciale ale lui Uzun Hasan pentru o serie de orașe (Diyârbekir, Mârdin, Erzincan) conchide că termenul *bâc* se folosea atât în sensul generic de taxă cât și în cel special de taxă anumită. Expresia *bâc-i tamga* desemnează, după acest autor, taxa percepută pe mărfurile cumpărate și vândute în oraș, pe textile și

modul următor: se renunță la citarea traducerilor (Bistra Tvetkova, M. Berindei, G. Veinstein, Annie Berthier, Marielle Kalus-Martin, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru), pentru bibliografia amănunțită a căroră v. Anca Popescu, *Circulația mărfurilor la Dunărea de Jos reflectată în kanunnâmele*, în "Revista istorică", s. n., 3-4, 1995, nota 12. Se citează doar textul turco-otoman, fie după ediția lui A. Akgündüz (vol. I, VII și VIII), fie, pentru porturile și târgurile din *sancak*-ul Silistrei, după originalul de la arhivele *Başbakanlık* din Istanbul, fondul *Tapu ve Tahrir* nr. 483 (TT 483). Aceasta întrucât, înainte de apariția ediției Akgündüz pentru aceste centre (1994), pregătisem transcrierea (care comportă și diferențe de lectură față de ediția Akgündüz) și traducerea documentelor amintite, după original, în perioada 1991-1993, sub îndrumarea d-nei Irène Beldiceanu - Steinherz în cadrul seminarului de la Ecole Pratique des Hautes Etudes, în vederea elaborării tezei de doctorat. V. Anca Popescu, *Un document ottoman concernant le commerce au Bas-Danube*, în "Revue Roumaine d'Histoire", 3-4, 1992, nota 8 și Eadem, *Circulația mărfurilor*, nota 12, p. 258. Documentele care se vor cita după TT 483 f. 19-29 se găsesc transliterate în ediția Akgündüz în vol. VII, la paginile: 727-730 (Chilia), 732-735 (Brăila), 736-738 (Tulcea, Isaccea și Măcin), 738-739 (Babadag), 739-740 (Hârșova), 741-742 (Karahanman) și 742-745 (Siliстра). Documentele ediției Akgündüz (din vol. VII și VIII: transliterarea în alfabetul turc modern) mi-au fost accesibile, în fotocopii, prin bună-voința d-lui M. Maxim, profesor la Facultatea de istorie a Universității București și a d-lui Benjamin Lelouche, cercetător la Institutul francez de studii anatoliene din Istanbul.

⁶ Persana fiind limba oficială în Asia Mică atât în epoca selcukidă, cât și în cea ilhanidă.

⁷ EI², vol. I, p. 884-886 (M. F. Köprülü).

⁸ Cuvântul persan *buzurg* are sensul de "mare" "eminent", "nobil", F. Steingass, *Persian-english dictionary*, Londra, 1930, p. 183.

pe animalele tăiate la abator. Se mai numea și *tamga-i siyâh*⁹. *Bâc-i buzurg* desemna taxa vamală percepută pe mărfurile în tranzit sau importate; asemenea mărfuri erau posibile de *bâc-i tamga*, când se vindeau la piață¹⁰. Se remarcă din concluziile celor doi turcologi că, în cadrul plurisemiei funciare a termenului *bâc*, compușii cu *buzurg* polarizează spre sensul de taxă de circulație iar cei cu *tamga* spre cel de taxă de vânzare.

În textelete narrative turco-otomane cuvântul *bâc* apare de asemenea atât cu semnificația de taxă în general cât și cu un sens tehnic, fiscal, desemnând o anumită taxă de piață. De aici dificultatea majoră în surprinderea naturii acestei taxe. De exemplu cronicarul Sa'ad ed-din îl folosește în sensul general când spune că *bâc-ul* și *harac-ul* din Rum nu erau atât de oneroase ca cele din Persia. Sensul tehnic apare la Aşikpaşa zade care arată că în timpul lui Osman Gâzi se luau *bâc* câte 2 accele pentru fiecare balot de marfă vândut în piață, explicând că taxa făcea parte din categoria taxelor municipale ale marilor orașe. Tot Aşikpaşa zade nareaază tradiția adoptării taxei *bâc* pe timpul lui Osman I, la sugestia unui personaj din principatul Germiyan¹¹.

Dicționarul lui Sertoğlu notează că la turcii osmanlăi *bâc-ul* a fost adoptat cu înțelesul de taxă de vânzare-cumpărare (*bir alış vergi*)¹². În prezent, turcii din Turkestanul oriental folosesc cuvântul *bâc* cu sensul său general de taxă, dar în dialectele kaşgar și yarkand sensul este cel de taxă vamală¹³.

Kanunnâme-lele otomane menționează termenul *bâc* atât în accepția de taxă specializată cât și în cea de taxă în general, în contexte fără numitor comun aparent. Astfel, apar fie forme simple (dar ambigu) ca "bâc", fie forme compuse și determinate ca "bâc-i bâzâr". Se mai întâlnesc compușii: *bâc-i babha* (*bâc-ul porților*)¹⁴, *resm-i bab*, *kapu hakki*, *resm-i kapu* (toate trei însemnând darea porții)¹⁵. Dar și *kanara bâci* (taxa de abator), *araba bâci* (taxa de căruță), *cîkar-bâci* (taxa de ieșire din oraș).

În cartea lor consacrată civilizației islamică, H. Gibb și A. R. Bowen consideră că taxa *bâc* era cea care se plătea pentru vânzarea mărfurilor care erau aduse la piață "from the surrounding district" arătând că, de exemplu, fânul și iarba pentru nutreț care creșteau în limitele orașului, dacă erau aduse la piață, nu se taxau cu *bâc*¹⁶. *Bâc-ul* ca și

⁹ *Siyâh* este un cuvânt persan care înseamnă în primul rând negru (dar și inospitalier); are însă și sensul de urmă, semn scris; *siyâha* desemnează registrul de socoteli, Steingass, *op. cit.*, p. 715.

¹⁰ *Tamga*, ca taxă comercială, se folosea și în Hanatul Crimeei alături de alte două taxe percepute în stațiunile vamale ale hanatului: *tartnak* sau *tartunak* și *harc harâcât*. H. Inalcık consideră ca *tamga*-ua crimeeană era taxa comercială similară *bâc-ul* din documentele otomane, v. H. Inalcık, *Sources and studies on the Ottoman Black Sea, I: The customs register of Caffa, 1487-1490*, Harvard University, 1995, p. 99.

¹¹ Acest principat a fost unul dintre principaliile moștenitorii ai instituțiilor sultanatului selcukid de Rum, v. P. Wittek, *The rise of Ottoman Empire*, Londra, 1938; M. Berindei, Marielle Kalus-Martin, G. Veinstein 1976, *Actes de Murad III sur la région de Vidin et remarques sur les qanun ottomans*, SF, 35, 1976, p. 21.

¹² V. M. Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi* (Enciclopedia termenilor istoriei otomane) Istanbul, 1958, p. 26.

¹³ El², s.v.

¹⁴ L. Fekete, *Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*, Budapesta, 1955, vol. I, p. 90.

¹⁵ N. Beldiceanu, *Recherche sur la ville ottomane. Étude et actes*, Paris, 1973, p. 304 (se va cita *La ville*).

¹⁶ H. A. R. Gibb și H. Bowen, *Islamic society and the West. A Study of the Impact of*

alte taxe legate de vânzare (de exemplu taxa de cântărire) era perceput, la început, de către *muhtesib*¹⁷. Cei doi autori afirmă de asemenea că *tamga resmi* era o taxă complementară *bâc*-ului, numai pentru bunuri produse în interiorul orașului (în general obiecte meșteșugărești), percepută de asemenea de *muhtesib*.

Pentru clarificarea conținutului acestei importante noțiuni a fiscalității comerciale otomane, cercetătorii au luat mai întâi în considerare situațiile - definite de anumite verbe - în care termenul *bâc* apărea în legislația comercială¹⁸. S-au identificat astfel trei asemenea situații caracteristice mărfuii căreia i se aplică taxa *bâc*: când marfa venea la piață (*gelse*), când era vândută (*satılsa, alınsa*), când părăsea localitatea (*çıksa, gitse*). Concluziile la care au ajuns cercetătorii care au urmat această cale au fost însă divergente. Pentru Bistra Tvetkova, ar fi vorba de trei taxe diferite: o taxă care se plătea la vânzarea/cumpărarea mărfurilor, o taxă de import (care era percepută când mărfurile pătrundea în oraș), o taxă de export (percepută la ieșirea mărfurilor dintr-un oraș sau târg)¹⁹. Maria-Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru distinge două tipuri de taxe: una percepută pentru mărfurile care vin din exterior, la intrarea lor în orașe (deci un fel de taxă de import), și alta pentru mărfurile care provin din oraș, la vânzarea lor la piață²⁰. Pentru Nicoară Beldiceanu, *bâc*-ul era "une taxe perçue sur toute sorte de marchandises achetées et vendues dans les villes et les villages ayant un marché, ainsi que sur les tissus ou les bêtes de boucheries"²¹. De asemenea același autor făcea echivalență între taxele denumite prin termenii *bâc*, *kara bâc*, *bâc-i siyâh* și *bâc-i tamga*. Spre deosebire de

Western Civilization on Moslem Culture in the Near East, Oxford University Press, 1957, p. 7.

¹⁷ *Muhtesib*-ul avea atribuții economice și judiciare (supraveghează corectitudinea tranzacțiilor comerciale, verifică unitățile metrologice, fixă prețurile). Se pare că era ipostaza otomană a dregătorului numit în Imperiul Bizantin *agoranomos*, v. N. Beldiceanu, *La ville*, p. 73-81.

¹⁸ Este vorba în primul rând de turcologii care s-au ocupat de *kanunnâme*-lele centrelor danubiene: Bistra Tvetkova, *Vie économique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles*, REI, 38, 2, 1970, în special paginile 277-283, N. Beldiceanu și Irène Beldiceanu-Steinherr, *Actes du règne de Selim Ier concernant quelques échelles danubiennes, de Valachie, de Bulgarie et de Dobroudja*, SF, 33, 1964, p. 91-115, N. Beldiceanu, *La ville*, în special paginile 292-293, Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Aspecte ale vieții economice din orașele și târgurile Dobrogei sub stăpînire otomană, sec. XV-XVII*, "Studii", 26, 1, 1973, în special paginile 36-37 și 39, M. Berindei, Annie Berthier, Marielle Kalus-Martin, G. Veinstein, *Code de lois de Murad III concernant la province de Smederevo*, SF, 31, 1972, p. 140-163, M. Berindei, Marielle Kalus-Martin, G. Veinstein, *Actes de Murad III sur la région de Vidin*, în special paginile 20-32, M. Berindei și G. Veinstein, *Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Akerman, 1570*, "Cahiers du Monde Russe et Soviéétique", Paris, 22, 2-3, 1981, p. 251-328.

¹⁹ "En règle générale le *bâc* accompagnait obligatoirement toutes opérations commerciales conclues sur le marché urbain local... Le *bâc* était perçu aussi lors de l'importation de marchandises dans la ville, lorsque celles-ci venaient du dehors (c'était alors une sorte de taxe d'importation), ou lors de leur transport sur le marché et au moment de la transaction elle-même, dans le cas où les marchandises étaient d'origine locale", Bistra Tvetkova, *Vie économique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles*, REI, 38, 2, 1970, p. 277. La p. 283, despre: "les taxes à l'exportation (*çikar bâcı, reft içün deyili*)".

²⁰ "Pentru articolele aduse din afară, *bâc*-ul se încasa chiar la intrarea în oraș, ca un fel de taxă de import pe când pentru celelalte mărfuri era perceput chiar în piață, fie cu prilejul aducerii lor în zilele de târg, fie în momentul încheierii tranzacțiilor comerciale", M. M. Alexandrescu - Dersca Bulgaru, *op. cit.*, p. 39.

²¹ N. Beldiceanu, *La ville*, 1973, p. 292.

primele două definiții, aceasta din urmă adiționala, ca un caz particular, taxa denumită *kanara bâci*, taxă percepută la abator cu ocazia tăierii vitelor.

O încercare de a domina diversitatea denumînilor încadrându-le într-o definiție riguroasă unitară a taxei *bâc* se află în cercetarea cuprinzătoare întreprinsă de Mihnea Berindei, Marielle Kalus-Martin și Gilles Veinstein în studiu acestora consacrat codului de legi al lui Murad III pentru câteva centre din *sancak-ul Vidin*²². Pentru ei *bâc-ul* era "une taxe frappant les marchandises introduites dans la ville en vue d'y être vendues, ou sorties de la ville après y avoir été achetées, en général en vue d'une revente"²³. Definiția celor trei autori a avut aspirația de a unifica situațiile neomogene menționate în legătură cu această taxă. Astfel "taxa de importare" și "taxa de exportare" devin momente ale vânzării propriu-zise (la fel, taxa de abator).

Sintetizând, s-au exprimat două poziții principale în legătură cu natura taxei comerciale desemnate prin cuvântul *bâc*: 1) mai multe taxe (taxa de vânzare, taxa de importare, taxa de exportare) cu mai multe denumiri (în general prin compuși ai termenului *bâc*): B. Tvetkova, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru; 2) o singură taxă (taxa de vânzare) cu mai multe denumiri: N. Beldiceanu și Mihnea Berindei, Marielle Kalus-Martin, Gilles Veinstein.

Să revedem pe rând situațiile care se prezintă în izvoarele esențiale pentru examinarea naturii taxelor comerciale - codul cutumiar general al lui Mehmed II și reglementările destinate porturilor Dunării de Jos.

Două precauții liminare se impun. Prima se referă la viciul amintit al surselor juridice otomane care, deși în multe privințe foarte precise, folosesc unii termeni când într-un sens tehnic, restrictiv, când într-unul general. Astfel termenul persan *bâc* apare uneori ca sinonim al cuvântului arab *resm* (dare, taxă) iar alteori în accepția de taxă specială. A doua privește natura acestor izvoare. Dreptul comercial otoman fiind o sinteză între principii și situații particulare de diverse origini, *kanunnâme*-lele se prezintă ca o colecție de norme de o eterogenitate deconcertantă. Totuși sistematizarea nu este imposibilă. Cu o a treia precauție: ca logica să nu fie prea apăsată, silind faptele să intre în marginile unor structuri abstracte, străine gândirii și practicilor oamenilor acelui timp.

În Imperiul Otoman, vânzările erau autorizate numai în locuri desemnate prin lege, pentru a fi sub supravegherea statului: la piață din târguri și orașe (*bâzâr, kapan*), în antrepozitele porturilor. Dispozițiile lui Bayezid II pentru Skoplje, referitoare la pedepsele aplicate celor care se sustrag de la plata *bâc*-ului, arată că pentru ca o tranzacție să fie legală aceasta trebuie să aibă loc la piață (eventual la piață specializată) sau trebuie ca marfa să treacă prin locuri indicate unde era supusă taxării, de exemplu anumite intrări în oraș²⁴. De aceea principalele coduri de legi otomane, începând cu cel al lui Mehmed II, menționează: *köylerde her ne kim satılsa bâc yokdur* (pentru orice lucru care se vinde la sat nu se percepe *bâc*)²⁵. Evaziunea fiscală pe această cale era și ea avută în vedere: *ve dahi şehir halkından bir kimesneden bâzâr yerine varmadın arpa ve buğday gibi nesne alsa bâc alınmak yokdur lâkin men'ediler bâzârdan gayri yerde*

²² V. M. Berindei, Marielle Kalus-Martin, G. Veinstein, *Actes de Murad III sur la région de Vidin*, p. 20-32.

²³ Ibidem, *op. cit.*, p. 28.

²⁴ V. N. Beldiceanu, *La ville*, p. 281-282.

²⁵ A. Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri ve hukuki tahlilleri (Kanun-urile otomane și bazele juridice)*, Istanbul, 1990, vol. I, p. 375.

bey'etmeyeler (când un orășean cumpără cereale ca grâu și orz înainte ca acestea să ajungă la piață, nu se percepă *bâc*, dar aceste vânzări în afara pieței trebuie să fie împiedicate)²⁶. Dar *bâc-ul* se aplică și în cazul unor tranzacții încheiate în localități pe care documentele le califică drept sate (*kariye*) cum erau Kladovo, Orșova, Tulcea, Isaccea sau Măcin, ceea ce formal contrazice stipulația din codul lui Mehmed II. Vânzarea oilor putea să se facă la piață dar și la saiale, câșle, pe *çifilik-uri*²⁷. Aceste contradicții sunt doar aparente. Esențială era existența unei piețe instituite de către stat.

Spre centrele urbane se îndreptau aşadar mărfurile din provincii sau din afara imperiului. Operația de vânzare era precedată în mod firesc de una de importare (în centrul respectiv). În reglementările comerciale pentru târguri sau porturi se întâlnesc frecvent formula compusă din verbele *gelse satılsa* (dacă vine și dacă se vinde).

Nu toate tranzacțiile urbane erau taxate prin *bâc*. Codul lui Mehmed II exclude vânzările de bunuri imobiliare: case, grădini, mori etc. (ve *mülk satılsa bâc yoktur. Ya'ni bag ve degirmen ve ev gibi*)²⁸.

Cu ocazia tranzacției comerciale fiscul percepea o serie de taxe adiționale: de exemplu taxa de etalaj la piață (*resm-i segi*), taxa *ihtisab*, taxa de cântărire (*resm-i kantar*), s. a.

Condițiile de percepere și cuantumul taxei *bâc* suferă influență tradițiilor locale. Codul lui Mehmed II prevedea în legătură cu piața închisă (*kaban*): toți cei care aduc ceva la piață vor plăti *bâc-ul* conform cutumei și reglementărilor (ve *dahi her ne kim bâzâra nesne getürse kanunnamem mucebince adet üzere bâcın vere*)²⁹.

Uneori apare precizarea că *bâc-ul* se percepea atât de la vânzător cât și de la cumpărător (*satandan ve alandan*).

Pentru o marfă care a ajuns la piață se plătea *bâc* numai dacă avea loc tranzacția comercială. Textul cronicii lui Aşikpaşa Zade redă astfel natura primordială a taxei: "orice persoană care aduce la piață ceva și vinde va da 2 aspri; dacă însă nu vinde acel lucru nu va da nimic"³⁰. În reglementarea comercială pentru portul Rusciuc, de exemplu, de la mijlocul secolului al XVI-lea, se prevedea același lucru: "dacă vin fructe uscate [aduse] cu calul din afară în oraș, se iau 2 accele de povară. Dacă vin cu căruța nuci și fructe uscate se iau câte 4 accele de căruță ca *bâc*. Dacă nu se vând nu se ia *bâc*". Aici

²⁶ Y. Koç 1993, p. 112, *Un recueil de lois ottomanes - le manuscrit de Munich* (lucrare în manuscris: textul turco-osman în transliterație latină și traducerea în limba franceză).

²⁷ TT 483, f. 20. Saia și căslă sunt cuvinte intrate în limba română din limba turcă: primul desemnează staulul de oi sau de capre, al doilea, locul de iernat pentru vite, v. L. Șaineanu, *Dicționar universal al limbii române*, București, 1929, p. 109 și 559. *Çifilik*-ul era un lot de pământ cu suprafață egală, în teorie, cu cea care putea fi lucrată de o pereche de boi (*çift* = pereche). În general întinderea sa varia între 60 și 150 de *dönüm* (iar un *dönüm* era de aproximativ 1000 m²; deci un *çifilik* avea cam 6-15 ha), v. H. Inalcık, *The Problem of the Relationship...*, p. 238.

²⁸ A. Akgündüz, *op. cit.*, vol. I, p. 375.

²⁹ R. Anhegger și H. Inalcık, *Kânunnâme-i sultâni ber muceb-i örf-i 'osmani* (Regulamente imperiale conforme cu cutumele otomane), Ankara, 1956, p. 59 (text turco-osman). Traducerea în limba franceză, N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, Paris, vol. I. 1960, p. 131.

³⁰ Text în Ergin Nurî, *Mecelle-i Umur-u Belediye* (Codul municipal general), Istanbul 1922, vol. I, p. 365, apud M. Berindei, Marielle Kalus-Martin, G. Veinstein, *Actes de Murad III sur la région de Vidin*, p. 22.

însă precizarea este împinsă mai departe: pentru mărfurile nevândute în oraș și luate înapoi de asemenea nu se lăua bâc³¹. Pentru că bâc-ul se plătea în cazul efectuării vânzării, unele documente îl desemnează ca *bâc-i bázár* (*bâc*-ul de piață).

Tranzitarea mărfurilor printr-o localitate nu se taxa prin *bâc*. Astfel, în reglementarea pentru târgul Babadag acest lucru se formula fără echivoc: "dacă vin în oraș cu căruța piei argăsite și se vând, se ia câte o accea de pielea de bivol de apă și o jumătate de accea de pielea de bivol de uscat. Însă dacă vin din afară în oraș dar nu se vând, ci numai trec și pleacă mai de parte, nu se ia nimic"³². La fel dacă tranzitul pe uscat era urmat de o exportare pe apă: la Karaharman, pentru mărfuri sosite aici cu căruța și vândute se ia *bâc*; nu și dacă acestea, fără a face obiectul unei vânzări, se încarcă pe corabie³³. Aceeași dispoziție se întâlnește în reglementarea pentru Semendria³⁴. Dar reglementarea pentru târgul Brăilei arată o situație opusă: mărfurile sosite pe uscat, care nu se vând pe loc ci se încarcă în corabie, nu numai că nu plătesc vamă (ca în orice export pe apă) dar plătesc o taxă *bâc*. Brăila este însă un caz atipic și pentru perceperea vamii³⁵.

Când se revindea mărfurile în aceeași localitate vânzătorul din prima tranzacție nu mai plătea *bâc*. Acest lucru este stipulat de codul lui Mehmed II: "dacă pentru un lucru care s-a vândut s-a plătit *bâc*, apoi din nou, în acel oraș, cumpărătorul vinde altciva, nu mai dă [încă odată] *bâc*"³⁶. În cazul reexportării mărfurilor, reglementarea fiscală a portului Silistra prevedea: dacă se dă *bâc*-ul la schelă apoi reîncărcând marfa se pleacă, nu se mai ia încă odată *bâc*-ul³⁷.

Nu se percepă *bâc* pentru animalele (cai, boi) care transportau marfa (Nicopole)³⁸.

Din exemplele de până acum se vede că momentul central de care se legă perceperea taxei *bâc* era vânzarea. Legea invocă adesea actul vânzării (*satılsa*, *satsa*). Tranzitul sau întoarcerea la locul de proveniență a mărfuii nevândute nu se taxau prin *bâc*.

Sunt însă și cazuri când *bâc*-ul apare ca o taxă mai apropiată de taxa de circulație decât de cea pe tranzacția propriu-zisă. De exemplu, în reglementarea fiscală pentru portul Rusciuc se stipulează: "dacă se încarcă în căruță miere, seu și ulei de luminat, piei argăsite, și piei de capră neargăsite și se pleacă afară se iau câte 8 accele de căruță ca *bâc*"³⁹. Este adevarat - se poate interpreta că încărcătura de care vorbește

³¹ Akgündüz, *op. cit.*, vol. VIII, 1994, p. 497: *Ve şehre häridden yük ile kuru meyva gelse, yük başına ikişer akçe alınur. Ve araba ile koz ve kuru yemiş gelse, her arabadan dörder akçe bâc alınur; amma satılmışsa bâc alınmaz; satılmayub şehrden çıkış gerü gitse nesne alınmaz.* Exemplificările nu epuizează cazurile menționate în *kanunnâme*-lele porturilor Dunării de Jos.

³² TT 483, f. 26.

³³ TT 483, f. 27.

³⁴ M. Berindei, Annie Berthier, G. Veinstein, *op. cit.*, p. 148.

³⁵ TT 483, f. 22. În privința "anomaliei" perceprii *bâc*-ului la Brăila: ar putea fi vorba de o simplă taxă de încărcare pe corabie. Cât privește vama, este de suspectat amprenta regimului vamal al Brăilei anterior cuceririi otomane.

³⁶ *Ve dahi bir nesne ki bâc veriliüb satılsa ba'de gene ol şehirde müsteri bir kimesneye satsa bâc alınmaz*, Y. Koç, *op. cit.*, p. 38. Făceau excepție tranzacțiile cu robii și animale.

³⁷ TT 483, f. 29.

³⁸ Akgündüz, *op. cit.*, vol. VIII, p. 491.

³⁹ Idem, *loc. cit.*, p. 497.

documentul era rezultatul unei cumpărări. Diversitatea mărfurilor face puțin probabilă poteza unui transport făcut de producător. Uneori însă, documentele tolăresc o denuminație specială pentru situația în care marfa părăsește orașul: *çikar bâci* (bâc de ieșire). Astfel în reglementarea pentru Silistra se spune: "pe orice produs strâns în oraș, încărcat în căruț și luat afară se iau câte 8 accele ca *çikar bâci*". Sau în reglementarea pentru Giurgiu: "dacă de la Rusciuc trece spre Țara Românească un butoi cu vin, eminul ia 14 accele ca *bâc* și "necredinciosul valah" tot 14. Din aceste 14 accele, 10 sunt *resm-i geçid* și 4 sunt *çikar bâci*"⁴⁰. Atât Bistra Țvetkova cât și M. Berindei, Marielle Kalus-Martin și G. Veinstein fac observația că această taxă (*çikar bâci*) se menționează rar în documente, explicația dată fiind că orașul, este în primul rand un centru de consum și de schimb și mai puțin unul de export⁴¹.

Alteori documentele menționează o denumire aparte și pentru taxa pe marfa care intră în oraș, adusă cu căruț: *bâc-ul* de căruț (*araba bâci*). La Hârșova se menționează o asemenea taxă care se percepă în favoarea *mîrlivâ-lei*⁴². O situație particulară în care se menționează această taxă este aceea de taxă globală care se percepă atunci când o marfă era în cantitate prea mică pentru a fi taxată la unitate⁴³. Dacă marfa era transportată pe spatele cailor sau cămilelor (*at ve deve yükü*) se indicau taxe distințe: pentru povară (*yük*), şă samar, dăsagă, etc.

Taxa de căruț, numită uneori simplu *bâc*, alteori *araba bâci* este specificată aproape întotdeauna în reglementările fiscal-comerciale ale porturilor dunărene. Valorile ei diferă în funcție de marfa transportată și de mărimea vehiculului.

În reglementarea comercială pentru Rusciuc există o prevedere: "dacă un necredincios vine din afară în oraș ca să cumpere vin nou și apoi pleacă afară cu căruța, se iau câte 8 accele de căruț"⁴⁴. Din acest enunț se naște întrebarea dacă intrarea în oraș a viitorului cumpărător, cu căruța goală, a fost supusă vreunei taxări sau nu. Regulamentul Brăilei menționează o asemenea taxă de circulație care se percepă pentru căruțele goale: "pentru trecerea unei căruțe goale se iau 4 accele ca taxă"⁴⁵.

Așadar: în reglementările fiscal-comerciale apare, pe lângă taxa indubabil de vânzare/cumpărare numită (în majoritatea cazurilor) *bâc* și o taxă, numită uneori *bâc* alteori *araba bâci* alteori *çikar bâci* (și alteori fără o denumire specială), care se leagă de mișcarea mărfii. În unele cazuri se arată că ea conțopește două momente: venirea (în oraș) și vânzarea mărfii; vânzarea/cumpărarea și plecarea mărfii (din oraș). Uneori această fuziune este explicită, în documente, alteori se poate doar presupune.

Un enunț din reglementarea pentru Giurgiu arată că pentru animalele aduse din Țara Românească la Giurgiu și vândute, părții valahe îi revine o taxă alcătuită din *bâc-i bâzâr* și *kir bâci*⁴⁶. Rezultă că partea de *bâc* care revine domnului român este o taxă

⁴⁰ TT 483, f. 29.

⁴¹ M. Berindei, Marielle Kalus-Martin G. Veinstein, *Actes de Murad III sur la région de Vidin*, p. 29-30.

⁴² TT 483, f. 27. *Mîrlivâ* sau *sancakbegy*, conducătorul diviziunii teritorial-administrative otomane numite *livâ* sau *sancak*.

⁴³ De exemplu, în reglementarea pentru Babadag: "dacă vine brânză în burduf, se ia o accea de burduf. Dar dacă sunt puține burdufuri în căruța care vine, atunci se ia *araba bâci*" TT 483, (Akgündüz, *loc. cit.*, p. 739).

⁴⁴ Akgündüz, *op. cit.*, vol. VIII, p. 497.

⁴⁵ TT 483, f. 24.

⁴⁶ "Dacă din Țara Românească vin și se vând la piață cai (de tracțiune) se iau 12 accele

compusă din taxa de vânzare (*bâc-i bâzâr*) și o taxă care ar putea fi, eventual, de circulație⁴⁷.

Există însă și situații în care momentul vânzării nu apare și chiar este exclus să fie postulat. În reglementarea pentru Rusciuc se poate citi: "dacă un necredincios vine din afară în oraș ca să cumpere vin nou și [apoi] pleacă afară cu căruja, se iau câte 8 accele de cărujă. Când își duce afară propriile butoaie cu vin nou, dă 4 accele ca *bâc*". Sau (tot în această reglementare): "dacă un orășean aduce din afară miere, o rafinează (*sâfi edüb*), urcând-o (apoi) în cărujă, pleacă afară, se iau câte 8 accele de cărujă ca *bâc*"⁴⁸. Reglementarea comercială a târgului Brăilei prezintă situația când, fiind adusă la piață marfă și vânzându-se numai o parte (pentru care se percep *bâc*-ul cuvenit), dacă restul se transportă în altă parte pentru a fi vândut, și în acest al doilea caz se percep *bâc*⁴⁹. În regulamentul porturilor Tulcea, Isaccea și Măcin se stipulează că atunci când un negustor, după ce și-a transportat vinul cu corabie într-un port, unde debarcă, dacă voia să-l ducă el însuși mai departe pe uscat, plătea o taxă numită *çikar-bâcî*⁵⁰. În toate aceste cazuri nu poate fi vorba de o vânzare prealabilă din care să rezulte încărcătura cărujei.

Apelul la soluția taxei compuse, asemenea taxelor comerciale romano-bizantine se însășiază în mod firesc. O aluzie la similitudinea între *bâc* și *kommerkion*, dar fără a-i dezvolta conținutul, se găsește în studiu semnat de Mihnea Berindei, Marielle Kalus-Martin și Gilles Veinstein⁵¹.

În această perspectivă neexplorată suficient trebuie amintită întâi observația generală, valabilă pentru sistemul fiscal comercial romano-bizantin⁵², că taxele vamale, cele pe vânzarea propriu-zisă și unele taxe de circulație au interferat. Din contaminări care nu se pot controla îndeajuns au rezultat hibrizi purtând uneori nume noi: de exemplu, *octava*, *dékátē*, *kommerkion*, împreună cu o constelație de compuși. Mentalitatea modernă trebuie să distingă riguroș categoriile de taxe comerciale: taxe pe tranzacția propriu-zisă, taxe de circulație, taxe de import/export. În trecut însă, modul de concepere a operațiilor comerciale nu era atât de disjunctiv. În Imperiul Bizantin, de exemplu, transportul mărfurilor nu era conceput făcându-se abstracție de tranzacția care-l precedea sau succeda. Taxa de vânzare avea un dublu caracter: de taxă pe locul unde era expusă marfa și de taxă pentru licența de vânzare. *Octava* de exemplu era un impozit compus din taxa vamală și licența de vânzare adică era o taxă care dădea dreptul de vânzare pentru un obiect importat (fie din exterior fie din altă circumscripție vamală). Din această cauză a derivat imprecizia conținutului său, dominat când de caracterul de

ca *bâc*. Necredinciosul valah ia 4 accele ca *bâc-i bâzâr* și 4 drept *kir bâcî*", Akgündüz, *op. cit.*, vol. VIII, p. 500.

⁴⁷ *Kir bâcî* nu și-a găsit o explicație satisfăcătoare până acum. Ar putea fi vorba de *kara bâcî*? Deci, prin analogie cu *kara gümrük*, adică vama de uscat, o taxă de circulație?

⁴⁸ Akgündüz, *op. cit.*, vol. VIII, p. 497.

⁴⁹ "Dacă nu vând decât o parte și restul îl exportă, nu vor plăti decât taxa pe brânza și pe pâsla vândute la piață, după modul descris mai sus și vor mai plăti 9 accele de car pentru ceea ce duc afară [de Brăila]", TT 483, f. 22.

⁵⁰ TT 483, f. 24.

⁵¹ V. M. Berindei, Marielle Kalus-Martin, G. Veinstein *Actes de Murad III sur la région de Vidin* p. 28, nota 85: "Cette conclusion est à rapprocher de celle à laquelle aboutit Antoniadis-Bibicou à propos d'une taxe par ailleurs différente, le *kommerkion* byzantin".

⁵² Hélène Antoniadis-Bibicou, *Recherches sur la douanes à Byzance*, Paris, 1963, p. 31.

taxă vamală când de cel de autorizație de vânzare⁵³.

Bâc-ul și *gümruk-ul*, ca principale taxe comerciale otomane erau, ca și omoloagele lor romano-bizantine, instituții urbane. Perceperea lor se făcea în centre de habitat dens, care controlau căile de comunicație, unde era autorizată practicarea comerșului. *Bâc-ul*, ca taxă de vânzare, are puncte comune atât cu *venalicium* (= taxa pe operația comercială propriu-zisă în Imperiul Roman) cât și cu *pratikion* (care era echivalentul bizantin al lui *venalicium*, aplicându-se oricărei tranzacții comerciale independent de originea mărfurii)⁵⁴. Dar, în ipostaza în care sensul de taxă de circulație predomină, se apropie și de taxa *kommerkion*.

Ca și *octava*, *kommerkion* este un impozit compus (din taxă vamală și taxă de vânzare)⁵⁵. Dar, în primele mențiuni documentare, *kommerkion* apare cu triplu aspect: taxa târgului (*kommérkios fóros, télos, tellonion*); taxă pe circulația mărfurilor; taxă pe vânzare⁵⁶. Există însă și exemple neutre care nu permit încadrarea cu o siguranță minimă a *kommerkion*-ului nici în categoria de taxă vamală nici în cea de taxă pe vânzare. *Kommerkion* (ca și *dekatai kat emporian*) se vîrsa pentru comerș, pentru a avea dreptul de a-l exercita și pentru că l-a exercitat în momentul perceperei⁵⁷.

În Imperiul Bizantin, perceperea unică a taxei vamale și a taxei de vânzare (comerșul fiind concentrat în centrele urbane interioare sau de frontieră) a creat condiții favorizante pentru unificarea celor două impozite (de asemenea pentru contaminarea cu taxele de circulație). Această unificare a făcut, de exemplu, ca taxa vamală *octava* să dobândească și un aspect de taxă pe licență de vânzare ceea ce nu împiedica să funcționeze paralel o taxă de vânzare *venalicium*. Taxa *kommerkion* avea un aspect de taxă de vânzare, dar nu era taxa de vânzare propriu-zisă ci cea care conferea contribuabilului autorizația de a vinde obiectul impus sau, care era cerută ca urmare a efectuării tranzacției comerciale⁵⁸.

În sursele bizantine, exemplele de percepere a taxei vamale simple, neurmăte de taxe de vânzare se întâlnesc foarte rar. La otomani dimpotrivă perceperea taxei vamale se făcea indiferent dacă marfa se vindea sau nu în acel loc.

Kommerkion, ca taxă vamală, era cerut și de la supușii imperiului pentru circulația mărfurilor de la o regiune la alta. *Gümruk-ul* otoman se plătea de asemenea în raport cu "granița vamală" (între circumscriptii vamale sau între state)⁵⁹.

Pentru *kommerkion* exista un *quantum la vânzarea en gros* și altul la vânzarea *en détail*⁶⁰. La otomani acest lucru se observă în cazul *bâc-ului*.

⁵³ Eadem, *op. cit.*, p. 66-67.

⁵⁴ Eadem, *op. cit.*, p. 118.

⁵⁵ Eadem, *op. cit.*, p. 114.

⁵⁶ Ca taxă de vânzare: Andronic II Paleologul scutește pe locitorii Monemvaziei de *kommerkion*-ul pentru negoțul pe care-l făceau în propriul oraș, Hélène Antoniadis-Bibicou, *op. cit.*, p. 111 (v. mai jos, același lucru pentru scutiri în privința *bâc-ului*).

⁵⁷ Eadem, *op. cit.*, p. 119

⁵⁸ Paralel cu taxa *kommerkion* astfel concepută exista taxa *pratikion*, care se percepea pe tranzacțiile comerciale propriu-zise. Alexis III Anghelos reînnoiește în 1198 privilegiile acordate venețienilor și scutește de *kommerkion* și de *pratikion* pe oricine cumpără sau vindea venețienilor, v. Hélène Antoniadis-Bibicou, *op. cit.*, p. 116.

⁵⁹ Pentru districtele vamale în Imperiul Otoman v. H. Inalcık, *The customs register of Caffa*, p. 91-98.

⁶⁰ Hélène Antoniadis-Bibicou *op. cit.*, p. 112.

Kommerkion se plătea, ca și *siliquaticum* în Occident, jumătate de către cumpărător, jumătate de către vânzător. Și *bâc-ul*, în unele locuri (în legătură probabil și cu anumite etape cronologice) se plătea jumătate de către vânzător și jumătate de către cumpărător. *Bâc-ul*, ca taxă compusă (taxă de circulație și taxă de vânzare) se plătea în raport cu centrul comercial considerat⁶¹.

Comerțul străin avea loc, la bizantini, în *apoteke* (antrepose; în turcește a dat *kapan*) fixate în anumite locuri din orașe sau porturi. Paralel se desfășura comerțul din orașe și târguri. Cu aceste ocazii se percepeau *octava* sau *kommerkion*, dacă mărfurile provineau dintr-o altă circumscriptie, sau numai *pratikion* dacă era vorba de produse locale⁶².

În privința perceperei și administrației *kommerkion*-ului, se cunosc mai multe practici: în afara de prezentarea sau perceperea directă, atribuirea de imunități și devoluția produsului. Imunitățile puteau fi complete (*exkuseia, eleuteria*), scutiri parțiale, tarife de favoare. Abandonarea unei părți sau a totalității venitului *kommerkion*-ului putea fi în profitul unei persoane morale - o biserică, mănăstire, fundație pioasă - sau unor beneficiari din afara statului - de ex. unor puteri străine care dispuneau de contoare pe teritoriul imperiului. Aceste privilegii erau acordate fie în scopul recompensării unui serviciu (mai ales către particulari) fie contra angajamentelor politice din partea puterilor străine beneficiare⁶³. Existau și imunități acordate unor instituții sau grupe de persoane. De exemplu: mărfurile destinate armatei și curții, cele rezervate fiscului (*fiscus ab omnium vectigalium praestationibus immunis est*), obiectele rezervate uzului personal al particularilor (*ad usum proprium*), cei care efectuau transporturile pentru aprovizionarea capitalei (pentru *navigularii, naukleroī, publicas species transportantibus*), veterani, militarii, locuitorii unor orașe care beneficiau de tarife de favoare. Negustorii străini puteau beneficia fie de scutirea totală de *kommerkion* fie de tarif de favoare⁶⁴.

Privilegiile comerciale acordate de otomani nu prevedeau în nici un caz scutirea totală de *gümruk*. Dar se pot recunoaște unele categorii ale imunităților interne caracteristice *kommerkion*-ului în scutirile de *bâc* prevăzute în reglementările fiscale otomane. Astfel în *kanunnâme* - lele porturilor dunărene se prevăd scutiri de *bâc* în următoarele situații:

1) pentru achiziționarea de materiale (lemn de foc, de construcție, obiecte din lemn) și hrană pentru consumul propriu era scutită, în general, de plata *bâc*-ului. La Chilia, dacă cineva aducea pentru folosință proprie lemn de foc și lemn de construcție (*evin yapmağı içün ağaç*)⁶⁵. La Silistra, când orășenii fac cumpărături pentru nevoile proprii. La fel la Brăila, pentru pastrama pe care orășenii o aduc pentru propriul

⁶¹ Problema existenței sau nu a circumscriptiilor de *bâc* nu are încă suficiente elemente pentru a fi (re)adusă în discuție.

⁶² *Pratikia* sau *teloneum* din sursele occidentale. În a doua formă taxa este semnalată de I. Nistor și în Moldova: într-un document din 13 decembrie 1560 prin care domnul Moldovei Alexandru Lăpușneanu scuteste pe un negustor de vite venețian, astă de *teloneum* cît și de tricesimă, v. I. Nistor, *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16 Jahrhunderts*, Cernăuți, 1912.1912, 246. Același autor echivalează vama mică din documentele moldovenești cu acest *teloneum*. La rândul său Nicoară Beldiceanu a atras atenția asupra similitudinilor între *bâc*-ul otoman și vama mică.

⁶³ V. Hélène Antoniadis-Bibicou, *op. cit.*, p. 147-148.

⁶⁴ Eadem, *op. cit.*, p. 42-49.

⁶⁵ TT 483, f. 20.

consum⁶⁶. Sau la Rusciuc când se aduc la piață, în dăsagă, năut, linte și altele asemenea. La Vidin dacă cineva aduce faină în oraș, pentru alimentație⁶⁷.

2) pentru mărfurile aduse în cantități mici⁶⁸.

3) pentru localnici, în calitate de cumpărători. La Chilia, la cumpărarea unor mărfuri care se vând la *kantar* ca miere, seu, brânză, dacă cumpărătorul este din oraș (*sehirlü*)⁶⁹.

4) pentru producătorii care își vindeau ei însuși marfa. La Măcin, dacă sătenii (*ehl-i kariye*) își transportă ei însuși vinul afară pentru a-l vinde⁷⁰. La Rusciuc, de la brânza proaspătă vândută la piață de către cei ce mulg vitele. Tot la Rusciuc, dacă argăsitorii (*debag*) pleacă din oraș afară fie cu piei crude fie cu piei tăbăcite. Tot aici, necredincioșii localnici care au dat dijma din viile lor, dacă vând în oraș vinul nou⁷¹.

5) pentru vânzările în contul aprovisionării de stat. La Rahova, Nicopole și Vidin, de la căruțele cu sare trimise de la schelă de către emini ca *ırsâliyye* nu se lăua *bâc*. La Karaharman corăbierii (*gemici*) care mergeau ei însuși să strângă cereale pe care le expediau apoi cu corabia, probabil la Istanbul, nu plăteau *bâc*⁷².

6) pentru "fidelitatea" față de o anumită piață. De la negustorul (*bâzirgân*) care se întoarce la piață se iau câte 2 accele ca *bâc* la povara de cal adusă, dacă aduce prima oară; apoi timp de 3 luni nu se mai ia nimic⁷³.

Militarii nu beneficiau de imunitate de *bâc*. Dimpotrivă, în reglementarea pentru Chilia se arată că atât beșlii cât și soldații garnizoanei trebuie să plătească taxele de *bâc* la vânzarea și cumpărarea oilor. Dar această precizare se face în registrul din anul 1570 lăsându-se a se înțelege că înainte nu figura în legislația locală⁷⁴.

Există și situații în care legiuitorul prevede tarife de favoare ale taxei *bâc* (avantajând o anumită categorie de mărfuri sau de negustori). De exemplu, pentru pâsla de Brașov: la Karaharman, pâsla din Țara Românească se taxa cu câte 2 accele iar cea de Brașov cu câte o accea⁷⁵. Pentru un anumit partener extern: căruțașii care sărău peștele în portul Brăila în vederea exportării lui, dacă erau din Țara Românească plăteau o taxă mai mică (9 accele) decât cei din Transilvania (din Brașov) care plăteau 20 de accele⁷⁶. Localnicii: la Brăila negustorii din oraș (*sehirlü*) care făceau comerț cu brânză și cu pâslă plăteau o taxă de vânzare mai mică cu 2 accele decât negustorii itineranți (*mîsafir*) care comercializau aceleași produse⁷⁷. La Babadag, orașenii care aduceau fructe proaspete din afara localității, ca să le vândă, plăteau o accea la 2 căruțe față de o accea de căruță că plăteau negustorii din afara orașului. Pentru negustorii musulmani: musulmanii plăteau doar 8 accele de sac pentru inul pe care-l aduceau la piață în vreme ce supușii

⁶⁶ TT 483, f. 22 și 29.

⁶⁷ Akgündüz, *op. cit.*, vol. VIII, p. 497 (Rusciuc), p. 562 (Vidin).

⁶⁸ Această categorie este subsumabilă celei de mai sus, dar în documente apare formulată distinct.

⁶⁹ TT 483, f. 20.

⁷⁰ TT 483, f. 25.

⁷¹ Akgündüz, *op. cit.*, vol. VIII, p. 497.

⁷² TT 483, f. 27.

⁷³ Akgündüz, *op. cit.*, vol. VIII, p. 497 (Rusciuc).

⁷⁴ TT 483, f. 20.

⁷⁵ TT, 483, f. 27.

⁷⁶ TT 483, f. 24.

⁷⁷ TT 483, f. 22.

ne-musulmani și străinii plăteau 10 accele⁷⁸. La Hârșova, negustorii musulmani plăteau pentru 1000 de bucăți de sindrilă 2 accele iar *zimmi-ii*⁷⁹ 3 accele. Gelepii: la Turnu aceștia plăteau pentru boi și cai 1 accea la 2 capete față de 4 accele de cap cât cra taxa obișnuită. Pentru locul de producție: pentru vânzarea micilor se lăua o accea la 4 mici, dacă vânzarea avea loc la staul, și o accea la 2 mici dacă avea loc la oraș (Rusciuc). Pentru aprovizionarea internă: la Vidin dacă se vindeau în oraș sturioni prinși în imprejurimi se percepeau 4 accele de căruță; dacă erau exportați spre alt centru se lăua 8 accele de căruță⁸⁰.

Așadar, în privința imunităților și tarifelor de favoare, taxa *bâc* evocă de asemenea *kommerkion*-ul bizantin. Cum se știe însă, corespondentul otoman al *kommerkion*-ului este *gümruk*-ul⁸¹. Specific modului de percepere a *gümruk*-ului este tariful triplu după cum negustorul este musulman, supus otoman nemusulman (*zimmi*), sau necredincios străin (*harbi*). Această tripartiție a contribuabilitelor nu se întâlnește în cazul taxelor comercial-vamale bizantine. Dar se întâlnește în sfera fiscală islamică.

Potrivit Legii islamică taxarea comercială era admisă doar cu artificiul de a fi interpretată ca parte a *zakat*-ului, impozit pe avere cu semnificația de donație pioasă (pomană). Potrivit mentalității religioase posedarea bogățiilor temporale era considerată un obstacol fundamental pentru fericirea veșnică a musulmanului. De aceea caritatea a fost prezentată de Mohammad ca o virtutea cardinală⁸². Sub primii Califi *zakat*-ul se transformă din obligație morală în instituție fiscală. După școala *sâfi'ită* cei care plăteau acest impozit pe avere erau doar musulmanii iar între bunurile socotite ca avere intră și mărfurile (dacă fuseseră capitalizate pe durata de minimum un an). *Zakat*-ul pe produsele agricole devine ulterior dijmă ('ös'r). Pentru comerț, el a avut inițial rata de 2,5%. *Zakat*-ul comercial s-a extins apoi și asupra altor categorii de contribuabili decât musulmanii. Potrivit viziunii orientale și islamică a raporturilor de putere în termenii centrului și periferiei, viziune care la otomani a îmbrăcat forma împărțirii lumii în sferele (concentrice) ale Casei Islamului (*Dâr-al-Islâm*) și Casei Războiului (*Dâr-al-Hârb*) și Casei Păcii (*Dâr-al-Ahd*), *zakat*-ul comercial dobândește rate diferite după apartenență

⁷⁸ TT 483, f. 25.

⁷⁹ TT 483, f. 27. *Zimmi-ii* erau supușii otomani nemusulmani.

⁸⁰ Akgündüz, *op. cit.*, vol. VIII, p. 562.

⁸¹ *Kommerkion*, ca denumire, provine din lat. *commercium*, v. Hélène Antoniadis-Bibicou *op. cit.*, p. 296. *Commercium*, în sistemul fiscal roman, avea sensul juridic de drept de a vinde și a cumpăra. De asemenea, ca și termenul bizantin *kommerkion*, sensul de negoț, marfă, locul unde se face comerț. Cu sensul de taxă *pro mercibus seu pro commercio* cuvântul s-a răspândit pe cale bizantină (prin administrația directă sau prin tratatele sau privilegiile comerciale ale Bizanțului): *commerclum*, *comerchio*, *comergium*, în tratatele cu Genova, *comertio* în tratatele imperiului de Trapezunt cu Florența, *cumerc*, *comerc* în documentele privind Cipru, *kumérkion*, într-un *horismos* al despotului Epirului Mihail II Ducas pentru raguzani sau în privilegiul comercial din 1422 acordat de ducele Atenei negustorilor florentini. În tratatul încheiat între genovezii din Galata și Mehmed II în 1453, redactat în grecește, sultanul le acordă libera circulație pe uscat și pe mare (*dià xeras kai thalasses*) dar nu scutirea de *kommerkion*, *Eudem*, *op. cit.*, p. 105. În țările române se întâlnea forma "cumerc", Tocilescu, Gr. G. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul, 1346-1603*, București, 1931. p. 5-6, *passim*.

⁸² Semnificativ este că noțiunile de virtute, justiție și milostenie erau exprimate prin același cuvânt.

negustorului la una din cele trei diviziuni⁸³.

Rata *zakat*-ului era de 1/40 (adică 2,5%) pentru musulmani, 1/10 (adică 10%) pentru străini (*harbî*) și 1/20 (adică 5%) pentru supușii otomani nemusulmani (*zimmi*)⁸⁴.

Otomanii au practicat, în privința *gümruk*-ului rata de 2% și 5%, în sec. al XV-lea, iar în secolul al XVI-lea este frecvență rata de 2%, 3% și 5%⁸⁵.

Cuantumul vamal otoman varia în funcție de natura mărfii, statutul legal al importatorului și exportatorului și zona vamală. Până în sec. al XVII-lea ratele vamale nu se specificau în capitolajii sau în salv-conducte. Era uzuală formula: ‘*âdet ve qanun üzere metâ’ ve esbâblarınıň gümruklerin ve bâcların edâ eyledüklerinden soñra.*

(după plata vămii și a taxelor de bac, pentru mărfurile și lucrurile lor, conform legii și obiceiului, pe care trebuie să le plătească pe drumuri, poteci, menziluri, popasuri, pe mare, în porturi..). Cuantumul vamal era determinat *ad valorem*, iar valoarea mărfii estimată de agentul guvernamental sau de arendașul vămii. Se pare că evaluarea mărfurilor importate se făcea pe baza prețului local (al stațiunii vamale). Dar o asemenea practică dădea libertate Porții să schimbe tariful de câte ori voia. Mai tîrziu europenii vor impune un tarif vamal⁸⁶.

În concluzie: ca vocabulă, *gümruk*-ul otoman, este forma coruptă a cuvântului care desemnează vama bizantină, *kommerkion*. Ca instituție, are afinități atât cu impozitul romano-bizantin *portorium* cât și cu cel musulman *zakat*, mai mult decât cu taxa vamală bizantină *kommerkion*. Taxa vamală bizantină este un impozit compus în strânsă legătură cu momentul vânzării. Vama otomană (*gümruk*) se percepea independent și indiferent de vânzare. Taxa vamală bizantină era o obligație cu caracter universal dar comportând imunități și tarife de favoare. În cazul *gümruk*-ului, există tarife de favoare (pentru statele beneficiare de capitolajii comerciale) dar nu scutire totală⁸⁷. Această taxă se percepea diferențiat conform concepției islamicice asupra raporturilor politice "cu celălalt".

Bâc-ul, în schimb, amintește bine prin condițiile sale de aplicare taxa bizantină *kommerkion*. Ca și aceasta din urmă, este o taxă compusă din taxa de circulație și taxă de vânzare. Astfel concepând taxa *bâc*, contradicțiile din definițiile care i s-au aplicat sunt depășite⁸⁸.

⁸³ EI², s.v.

⁸⁴ H. Inalcik, *The customs register of Caffa*, p. 94-95.

⁸⁵ Pentru centrele vamale de la Dunărea de Jos, în secolul al XVI-lea este specific tariful de 3%, 4% și 5%. Această uniformitate este un posibil argument în favoarea unei organizări vamale aparte a acestei zone, într-un district vamal, ceea ce n-ar fi de altfel o inovație în raport cu epoca romano-bizantină (v. pentru *Ripa Thraciae* și raportul ei cu *Publicum Portorii Illyrici* în De Laët, *Portorium. Étude sur l'organisation douanière chez les romains surtout à l'époque du Haut-Empire*, Brugge, 1949, p. 200).

⁸⁶ H. Inalcik în vol. *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*, (editori H. Inalcik și D. Quataert) Cambridge University Press, 1994. p. 199.

⁸⁷ Intern însă, existau excepții pentru aprovisionarea de stat (*ırsâliyye*), v. H. Inalcik, *The customs register of Caffa*, p. 96.

⁸⁸ Evidențierea similitudinii între cele două impozite comerciale otomane, *bâc* și *gümruk* și taxele bizantine nu trebuie interpretată în mod reducționist. În creuzetul în care a rezultat sistemului fiscal otoman s-au topit evident mult mai multe elemente. Este posibil însă ca factorul bizantin să aibă o pondere mai însemnată el acționând atât înainte de cucerirea otomană a imperiului (prin osmoze nenumărate) cât și după aceasta. Nu trebuie uitat că Islamul însuși a fost

2. Dunărea - frontieră vamală.

Înainte de stăpânirea otomană, Dunărea a fost frontieră imperială bizantină și romană. În epoca romană, Dunărea de Jos forma al treilea sector vamal al Illyricului (*Publicum Portorii Illyrici*) cunoscut ca *Ripa Thraciae*⁸⁹. Atunci, traversarea Dunării era permisă numai după plata unei taxe numite *portorium*. Marea cale terestră care mergea de-a lungul Dunării, pe malul drept, până la gurile sale, era controlată de aceleasi stațiuni vamale, situate tot pe malul drept, ca și căile care traversau Dunărea. Majoritatea stațiunilor vamale romane erau situate la vărsarea afluenților navigabili ai Dunării, care serveau drept cale de comunicare cu interiorul: astfel, Ratiaria - la confluența râului Arčar cu Dunărea - sau Oescus - la vărsarea Iskărului - sau Novae - la vărsarea Iantrei⁹⁰. Ca puncte de graniță, stațiunile vamale dunărene aveau un sistem de control fiscal și altul militar. Flota dunăreană (*classis Moesica*) participa probabil la ambele operații.

Vama otomană se percepea tot pe malul drept, în cele mai multe cazuri, dar și pe malul stâng. Porturile de la Dunărea de Jos otomană, formau de asemenea o linie vamală de graniță. O flotă militară a Dunării, condusă de un comandant numit *kapudan*, asigura paza⁹¹.

O relație fiscală specială avea loc, la Dunăre, între Imperiul Otoman și Țara Românească: devoluția unei părți a produsului impozitelor comerciale către principatul nord-dunărean. Acest lucru se întâmpla în două porturi de pe malul stâng stăpâname de otomani, Giurgiu și Turnu. După cât rezultă din reglementările fiscale ale celor două centre, aranjamentul a funcționat până în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

La Giurgiu⁹² administrația românească avea un reprezentant care strângea parte din taxe care revenea domnului Țării Românești. Bâc-ul pentru mărfurile aduse din Țara Românească se împărtea astfel: pe jumătate când se vindeau oi, seu, brânză, miere, lemene de foc, ulei de luminat, oțel, dacă mărfurile erau aduse de locuitori ai

marcat în faza lui incipientă de influența Bizanțului, v. G. Wiet, *l'Empire néo-byzantin des Omeyyades et l'Empire néo-sassanide des Abassides*, în "Cahiers d'histoire mondiale", I, 1953-1954, p. 60-70. Capacitatea sultanului otoman de a legifera, conform principiului *ürfi*, a conferit statului otoman o flexibilitate instituțională particulară în raport cu alte state islamică (sultanatul mameluk sau Persia safavidă). Astfel, expansiunea în teritoriile bizantine care a produs nevoie rezolvării unor "probleme bizantine" a determinat o reacție adaptativă din partea otomanilor; după cucerirea capitalei imperiale, Constantinopol, și preluarea moștenirii statului bizantin de către Imperiul Otoman, s-a revitalizat "bizantinismul" anumitor sectoare, între care, cel fiscal. Pentru moștenirea bizantină în domeniul fiscalității agrare v. în special H. Inalcık, *Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu* (Dările raialelor la otomani), Belleten, 23, 1959, p. 575-610 și Bistra Tvetkova, *Influence exercée par certaines institutions de Byzance et des Balkans du moyen âge sur le système féodal ottoman* (v. *supra*, nota 1). Fiscalitatea comercială a fost mai puțin cercetată.

⁸⁹ De Laët, *Portorium*, p. 192. Aceasta consideră că *Ripa Thraciae* desemna linia vamală a Dunării între Șiștov (Novae) și Marea Neagră, v. p. 203.

⁹⁰ V. schiță comparativă a amplasării stațiunilor vamale otomane și celor romano-bizantine la Dunărea de Jos.

⁹¹ Informații din arhivele turcești despre Căpitania Dunării (*Tuna kapudanlığı*), înființată în ultimul sfert al secolului al XVI-lea la M. Maxim, *Documente turcești privind kazaua Giurgiului în secolul al XVI-lea*, în vol. *Ilfov, file de istorie*, București, 1978, p. 190.

⁹² Akgündüz, *op. cit.*, vol. VIII, p. 500-501. V. și Bistra Tvetkova, *Vie économique...*, p. 315-316.

Giurgiului. Dacă însă erau aduse de oameni din Tara Românească atunci eminul percepea câte 4 accele de căruță iar pentru partea românească se reținea o taxă valorică de 3%. Această taxă este numită în document *bâc* dar este de fapt o taxă vamală (ea este menționată special în cazul importului de șindrilă de brad). Când se vindeau cai, iepe, boi sau pâslă, părții românești îi reveneau 2/3 din *bâc* iar celei otomane 1/3 (la care se adăuga în unele cazuri o compensație - echivalând 1/6 din *bâc* - prelevată de la cumpărător). Dacă mărfurile din Tara Românească nu se opreau la Giurgiu ci traversau Dunărea pentru a merge la Rusciuc atunci taxa percepută se împărtea de asemenea astfel: pentru cai, iepe și boi, din cele 9 accele percepute, eminul lua 1 accea de cap de vită ca *resm-i geçid* iar partea română lua 8 accele din care 4 reprezentau taxa *Tuna bâci* și 4 taxa *kir bâci*. Dacă era vorba de oi cumpărăte la Giurgiu care treceau apoi la Rusciuc, după ce *bâc-ul* de la Giurgiu se împărtea pe jumătate între domnul Țării Românești și reprezentantul sultanului, taxa de traversare a Dunării - *resm-i gezer* - era luată de către emin ca parte ce revenea otomanilor. Pentru comerțul cu alte mărfuri care treceau din Tara Românească la Rusciuc domnului român îi revenea taxa vamală de 3% (eminul percepând doar o taxă de 2 accele). Pentru mărfurile care treceau de la Rusciuc la Giurgiu taxele erau încasate integral de către otomani. Dar dacă aceste mărfuri nu se opreau la Giurgiu ci aveau ca destinație Tara Românească atunci se percepea (probabil tot la Giurgiu) în beneficiul domnului român taxa vamală de 3%. Pentru vin exista o taxare aparte: taxa globală (aceeași sumă *per butoi* percepută și de partea română și de partea otomană) se compunea din două taxe distincte: *resm-i geçid* (aprox. 2/3) și *çikar bâci*.

Cu ocazia revizuirii registrului sangeacului de Nikopol, în timpul domniei sultanului Murad al III-lea (1574-1595), a fost anulată cedarea venitului taxelor *bâc-i bâzâr* și *kir bâci* către Tara Românească⁹³.

La Turnu⁹⁴, o parte a veniturilor din *bâc-ul* pentru comerțul cu oi, cai și boi era abandonată de otomani domnului Țării Românești (între 1/2 și 4/5).

Fiscul otoman percepea taxe pe produsele insulelor dunărene, chiar când acestea aparțineau Țării Românești⁹⁵. La Nicopole, pentru verdețuri, fructe, mere aduse de pe malul opus se lăsa vama dar, dacă acestea erau aduse din insulele Dunării, se lăsa dijma. La Vidin, se da dijma pentru inul, grădinile de zarzavat, fânul, plantate în insulele și la granița de pe malul românesc (*adalarda ve kenarlarda eflak yakasında*). Ceea ce se găsea ca fugari (*kaçkun*) pe Dunăre (*Tuna yüzünde*), în insule și la graniță (*kenarlarda*), robi, cai, vite, corăbii, aparținea eminilor schelei. La Kladovo se lăsa dijma din grânele și zarzavaturile cultivate în insulele Kızılıcık și Insula Mare). Dar în reglementarea pentru Vidin se vorbește explicit de hotarul din partea Țării Românești (*kenarlarda Eflak*

⁹³ În a doua jumătate a secolului al XVI-lea Tara Românească avea obligația, pe lângă plata haraciului, de a plăti un impozit pentru aceste venituri care rezulta din taxele comerciale percepute în unele schele. Astfel, într-o condică de porunci financiare - *Maliye Ahkâm Defteri*, nr. 2775 de la Başbakanlık Arşivi, Istanbul, era înscris sub anul 1565/1566 că voievodul munțean plătea sultanului 50 000 de aspri (833 galbeni) reprezentând treimile imperiale din taxele vamale (*bâc-i bâzâr*), aparținând *mukata'a*-lelor de la Turnu și Gospodin (lângă Giurgiu), v. M. Maxim 1979, *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Tara Românească în a doua jumătate a sec. al XVI-lea*, "Rdl", nr. 9, p. 1742.

⁹⁴ Akgündüz, *op. cit.*, vol. VII, p. 493-494.

⁹⁵ M. Berindei, Marielle Kalus-Martin, G. Veinstein în *Actes de Murad III sur la région de Vidin*, p. 15, consideră că otomanii tratau Dunărea ca făcând parte din teritoriul otoman.

yakasında). Tot la Vidin, din lemnul de foc sau de construcție care trecea prin schelă, fiind tăiat pe malul românesc, se lăua dijma. De la cel care-l aducea, în urma unei cumpărări, se lăua vama.

Și asupra lacurilor fluviale otomanii își rezervaau drepturi: reglementarea portului Nicopole menționează că lacurile Mahna, Belene, Belesko (de lângă Nicopole) aparțin Țării Românești. Totuși, dijma pentru stuful și iarba luate de aici era încasată de fiscul otoman. Iar reglementarea pentru Brăila prevede de asemenea perceperea de către statul otoman a dijmei din peștele pescuit în lacurile aparținând satului Măcin, schelelor Tulcea și Isaccea, dar și în lacurile sărgurilor Floți, Tomorova, și Galați.

În posida acestor expandări a autorității otomane pe malul stâng al fluviului, statele nord-dunărene, Țara Românească și Moldova, sunt separate vamal de Imperiul Otoman prin cursul Dunării. *Kanunnâme*-lele porturilor dunărene din a doua jumătate a secolului al XVI-lea precizează următoarele linii vamale: importul în Imperiul Otoman, din Moldova, prin Galați și Tomorova, se taxa vamal la Isaccea; exportul din Imperiul Otoman în Moldova, prin Galați și Tomorova, se taxa vamal la Măcin; importul în Imperiul Otoman, din Țara Românească, prin Brăila, Silistra, Giurgiu, Nicopole se taxa în fiecare din aceste porturi; exportul din Imperiul Otoman în Țara Românească, prin Târgul de Floți, se taxa (pentru vinuri cel puțin) la Hârșova iar cel prin Nicopole, Vidin, Kladovo, în aceste porturi. Exportul de la Karaharman/Vadu în centrele pontice se taxa vamal la Karaharman. La fel importul din centrele pontice (de exemplu Trapezunt/Tabzon dar și Varna) la Karaharman. Acest lucru indică probabil una dintre limitele maritime ale circumscriptiei vamale a Dunării. Cealaltă ar putea fi Chilia.

Dunărea otomană continua să fie frontieră vamală nu numai acolo unde era și graniță politică dar și unde străbătea teritoriul otoman. La Semendria se lăua vama pe tot ce venea din partea Timișoarei precum și de la schelele situate pe acel mal al Dunării⁹⁶. Dar, de partea cealaltă a Dunării, vis-à-vis de *sancak*-ul Semendria, se întindea *sancak*-ul Timișoarei, parte din provincia otomană numită *eyâlet*-ul Timișoarei⁹⁷. Cum se explică perceperea vămii în teritoriu otoman? O soluție ar fi că cele două regiuni făceau parte din circumscriptii vamale deosebite, delimitate de cursul Dunării, și că Dunărea conta ca frontieră vamală (după cum, din punct de vedere militar, nu era astfel datorită existenței fortificațiilor garnizoanate otomane în câteva puncte ale malului stâng).

Situația surprinsă la Semendria are un pândant în epoca romană. În același loc, la trecerea Dunării trebuia plătit *portoriul*, după legile circumscriptiei vamale a Illyricului a cărei axă era Dunărea⁹⁸. Dunărea romană era axa circumscriptiei vamale a Illyricului.

O altă particularitate a organizării fiscale a Dunării otomane este descrisă în *kanunnâme*-aua Nicopolei. Aceasta definește un "hotar" al portului omonim: *vârsarea*

⁹⁶ V. M. Berindei, Annie Berthier, G. Veinstein, *op. cit.*, p. 148.

⁹⁷ V. Pál Engel, *A Temesvári és Moldovai szandsák törökkor települései (1554-1579)*, Szeged, 1996.

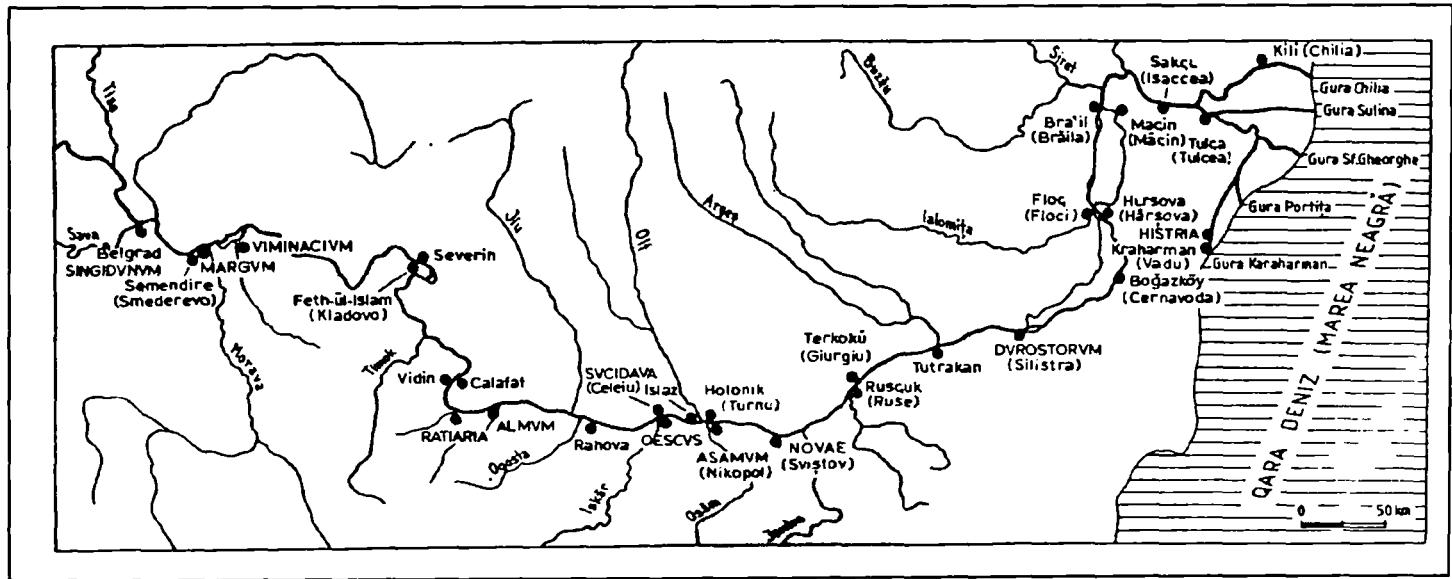
⁹⁸ R. Cagnat, *Le Portorium (douanes, péages, octrois) chez les Romains*, Paris, 1880, p. 52: "on devait aussi payer le *portorium* au passage du Danube non pas seulement quand il servait de limite à l'Illyricum, ce dont nous avons déjà parlé, mais même dans la partie de son cours où il le traversait. C'est ainsi que non loin de Semendria, mais sur la rive opposée du Danube, on a trouvé, dans le mur du fort de Kolliz, une inscription relative au *portorium*. Il est impossible de dire avec précision en quel endroit cette *statio* était établie, mais il est permis de supposer qu'elle était destinée à garder le passage du Danube dans les environs de Semendria".

râului Iantra în Dunăre, între Nicopol (dincolo de vadul Sviștov-Zimnicea) și Rusciuc, delimita o zonă în interiorul căreia taxele vamale și alte taxe de la corăbiile care încărcau marfă revineau portului Nikopol; vama și celelalte taxe de la corăbiile care încărcau marfă dincolo de vărsarea Iantrei (în aval) revineau portului Rusciuc. *Kanunnâme*-aua pentru Nicopol care consemnează această împărțire nu dă nici o explicație. Răspunsul vine neașteptat tot din antichitate: tocmai la conflența râului Iantra cu Dunărea, se afla portul Novae care marca granița circumscripției vamale romane Ripa Thracia, separând deci două domenii fiscale.

Statutul vamal al Dunării de Jos otomane nu se poate descrie în detaliu în stadiul actual al documentației, iar funcționarea unei circumscripții vamale în regiunea Dunării de Jos, este încă în stadiul investigației ipotetice⁹⁹. După cum s-a văzut, documentele otomane pot constitui cu succes mărturii pentru instituții și practici anterioare cuceririi otomane¹⁰⁰. Dunărea otomană, care a reeditat într-o proporție necunoscută încă Dunărea imperială romană și bizantină, este un loc privilegiat pentru asemenea descoperiri.

⁹⁹ Anca Popescu, *Circumscripții vamale otomane în zona Pontului stâng și a Dunării de Jos*, în vol. *Național și universal în istoria românilor*, București, 1998, p. 312-325.

¹⁰⁰ Un alt aspect bine reliefat în *kanunnâme*-le porturilor dunărene este terminologia italiană, grecească, slavă, maghiară și românească legată de activitățile economice specifice fluviului și de comerțul care avea loc aici. Dacă formele de organizare comercial-vamală vorbesc despre dominațiile succesive asupra acestui "fluviu al destinului" cum l-a numit Bäbinger, diferitele terminologii amintite sunt mărturii concentrate ale amalgamului de experiențe și umanități de pe cele două maluri ale Dunării de Jos.

Dunărea imperială: stațiuni vamale otomane și romano-bizantine

GURILE DUNĂRII ȘI STRÂMTORILE MĂRII NEGRE ÎN PLANURILE DE LUPTĂ ANTIOTOMANĂ DIN SECOLUL AL XVI-LEA

ILEANA CĂZAN

Căderea Constantinopolului, în 1453, și instalarea capitalei mândrilor sultani otomani pe malurile Bosforului, în truful oraș al lui Constantin cel Mare, a însemnat un moment de răscruce pentru Europa. Lumea creștină se vedea acum amenințată în însăși ființă ei de expansiunea islamică¹. Mai mult, sultanii otomani nu s-au mulțumit să cucerească Imperiul Bizantin, ei s-au considerat îndreptățiji să se proclame continuatori "de drept" ("dreptul sabiei") ai cezarilor romani, singurii îndrăuți să poarte titlul imperial în Europa².

În aceste condiții, lupta cu lumea creștină nu a fost doar o confruntare militară, ci și o înfruntare ideologică, privind temeiul stăpânirii imperiale universale în Europa vremii. Pentru Occident, noțiunea de imperiu avea încă toate conotațiile gândirii medievale, era raportată la un organism politic unic, bazat pe coeziunea dată de credința comună, pe corpul creștin al acelei "*res publica christiana*". Acest principiu politic era anacronic în pragul epocii moderne, al formării statelor naționale și al apariției Reformei, cu toate acestea planurile de cruciadă pentru apărarea "creștinătății" nu au întârziat să apară, pentru invătații și oamenii politici ai vremii "cruciada" rămânea singura formă de luptă *commună* viabilă în fața expansiunii otomane.

De aceea, se poate spune că în secolele XV-XVI, idealul de cruciadă nu a murit, deși conținutul său este din ce în ce mai mult o formulă de cancelarie, decât rodul unei fervori religioase. În mod evident însă, această etapă a luptei împotriva Islamului a fost predominant defensivă și a fost un reflex de apărare împotriva înaintării otomane.

Secoul al XVI-lea este, prin excelență, secolul unor asemenea expediții, deși nu lipsesc planurile grandioase de ofensivă creștină împotriva Înaltei Porți. Interesant este de remarcat rolul pe care îl joacă Constantinopol și preluarea controlului asupra Mării Negre în toate aceste planuri. Otomanii nu trebuiau să fie doar înfrâni și alungați din Balcani, ci era nevoie de reluarea capitalei Bizanțului pentru ca ofensiva creștină să fie victorioasă și pretențiile sultanilor să își piardă conținutul. Din acest motiv, asistăm la o creștere rapidă a importanței strategice acordată Țărilor Române, aflate la Gurile Dunării și în apropierea litoralului pontic. Toată propaganda antotomană se străduia, în secolul al XVI-lea, să amintească Apusului că români sunt creștini³, dispărând aproape total

¹ Fl.Căzan, *Cruciadele*, București, 1991, p. 189.

² M. Guboglu, *Inscripția lui Soliman Magnificul de la Bender*, în Studii, 1956, nr. 2-3, p. 112.

³ Matteo Muriano, *Raport din Moldova. 1502*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, București, 1968, p. 149.

mențiunea din secolele anterioare despre "creștinii schismatici".

În primul an al secolului al XVI-lea, 1501, clerul din Bavaria lansa chemarea la cruciadă, cruciadă aprobată într-un conciliu. Se prevedea mobilizarea generală prin prelați, conducerea supremă o avea împăratul, iar conducerea efectivă urma să fie încredințată principilor locali, care, la rândul lor, aveau să numească "căpitani de oaste". Această ridicare la luptă se făcea pe fondul desfășurării războiului veneto-otoman (1499-1503) și se miza pe angajarea altor forțe creștine, care să sprijine Veneția și Ungaria, deja aflate în război. Fondurile urmău să se strângă prin noi taxe impuse cu numele de "fiscul lui Christos", taxe la care cea mai mare contribuție aveau să o aducă veniturile Bisericii. Cu toate aceste eforturi, armata cruciată astfel înarmată nu ar fi depășit 10.000 de oameni, cifră derizorie comparativ cu efectivele otomane. Tocmai de aceea, domnul Moldovei, Ștefan cel Mare, a fost invitat să devină "căpitan de oaste" - știut fiind că Moldova dispunea de o oaste impresionantă pentru vremea aceea, apreciată de emisarul venețian, Matteo Muriano, la 60.000 de ostași⁴.

Negocierile și perfectarea condițiilor de participare s-au făcut prin amintitul medic venețian, Matteo Muriano, a căruia misiune a fost în primul rând cea de informare, boala domnului constituind doar un pretext al prezenței medicului în Moldova. De altfel, rapoartele sale detaliate trimise la Veneția nu se ocupau de starea sănătății domnului, ci de efectivele sale militare.

Angajarea lui Ștefan cel Mare a fost fermă, Moldova, Ungaria și Veneția rămânând singurii combatanți pe frontul antiotoman. Ca urmare în tratatul de pace din 1503, deși turci repurtaseră o victorie, aliearea Moldovei cu două mari puteri creștine i-a adus o poziție privilegiată între semnatarii păcii, fiind menționată în sfera de influență politică a Ungariei, chiar dacă era obligată să plătească tribut Portii. Statutul ei era asemănător cu cel al Raguzei⁵.

Un nou plan de cruciadă era conceput în anul 1508 de către episcopul polon Ioan Laski, aflat în slujba papalității. Acest plan de cruciadă era foarte amănunțit, iar români nu erau uitați, fiind înglobați forțelor creștine unite ce ar fi eliberat Constantinopolul.

Campania plănuită urma a fi una ofensivă și angrena două corpuși de oaste, pe mare și pe uscat, care aveau să facă joncțiunea pentru a elibera Constantinopolul de stăpânirea otomană. De altfel, eliberarea Stâmtorilor și a orașului lui Constantin va fi o idee ce nu va da pace niciunui inițiator de planuri de cruciadă în secolul al XVI-lea.

Flota trebuia să fie echipată de Veneția, de Neapole și de Cavalerii Ioaniți. Armata de uscat urma să plece din Germania, să traverseze Ungaria și să intre în Balcani, unde Laski miza pe răscoala populației creștine împotriva stăpânirii otomane⁶. Dacă grosul trupelor avea să fie asigurat de cavalerii francezi, germani, boemi, unguri, italieni, spanioli, englezi și scoțieni, românilor le revenea rolul cel mai important în facilitarea operațiunilor armatei cruciate, atât pe mare cât și pe uscat.

⁴ Ibidem, p. 150 și urm. Pentru misiunea lui Matteo Muriano, a se vedea și E. Denize, *Tările Române și Veneția. Relații politice 1441-1541*, București, 1996, p. 163; Fl.Căzan, op. cit., p. 201.

⁵ Ileana Căzan, *Rivalități politice și luptă pentru supremație la linia Dunării, 1506-1526*, în S.M.I.M, vol XIII, 1995, p. 174.

⁶ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire de croisades au XVI-e siècle, 6-e série*, Bucarest, 1916, p. 45-46.

Laski insista pe secretul desăvârșit al operațiunilor, de aceea era nevoie de români. Prezența trupelor creștine în Ungaria avea să fie motivată de conflictele permanente dintre Ungaria și Țara Românească, pentru că, spunea diplomatul polon, "între cele două țări nu lipsește niciodată ocazia de război"⁷. În realitate, însă, se miza pe participarea efectivă a Moldovei și a Țării Românești, care în 1507 încheiaseră tratate de alianță, sub forma omagiilor de vasalitate, cu Polonia și, respectiv, Ungaria. În aceste tratate, Radu cel Mare și Bogdan al III-lea se angajaseră să participe la lupta antiotomană, alături de efectivele creștine⁸. Domnii români se arătaseră atât de atașați cauzei cruciate că inițiaseră negocieri diplomatice și în îndepărta Persie, unde șahul Ismail era un dușman de temut al sultanului. Nici schimbarea domnului muntean, în 1508, nu a modificat datele problemei; Mihnea Vodă, deși domn adus de turci, nu a întârziat să își exprime adeziunea față de tabăra creștină; la 5 iunie 1508 scria sibienilor că el este devotat regelui Ungariei și "cauzei creștine", iar din "partea turcilor să nu aveți nici o grija pentru credința noastră creștină"⁹.

În aceste condiții, papa Iuliu al II-lea preconiza ca războiul la Dunăre să fie concomitent cu răscoala în Balcani, otomanii fiind silici să facă față în același timp la două acțiuni ostile, neglijând, astfel, masarea trupelor cruciate la granița imperiului. În ciuda minuțiozității sale, acest plan nu a putut fi pus în practică, deoarece "Războaiele italiene" au fost mai importante pentru principii creștini, decât tentativa de a-i îndepărta pe turci din Balcani.

După anul 1514, expansiunea otomană spre Orientul Apropiat și nordul Africii l-a transformat pe sultan într-un monarh cu pretenții de universalitate, ocuparea Siriei și a Egiptului fiind și un impediment serios în calea comerțului din Mării Mediterane, spre îndepărta Indie. În fața intereselor economice periclitante se găsea din nou justificarea religioasă. Politica de cruciadă triumfa încă odată, la 7 martie 1517, papa Leon al X-lea proclama, în conciliul de la Lateran, războiul sfânt împotriva necredincioșilor otomani. Se instituia pacea între principii europeni, pe o durată de 5 ani¹⁰.

La această chemare, au răspuns împăratul și regii Franței, Ungariei, Angliei, Spaniei, Poloniei. Cum această chemare la luptă coincidea cu desemnarea succesorului la tronul imperial, cei interesați de această problemă s-au străduit să apară cât mai atașați cauzei creștine. Francisc I, devenit, din 1516, "rege prea creștin", pretindea conducerea cruciadei. La fel, împăratul I Maximilian I îmbrăcă veșmântul de cruciat și declară că vrea să își sfărșească zilele în această expediție sfântă.

Traseul propus de Francisc I viza ca o coloană să plece din Germania, prin Ungaria spre Balcani. A doua coloană urma să străbată Dalmatia și Iliricum spre Imperiul Otoman, iar flota cu 60 de galere (franceze, venețiene și ale papalității) trebuia să apară în fața Constantinopolului¹¹.

⁷ Ibidem, p. 48.

⁸ I. Lupaș, *Din relațiile Transilvaniei cu Țara Românească: activitatea cneazului Dumitru de Săliște*, în AIIC, București, 1961, extras, p. 1-5; Șt. Gorovei, *Moldova în "Casa păcii"*, pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane, în AIIAAI, XVII, 1980, p. 671; *Acta Tomiciana, Epistolae, Legationes, Responsa, Actiones, Res gestae*, Poznań, 1852, vol. I, p. 6.

⁹ A. Veress, *Acta et epistolae relationum Transilvaniae, Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, Budapest, 1914, p. 96-97.

¹⁰ Fl. Căzan, *op. cit.*, p. 203-204.

¹¹ I. Ursu, *La politique orientale de Francois I-er (1515-1547)*, Paris, 1908, p. 12.

Acest plan a stârnit suspiciunea împăratului, care a crezut că regele Franței urmărea, de fapt, ocuparea Italiei. De aceea, Maximilian I a elaborat un plan propriu de cruciadă în care rolul de bază revinea forțelor din Răsărit, români, poloni, ruteni și tătari. Frontul trebuia deschis la Marea Neagră, unde ar fi fost asediate Chilia și Cetatea Albă, *chazale* otomane. Acest asediu revinea moldovenilor și trupelor lui Sigismund I al Poloniei, care urma să preia ofensiva spre Adrianopol și de aici spre Constantinopol.

Într-o atare ofensivă se putea conta pe sprijinul românilor, pentru că în 1517 Siefănișă Vodă și Neagoe Basarab încheiaseră tratate cu Ungaria, Polonia și, ulterior, cu papalitatea pentru a participa ca aliați, cu drepturi egale la lupta antotomană. De aceea, împăratul se considera îndreptățit să declare că românii trebuie să rupă relațiile cu turcii și "să intre în slujba papalității"¹². Cruciada urma să dureze 3 ani, pe tot parcursul ei românii fiind pionul de bază. În anul 1518, după ocuparea Chiliei și Cetății Albe, creștinii aveau să-i stabilească tabăra de iarnă în Moldova. În 1519, moldovenii urmău să asigure spatele frontului, rămânând pe loc, iar muntenii cu polonezii și cu tătarii ar fi trecut în sudul Dunării, prin Dobrogea, către Adrianopol, după ce mai înainte ar fi făcut joncțiunea cu trupele franceze, intrate în Balcani dinspre Dalmația. Tot pe acest traseu, în Bulgaria, era necesar să fie ocupat un port la Marea Neagră, care să devină bază de operațiuni pentru flota creștină, în anul 1520. Aceasta era ultimul an al cruciadei, când flota creștină trebuia să dea în Mediterană o mare bătălie cu flota otomană. În final, trupele creștine victorioase, pe mare și pe uscat, ar fi cucerit Constantinopolul¹³. Planul era îndrăzneț, dar forțele pe care voia să mizeze împăratul nu se puteau mobiliza, după dorința sa.

În cele din urmă, chiar Maximilian I și-a dat seama că aliajii cei mai importanți, români, erau cei mai vulnerabili, cea mai mică suspiciune a otomanilor putea duce la ocuparea Țărilor Române și chiar a Poloniei și a Ungariei, fără ca cineva să aibă timp să intervină. De altfel, Maximilian, dezamăgit, se stingea din viață în decembrie 1518, lăsând principiilor europeni grija succesiunii la tronul imperial, care a anihilat orice dorință de luptă cu turcii.

În timpul sultanului Süleyman I cad, rând pe rând, toate punctele strategice importante pentru apărarea Europei: Belgradul și Insula Rodos deschideau calea spre Occident, prin Mediterană, și spre centrul Europei, prin Ungaria. În acest context are loc lupta de la Mohács, unde, din nefericire, regele Ungariei, Ludovic al II-lea, murea în luptă, lăsând tronul Ungariei vacant. Principalii candidați, care au și fost încoronati ca regi ai Ungariei, au fost Ferdinand de Austria și Ioan Zápolya. Între cei doi a izbucnit un conflict de proporții pentru stăpânirea Ungariei, sultanul devenind, la cererea ambilor principi, arbitru situatiei politice în zonă. Pe tot parcursul conflictului, ce nu avea să se sfărtească practic decât după 1687, prin înglobarea Transilvaniei de către Habsburgi, partidele nobiliare maghiare – filoîncetă și filoaustriacă - s-au tot grupat și regrupat, apelând periodic la sprijin otoman sau la cel al Casei de Austria, în speranță că se va putea reface unitatea politică și geografică a regatului, împărțit pentru prima dată în 1526.

Evident, expansiunea otomană pe cursul mijlociu al Dunării 1-a speriat de la început pe Ferdinand de Austria, care a sperat că poate contracara acest fenomen prin extinderea propriei sfere de influență în flancul Imperiului Otoman, la Dunărea de Jos și

¹² N. Iorga, *op. cit.*, p. 96.

¹³ *Ibidem*, p. 97 și urm.

în bazinul pontic¹⁴.

Ferdinand de Austria și-a dat seama imediat de importanța covârșitoare a sprijinului domnilor români. Mai mult, suntem în măsură să afirmăm că planul maximal al Habsburgilor, încă din secolul al XVI-lea, a fost ieșirea la Marea Neagră și eliberarea Constantinopolului, în scopul de a înlătura pretențiile de moștenitor al *cezarilor*, formulate de Suleiman I. De aceea, sprijinul politic al domnilor români era necesar, ca și înglobarea spațiului extra-carpatic în sfera de influență politică a Casei de Austria.

În anul 1532, anul campaniei imperiale împotriva ofensivei otomane, îndreptată spre Viena, domnii români au refuzat participarea la o campanie ce fusese proiectată ca o campanie defensivă, pentru apărarea centrului Europei. În schimb, în anul 1538, Petru Rareș a dorit să ia parte activă la Liga Sfântă, inițiată de împărat pentru o nouă cruciadă antiotomană. Pentru otomani a fost evident că Moldova era punctul cel mai vulnerabil al coaliiției creștine, armata terestră și flota echipate de papalitate, Veneția, Spania și Imperiu fiind interesate să își apere pozițiile din Mării Negre și centrul Europei, nicidecum să sprijine lupta antiotomană a domnului moldav. În plus, Carol Quintul a mizat pe sprijinul polon, ori cum Sigismund I era în conflict cu Petru Rareș, împăratul a menajat susceptibilitatea regelui Poloniei, considerând că Rareș nici nu este un aliat de încredere, fiind un posibil instigator, în slujba sultanului. Așa se face că Rareș a rămas singur în fața invaziei otomane, fiind silit să se refugieze în Transilvania. Moldova a fost sacrificată pentru securitatea Europei central-răsăritene¹⁵.

Interesant este faptul că Petru Rareș, revenit la domnie, nu se dezicea de cauza cruciată, finanțând parțial proiectul din anul 1542. În condițiile în care Buda devenise *beilerbeilic*, acțiunile militare ale Habsburgilor eșuaseră, iar Transilvania devenise principat autonom sub suzeranitate otomană, sprijinul domnului Moldovei a fost binevenit.

În februarie 1542, Dieta de la Speyer proclama necesitatea luptei cu turcii, ca fiind o obligație a unor buni credincioși, care vor lupta împotriva diavolului, a cărui unealtă este sultanul, trimis să îi pedepsească pe creștini pentru păcatele lor. Datorită situației tensionate dintre principii protestanți și cei catolici, pentru a se evita opozitia primilor la o cruciadă condusă de papă, aceasta a fost gândită ca o campanie imperială, pusă sub comanda principelui Joachim von Brandenburg¹⁶.

Pe lângă subvențiile acordate de principi, contribuția lui Petru Rareș a fost generoasă și efectivă. Aceasta a furnizat armatei germane 200.000 de galbeni, proveniți din vânzarea în Polonia a 30.000 de capete de boi¹⁷. Banii s-au dovedit a fi aruncați în vînt, deoarece armata imperială ajunsă la Pesta s-a dispersat, în urma neînțelegerilor între nobilii maghiari și cei germani, privind conducerea atacului.

Momentul crucial, de apogeu, al prezenței politice a Casei de Austria în spațiul extra-carpatic a fost însă momentul "Despot", apreciat ca atare chiar de marele-vizir, Ali-pașa, aflat în negocieri diplomatice cu ambasadorul Habsburgilor, Ogier Ghiselin de

¹⁴ Ileana Căzan, *Începuturile politicii pontice a Casei de Austria în scrieri umaniste și izvoare cartografice din secolul XVI*, în RI, nr. 11-12/1994, p. 1.183-1.184.

¹⁵ Idem, *Acțiuni diplomatice de înglobare a Moldovei și Țării Românești în sfera de influență politică a Casei de Austria (1526-1541)*, în vol. *Miscellanea in honorem Radu Manolescu-emerito*, București, 1996, p. 218.

¹⁶ *Călători străini despre...*, vol. I, p. 387-388.

¹⁷ C. Rezachevici, *Petru Rareș, a doua domnie. Politica externă*, în vol. *Petru Rareș*, coordonator Leon Șimanschi, București, 1978, p. 247-248.

Busbecq. Acesta reproşa imixtiunea "germanilor" în Moldova și afirma răspicat faptul că sultanul nu va tolera ca Habsburgii să controleze situația politică din această țară, pentru simplul motiv că ea se află la doar "*trei zile de mers față de Adrianopol*"¹⁸.

În concluzie, putem afirma, fără teamă de a greși, că din primii ani ai secolului al XVI-lea, românii au fost integrați de către principalele puteri occidentale interesate de lupta cu turcii la Dunăre și la Marea Neagră (Veneția, Ungaria, Imperiul german și papalitatea) ca aliați importanți pentru reușita planurilor de cruciadă. În același timp, planul maximal al expansiunii Casei de Austria a fost litoralul pontic, Strâmtoarele și Constantinopolul, după cum spațiul geografic românesc a devenit un punct strategic demn de luat în seamă. Dacă aceste planuri au fost utopice pentru secolul al XVI-lea, în bună parte și datorită caracterului de cruciadă care li s-a conferit, expansiunea spre Marea Neagră a rămas o permanență a Habsburgilor, urmărită cu asiduitate în secolele următoare.

¹⁸ Ileana Căzan, *Habsburgii și lupta diplomatică pentru controlul spațiului extracarpatic între 1561-1564*, în vol. *Național și universal în istoria românilor*, București, 1998, p. 343. Textul negocierilor redat de Ogier Ghiselin de Busbecq, *Omnia quae existant*, Pestini, 1758, p. 186-188.

PROBLEMA BASARABIEI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVI-LEA

EUGEN DENIZE

Secoul XVI¹, în ansamblul său, reprezintă o perioadă deosebită de agitată, din punct de vedere politic, la nivelul întregului continent european, spațiul românesc nefăcând excepție de la această trăsătură caracteristică. Dacă prima jumătate a fost dominată, în privința relațiilor internaționale, de impunerea principiului echilibrului politic dintre marile puteri, cea de-a doua jumătate, mai ales după abdicările lui Carol Quintul (1555-1556) și moartea lui Soliman Magnificul (1566), s-a caracterizat prin consolidarea și prin pătrunderea definitivă a Imperiului Otoman în rândul puterilor continentului nostru.

Pentru Țările Române, secolul XVI a fost deosebit de dur din punct de vedere economic și politic, după dispariția statului feudal maghiar, ca urmare a bătăliei de la Mohács(1526), ele fiind supuse la o presiune crescândă, în primul rând din partea Imperiului Otoman, iar apoi din direcția Poloniei și a Imperiului Habsburgic, care a preluat pretențiile Ungariei asupra spațiului românesc.

În această perioadă are loc o intensificare fără precedent a dominației otomane. Numai între 1538 și 1600, Moldova și Țara Românească au pierdut în raporturile lor cu Poarta, sub diferite forme, între 13 și 15 milioane de galbeni², dintre care, numai în perioada 1581-1590 și numai în Țara Românească, cumpărarea tronului și plata haraciului și a peșcheșurilor s-a ridicat la suma de 5.770.000 de galbeni³. La urcarea sa pe tron, datoriile însumate ale predecesorilor săi pe care Mihai Viteazul trebuia să le plătească se ridicau la uriașă sumă de 700 de milioane de asprii, în timp ce

¹ Din bogata bibliografie consacrată secolului XVI, a se vedea, printre altele: Henri Lapyre, *Les monarchies européennes du XVIe siècle et les relations internationales*, Paris, 1967; H. G. Koenigsberger, G. Mosse, *L'Europe au XVIe siècle*, Paris, 1970; Bartolomé Bennassar, Jean Jaquart, *Le XVIe siècle*, Paris, 1987.

² Mihai Maxim, *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a sec. XVI*, în Rdi, tom 32, nr. 9, 1979, p. 1761 ; idem, *Le statut de la Moldavie et de la Valachie à l'égard de la Porte ottomane dans la seconde moitié du XVIe siècle*, în NEH, VII, Bucarest, 1980, p. 247-250; idem, *Les relations roumano-ottomanes entre 1574 et 1594*, în RRH, tome XVI, no.3, 1977, p. 483 ; idem, *Haraciu Moldovei și Țării Românești în ultimul sfert al veacului XVI*, în SMIM, vol. XII, București, 1994, pp. 3-46.

³ Mihai Berza, *Variațiile exploatarii Țării Românești de către Poarta otomană în secolele XVI-XVIII*, în Studii, tom 11, nr. 2, 1958, p. 61.

contemporanul său din Moldova, Aron Vodă Tiranul, avea de plătit și el 110 milioane de aspri⁴. Această situație, consecință a degradării continue pe care a cunoscut-o instituția domniei în a doua jumătate a secolului XVI, precum și a degradării accentuate a raporturilor dintre Țările Române și Poartă⁵, amenință întreaga societate românească cu o adevărată catastrofă și impunea adoptarea unor măsuri rapide și eficiente pentru a opri o evoluție din ce în ce mai nefavorabilă.

Un răspuns la această dominație, tot mai necrujătoare, a fost formulat de societatea românească sub forma reînvierii vechii Dacii, toate proiectele de reconstituire a regatului dac din a doua jumătate a secolului XVI având la bază atât tradiția istorică medievală, întemeiată de mari voievozi precum Iancu de Hunedoara, Ștefan cel Mare și Petru Rareș, cât și conștiința romanității românilor, ca fenomen ce se formează și emană din spațiul românesc spre exterior⁶, de unde, îmbogățit cu ideile umaniste ale secolelor XV și XVI, se reîntoarce în locul de pornire.

Proiectele dacice din această perioadă au fost numeroase, unele venite din afară, ca cel habsburgic, promovat de generalul Castaldo între 1551 și 1553⁷, și cel polonez, promovat de cancelarul și marele hatman Jan Zamoyski, la sfârșitul secolului⁸, altele

⁴ Mihai Maxim, *Regimul economic al dominației otomane....* p. 1742; idem, *Les relations roumano-ottomanes entre 1574 et 1594*, p. 483 ; Bogdan Murgescu, *Aspecte financiare ale acțiunii politico-militare a lui Mihai Viteazul*, în RIM, 1994, nr. 1-2, p. 40-47 și nr. 3, p. 15-20; idem, *Câteva observații pe marginea datorilor domnilor Țării Românești și Moldovei în 1594*, în RI, tom 6, nr. 3-4, 1995, p. 243-253; Ioan Caproșu, *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Iași, 1989, p. 65-67.

⁵ Una din cauzele pentru care turci nu au transformat Țările Române în pașalăcuri a fost, indiscutabil, nerentabilitatea economică a unei ocupații militare directe (Mihai Maxim, *Țările Române și înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în evul mediu*, București, 1993, p. 112-132, analizează toate cauzele pentru care spațiul românesc a scăpat de o ocupație otomană directă).

⁶ Șerban Papacostea, *Les Roumains et la conscience de leur romanité au Moyen Âge*, în RRH, tome IV, no.1, 1965, p. 15-24 ; Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor, Istoria unei idei*, București, 1972 și ed. a II-a, București, 1993, passim.

⁷ Într-o scrisoare trimisă la 22 iulie 1552 către un om de încredere de la curtea lui Ferdinand de Austria, Castaldo își prezintă acțiunea din Transilvania ca pe o reeditare a cuceririi romane a Daciei (Victor Motogna, *Relațiile dintre Moldova și Ardeal în secolul al XVI-lea*, Dej, 1928, p. 151-152). Semnificativ în acest sens este și medalia pe care a bătut-o și în al cărei text se autoîntitulează *Subactae Daciae restitutor optimus* (A. Veress, *Izabella királyne (1519-1559)*, Budapest, 1901, p. 407 și fig.124 ; Adolf Armbruster, *Încercare de analiză a raportului între terminologia politico-geografică și realitatea și gândirea politică*, în Studii, tom 22, nr. 3, 1969, p. 440). Despre această încercare Nicolae Iorga spunea că: "...aceeași nevoie instinctivă a unității după tradiții seculare, milenare, a adus o altă formă: cea habsburgică, ferdinandistă, tinzând a realiza, prin Ardealul lui Martinuzzi cu garnizoana spaniolă a lui Castaldo, altă Dacie, cu același centru în Ardeal, iar la aripi cu domni impuși de căpetenia soldaților trimiși de regele austriac al Ungariei" (Nicolae Iorga, *Istoria românilor*, vol. V, București, 1937, p. 20).

⁸ Politica de expansiune în est și de rivalitate cu Habsburgii începută de regele polon Ștefan Báthory (1575-1586) a fost continuată cu fidelitate după moartea sa de principalul său colaborator, cancelarul și marele han Jan Zamoyski (Ilie Corfus, *Michel le Brave et la Pologne*, în RRH, tome XIV, no.3, 1975, p. 484 ; Veniamin Ciobanu, *Relațiile politice ale Moldovei cu Polonia în secolele XVI-XVIII în lumina unor cercetări recente*, în Rdl, tom 30, nr. 7, 1977, p. 1.108-1.109). Aceasta, caracterizat de Nicolae Iorga ca "...unul dintre oameni cei mai importanți pe care Europa Orientală i-a dat în această epocă" (N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*,

venite tot din afară, dar care s-au grefat foarte repede pe interesele românilor, ca cel promovat de Despot Vodă între 1561 și 1563⁹, iar altele izvorâte din spațiul românesc, dar promovate de nobilimea maghiară din Transilvania în timpul principilor Ioan Sigismund Zápolya¹⁰ și Sigismund Báthory¹¹. Această inițiativă a fost o expresie a atitudinii acestei nobilimi, care prefera varianta refacerii Daciei în propriul folos, unei Ungarie supuse Casei de Austria¹². În fine, cele mai importante și cu urmele cele mai adânci lăsate în istoria poporului nostru au fost proiectele dacice românești, cele mai autentice proiecte de acest fel. Avem, astfel, proiectul lui Ion Vodă cel Viteaz, care a reușit, pentru foarte scurt timp, să impună pe scaunul de la București pe omul său, Vintilă Vodă¹³, apoi planul dacic al Mihneștilor, care au realizat o uniune dinastică moldo-munteană¹⁴, drept încununare a tuturor acestora, planul dacic al lui Mihai Viteazul¹⁵, cel care a reușit să unească pentru prima dată în istorie toate cele trei state românești. Pentru Mihai, unirea nu însemna numai asigurarea propriei sale domnii sau realizearea unui front comun de luptă antotoman, ci constituirea unui organism politic de sine stătător, a cărui conducere urma să revină, ereditar, familiei sale. A fost proiectul dacic cel mai încheiat, cel mai viabil, care răspunde nevoilor adevărate ale românilor de pretutindeni, ceea ce explică durabilitatea sa istorică, transformarea sa într-un simbol a cărui semnificație a străbătut secolele păstrându-și întreaga valoare până în zilele noastre.

Toate aceste proiecte sau planuri dacice aveau în vedere problema Basarabiei, mai precis a părții sale de sud-est cucerită de otomani în 1538, teritoriu care în secolul

vol. II, București, 1928, p. 257), a ajuns să stăpânească pământuri însumând 6.400 km² și să devină reprezentantul tipic al noii aristocrații care preluase puterea în stat (*Histoire de Pologne*, Varsovie, 1972, p. 201-215; I. Corfus, *art. cit.*, p. 485). El reprezenta interesele magnăților poloni care aveau mari proprietăți în Ucraina și care erau, prin urmare, interesați în expansiunea spre țărmurile Mării Negre și gurile Dunării.

⁹ N. Iorga, *Scrisori de boieri. Scrisori de domni*, ed. a III-a, Vălenii de Munte, 1931, p. 209-210 ; Hurmuzaki, II, 1, p. 415-416.

¹⁰ Marina Lupăș-Vlasiu, *Contribujiuni documentare la relațiunile dintre Italia și Transilvania în secolul al XVI-lea*, în AIINC, X, 1945, p. 340-341; Ștefan Andreeșcu, *Restitutio Daciae*, I, București, 1980, p. 215.

¹¹ Manole Neagoe, *Problema unității Țărilor Române în secolul al XVI-lea*, în RA, an LII, vol. XXXVII, nr. 4, 1975, p. 436.

¹² Gh.Pungă, *Unele considerații privind planul dacic al lui Mihai Viteazul*, în vol. România în istoria universală, III, 1, Iași, 1988, p. 497.

¹³ Alexandru Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas*, București, 1940, p. 66; Hurmuzaki, II, 1, p. 682, 690; Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. II, București, 1930, p. 26.

¹⁴ Șt. Andreeșcu, *op. cit.*, I, p. 162-185; Gh.David, *Un moment cu rezonanță pentru unitatea românilor*, în MI, 1, 1985, p. 34-39. Atât Petru Șchiopul, cât și Alexandru II Mircea și Mihnea Turcitul se considerau descendenți din familia regală a Corvinilor, tradiție oficializată ulterior chiar de curia romană (Șt. Andreeșcu, *Radu Mihnea Corvin, domn al Moldovei și Țării Românești*, în RDI, tom 39, nr. 1, 1986, p. 16; Gh.Pungă, *art. cit.*, p. 497), ceea ce explică de ce ei se considerau moștenitorii legitimi ai Transilvaniei, acționând în vederea refacerii fostului regat dacic.

¹⁵ Gh.Pungă, *art. cit.*, p. 493-506; Andrei Pippidi, *La Résurrection de Byzance ou l'unité politique roumaine: l'option de Michel le Brave*, în RESEE, tome XIII, no.3, 1975, p. 376-378.

XVI va păstra acest nume¹⁶, abia în secolul XVII tătarii impunând denumirea de Bugeac¹⁷. De altfel nici nu se putea închipui o încercare de reconstituire a regatului antic al Daciei, care să nu aibă în vedere zona gurilor Dunării și țărmul Mării Negre. Aceste teritorii aveau o dimensiune militară și economică de cea mai mare însemnatate și chiar în a doua jumătate a secolului XVI se constată o revigorare economică în această zonă, drumul moldovenesc de-a lungul Nistrului, de la Cetatea Albă la Lwow, recăpătându-și acum parțial importanța sa internațională.

Din această perspectivă ne dăm seama că încercarea Habsburgilor de a cucerî Transilvania în 1551 și menținerea dominației lor aici până în 1556, împreună și cu efortul de a-și subordona Moldova și Țara Românească, precum și cu planurile dacice al generalului Castaldo nu a reprezentat altceva decât o primă tentativă de punere în aplicare a politicii lor pontice¹⁸, care se elaboră pe măsură ce ei își îndreptau tot mai mult atenția spre sud-estul Europei. Eșecul s-a datorat unor cauze multiple, printre care pot fi amintite rezistența la cucerire manifestată de toate cele trei state românești, intervenția Porții otomane, care nu putea admite o prezență militară străină în spațiul românesc, și propria incapacitate politică și militară.

Între timp, domnii Moldovei, cei mai afectați de cuceririle otomane din sudul țării lor, au încercat și reușit să răscumpere cu mari sume de bani o parte din pământurile pierdute. Această politică, începută de Petru Rareș, a fost continuată de fiii săi, Ilie și Stefan, ei reușind ca, între 1546 și 1552, să recupereze, la început 35 de sate, din care vor păstra însă doar 26, bineînțeles fără puternica cetate a Tighinei și fără teritoriul din imediata sa vecinătate¹⁹. Se pare chiar că una din cauzele pentru care Ilie Rareș a trecut la islamism, în 1551, a fost speranța pe care o nutrea ca, pe această cale, să poată redobândi toate teritoriile din sudul țării împreună cu cetățile de acolo²⁰. Speranțe deșarte și neîmplinite, dar plătite foarte scump.

În aceste condiții, Despot Vodă, care a ajuns domn al Moldovei în 1561, după ce l-a alungat din scaun pe Alexandru Lăpușneanu cu sprijinul lui Ferdinand de Austria și al nobililor poloni luterani, a încercat să profite de situație pentru a-și atrage țara de partea sa și pentru a-și pune în aplicare propriul său plan dacic. El, în alianță cu

¹⁶ E. Diaconescu, *Acceptiunile istorice ale Basarabiei*, în "Cuget Moldovenesc", XII, 1943; Ion Nistor, *Localizarea numelui Basarabia în Moldova transpruteană*, în AARMSI, s.III, t. XXVI, 1943-1944, p. 16; Charles de Peyssonnel, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, vol. I, Paris, 1787, p. 304. Pentru apariția și evoluția numelui de Basarabia, a se vedea Gh.I. Brătianu, *La Bessarabie. Droits nationaux et historiques*, București, 1943, p. 17-26.

¹⁷ În secolul XVII, o porțiune de pământ a Moldovei, acaparată de tătarii nogai, a fost numită Bugeac. După creșterea numărului nogailor în această regiune în anii '60-'70 ai secolului XVII s-a format hotarul de nord și de apus al Bugeacului, pe Valul lui Traian de Sus și pe râul Ialpug (Ion Chiroagă, *Din istoria Moldovei de sud-est și diferențele semnificative teritoriale ale noțiunii Bugeac*, în RI, tom 6, nr. 7-8, 1995, p. 651).

¹⁸ Pentru începuturile politicii pontice a Habsburgilor a se vedea, Ileana Căzan, *Începuturile politicii pontice a Casei de Austria în scrieri umaniste și izvoare cartografice din sec. XVI*, în RI, tom 5, nr. 11-12, 1994, p. 1183-1195.

¹⁹ Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, București, 1979, doc. 21, 22, 35, 36, 39, 42, 47; Mihai Maxim, *Teritoriul românesc sub administrație otomană în secolul al XVI-lea*, (II), în RDI, tom 36, nr. 9, 1983, p. 889, n.127.

²⁰ Ion I. Nistor, *Basarabia, pivotul politic al Moldovei voievodale*, în AARMSI, s.III, t. XXVI, 1943-1944, p. 243.

Ferdinand de Austria, a plănit o campanie împotriva turcilor, campanie care avea ca unul din principalele obiective restabilirea vechilor hotare ale Moldovei. Pentru realizarea acestui plan, Despot Vodă a lansat o proclamație către moldoveni în decembrie 1561, în care le expunea programul său politic. În această proclamație se făcea apel la sentimentul de mândrie al moldovenilor ca descendenți ai romanilor, cerându-l-i-se să lupte zi și noapte pentru scuturarea jugului turcesc. Cu concursul țării, Despot declara că nădăduiește, ca în puțină vreme, să dobândească "...iarăși locurile Moldovei mele pe care le ține păgânul, adică malul Dunării, și nu numai acela, dar și Țara Românească și apoi toată Țara Grecească"²¹. Planurile sale depășeau însă nevoile stricte ale moldovenilor, ceea ce a făcut ca ele să fie primite cu circumspectie, iar evoluția situației politice internaționale fiindu-i defavorabilă, a permis forțelor interne, care nu puteau accepta pe tronul țării un aventurier venetic, promotor al unei religii străine de obiceiurile străbune, să-l înlăture din domnie în anul 1563²². Dar, odată cu Despot Vodă nu dispăreau și planurile sale de redobândire a sudului Moldovei, chiar pe calea armelor, dacă ar fi fost nevoie, planuri ce vor fi reluate mai târziu și la dimensiuni ceva mai realiste.

În anii imediat următori domniei lui Despot Vodă, se constată, așa după cum arătam și ceva mai sus, o importantă revigorare economică a drumului moldovenesc, pe el putând fi întâlnit, încă din 1568 și postavul de calitate englezesc²³. Acest fapt a atras din nou atenția puterilor din zonă, dar și din afara ei, asupra sudului Basarabiei, interesele otomane și polone, tătare și cazace, chiar și cele franceze și engleze, fiind de multe ori convergente, dar dând naștere uneori și unor puternice stări conflictuale, ceea ce va provoca o intensificare a presiunii asupra Moldovei, a pericolelor ce amenințau țara, pericole din care cel mai grav era acela al transformării sale în teatru de operațiuni militare, urmate de eventuale noi amputări teritoriale. Răspunsul pe care Moldova îl va da, într-o primă etapă, tuturor acestor amenințări va fi războiul antotoman declanșat de Ion Vodă cel Viteaz.

Venit la tron au sprijin otoman, Ion Vodă a desfășurat la începuturile domniei sale o politică externă impusă de suzeranitatea otomană asupra Moldovei. Astfel, interesele Portii față de imperiali, Polonia și Rusia au determinat și atitudinea generală a domitorului. Paralel însă, el a întreprins și unele acțiuni îndreptate împotriva puternicului său vecin din sud, pregătind lupta pentru eliberarea și reîntregirea țării.

²¹ Hurmuzaki, II, I, p. 415-416; N. Iorga, *Scrisori de boieri. Scrisori de domni*, ed. a III-a, p. 209-210; Ioan C. Băncilă, *Schijă istorică asupra hotarelor Basarabiei*, extras din AB, an I, nr. 3, Chișinău, 1929, p. 3; Ion I. Nistor, *Basarabia pivotul politic al Moldovei voievodale*, p. 244; M. Neagoe, *art. cit.*, p. 432.

²² Pentru domnia și personalitatea complexă a lui Despot Vodă, a se vedea N. Iorga *Nouveaux matériaux pour servir à l'histoire de Jacques Basilicos*, Bucarest 1900; Adina Berciu-Drăghicescu, *Aspects de la politique extérieure de la Moldavie entre 1561-1563*, în AUBI, XXIX, 1980; idem, *O domnie umanistă în Moldova. Despot-Vodă*, București, 1980.

²³ *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550-1850)*, ed. Athanasius G. Welykyi, I, Romae, 1959, p. 67-68; Svetana Georgieva, *Les rapports de commerce entre l'Empire Ottoman et la Pologne et les terres bulgares au XVIe siècle* în "Bulgarian Historical Review", 3, 1978, p. 38-49; Viorel Panaite, *Comerț și negustori în tratatele osmanopolone: 1489-1607*, în RI, tom 6, nr. 3-4, 1995, p. 221-222; Șt. Andreeescu, *Comerțul danubiano-pononic la sfârșitul secolului al XVI-lea: Mihai Viteazul și "drumul moldovenesc"*, în SMIM, vol. XV, 1997, p. 51.

După o perioadă de încordare a relațiilor moldo-polone, determinată de încercarea de reînscâunare a lui Bogdan Lăpușneanu (1568-1572) cu sprijinul nobilimii din sudul regatului²⁴ și de dorința lui Henric de Valois de a alipi Moldova la Polonia²⁵, relațiile dintre cele două părți s-au normalizat în martie 1574, când Ion Vodă a depus, prin intermediul unei solii, jurământul de vasalitate față de regele francez al Poloniei²⁶. De asemenea, Ion Vodă a căutat, în vederea luptei antotomane, să stabilească și o alianță cu împăratul Maximilian I (1564-1576), căruia, în iunie 1572, i-a depus un omagiu în scris²⁷, dar acesta nu a fost acceptat²⁸.

Evenimentele o vor lua însă înaintea pregătirilor politice și militare ale lui Ion Vodă. Presați de dezastrul naval de la Lepanto (1571), dar și de criza monetară prin care trecea imperiul²⁹, turcii i-au cerut domnului moldovean, la 21 februarie 1574, o dublare a haraciului, de la 35.000 la 70.000 de galbeni³⁰. Ion Vodă, sprijinit și de adunarea țării³¹, a refuzat categoric, declanșând astfel conflictul cu Poarta și trecând la punerea în aplicare a ceea ce am putea numi planul său dacic.

Nu există izvoare documentare sau narrative care să ne indice cu claritate și certitudine în ce constă acest plan. Dar, în ciuda acestui fapt, elementele sale esențiale pot fi desprinse din acțiunile militare întreprinse de Ion Vodă. Aceste acțiuni, vizau în primul rând, realizarea unui front comun de luptă antotomană cu Țara Românească, iar într-o a doua etapă atacarea și eliberarea sud-estului Moldovei adică a Basarabiei. Ceea ce ar fi urmat dacă aceste prime două etape ar fi fost înconjururate de succes nu putem ști cu precizie dar, din experiențele anterioare de refacere a regatului dac, probabil că întreaga atenție a lui Ion Vodă s-ar fi îndreptat spre Transilvania.

²⁴ Bogdan Lăpușneanu a încercat să recâștige tronul Moldovei cu ajutor polon în primăvara anului 1572, dar nu a reușit. Turcii au mobilizat forțe importante, formate din dețașamente ale hanului tătar, ale sangiacebeilor de Vidin, Silistra, Nicopole și Tighina (Bender) și ale domnilor Țărilor Române (Hurmuzaki, II, 1, p. 632 și 635), forțe care au atacat Hotinul ocupat de poloni și au devastat sudul Poloniei distrugând 20 de localități și dând foc orașului Snyatin (N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, p. 103-104; idem, *Acte și fragmente*, I, p. 15; Victor Motogna, *Contribuții la epoca lui Ion Vodă cel Cumplit*, în RI, XI, 1925, nr. 10-12, p. 254; Teodor Holban, *Henri de Valois en Pologne et les Roumains*, în ARBSH, tome XXIII, 1942, p. 121-123; Dinu C. Giurescu, *Ion Vodă cel Viteaz*, ed. a II-a, București, 1966, p. 57; Nicolae Grigoraș, *Politica externă a Moldovei în timpul domniei lui Ion Vodă cel Viteaz (1572-1574)*, extras din vol. *Coordonate culturale vrâncene*, București, 1974, p. 69.

²⁵ Hurmuzaki, Supliment I, 1, p. 25 ; Constantin I. Andreescu, *Moldova și alegerea lui Henric de Valois ca rege al Poloniei*, în "Arhiva", XLII, 1-2, Iași, 1936, p. 48-55; Dinu C. Giurescu op. cit., p. 117.

²⁶ N. Grigoraș, *Lupta de eliberare condusă de Ion Vodă cel Viteaz (februarie – iunie 1574)*, în CI, serie nouă, VI, Iași, 1974, p. 103; Veniamin Ciobanu, *La cumpănă de veacuri (Țările Române în contextul politicii poloneze la sfârșitul secolului al XVI-lea) și începutul secolului al XVII-lea*, Iași, 1991, p. 28.

²⁷ Hurmuzaki, II, 1, p. 630-631.

²⁸ N. Grigoraș, *Politica externă a lui Ion Vodă*, p. 8.

²⁹ Nicoară Beldiceanu, *La crise monétaire ottomane au XVIe siècle et son influence sur les Principautés roumaines*, în SOF, XVI, 1957, nr. 1, p. 70-86.

³⁰ M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țările Românești în sec. XV-XIX*, în SMIM, II, București, 1957, p. 12-13 ; Dinu C. Giurescu, op. cit., p. 136-138.

³¹ Alexandru Gonța, *Adunarea țării din primăvara anului 1574 în Moldova*, în RDI, tom 27, nr. 6, 1974, p. 887-896.

Sigur este faptul că războiul cu turcii nu l-a luat prin surprindere pe domnul Moldovei și că el era pregătit, din punct de vedere militar, să treacă la punerea în aplicare a primelor două etape din planul său dacic. Dacă Heric de Valois, regele efemer al Poloniei a refuzat categoric orice fel de ajutor militar³², la fel ca și Habsburgii³³, nu același lucru s-a întâmplat cu cazacii și, puțin mai târziu după declanșarea ostilităților, cu anumiți nobili poloni. În ceea ce-i privește pe cazaci, aceștia au răspuns pozitiv la cererea de ajutor a lui Ion Vodă³⁴, văzând în aceasta posibilitatea deschiderii unui nou front de luptă antiotoman. Ei au trimis 1.200 de oameni, dintre care 600 erau sub comanda hatmanului Sviercevski, câte 200 erau comandanți de Koslovski și Stuzenski, iar câte 100 de Ianczj și Sokolovski³⁵. Baza principală a armatei lui Ion Vodă o constituau însă forțele armate ale Țării, unitățile militare boierești și cele ale țărănimii libere. Dacă la urcarea sa pe tron, el dispunea de forțe armate nu mai mari de 4.000 de oameni³⁶ în interval de nici doi ani, el a reușit să aibă o armată cuprinsă între 20 și 30.000 de oameni³⁷, armată cu care putea spera să-și atingă principalele obiective. La aceste forțe se vor adăuga și trupe poloneze. Nobili poloni Albert Laski și Constantin Ostrogski i-au scris, la 21 aprilie 1574, deci după declanșarea ostilităților cu turcii, că erau dispuși să-i trimită ajutoare militare³⁸, ajutoare care vor însuma 2.000 de soldați³⁹.

Mai surprinși de atitudinea lui Ion Vodă se pare că au fost turcii, deoarece la început ei nu aveau un pretendent pregătit să-l înlocuiască, ceea ce explică încercarea lor, rămasă fără succes, de a-l contacta pe Bogdan Lăpușneanu⁴⁰. Până la urmă, sultanul a acceptat să-l numească domn al Moldovei pe Petru Șchiopul, fratele domnului Țării Românești, Alexandru II Mîrcea (1568-1577), iar la 3 aprilie 1574, cei doi, însoțiti și de trupe otomane comandante de Iusuf Cigalazade, declanșează campania de înlocuire a lui Ion Vodă⁴¹. Acesta le-ö luase însă înainte, părăsind Iașiul imediat după 27 martie⁴² și îndreptându-se spre Țara Românească.

Luptele care au urmat sunt bine cunoscute în istoriografia noastră. La 14 aprilie 1574, Ion Vodă zdrobește armata turco—munteană la Jiliște⁴³, la sud de Focșani, apoi ocupă Bucureștiul, unde-l instalează în scaun pe Vintilă Vodă⁴⁴, probabil fiul lui

³² N. Iorga, *La France dans le Sud-Est de l'Europe*, în XIII, 1936, p. 33-36 ; idem, *Istoria românilor*, V, p. 41 ; Al. Ciorănescu, *Știri noi din domnia lui Ion Vodă cel Cumplit*, în RI, XX, nr. 4-6, 1934, p. 170 ; Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 139 ; N. Grigoraș, *Lupta de eliberare condusă de Ion Vodă cel Viteaz*, p. 103.

³³ N. Grigoraș, *Politica externă a lui Ion Vodă*, p. 78.

³⁴ Magdalena László, *B. P. Hasdeu despre folclorul ucrainean*, în RSL, X, 1964, p. 115.

³⁵ Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 141.

³⁶ Această cifră este indicată de un raport italian transmis din Constantinopol la Genova, la data de 7 mai 1572 (Hurmuzaki, XI, p. 87).

³⁷ Dinu G. Giurescu, *op. cit.*, p. 144.

³⁸ Hurmuzaki, II, 1, p. 679, 713-716 ; A. Veress, *Documente II*, p. 41-44; Émile Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, tome III, Paris, 1853, pp. 522-523.

³⁹ T. Holban, *art. cit.*, p. 116; N. Grigoraș, *Lupta de eliberare condusă de Ion Vodă cel Viteaz*, p. 103.

⁴⁰ Victor Motogna, *Contribuții la epoca lui Ion Vodă cel Cumplit*, p. 256.

⁴¹ Hurmuzaki, II, 1, p. 671; XI, p. 84.

⁴² Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 144.

⁴³ Victor Atanasiu, *Bătălia de la Jiliște*, București, 1974, passim.

⁴⁴ Al. Ciorănescu, *Documente Simancas*, p. 66 ; Hurmuzaki, II, 1, p. 682, 660; XI, p. 87; A. Veress, *Documente*, II, p. 26.

Pătrașcu cel Bun⁴⁵ și, prin urmare, frate cu Petru Cercel și Mihai Viteazul. Dar acesta a fost ucis după numai patru zile⁴⁶, fapt care a împiedicat realizarea unității de acțiune antotomană a Moldovei și Țării Românești. Apoi acțiunile militare ale lui Ion Vodă se îndreaptă spre zona Dunării de Jos și a sudului Basarabiei, unde este atacată și cucerită, fără cetate, Brăila, apoi Tighina și Cetatea Albă și sunt înfrânte mai multe corperi de oaste turco-tătare⁴⁷. După lupte deosebit de violente și de săngheroase, confruntarea finală cu turcii are loc în zona Cahul-Roșcani, din sudul Basarabiei, între 9 și 14 iunie⁴⁸. Lipsit de artilerie, copleșit de numărul turcilor și trădat de o parte din boierime în frunte cu Eremia Cernăuțeanu, Ion Vodă este obligat să se predea și să suporte moartea unui adevărat martir.

Simpla înșiruire a principalelor evenimente ale campaniei militare pe care Ion Vodă a purtat-o împotriva otomanilor în primăvara și la începutul verii anului 1574 demonstrează ceea ce afirmam puțin mai sus, și anume, faptul că domnul Moldovei avea un plan dacic și că una din principalele componente ale acestuia era recucerirea sudului Basarabiei. De altfel, cea mai mare parte a campaniei s-a desfășurat în această zonă și indică foarte clar că obiectivul ei principal era acela de a-i alunga pe turci de aici și de a reface vechile hotare ale țării de pe vremea lui Ștefan cel Mare.

Acest lucru a fost sesizat foarte clar de principalele cronică interne care și-au oprit atenția asupra domniei și luptei finale a viteazului domn al Moldovei. Astfel, Grigore Ureche afirmă următoarele: "Ion vodă văzându atâtă supărare dispre turci, umplându-să de mânie, cu foc au arsu Tighina și Cetatea Albă și multă pradă au făcut și mulți robi și plean au scos. Decii Ion vodă curățindu-să de vrăjmașii săi, au dat țării puținea odihnă, să să răsuflă. Iar cazaci nu să leniaia, ci câmpii Bugeacului pururea cerca și multă pradă făcia"⁴⁹. În continuare, referindu-se la cazaci, el spune: "Câlcându cazaci câmpii Bugeacului și multă pradă făcându, au dat spre o sănă de oaste turcească, ce să strâsese și mergea să lovască pre Ioan vodă fără veste. Si de sărgu au trimis cazacii la Ion vodă, de au cerșut să le trimiță ajutoriu, ca să dea războiu acelor turci. Si daca le-au

⁴⁵ Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 144 ; N. Grigoraș, *Lupta de eliberare condusă de Ion Vodă cel Viteaz*, p. 110-113.

⁴⁶ Hurmuzaki, II, I, p. 694-695, 690.

⁴⁷ Andrea Maximiliani Fredro, *Gestorum populi poloni sub Henrico Valesio polonorum postea vero Galliae rege*, ed. a II-a, Danzig, 1860, p. 172-179 ; Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 153-163; N. Grigoraș, *Lupta de eliberare condusă de Ion Vodă cel Viteaz*, p. 113-120.

⁴⁸ Bartolomeo Paprocki, *Wahrafftige Beschreibung des Krieges, welchen der walachische Woiwod Iuon mit den Türken gefüret 1575*, în A. Papiu-Ilarian, *Tesaur de monumente istorice pentru România*, III, București, 1864, p. 281; Leonard Gorecki, *Descriptio belli Iuoniae voivode Valahiae quod anno MDLXXIII cum Selimo II Turcorum imperator gessit*, în *ibidem*, p. 238 ; T. Nicolau, *Artleria moldovenească în veacurile XV și XVI*, în "Revista artilleriei", XIV, 1932, p. 249-271; Hurmuzaki, II, I, p. 710-711; Supliment I, I, p. 37 ; A. Veress, *Documente*, II, p. 40-41; Th. Antonescu, *Campania din 1574 contra Moldovei, Ioan Vodă Viteazul cel Cumplit. Bătălia de la Cahul, 10 iunie 1574*, în "Revista militară", LXXVII, 1940, nr. 7-8, p. 77-90 și nr. 9-10, p. 36-42; Paul Cernovodeanu, *Călătoria lui Pierre Lescalopier în Tara Românească și Transilvania la 1574*, în SMIM, IV, 1960, p. 437-440; Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 163-173; N. Grigoraș, *Lupta de eliberare condusă de Ion Vodă cel Viteaz*, p. 120-124; C. Cihodaru, *Cu privire la localizarea unor evenimente din istoria Moldovei: Hindău, Direptate, Crăciuna și Roșcani*, în AIIAI, tom XIX, 1982, p. 632-635.

⁴⁹ Grigore Ureche, *Letopiseul Țării Moldovei*, ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P. P. Panaiteșcu. Ediția a II-a revăzută, București, 1958, p. 200-201.

trimis, pre lesne i-au biruit și i-au răsipit cu ajutoriul proaspăt. Că până a veni ajutoriul de la Ion vodă, aproape au fostu cazacii să piarză războiu de muljimea turcilor. Ci apoi moldovenii proaspeți și odihniți, dându războiu vitejește, pre lesne i-au spart”⁵⁰.

La rândul său, Axinte Uricariul plasează și el efortul militar principal al lui Ion Vodă în regiunea de sud a Basarabiei: “Ion vodă, vădžând atâta supărare despre turci, au tras cu oștile sale supt Tighinea și împlădu-să di mânie, au început a bate cetatea Tighinii. Și bătând-o câteva dzile o au luat-o și au aprins-o de au arsu. Și de acolo au orânduit 600 de cazaci la Cetatea Albă și o au aprins-o de au arsu. Ars-au și giumătate de târgu și multă pradă au făcut cazacii călcând câmpii Bugeacului. Iară Ion vodă, pân-a să întoarce cazacii de la Cetatea Albă, au odihnit cu oștile sale câteva zile”⁵¹.

Pentru cronicarul muntean Radu Popescu "...de patru ori au mai bătut Ion vodă cu moldovenii pe turci și au ars Tighina și Cetatea Albă și Bugeacul..."⁵².

Fără a omite luptele din Țara Românească, toate aceste croniți plasează teatrul principal de operațiuni militare al lui Ion Vodă în sudul Basarabiei și este firesc să fie aşa dacă avem în vedere faptul că, declanșând lupta cu turcii, domnul Moldovei urmărea în primul rând să elibereze acele pământuri ale țării sale care se aflau sub stăpânirea nemijlocită a Imperiului Otoman.

Din nefericire pentru Moldova, lupta lui Ion Vodă s-a încheiat printr-o înfrângere zdrobitoare, care a avut consecințe grave pentru țară. Aceste consecințe au fost de trei categorii și au afectat nu numai Moldova, dar și relațiile politice și militare dintre principalele puteri din zonă, Imperiul Otoman și Polonia.

În primul rând, după înfrângerea de la Cahul-Roșcani, Moldova a fost supusă la un jaf crunt din partea turcilor și a tătarilor. În acest sens, un raport al bailului venețian de la Constantinopol semnala faptul că în Moldova se poate călători opt până la zece zile prin locuri cu desăvârșire pustii care altădată erau roditoare și bogat locuite⁵³, iar cronicarul Nicolae Costin scrie că "...pentru acea pradă de atunci, pe multe locuri până astăzi multe sate au rămas pustii, ales la câmp den Prut până în Nistru"⁵⁴. Reiese și din aceste spuse că principala zonă de confruntare a fost sudul Basarabiei, pustiit cu atâta cruzime încât și la peste un secol de le evenimente urmele distrugerilor continuau să fie vizibile.

În al doilea rând, Ion Vodă, căutând sprijin militar împotriva uriașei puteri a Imperiului Otoman l-a luat de acolo de unde i se oferea, iar cei care i l-au oferit au fost cazacii. Aceasta le-a permis să deschidă un nou front de luptă antiotomană⁵⁵, front care, din păcate, cuprindea teritoriul Moldovei, aproape în integralitatea sa, zonele cele mai

⁵⁰ *Ibidem*, p. 201.

⁵¹ Axinte Uricariul, *Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei*, vol. I, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempl, București, 1993, p. 268.

⁵² Radu Popescu Vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești*. Introducere și ediție critică întocmit de Const. Grecescu, București, 1963, p. 62.

⁵³ Hurmuzaki, III, 2, p. 375.

⁵⁴ Nicolae Costin, *Letopiseful Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, ed. I. Șt. Petre, București, 1942, p. 530; A se vedea și Ion I. Nistor, *Basarabia, pivotul politic al Moldovei voievodale*, p. 244.

⁵⁵ Pentru intervențiile repetitive ale cazacilor în Moldova, a se vedea Eugen Stănescu, *Colaborarea militară dintre români și cazaci în ultimul sfârșit al veacului al XVI-lea*, I, în Studii, tom 7, nr. 3, 1954, p. 119-144 și II, în *ibidem*, nr. 4, 1954, p. 187-213; Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 184-199.

afectate fiind totuși cele centrale, pe direcția Soroca-Iași, și cele sudice, stăpâname direct de otomani.

În fine, în al treilea rând, lupta lui Ion Vodă, care a permis intervenția masivă a cazacilor, teoretic supuși ai regelui Poloniei, și care a primit sprijinul unor nobili poloni, a dus la apariția unei stări de tensiune în relațiile polono-otomane. Tătarii au atacat și jefuit sudul Poloniei⁵⁶, iar marele vizir Sokollu-Mehmed Pașa și chiar sultanul Selim II trimis scrisori în Polonia în care aceasta este acuzată că ar fi sprijinit lupta lui Ion Vodă, i se cere să predea haraciul pe care acesta îl datora Porții, împreună cu soția, socrul și alți boieri ai săi refugiați pe teritoriul polon. În scrisoarea pe care o adresa voievodului Galiciei, Gheorghe Iazlowiecki, marele vizir arăta că "...atunci când acel neleguit și netrebnic Ioan Vodă, domnul Moldovei, clocind trădarea și văzând că oastea împărătească nu e gata, dăduse năvală asupra provinciei Tighinei, ucigând în câmp pe tăranii și pe ciobani, în același moment polonii, îmbrăcând ostași în douăzeci și cinci de săici, năvăliră asupra Cetății Albe, tăind și pustiind... Afară de acele săici (adică de cazaci - n.n.), mai trimiserăți în ajutorul lui Ioan Vodă o cete de 2.000 de oameni..."⁵⁷. În concluzia scrisorii, polonii erau avertizați să predea toate averile scoase din Moldova de familia și oamenii credincioși ai lui Ion Vodă: "Dacă vă place pacea și liniștea, apoi toate averile răpite să le trimiteți la Poarta otomană prin mâinile lui Mehmed ceaușul"⁵⁸.

Cele scrise de marele vizir la 28 iulie 1574, erau întărite de sultan, numai peste câteva zile, la începutul lunii august.

El spunea că: "Afară de acestea, s-a mai auzit că, pe când se răsculase afurisitul acela de Ioan, voi, trimijând oameni, ați incendiat orașul cetății Akkerman și, de asemenea, trimijând oastea regelui 1-ajăi ajutat și 1-ajăi sprijinit pe blestematul mai sus pomenit. Întrucât 1-ajăi ajutat și 1-ajăi sprijinit în felul acela, pe afurisitul mai sus arătat și ați construit contrar tratatului, săici, s-a trimis împărăteasca noastră scrisoare pentru a se veni de hac corăbiilor care devastează țara"⁵⁹.

Acestei stări de tensiune i s-a pus capăt pentru moment prin tratatul pe care cele două părți 1-au încheiat la 2 decembrie 1574⁶⁰, dar cauzele ei erau mult mai profunde decât răscoala lui Ion Vodă. Ele constau în revigorarea, aşa cum am mai spus, a drumului comercial moldovenesc, ceea ce a determinat și sporirea interesului Poloniei pentru zona gurilor Dunării și a litoralului nord-pontic. Bineînțeles că această reorientare care va cunoaște punctul culminant la sfârșitul secolului XVI și începutul secolului XVII având ca principal promotor pe marele hatman și cancelar Jan Zamoyski, a provocat o puternică stare de tensiune în relațiile polono-otomane, ajungându-se până în preajma declanșării unui război de anvergură între cele două părți. La aceasta s-a adăugat și acțiunea reciproc dăunătoare desfășurată de tătari și cazaci, teoretic supuși otomani și poloni, dar practic foarte greu de controlat și stăpâni pe propriile lor acțiuni.

Această situație încordată a relațiilor internaționale din zona sa geografică a avut consecințe deosebit de negative pentru Moldova în anii imediat următori înfrângerii lui Ion Vodă. Pe de o parte, Poarta otomană a intensificat fără precedent presiunile

⁵⁶ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 199.

⁵⁷ Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, 1455-1774, București, 1976, p. 123; a se vedea și A. Veress, *Documente*, II, p. 42.

⁵⁸ Mustafa A. Mehmed, *op. cit.*, p. 124.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 126.

⁶⁰ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, p. 202.

asupra țării, ca de altfel și asupra Țării Românești, moldovenii fiind obligați să participe din plin la lucrările de reconstrucție și reparație de la Brăila, Tighina, Cetatea Albă, Chilia, Geankerman (Oceakov), distruse de Ion Vodă și de cazaci⁶¹, iar pe de altă parte, incursiunile căzăceaști care vizau ocuparea tronului domnesc⁶², dar și teritoriile stăpânite de turci în sudul Basarabiei, mai ales zona orașelor Tighina și Cetatea Albă⁶³, au provocat imense distrugeri și o sensibilă degradare a instituției domniei, a autorității domnului asupra țării.

Trebuie să avem în vedere faptul că toate aceste incursiuni, care vizau stăpânirile turcești din sudul Basarabiei, nu aveau ca scop eliberarea lor și realipirea la Moldova, ci pur și simplu jaful și distrugerea, uneori chiar sub pretextul apărării lumii creștine. Cazacii nu doreau și nici nu puteau să elibereze aceste cetăți și teritorii, cum nu puteau nici să-și impună propriul domn pe tronul țării. Dacă ei ar fi avut capacitatea militară să realizeze astfel de obiective, în nici un caz ele nu ar fi adus o ușurare a situației Moldovei, ci dimpotrivă. Ori țara ar fi intrat într-o strânsă dependență față de Polonia, ori ar fi devenit un teritoriu al nimănui, un permanent câmp de confruntare militară între cazaci, tătari, turci și poloni. Prin urmare, acțiunile căzăceaști întreprinse împotriva stăpânirilor otomane din sudul Basarabiei nu au avut și nici nu puteau să aibă un caracter pozitiv pentru țară, ci dimpotrivă, duceau la permanentizarea stării de conflict din zonă, la distrugeri numeroase și sistematice, la încordarea relațiilor polono-otomane și constituiau o gravă armenișcare pentru independență și integritatea teritorială a Moldovei. Aceste acțiuni nu trebuie confundate și asimilate cu cele ale cazacilor înregimentați ca mercenari în ostile lui Ion Vodă și, mai târziu, ale lui Mihai Viteazul, când, sub conducere românească, ei au acționat în vederea atingerii unor obiective cu adevărat românești, îndeplinind, prin urmare, un rol pozitiv. Între cele două tipuri de acțiuni există, astfel, o mare diferență, acțiunile antiotomane ale cazacilor trebuind să fie apreciată la justă lor valoare în funcție de împrejurările și de contextul general

⁶¹ Mihai Maxim, *Documente noi despre războiul moldo-otoman din 1574*, în vol. *Din lupta poporului român pentru independență*, București, 1977, p. 83-84; idem, *Culegere de texte otomane*, București, 1924, doc. 6 și 7; idem, *Les relations roumano-ottomanes entre 1574 et 1594*, în RRH, tome XVI, no.3, 1977, p. 477.

⁶² Pretendenți cazaci la tronul Moldovei au fost Crețul (Hurmuzaki, XI, p. 184-185), Ioan (Nicoară) Potcoavă (*Ibidem*, XI, p. 602; Gr.Ureche, *op. cit.*, p. 242), Alexandru (*Ibidem*, III, I, p. 36; E. D. Tappe, *Documents concerning Romanian History (1427-1601)*, London, The Hague, Paris, 1964, p. 41) și Constantin (Hurmuzaki, III, I, p. 14-15; 17-19), toți pretinzând că se înrudesc cu Ion Vodă.

⁶³ În 1578, cazaci au luat din câmpiiile Cetății Albe peste 700.000 de oi și au distrus cetatea Islamkerman construită de tătari (Hurmuzaki, III, I, p. 14, 18; J. Janicki, *Acta istorica res gestas Stephani Bathorei illustrantia*, Varșovia, 1881, p. 31 și urm.; N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, p. 203). Ca răspuns, în 1579, în ciuda protestelor polone, turcii au construit o nouă fortăreață de apărare lângă Tighina (Hurmuzaki, III, I, p. 40-41; XI, p. 634 și urm.). Polonii au reacționat în noiembrie același an, când Samuel Zborowski, fratele castelanului de Cracovia, a atacat Cetatea Albă (V. Ciobanu, *La cumpănă de veacuri*, p. 48). În aceste împrejurări a început să circule chiar zvonul că turcii ar avea de gând să transforme Moldova, dar și Țara Românească, în pașalâc (Hurmuzaki, XI, p. 607; Supliment I, I, p. 42; III, I, p. 10-11; Leonard Gorecki, *Kronika z czasów Stefana Batorego 1552-1582*, apud Ilie Corfus, *Studii despre istoria Moldovei într-o nouă cronică polonă (1575-1582)*, în SCIM, I, București, 1951, p. 121; C. Stănescu, *art. cit.*, II, p. 190-192; Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 195-197; V. Ciobanu, *La cumpănă de veacuri*, p. 49).

politico-militar în care s-au produs.

Îndelungatul război care a opus Imperiul Otoman, Iranului safavid (1578-1590), precum și răscoala tătarilor din Crimeea, condusă de Mehmed Ghiray Han⁶⁴ și desfășurată între 1579 și 1584, l-a obligat pe sultan să-și modereze pretențiile în raporturile cu Moldova și să nu deterioreze complet relațiile cu Polonia din cauza repetatelor năvăliri cazace. Aceste năvăliri nu numai că nu au încetat, dar, profitând de faptul că principalele forțe otomane erau deplasate pe frontul din Iran, au cunoscut o intensificare fără precedent, lovind în special în sudul Basarabiei, dar și în restul teritoriului moldovenesc.

Astfel, în 1583, din ordinul regelui polon Stefan Bathory, o grupare de 8 pâna la 9.000 de cazaci trece Nistrul și, împreună cu 2.000 de poloni, atacă Tighina, îi ard suburbii, după care atacă și Cetatea Albă capturând o flotă otomană ce se afla aici⁶⁵. În 1584, Tighina devine principala țintă a atacurilor căzăceați, urmată de Cetatea Albă⁶⁶. Prima este violent atacată în august și noiembrie⁶⁷, apoi în iunie 1585⁶⁸, din nou, în iunie 1586⁶⁹. În aprilie 1587, 7.000 de cazaci atacă și cuceresc Geankermanul (Oceakov), de unde capturează 30 de tunuri, apoi dau foc Tighinei și jefuiesc întregul Bugeac⁷⁰. Pentru repararea acestor stricăciuni Petru Șchiopul a fost obligat să pună la dispoziția turcilor 3.000 de care și 15.000 de salahori⁷¹. În același an, cazacii cuceresc orașul Huși și amenință din nou Iașiul⁷². De data aceasta, eliberat de problemele create de răscoala tătarilor din Crimeea și mai puțin presat de războiul cu Iranul, al cărui sfârșit era previzibil, sultanul Murad III își manifestă din nou intenția de a transforma Țările Române în pașalâcuri și de a impune Poloniei plata unui tribut⁷³. Dar aceste intenții nu-i impresionară pe cazaci. În 1588, ei atacă și ocupă din nou Hușii, în iulie⁷⁴, apoi în noiembrie atacă Tighina, raza acțiunilor lor de luptă extinzându-se până aproape de Iași⁷⁵, deci incluzând cea mai mare parte a Moldovei dintre Prut și Nistru, iar în mai 1589 este atacată și Cetatea Albă⁷⁶.

În acest fel, situația Moldovei și a domnitorului ei, Petru Șchiopul, devenise cu adevărat dramatică. Transformată în teatru de operațiuni militare, cu teritoriul dintre Prut și Nistru devastat sistematic și permanent, Moldova se afla, și în situația de a fi transformată fie în pașalâc, așa după cum își manifestase din nou intenția sultanul⁷⁷, fie de a fi ocupată de poloni, care încep să-și manifeste tendința de a-și întinde granițele

⁶⁴ M. Maxim, *Les relations roumano-ottomanes entre 1574 et 1594*, p. 481.

⁶⁵ Hurmuzaki, IV, 2, p. 18; XI, p. 166-167, 665-666; Nicolae Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, p. 204.

⁶⁶ Hurmuzaki, XI, p. 672 ; A. Veress, *Documente*, II, p. 296, 298.

⁶⁷ Hurmuzaki, XI, p. 684.

⁶⁸ *Ibidem*, XI, p. 689.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 693.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 697.

⁷¹ *Ibidem*, p. 697-698, 700; III, 1, p. 102, 134.

⁷² *Ibidem*, XI, p. 700; A. Veress, *Documente*, III, p. 108.

⁷³ Hurmuzaki, XI, p. 700.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 715 ; N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, p. 110.

⁷⁵ Hurmuzaki, III, p. 114; XI, p. 715.

⁷⁶ A. Veress, *Documente*, III, p. 177.

⁷⁷ Al. Ciorănescu, *Documente Simancas*, p. 94 ; Hurmuzaki, XI, p. 725.

până la Dunăre⁷⁸.

Exasperat de repetatele incursiuni căzăcești în Moldova și nemulțumit de refuzul regelui polon Sigismund III de a plăti tribut, sultanul Murad III hotărăște organizarea, în iunie 1589, a unei expediții de represalii. Trupele otomane, comandate de beilerbeiu Rumeliei, Hazâr Pașa, atacă sudul Poloniei și incendiază Snyatinul, în septembrie 1589⁷⁹, dar sunt obligate să se retragă deoarece nu au putut să facă joncțiunea cu tătarii hanului Gazi Ghiray II, îfrânti în Polonia⁸⁰. Cu toate că Moldova, la fel ca și Țara Românească, a furnizat armatei otomane cai și provizii, ea nu a scăpat de la o devastare aproape completă, așa cum o arată documentele vremii⁸¹.

Devastată de turci, Moldova era amenințată și de o eventuală ocupație polonă. Hatmanul și marele cancelar Jan Zamoyski, adept al expansiunii polone în zona gurilor Dunării și a litoralului nord-pontic⁸², era de părere că, în cazul unui război cu Poarta, foarte probabil în acel moment, Polonia trebuia să preia ofensiva, să-i atace pe tătari, să ocupe Moldova, și, cum spunea el, "...să ne fortificăm mai curând la Dunăre decât sub Lwow"⁸³.

Se părea că nimic nu mai poate opri un război turco-polon de mari proporții. Sultanul cerea imperativ, la 22 februarie 1590, plata unui tribut de către poloni în valoare de 100.000 de ducajii, refacerea cetăților distruse din sudul Basarabiei și de pe litoralul nord-pontic, precum și uciderea tuturor cazacilor⁸⁴, condiții imposibil de îndeplinit și care au provocat și eşecul misiunii diplomatice a soliei polone conduse de Pavel Uchánski⁸⁵. Dar totuși războiul nu s-a declanșat datorită medierii engleze, prin ambasadorul de la Constantinopol, Edward Barton, și moldovene, prin postelnicul Bartolomeo Brutti⁸⁶, care au reușit să faciliteze încheierea între cele două părți a unor acorduri de pace între 1590 și 1592.

⁷⁸ Johannes Leunclavius, *Neue Chrohica türckischer Nation*, Frankfurt am Main, 1595, p. 148; N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, p. 206-207.

⁷⁹ Aurel Golimas, *Misiunea militaro-diplomatică a beglerbergului Haider paşa în Moldova lui Petru Șchiopul*, în "Cuget moldovenesc", Iași, VIII, 1939, nr. 5-7, p. 3-6; C. M. Kortepeter, *Gazi Giray II, khan of the Crimea, and Ottoman Policy in Eastern Europe and the Caucasus. 1588-1594*, în SEER, XLIV, 1966, nr. 102, p. 145, 151-155; D. Ciurea, *Relațiile externe ale Moldovei în secolul al XVI-lea*, în AIIAI, X, 1973, p. 38.

⁸⁰ Ludovic Demény, Paul Cernovodeanu, *Relațiile politice ale Angliei cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în secolele XVI-XVIII*, București, 1974, p. 25.

⁸¹ A. Veress, *Documente*, III, p. 199; E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 53-55.

⁸² A se vedea mai sus, nota 8.

⁸³ Hrmuzaki, Supliment II, 1, p. 302; Zdzisław Spieralski, *Awantury moldawskie* (Aventuri moldovenești), Warszawa, 1967, p. 142; D. Ciurea, *art. cit.*, p. 38-39; V. Ciobanu, *La cumpănă de veacuri*, p. 66.

⁸⁴ D. Ciurea, *art. cit.*, p. 38.

⁸⁵ N. Iorga, *Relations entre boiars moldaves et nobles polonais*, în ARBSH, no.1-2, Bucarest, 1921, p. 127-128; V. Ciobanu, *La cumpănă de veacuri*, p. 67- 68.

⁸⁶ Pentru această dublă mediare moldo-engleză, a se vedea Hrmuzaki, IV, 2, p. 139-140; XV, p. 213-214; XI, p. 220-221; A. Veress, *Documente*, III, p. 151-152; E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 56-57; Jósef Garbacik, *Le relazioni turco-polacche tra XVI-XVII secolo alla luce dei rapporti e dei dispacci dei baili veneziani a Costantinopoli*, în vol. *Italia, Venezia e Polonia tra Umanesimo e Rinascimento*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967, p. 222-224; L. Demény, P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 26; Virgil Apostolescu, *Un aventurier apusean la curtea lui Petru Șchiopul: Bartolomeo Brutti*, în tom XVIII, 1981, p. 567-574.

Deși răul cel mai mare fusese evitat, presiunea asupra Moldovei, dar și a Țării Românești, a continuat să se intensifice. Amenințat de turci cu o dublare a haraciului și de cazaci cu noi incursiuni devastatoare, Petru Șchiopul a preferat să părăsească de bunăvoie tronul Moldovei, în 1591⁸⁷, și să-și încheie viața în exil, departe de țară.

Incursiunile căzăcești în sudul Basarabiei vor continua însă, în vara lui 1592 ei atacând Chilia și Tulcea și capturând o sumă de 300.000 de aspri, ceea ce va duce la o nouă încordare a relațiilor turco-polone⁸⁸ și la noi amenințări din partea sultanului cu transformarea Moldovei în pașalâc⁸⁹. Situația Moldovei și a Țării Românești devenise aproape de nesuportat, presiunea otomană, tătară, polonă și cazacă, la care se va adăuga și cea habsburgică impunând o reacție de anvergură, reacție care se va produce în timpul domniei lui Mihai Viteazul și va cuprinde întregul spațiu românesc, deci și Basarabia,

Odată preluată domnia Țării Românești, în toamna anului 1593, Mihai Viteazul s-a confruntat cu două probleme principale, probleme care își vor păstra actualitatea pe parcursul întregii sale domnii. Este vorba de lupta de independență împotriva turcilor, impusă de situația dezastroasă a țării, și de lupta pentru unitatea de acțiune, la început, apoi de lupta pentru unitatea statală a celor trei Țări Române, adică de unitatea românească, de unitatea întregului spațiu românesc. Numai prin realizarea acestei unități lupta antotomană, dar și lupta împotriva veleităților expansioniste ale altor puteri, cum ar fi Habsburgii și Polonia, putea avea cu adevărat sorți de izbândă. Mihai Viteazul a abordat aceste două probleme majore ale domniei sale simultan și de la început, deoarece între ele exista o strânsă interdependentă, una fără cealaltă neputând să-și găsească o rezolvare adecvată.

Înainte însă de declanșarea luptei românești pentru independență, cazaci și-au continuat atacurile în zona de sud a Basarabiei, extinzându-le chiar și la alte zone ale țării. Astfel, profitând de izbucnirea războiului dintre turci și impeiali în vara anului 1593, în decembrie ei atacă și devasteză împrejurimile Tighinei⁹⁰. Ca răspuns, tătarii au atacat Moldova, unde, în iunie 1594, l-au asediat pe Aron Vodă în Iași, după care, arzând totul în cale, s-au îndreptat spre Pocuția⁹¹. În iulie, cazaci revin în forță, ajung până la Chilia și-l obligă pe Aron Vodă să le plătească o mare sumă de bani⁹². Abia după izbucnirea luptei antotomane a Țărilor Române, Aron Vodă va reuși, în ianuarie 1595, să încheie o alianță cu cazacii⁹³, reușind să-i încadreze astfel, măcar și parțial, în lupta de eliberare dusă de români.

Revolta antotomană declanșată de Mihai Viteazul în Țara Românească și de Aron Vodă în Moldova, în noiembrie 1594⁹⁴, Transilvania aflându-se în stare de beligeranță cu Poarta otomană din august același an⁹⁵, a însemnat aruncarea în luptă a

⁸⁷ A. Veress, *Documente*, III, p. 247.

⁸⁸ Hurmuzaki, IV, 2, p. 173.

⁸⁹ M. Maxim, *L'autonomie de la Moldavie et de la Valachie dans les actes officiales de la Porte au cours de la seconde moitié du XVIe siècle*, în RESEE, tome XV, no.2, 1977, p. 217; idem, *Les relations roumano-ottomanes entre 1574 et 1594*, p. 486.

⁹⁰ Hurmuzaki, III, 1, p. 40.

⁹¹ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, p. 207-208.

⁹² Ibidem, p. 209.

⁹³ Idem, *Acte și fragmente*, I, p. 128-129; Hurmuzaki, III, 1, p. 227.

⁹⁴ Balthasar Walter, *Scurta și adevărata descriere a faptelor lui Mihai Viteazul domnul Țării Românești*, în Al. Papiu Ilarian, *op. cit.*, I, București, 1862, p. 13; Hurmuzaki, XII, p. 26.

⁹⁵ I. Ionașcu, *Mihai Viteazul și unitatea politică a Țărilor Române*, în vol. *Unitate și*

unor importante forțe militare, care constituiau un grav pericol pentru flancul drept și comandanțile trupelor otomane. Prin urmare, la Constantinopol s-a decis că direcția de atac să fie schimbată din Europa Centrală spre Țările Române, iar la 14 mai 1595, sultanul a hotărât ca Moldova și Țara Românească să fie transformate în pașalâcuri⁹⁶.

Atacul românesc a cuprins întreaga linie a Dunării, inclusiv a Dunării dobrogene, Hârșova, Măcin, Brăila, Isaccea, Tulcea, Chilia sunt atacate⁹⁷. Detașamentele lui Mihai Viteazul au înaintat de-a lungul Dunării, spre Marea Neagră, atingând Babadagul și Isaccea (Oblucița)⁹⁸. Paralel cu domnul Țării Românești, Aron Vodă a început și el lupta pentru eliberarea jinuturilor moldovene din zona Mării Negre și a gurilor Dunării. La începutul lui 1595, trupele sale, împreună cu efective transilvănene, asediază fortăreața Tighina⁹⁹. Apoi se îndreaptă spre Cetatea Albă și înfrâng o grupare tătară comandată de beilul Hasan. Două detașamente moldovenești trec în Dobrogea și înfrâng din nou pe tătari. La 22 martie, orașul Ismail, apărut de 4.000 de turci, este cucerit și preluat de o garnizoană moldovenească¹⁰⁰. Chilia este și ea eliberată¹⁰¹. Astfel, Aron Vodă putea să afirme, la 15 februarie 1595, într-o scrisoare trimisă lui Jan Zamoyski, că: "Țara noastră este, într-adevăr, un sprijin pentru întreaga creștinătate împotriva acestui dușman pe care-l avem în spatele nostru"¹⁰². Faptul că în 1595, Țările Române au obținut din nou accesul la mare se reflectă în promisiunile pe care împăratul Rudolf II le-a făcut Poloniei pentru a o atrage în Liga Sfântă, și anume să-i cedeze posesiunea asupra Țării Românești și Moldovei și asupra jinuturilor și fortărețelor de pe litoralul Mării Negre, precum și dreptul de liberă navigație în această zonă¹⁰³.

Toate aceste victorii nu 1-au ajutat însă pe Aron Vodă atunci când Sigismund Báthory, principale Transilvaniei, care dorea să refacă unitatea vechii Daciei sub conducerea sa, a hotărât să-l înlocuiască din domnie. Dar dispariția lui Aron Vodă de pe scenă politică nu a însemnat și abandonarea direcției de recucerire a sudului Basarabiei stăpânit de turci. Noul domnitor, Ștefan Răzvan, în tratatul pe care l-a încheiat la 3 iunie 1595 cu principalele transilvan, se obliga să includă în noua administrație a Moldovei vechile ei granițe, adică exact teritoriul de la gurile Dunării și de pe litoralul Mării Negre¹⁰⁴. Cu toate acestea, în iunie, expediția creștină din sudul Moldovei se încheiașe, o încercare a cazacilor de a cucerii Cetatea Albă rămânând fără rezultat¹⁰⁵.

Luptele din iarna 1594-1595 și din prima parte a anului 1595 purtate de români sub conducerea lui Mihai Viteazul și Aron Vodă au zdruncinat serios stăpânirea otomană

continuitate în istoria poporului român, București, 1968, p. 160.

⁹⁶ Aurel Decei, *Les relations entre Michel le Brave et l'Empire ottoman*, în RRH, tome XIV, no.3, 1975, p. 460.

⁹⁷ Constantin Rezachevici, *Les luttes pour l'indépendance menées par les pays roumains dans la zone du Bas-Danube et de la Mer Noire à l'époque de Michel le Brave*, în *ibidem*, tome XIX, no.4, 1980, p. 593.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 54; B. Walter, *op. cit.*, p. 22 ; Hurmuzaki, III, 2, p. 69.

⁹⁹ Hurmuzaki, XII, p. 31; A. Veress, *Documente*, IV, p. 175-176.

¹⁰⁰ Hurmuzaki, III, I, p. 227-228, 232, 234, 471; III, 2, p. 95 ; IV, 2, p. 187; XII, p. 31, 42; N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, p. 200-210.

¹⁰¹ Hurmuzaki, XII, p. 26.

¹⁰² *Ibidem*, Supliment, II, 1, p. 340-351.

¹⁰³ *Ibidem*, XII, p. 141, 209.

¹⁰⁴ *Ibidem*, III, 1, p. 479.

¹⁰⁵ *Ibidem*, IV, 2, p. 201.

de la Dunărea de Jos și de pe litoralul pontic al Moldovei. Expresive în acest sens sunt cuvintele cronicarului turc Mustafa Selaniki, ce nu poate fi bănuit de exagerare în sensul negativ. Iată ce spune el: "În a treia zi a lunei șevval 1003 (11 iunie 1595 - n.n.), au venit la Poarta fericirii strigătorii de ajutor trimiși de ulema și oameni pioși, precum și de locuitorii mici și mari ai Babadagului, necăjiți din cauza rătăcirii ghiaurilor umili care, în zilele acestei ierni, au ocupat malurile Dunării. Cunoșcând evenimentele care se petrecuseră acolo, ei ne-au spus: "...Au rămas numai cetățile Brăila și Varna și Chilia și Akkerman și Djon-Kerman (Oceakov - n.n.) și trecătorile Isaccea și Ismail și cetățile Silistra și Giurgiu și Rusciuk și Turtucaia. Toate schelele și orașele lor sunt părjolite și ruinate în întregime, iar raialele Țării Românești și ale Moldovei s-au aliat cu leșii și, venind peste 100 000 de pușcași necredincioși dușmani ai legii, adunați dintre ghiauri din Transilvania și maghiari și leși și moscovici au devastat finuturile înfloritoare ale musulmanilor, care, fiind cucerite și supuse de atâtea secole, erau rânduite și organizate"¹⁰⁶.

În această situație, reacția marilor puteri vecine, mai ales a Imperiului Otoman și Poloniei, nu a întârziat să apară, amenințând din nou atât statutul internațional al Moldovei și Țării Românești, cât și integritatea lor teritorială. Turcii, pe lângă lovitura principală pe oare au îndreptat-o împotriva lui Mihai Viteazul și a Țării Românești, au pregătit și o expediție de recucerire a Basarabiei. La 20 iunie, armata lor s-a pus în mișcare¹⁰⁷, având un plan de împărțire a Moldovei¹⁰⁸. Partea vecină cu tătarii, adică Basarabia, trebuia reunită cu posesiunile acestora, trecând sub administrația fiului cel mai mare al hanului, iar restul trebuia să formeze sangeacul lui Ahmed Paşa de Bender (Tighina), căruia i se dăduse și Chilia. Dar acest plan a început să fie pus în aplicare abia la 13 octombrie 1595, atunci când tătarii au trecut Nistrul.

Între timp, polonii au avut tot timpul să-și formuleze și ei pretențiile teritoriale din această zonă. În lunile iunie și octombrie 1595, nunțiul apostolic din Polonia, episcopul Malaspina di San Severo, a îndemnat pe regele și magnații poloni să-și extindă stăpânirile până la Marea Neagră, să cucerească Tighina, Cetatea Albă și Chilia¹⁰⁹ iar Zamoyski nu și-a ascuns dorința de a ocupa și cetățile Oceakov și chiar Aslangorod de pe Nipru¹¹⁰. Tendințele expansioniste ale polonilor din această regiune s-au manifestat și în timpul lucrărilor dietei imperiale de la Speyer, din iulie același an. Aici, solii poloni au cerut, nici mai mult, nici mai puțin decât întreaga Moldovă și Țara Românească, împreună cu părțile vecine de la Marea Neagră¹¹¹. De fapt, polonii cereau atât de mult tocmai pentru că erau convinși că Habsburgii nu puteau fi de acord cu asemenea pretenții și atunci ei aveau scuza cea mai bună pentru neparticiparea la Liga Sfântă antotomană. Dar Polonia nu putea accepta nici o ocupație turco-tătară a Moldovei. Jan Zamoyski a reacționat cu promptitudine în fața intențiilor otomane, în august a intrat în Moldova și a înlocuit din domnie pe Ștefan Răzvan cu Ieremia Movilă¹¹², iar după câteva ciocniri de

¹⁰⁶ Mustafa Selaniki, *Tarih* (Cronică), în *Cronici turcești privind Țările Române, Extrase*, vol. I, Sec. XV - mijlocul sec. XVII. Volum întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Mehmed, București, 1966, p. 368-369.

¹⁰⁷ Hurmuzaki, III, 2, p. 113.

¹⁰⁸ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, p. 211-212.

¹⁰⁹ Hurmuzaki, III, 2, p. 107, 142.

¹¹⁰ N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, I, București, 1935, p. 192.

¹¹¹ Idem, *Acte și fragmente*, I, p. 141.

¹¹² Ilie Corbus, art. cit., p. 487-489; idem, *Jurnalul expediției polone în Moldova din*

mică amploare cu tătarii, a încheiat cu aceștia tratatul de la Tuțora din 22 octombrie 1595¹¹³, prin care se recunoștea starea de fapte din Moldova, tratat acceptat și de sultan ca urmare a marii înfrângeri suferite de armatele sale în Țara Românească. Imperiul Otoman era puternic zdrençinat de luptele cu Mihai Viteazul, astfel încât nu-și putea permite să adopte o atitudine ostilă la adresa Poloniei, ci dimpotrivă, sperând ca aceasta, prin acțiunile ei, să provoace dezbinare și conflicte în tabără creștină.

Pentru Moldova însă, această reglementare a situației a fost plătită destul de scump, Ieremia Movilă, noul domnitor, cu scopul de a-și asigura bunăvoița hanului, cedând șapte sate moldovenești din sudul Basarabiei și asumându-și obligația de a trimite anual un număr neprecizat de butoaie cu miere în Crimeea¹¹⁴. Se pare că tot în imprejurările tulburi ale anului 1595 și turcii au reușit să-și extindă stăpânirile din sudul Basarabiei, ei smulgând din trupul țării un teritoriu de-a lungul țărmului Dunării, cuprins între lacurile Cătlăbuga, Ialpug și Cahul cu localitățile Smil și Cartal¹¹⁵.

O reglementare mai completă a raporturilor polono-otomane, pe baza tratatului de la Tuțora, s-a făcut în 1597-1598. În 1597, solul polon Stanislav Gulski a cerut sultanului să-i alunge pe tătarii din Tighina și Cetatea Albă și să accepte înlocuirea lor cu poloni, gospodari și negustori, care puteau să contribuie la dezvoltarea comerțului polono-otoman și să mărească, astfel, veniturile Porții. Cerea, de asemenea, ca Ismailul și Ciubărciul să fie lăsate Moldovei¹¹⁶. Evident că sultanul a respins asemenea propunerii, dar le-a acceptat pe acelea, mult mai moderate, formulate de alt sol polon, Jan Felix Herbut, în 1598¹¹⁷, prin care Polonia își asigura, totuși, preponderența în Moldova. În acest fel, pe lângă reglementarea raporturilor polono-otomane, era reglementată și problema sudului Basarabiei, bineînțeles din nou în defavoarea Moldovei, care era obligată să suporte noi amputări teritoriale, este adevărat că numai de mică întindere.

Pentru ultima dată în decursul secolului XVI, problema sudului Basarabiei va fi repusă în discuție de Mihai Viteazul în anii 1599-1600. În 1599, luptele de la Dunărea de Jos, declanșate de turci în februarie-martie¹¹⁸, au primit o replică hotărâtă din partea domnului Țării Românești, care, în aprilie, a atacat și ars Oblucița (Isaccea), capturând și o caravană de negustori poloni, moldoveni, englezi și spanioli¹¹⁹, după care a întreprins mai multe acțiuni navale pe Dunăre și chiar în Marea Neagră¹²⁰ cu scopul de a tăia linile

¹¹³ 1595, în RA, XXXII, nr. 2, 1970, p. 529; idem, *Intervenția polonă în Moldova și consecințele ei asupra războiului lui Mihai Viteazul cu turcii*, în Rdl, tom 28, nr. 4, 1975, p. 527-540.

¹¹⁴ Hurmuzaki, III, 1, p. 215, 245; IV, 2, p. 218-220; N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 146-147 și 149-151.

¹¹⁵ Kiatip Celebi, *Fezleke-i tarîh* (Istoria sinoptică), în *Cronici turcești*, vol. II, Sec. XVII - începutul sec. XVIII), volum întocmit de Mihail Guboglu, București, 1974, p. 45 ; Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaiteșcu, București, 1958, p. 45,

¹¹⁶ Ion I. Nistor, *Localizarea numelui Basarabia...*, p. 14; idem, *Basarabia, pivotul politic al Moldovei voievodale*, p. 245.

¹¹⁷ Ilie Corfus, *Intervenția polonă în Moldova*, p. 533-534; idem, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, București, 1979, p. 379-385.

¹¹⁸ I. Corfus, *Intervenția polonă în Moldova*, p. 535-536.

¹¹⁹ Mustafa Selaniki, *op. cit.*, p. 395-396; Hurmuzaki, IV, 2, p. 230.

¹²⁰ P. P. Panaiteșcu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 78-79.

¹²¹ Al. Ciorănescu, *Documente Simancas*, p. 143; Sergiu Columbeanu, *Aceunile navale ale lui Mihai Viteazul pentru stăpânirea Dunării*, în Rdl, tom 28, nr. 4, 1975, p. 491-492.

de aprovizionare ale Constantinopolului.

Ultima încercare serioasă a lui Mihai Viteazul de a recucerii sudul Basarabiei a avut loc în vara anului 1600, după ce el a cucerit Moldova¹²¹ și a realizat prima unire politică din istorie a tuturor românilor. Anterior acestei acțiuni, el își exprimase foarte clar intenția de a elibera sudul Basarabiei și cetățile stăpâname de turci aici în proiectul de tratat cu Polonia pe care 1-a încheiat cu Andrei Taranowski la 10 martie 1600, la Brașov. În acest proiect se prevedea ca: "Voievodatele Transilvaniei, Munteniei, Țării moldovenești, alias Moldovei, toate acele țări ce le-a luat prin puterea și sabia sa, trebuie să le unească și să le dea atunci Coroanei Poloniei. Tot astfel, Chilia, Tighina, Cetatea Albă, Oceakovul și Ismailul, recucerindu-le de la turci pe costul său trebuie să le dea Coroanei polone"¹²². Dar tratatul nefiind acceptat de regele polon¹²³, Mihai Viteazul a fost obligat să ia acțiunea din sudul Basarabiei pe cont propriu.

Aflat la Iași, Mihai a ordonat lui Baba Novac, la sfârșitul lui mai 1600, să se deplaseze spre Bugeac și să-l readucă în vechile hotare ale Moldovei¹²⁴, dar se pare că această acțiune nu era menită să strice relațiile cu turcii¹²⁵ și, de aceea, nu sunt semnalate lupte în Bugeac sau în jurul cetăților stăpâname de turci¹²⁶. Dacă aceasta era părerea lui Nicolae Iorga în 1899, peste aproape patru decenii, în 1935, el și-o schimbă arătând că "...trimijând pe Deli Marcu să ardă raiaua, Mihai restabilea vechile hotare moldovenești, închizând în ele teritoriul răpit de turci. Patru ținuturi noi, cu Tighina, Chilia și Cetatea Albă, probabil și Smilul, fură astfel create și locuitoriilor lor cruțăj de orice dare pe mai mulți ani de zile"¹²⁷. Aceasta a fost împărtășită și de alți cercetători, printre care Aurel Decei¹²⁸ și Sergiu Iosipescu¹²⁹, în timp ce Constantin Rezachevici este de acord cu primul punct de vedere al lui Nicolae Iorga, cel din 1899, considerând că evenimentele nefavorabile 1-au împiedicat pe Mihai Viteazul să-și realizeze proiectul de eliberare a sud-estului Moldovei, până la mare¹³⁰. Si noi considerăm că acest punct de vedere este conform cu realitatea istorică, el fiind întărit și de rapoartele ambasadorului venețian de

¹²¹ Pentru expediția lui Mihai Viteazul în Moldova, a se vedea, printre altele, Al. Gonța, *Campania lui Mihai Viteazul în Moldova*, în Studii, tom 13, nr. 4, 1960, p. 141-157; C. Cihodaru, *Campania lui Mihai Viteazul în Moldova (mai-iunie 1600)*, în CI, serie nouă, V, Iași, 1974, p. 131-145.

¹²² I. Corfus, *Corespondență inedită asupra relațiunilor între Mihai Viteazul și Polonia*, Cernăuți, 1935, p. 40-41; idem, *Mihai Viteazul și polonii*, București, 1937, p. 83; P. P. Panaiteescu, *Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 199; C. Rezachevici, *Gândirea politică a lui Mihai Viteazul și etapele elaborării planului de dobândire a Moldovei*, în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, București, 1975, p. 69-70; Ion I. Nistor, *Tratativele lui Mihai Viteazul cu Polonia*, în AARMSI, s.III, t. XVI, 1934, p. 63-64.

¹²³ I. Corfus, *Michel le Brave et la Pologne*, p. 44.

¹²⁴ "Baba Novakum cum suo exercitu 4 Juny versus fluvios Nesther et Danuby expedivit, ut omnes qui fidelitatem Michaeli Vaivodae praestare recusaverint, igne et ferro in nihilum redigantur" (Hurmuzaki, IV, 1, p. 72 ; a se vedea și *ibidem*, XII, p. 951).

¹²⁵ *Ibidem*, III, 2, p. 359-360.

¹²⁶ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, p. 215.

¹²⁷ Idem, *Istoria lui Mihai Viteazul*, II, București, 1935, p. 82.

¹²⁸ A. Decei, art. cit., p. 428.

¹²⁹ Sergiu Iosipescu, *Concepția strategică a lui Mihai Viteazul pentru unificarea statală românească*, în "Studii și materiale de muzeografie și istorie militară", nr. 17-18, 1984-1985, p. 169.

¹³⁰ C. Rezachevici, *Les luttes pour l'indépendance...*, p. 587.

la curtea împăratului. Dacă într-un prim raport, din iulie 1600, el considera că Mihai Viteazul ocupase întreg sudul Basarabiei: "...Quanto al Valaco, escribe el mismo Cabriani que entraba en la Besarabia, con que se abra ensoreado de toda la Moldavia entera, siendo esta la ultima parte della, a la ribera del Mar Negro"¹³¹, peste nici trei săptămâni, la 24 iulie, când situația se clarificase în mare măsură, el raporta următoarele: "...che in questa invazione della Moldavia dovesse spingersi nella Bessarabia, che beve sopra il Mar maggiore da quella parte, dove alle bocche del fiume Niester e Biaogorod o Moncastro il castello del quale è tenuto da Turchi, et la terra già habitata da Tartari, è stata desolata nelle presenti guerre dalli Cosacchi, il che poteva fare con nissuna difficolta, et pure non l'ha effettuato et questo fa ogni credere che non voglia attacarla con loro. Egli dice che la farà quando vederà opportuna l'occasione"¹³².

Credem că Mihai Viteazul ar fi dorit să reîntregească Moldova și, prin urmare, spațiul românesc, dar situația periculoasă creată în Transilvania, care l-a și obligat să părăsească Moldova la sfârșitul lui iunie, nu i-a permis să deschidă un nou front de luptă împotriva turcilor și nici aceștia, care nu știau cum vor evoluă evenimentele, nu au atacat pe Baba Novac și corpul său expediționar. În aceste împrejurări, Baba Novac¹³³ a cutreierat sudul Basarabiei fără a provoca daune și fără a ataca vreo cetate stăpânită de turci. Această atitudine a lui Mihai Viteazul a fost repetată și de poloni, în toamna anului 1600, când, după ce-l învinsese pe domnul Țării Românești și instalaseră în scaunul de la București pe Simion Movilă, s-au ferit să atace posesiunile turcești din sudul Basarabiei, deși știau că numai Chilia și Cetatea Albă ar fi adus venituri de "...zece ori o sută de mii de zloti"¹³⁴.

O dată cu moartea tragică a lui Mihai Viteazul, asasinat mișește pe Câmpia Turzii în august 1601, se încheie și o etapă importantă din efortul poporului român de a recupera sudul Basarabiei cucerit de turci. Timp de decenii, românii, în primul rând cei din Moldova, dar și cei din Țara Românească și Transilvania, au făcut tot ce le-a stat în putință ca să-și recupereze pământurile, cele de la gurile Dunării și de pe litoralul de nord-vest al Mării Negre având o importanță deosebită atât sub aspect economic, cât și sub aspect militar. Dar toate încercările lor au fost zadarnice, importanța acestei regiuni pentru Imperiul Otoman fiind de prim ordin. Turcii nu numai că nu au cedat principalele poziții cucerite aici, dar au încercat și, uneori, au și reușit, să le extindă în detrimentul Moldovei. Situația a fost complicată de numeroasele intervenții militare ale cazacilor, dar și ale polonilor, al căror rezultat a fost o erodare lentă a puterii economice și a statutului internațional al Moldovei. Cu toate acestea, românii au împiedicat cu succes extinderea dominației otomane și tătare în părțile centrale și nordice ale Basarabiei, zona de sud, Bugeacul, deși stăpânită cu fermitate de turci, continuând și în viitor să reprezinte unul din punctele nodale ale sistemului de relații internaționale din această parte a Europei.

¹³¹ Al. Ciorănescu, *Documente Simancas*, p. 163.

¹³² Hurmuzaki, III, 2, p. 360.

¹³³ Pentru personalitatea și acțiunile lui Baba Novac, a se vedea Marin George, *Baba Novac căpitan în oastea lui Mihai Viteazul*, București, 1975; Ion Georgescu, *Baba Novac. Legendă și realitate istorică*, București, 1980.

¹³⁴ I. Corfus, *Mihai Viteazul și polonii*, p. 351.

POLITICA ORIENTALĂ ENGLEZĂ ÎNTRE 1733-1739

I. Anglia și războiul de succesiune a Poloniei (1733-1735)

PAUL CERNOVODEANU

Ultimul deceniu de domnie a lui Ahmed al III-lea adusese pace turcilor. După războiul cu imperialii și venețienii încheiat la Passarowitz (10/21 iulie 1718), sultanul și-a reglementat raporturile și cu Rusia prin încheierea tratatului de "pace veșnică" din 5/6 noiembrie 1720 la Constantinopol privind neintervenția țarului în treburile Poloniei și înțelegerea din 13/24 iunie 1724 referitoare la neimplicarea turcilor în afacerile Persiei fără stirea lui Petru cel Mare, după ce acesta își mărise achizițiile teritoriale prin campania din Caucaz din 1722-1723¹.

Moartea regelui August al II-lea al Poloniei (1 februarie 1733) complică, însă, din nou, echilibrul politic european. Seimul de la Varșovia a ales în locul său, la 12 septembrie 1733, pe fostul monarh, Stanislas I Leszczynski², în trecut aliat al lui Carol al XII-lea al Suediei, iar în acel moment socrul regelui Ludovic al XV-lea al Franței. Alegerea sa era binevăzută de Franța, Suedia și Poarta otomană. În schimb, ea contravenea intereselor Imperiului Habsburgic ce susținea candidatura la tron a fiului celui decedat, August Friedrich palatin al Saxoniei, temându-se ca nu cumva acesta - rămas fără regat - să încalce "pragmatica sancțiune", prin care Carol al VI-lea, fără scoborători masculini, lăsase ca moștenitoare pe fiica sa Maria Tereza și să revendice, după moartea suveranului, coroana imperială. În aceeași măsură alegerea lui Stanislas Leszczynski nu convenea nici Rusiei, ce se obișnuise ca Polonia, căzută total sub influența ei, să rămână în situația unui stat satelit și nu voia acum a risca ca aceasta să devină adversară alături de Franța, Suedia și mai ales Imperiul Otoman. De aceea, potrivit alianței din 1726, asistăm la o înțelegere austro-rusă menită să asigure tronul polon palatinului Saxonei, care, cu sprijinul militar al trupelor țarinei Ana Ivanova (1730-1740), reușește să obțină investitura la 5 octombrie 1733, într-o parte a teritoriului cucerit de aliați, sub numele de August al III-lea. Franța, Spania și Sardinia se coalizează de îndată împotriva Imperiilor Habsburgic și Rus dezlănțuindu-se războiul de succesiune la tronul Poloniei, pe un teatru foarte larg de luptă în răsăritul Europei, la Rin și în Italia³.

¹ Boris Nolde, *La formation de l'Empire russe. Études, notes et documents*, vol. II, Paris 1953, p. 20; Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor*, București, 1976, p. 260-262.

² Vezi asupra vieții și domniei acestui monarh, care și-a sfârșit viața ca duce al Lorenei, la 23 februarie 1766, monografia lui Jan Feldman, *Stanislaw Leszczynski*, Wrocław-Varșovia, 1948, iar mai recent Jacques Levron, *Stanislas Leszczynski, roi de Pologne, duc de Lorraine. Un roi philosophe au Siècle de Lumières*, Paris, 1984.

³ Amănunte la E. Bourgeois, *Manuel historique de politique étrangère*, vol. I. *Les origines (1610-1789)* (6e éd.), Paris, 1916, p. 398-403; D. Lerer, *La politique française en Pologne sous Louis XV (1732-1772)*, Toulouse, 1929; Pierre Muret, *La prépondérance anglaise (1715-1763)* (3e éd.), vol. XI din colecția "Peuples et civilisations", Paris, 1949, p. 195-201; Gaston

Anglia, sub cabinetul *whig* condus de Robert Walpole, neavând de apărat interese imediate, a preferat să-și păstreze neutralitatea⁴. Dar diplomația engleză a rămas activă atât la St. Petersburg, cât și la Constantinopol spre a împiedica extinderea conflictului, căutând să evite dezlănțuirea unui război între ruși și turci. Situația era destul de încordată având în vedere presiunile exercitate de Franța asupra Porții de a interveni direct în apărarea lui Leszczynski. Sultanul Mahmud I (1730-1754) care adoptase o politică ostilă față de August al III-lea, nerecunosându-l ca rege al Poloniei, a sprijinit într-adevăr pe Stanislas I ai cărui partizani alcătuiseră o confederație în voievodatele din sudul țării, dar a păstrat o neutralitate armată⁵. Mahmud I a încuviințat aderenților lui Leszczynski să recruteze oșteni din Principate și să obțină sprijinul tătarilor hanului Kaplan I Ghirai⁶. Atât Grigore al II-lea Ghica – strămutat în Țara Românească, cât și succesorul său în scaunul de domnie al Moldovei, Constantin Mavrocordat (5/ 16 aprilie 1733-16/27 noiembrie 1735), s-au ferit însă să se implice mai mult în criza poloneză, fiindu-le teamă de represaliile rușilor și ale imperialilor ca și de pustiurile tătarilor, încât au refuzat instalarea pe teritoriul Principatelor a partizanilor regelui Stanislas, înfrângi la Kameneț-Podolsk și refugiați, acum, pe teritoriul raialei turcești de la Hotin⁷. Dar chiar otomanii n-au cucerit să meargă mai departe, având în vedere și conflictul lor prelungit cu Persia care se desfășura defavorabil pentru ei. Între timp rușii încearcă o manevră diplomatică care nu le reușește. Ambasadorul țărinei la Londra, prințul Antioh Cantemir, fiul răposatului domn al Moldovei, Dimitrie Cantemir, încadrat acum în aristocrația și aparatul de stat rusesc, a propus, în martie 1731, premierului Walpole și Secretarului de Stat al Afacerilor Externe, Thomas Pelham-Holles, duce de Newcastle, un tratat de alianță în numele suveranei sale, dar oferta a fost refuzată⁸. În schimb, regele George al II-lea a

Zeller, *Les temps modernes: De Louis XIV à 1789*, în *Histoire des relations internationales*, ed. Pierre Renouvin, III2, Paris, 1955, p. 186-188; L. Sutton, *The King's Honor and the King's Cardinal. The War of the Polish Succession*, Lexington, 1981.

⁴ Vezi Sir Richard Lodge, *The English Neutrality in the War of the Polish Succession*, în "Transactions of the Royal Historical Society", 4th serie, 14(1931), p. 141-173.

⁵ Wladyslaw Konopczynski, *Polska a Turcja 1683-1792* (Polonia și Turcia...), Varșovia, 1936, p. 108-109.

⁶ Amănuțe, vezi la G. Veinstein, *Les Tatars de Crimée et la seconde élection de Stanislas Leszczynski*, în CMRS, XI (Janv. -Mars. 1970), p. 24-92.

⁷ *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754* (ed. N. Camariano și A. Camariano-Cioran), București, 1965, p. 359-360; I. Neculce, *Opere, Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte* (ed. Gabriel Ștrempl), București, 1982; p. 747; Veniamin Ciobanu, *Relațiile politice româno-polone între 1699-1848*, București, 1980, p. 61-62.

⁸ V. N. Aleksandrov, *Reliații kn. A. D. Cantemir iz Londona*, tom. II, Moscova, 1897 (Scrisoarea lui Antioh Cantemir către ducele de Newcastle din 7/ 18 mai 1735). Neputând intra în contact cu Secretarul de Stat pentru Afacerile Externe (Dep. de Nord), Philip Dormer Stanhope, lord Harrington, Cantemir se adresa omologului acestuia pentru Dep. de Sud, ducele de Newcastle, la 17/28 mai 1735, făcându-i cunoscut că a obținut aprobarea regelui pentru a pune la dispoziția flotei țărinei doi ofițeri navali englezi, nominalizat fiind doar căpitelanul Matthew, cf. British Library, Add. MSS. 32787, f. 276. Antioh Cantemir, rafinat și cultivat, a facut o foarte bună impresie în cercurile politice și mondene ale societății londoneze, fiind în excelente relații și cu regina Carolina care îi aprecia cultura; tot el a pus pentru prima oară în circulație în lumea științifică europeană traducerea în engleză a operei manuscrise în latină a tatălui său, eruditul domn al Moldovei Dimitrie Cantemir, *The history of the Growth and Decay of the Ottoman Empire*, London, 1734-1735, 4+XV-460 p. , în tălmăcirea vicarului de Great Waltham (Essex)

dat instrucțiuni atât rezidentului său diplomatic la Stockholm, Edward Finch, cât și ambasadorului de la Poartă, George Hay, conte de Kinnoul⁹, să îndemne Suedia și Imperiul Otoman la reținere¹⁰.

În Polonia, Stanislas Leszczynski, înfrânt de trupele lui August al III-lea și cele rusești aflate sub comanda generalului de origine irlandeză, Peter (Piotr Piotrvici) Lascy (sau Lacy ori Lassi), s-a retras la Gdańsk (Danzig), unde a fost asediat de inamici. Sub presiunea opiniei publice din Franța, influentul ministru și consilier al regelui, cardinalul André de Fleury, acceptă cu mare reticență trimiterea unui corp expediționar la Gdańsk, dar înfrângerea nu poate fi evitată și marele port de la Baltică, fiind luat cu asalt, capitulează la 7 iulie 1734. Regele Stanislas a izbutit, cu mare greutate, să fugă și s-a refugiat în Prusia. Austriei, în schimb, înregistrează o serie de insuccese militare la Rin, pierzând fortărețele Kehl și Philipsburg ce cad în mâinile francezilor în iulie 1734, ca și ducatele de Parma și Guastala în Italia în timp ce spaniolii reușesc, în aceeași vreme, să cucerească Sicilia și să ocupe orașul Neapole¹¹.

Înfângerea lui Stanislas Leszczynski și fuga lui din Polonia aduc Poarta la oarecare moderație, dar totuși dregătorii sultanului solicită, în iulie 1734, ambasadorului Angliei, lordului Kinnoul și celui al Olandei, Cornelis Calkoen, garanții că Rusia nu se va mai amesteca în treburile regatului vecin¹². Regele George al II-lea dă dispoziții exprese lordului Kinnoul, în cursul toamnei anului 1734, de a se conforma instrucțiunilor primite de la ducele de Newcastle de a tempora pe otomani și de a nu le îngădui să

abatele Nicholas Tindal (1687-1744), pasionat orientalist, cf. N. Iorga, *A History of Anglo-Romanian relations*, Bucharest, 1931, p. 32- 33; Mihai Guboglu, *Dimitrie Cantemir și istoria Imperiului Otoman*, în SAI, II (1957), p. 187; P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958, p. 170-17 și mai ales Hugh Trevor-Roper, *Dimitrie Cantemir's Ottoman History and its reception in England*, în RRH, XXIV, (1985), nr. 1-2, p. 51-66; despre activitatea de ambasador a lui Antioch Cantemir la Londra, vezi și V. N. Aleksandrov, *Russkie diplomaticeskia aghentii v Londone v XVIII v.*, tom I, Varșovia, 1897, p. 21-26, 284-286 și 380-384. Pentru biografia și activitatea lui Antioch Cantemir, în general, vezi L. N. Maikov, *Materialy de ja biografy Kn. A. D. Kantemira* (St. Petersburg, 1903) și Helmut Grasshoff, *A. D. Kantemir und Westeuropa* (Berlin, 1966).

⁹ George Hay, conte de Kinnoul (+1758), nobil scoțian intrat în diplomație; suspectat de a fi sprijinitor al pretendentului Iacob Stuart și arestat atât în 1715, cât și în 1722, dar a fost dezvăluit de Camera Lorzilor. Numit de către suveran ambasador la Poartă la 16/27 mai 1729, sosește la Constantinopol la 15/26 aprilie 1730; rechemat din post la 19/30 august 1735, părăsește Imperiul Otoman în toamna anului 1736. La întoarcerea în patrie, intervine în dezbaterea unor probleme de ordin religios în Scoția. Amănunte biografice la D. B. Horn, *British Diplomatic Representatives...*, p. 152; *The Compact Edition of D.N.B.*, I, p. 123.

¹⁰ *Sbornik Imperatorskogo istoriceskogo obšestva. Diplomaticeskaja perepiska angliiskih poslov i posslanikov pri Russkom Dvore* (Rapoarte diplomatice engleze de la Curtea rusă 1733-1736), vol. 76, St. Petersburg, 1891, p. 201 doc. 97 (notă adresată la 9/20 aprilie 1734 de Secretarul de Stat pentru Afaceri Externe - Departamentul de Nord-lordul Harrington, către miniștrii rezidenți englezi la St. Petersburg lordul George Forbes și Claudio Rondeau). Vezi asupra corespondenței diplomatice dintre Anglia și Rusia în această perioadă, A. d'A. Collyer, *Notes on the diplomatic correspondence between England and Russia (1700-1750)*, în "Transactions of the Royal Historical Society", New Series, 14 (1900), p. 143-173.

¹¹ P. Muret, *op. cit.*, p. 201-206; G. Zeller, *Les temps modernes...*, în *Histoire des relations internationales*, III, p. 189-190.

¹² *Sbornik...*, vol. 76, p. 243-246, doc. 120 (notă adresată la 16/27 aprilie 1734 de lordul Harrington lui Rondeau).

declare război Rusiei sau oricărei alte puteri creștine¹³. Vicecancelarul Rusiei, contele de origine germană, Heinrich Johann (Andrei Ivanovici) Ostermann, se plânghe însă rezidentului englez de la St. Petersburg, Claudius Rondeau, la 30 noiembrie/ 11 decembrie de acțiunile prea lente ale lui Kinnoul la Constantinopol, exprimându-și dorința ca regele George al II-lea să-l înlocuiască la Poartă printr-un negociator mai experimentat¹⁴. Suveranul englez era, însă, mulțumit cu asigurările primite de la Kinnoul în ianuarie 1735 că turcii nu vor rupe în acest an pacea cu nici o putere creștină¹⁵. Ba mai mult, Rondeau a înaintat lui Ostermann la 18 - februarie/ 1 martie un proiect de pacificare în războiul de succesiune la tronul Poloniei conceput de George al II-lea și Statele Generale ale Olandei prin care Stanislas Leszczynski urma să abdice definitiv de la tronul Poloniei, iară care urma să fie total evacuată de ruși¹⁶. Războiul a continuat însă, iar țarina a înlocuit în februarie, pe generalul Lascy de la comanda trupelor din Polonia cu mareșalul de origine germană, Burchard (Christoph) (Hristofor Antonovici) von Münich, iar în mai a trimis trupe cu Lascy în ajutorul armatelor austriice pe frontul de la Rin; în rândul oștenilor țarinei Ana - după cum comunica Rondeau la 31 mai/ 11 iunie - se aflau și "two princes of Valachia, brothers to Prince Cantemir" ¹⁷. În iunie 1735, situația s-a complicat din pricina intenției sultanului Mahmud, transmisă ducelui de Newcastle de Kinnoul, de a porunci hanului tătar Kaplan Ghirai să înceapă o campanie de vară cu vreo 80000 de oșteni împotriva Persiei, trecând prin ținuturile ruse din jurul Mării Caspice¹⁸. Vicecancelarul Ostermann s-a arătat foarte nemulțumit și a înștiințat pe rezidentul Rondeau că rușii rămân inflexibili și nu vor îngădui tătarilor accesul prin teritoriul lor, Poarta urmând să tragă consecințele acțiunilor sale¹⁹. Văzând agravarea situației, regele George al II-lea a hotărât, în august, să-și recheme ambasadorul de la Constantinopol la insistențele Curții ruse, care îl socotea prea puțin energetic și să-l înlocuiască cu Sir Everard Fawkener²⁰, mai familiarizat cu treburile

¹³ Ibidem, p. 292-293, doc. 142 (notă adresată la 11 /22 oct. 1734 de lordul Harrington lui Rondeau)

¹⁴ Ibidem, p. 330-331 (raport al lui Rondeau către Harrington din 30 nov. / 11 dec. 1734). Pentru politica vicecancelarului Ostermann față de turci, vezi, în special, A. Kociubinski, *Graf Andrei Ivanovici Ostermann i razdili Turçij. Iz istorij Vostočnago Voprosa Voina piatiletija*, Odessa, 1899, iar pentru activitatea ministrilor și ambasadorilor englezi în Rusia în secolul al XVIII-lea, în special, K. H. Ruffman, *Die diplomatische Vertretung Grossbritaniens am Zarenhof im 18 Jahrhundert*, în "Jahrbücher für Geschichte Europas", 2 (1954), p. 405-421.

¹⁵ Sbornik..., vol. 76, p. 363, doc. 172 (notă adresată de lordul Harrington lui Rondeau la 7/ 18 februarie 1735).

¹⁶ Ibidem, p. 369-374, doc. 177, anexă.

¹⁷ Ibidem, p. 402, doc. 195 (raport al lui Rondeau către lordul Harrington din 31 mai/ 11 iunie 1735). Cei doi Cantemir, ofițeri în armata rusă, erau frații prințului Antioh, ambasadorul țarinei la Londra, anume Constantin (29 iulie/9 august 1705- 19/30 ian. 1747), căpitan în garda imperială, și Șerban (Serghei) (11/22 aug. 1706- 24 april./5 mai 1780), ajuns la 1762, brigadier; cu toții erau fiili fostului domn al Moldovei, Dimitrie, cf. Sever de Zotta, *Despre neamul Cantemireștilor*, în IN, fasc. IX (1931), partea I-a, p. 40 (tabel genealogic).

¹⁸ Informații transmise de lordul Kinnoul lui Rondeau și comunicate de acesta lordului Harrington la 21 iunie/2 iulie 1735, cf. Sbornik..., vol. 76, p. 408-410, doc. 201.

¹⁹ Ibidem; vezi și V. N. Aleksandrov, *Russkie diplomaticeskie aghentî v Londonie*, II, Varșovia, 1897, p. 68-69.

²⁰ Sir Everard Fawkener (1684-1758), comerciant de vază în negoțul cu mătase și postavuri din Levant, anticar și erudit apreciat colecționar de medalii, prieten și gazdă a lui

Orientului²¹. Mazilirea marelui vizir Ali paşa Hekimzade la 12 iulie, înfrânt de persanii conduși de șicul luptător al șahului Abbas al III-lea, Tahmasp-Kuli han, a înăsprit poziția Portii care a poruncit hanului Kaplan Ghirai să pornească împotriva inamicului străbătând regiunile caspice²². Țarina a rechemat atunci pe mareșalul Münnich din Polonia la Kiev spre a mobiliza trupele în cazul izbucnirii unui conflict cu Poarta, din pricina tătarilor. Având în vedere încordarea situației din răsăritul Europei, rușii au îndemnat pe aliații lor de la Viena la moderație, spre a încheia războiul cu franco-sardospaniolii provocat de succesiunea la tronul Poloniei, care oricum luase sfârșit în această țară prin izbânda lui August al III-lea. Astfel s-a ajuns la semnarea preliminariilor păcii de la Viena la 5 octombrie 1735, printr-un armistituum armat de lungă durată, prin care Imperiul Habsburgic pierdea Sicilia și orașul Neapole în favoarea lui Don Carlos, fiul regelui Spaniei și ceda Lorena lui Stanislas Leszczynski, care urma să renunțe definitiv la tronul Poloniei²³. Rușii, satisfăcuți de ieșirea austriecilor din război, contând pe ei ca aliați în virtutea tratatului din 1726, sporesc presiunea asupra Portii prin punerea pe picior de război a armatelor din Ucraina, însumând 250.000 de oameni puse sub comanda lui Münnich și a proaspăt înaintatului în grad mareșal Lascy²⁴. Găsind acum prilejul favorabil de a șterge umilințele păcii de la Prut, folosind ca pretext amestecul hanului tătar în conflictul turco-persan, rușii dezlănțuie atacul asupra Azovului și Crimeii în primăvara anului 1736.

Voltaire în Anglia între 1726-1729 la reședinta sa de la Wandworth (cf. Norma Perry, *Sir Everard Fawkener, friend and correspondent of Voltaire*, Oxford, 1975). În 1735 a fost înnobilat de regele George al II-lea și numit ambasador al său la Poartă (19/30 august 1735), sosind la Constantinopol la 19/ 30 dec. 1735. A fost rechemat din post și a părăsit Imperiul Otoman la 8/ 19 nov. 1742; la întoarcerea în țară a fost numit secretar al ducelui de Cumberland, favoritul regelui. În sfârșit, Fawkener a obținut, la 28 mai/ 8 iunie 1745, slujba de codirector general al poștelor din Marea Britanie, pe care a ocupat-o până la moarte, cf. D. B. Horn, *op. cit.*, p. 153 și *The Compact Edition of the D.N.B.*, I, p. 666.

²¹ *Sbornik...*, vol. 76, p. 429, doc. 211 (notă adresată de lordul Harrington lui Rondeau la 3/ 14 august 1735); despre numirea în post a lui Fawkener, *ibidem*, p. 437-438, doc. 125 (același către același, 24 august/ 4 sept. 1735).

²² *Ibidem*, p. 434-435, doc. 213 (raport al lui Rondeau către lordul Harrington din 6/ 27 august 1735).

²³ P. Muret, *op. cit.*, p. 206-207. Actul de renunțare al lui Stanislas Leszczynski la tronul Poloniei datează din 26 ianuarie 1736.

²⁴ *Sbornik...*, p. 490-491, doc. 253 (raport al lui Rondeau către lordul Harrington din 6/ 17 martie 1736).

CAMPANIILE GENERALULUI FEDERICO VETERANI

ÎN TRANSILVANIA ȘI BANAT (1686-1694)

(după memoriile sale)

(I)

MARIA M. ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU

Biografia lui Federico Veterani (1650-1695)

Generalul conte Federico Veterani, feldmareșal imperial, a fost una din personalitățile militare de seamă ale Imperiului Habsburgic din ultimele două decenii ale veacului al XVII-lea.

Născut în 1650, la Urbino (Italia), Veterani a intrat de Tânăr în armata imperială. Datorită serviciilor aduse împăratului Leopold I (1658-1705) în războiul din Ungaria, a obținut în 1682 autorizația de a-și forma un regim de cavalerie, pe care l-a comandat cu gradul de colonel.

În 1683 s-a distins în luptele pentru depresurarea Vienei, asediată de armata otomană de sub comanda marelui vizir Kara Mustafa pașa (1676-1683), apărând cu o mie de cuirasieri ultimul pod în fața capitalei Habsburgilor.

După depresurarea Vienei (septembrie 1683), a luat parte, sub ordinele generalului Antonio Caraffa, la campania din Ungaria. S-a distins în luptele purtate pentru eliberarea cetății Neuhäusel, încercuită de trupele lui Imre Thököly, căpetenia răsculaților unguri împotriva dominației Habsburgilor, și de tătari. Sub ordinele generalului Schultz, a atacat lagărul lui Thököly de la Eperies și a capturat corespondența acestuia cu turcii. S-a evidențiat și în luptele de la Tokaj.

Înaintat general maior de artillerie (Oberstergeneralfeldwachtmeister, în septembrie 1685), a asediat Seghedinul, silind pe turci de sub comanda marelui vizir Suleiman pașa să capituzeze. În 1687, fiind chemat să întărească armata ducelui Carol de Lorena, a luat parte la asediul cetății Erlau.

Eșecul încercării împăratului de a forma o confederație cuprinzând Transilvania și Țara Românească, transformate în provincii ale regatului ungar, reconstituit în beneficiul Habsburgilor, a determinat curtea de la Viena să treacă de la metoda persuasiunii la metoda faptului îndeplinit prin forță. Sub pretextul apărării Transilvaniei de tătari și de poloni, regele Ioan Sobieski ridicând pretenții asupra celor trei Țări Române, au fost masate trupe la granița Principatului. Spre a face rost de provizii și de cvartir, generalul Antonio Caraffa și-a așezat trupele în Bihor, iar Veterani pe ale sale în Maramureș.

Pentru a opri înaintarea imperialilor în Transilvania, principele Mihai Apafi I

(1661-1690) a încheiat tratatul de la Ibașfalău Dumbrăveni, la 27 noiembrie 1685, prin care principalele se obliga să aprovizioneze armata imperială, dar în timp ce delegații Transilvaniei se aflau la Viena pentru tratative, generalul Caraffa a ocupat cetățile Deva și Cluj, amenințând Sibiul. Sub această presiune s-a încheiat tratatul hallerian (28 mai 1686) prin care împăratul Leopold I era recunoscut protector al Transilvaniei, principalele Mihai Apafi devenind vasalul lui.

În anul următor 1687, imperialii au ocupat Clujul și au impus principelui cedarea celor mai însemnate cetăți din Transilvania: Sibiu, Gherla, Șimlău, Teiuș și Mănăstur în Banat. În schimbul recunoașterii privilegiilor Transilvaniei, Mihai Apafi s-a obligat prin tratatul de la Blaj (27 octombrie 1687) să plătească imperialilor suma de 700000 de taleri renani și să le livreze importante cantități de alimente și furaj.

În aceste împrejurări, Veterani a fost numit comandant al trupelor imperiale din Transilvania și lăsat aici de ducele de Lorena, cu reședința la Bistrița. Toate orașele din Transilvania erau acum supuse de imperiali, care au obținut și cetățile: Huszt, Chioar și Gurghiu. Singur Brașovul a refuzat să primească o garnizoană imperială. Din ordinul generalului Caraffa a fost bombardat de Veterani și silit să se predea (26 mai 1688).

În timpul comandamentului său interimar (1687-1688), Veterani a ocupat întreaga Transilvanie până la Orșova. Numit, la 18 iulie 1688, general de divizie (Feldmarschallieutenant) a avut misiunea de a apăra granița de răsărit a Transilvaniei împotriva tătarilor și de a urmări evoluția politică a Țării Românești al cărui domn, Șerban Cantacuzino (1678-1688), aderase, în primăvara anului 1688, la Liga Sfântă, stând însă în expectativă.

Chemat în Banat, teatrul principal al operațiunilor militare, Veterani a atacat și cucerit Caransebeșul, poziție cheie care închidea turcilor accesul Transilvaniei, fiind la câteva leghe de Poarta de Fier. Dar aflând de ocuparea Orșovei, de haiducii sărbi și români, a preluat această localitate pe care avea intenția să o întărească pentru a împiedica trecerea pe Dunăre a bărcilor turcești care se îndreptau de la Vidin spre Belgrad.

Slăbirea și chiar dezintegrarea apărării militare otomane a Banatului, părăsirea cetăților Vidin și Nicopole de turci și capitularea pașei de Novigrad au determinat pe Veterani să pună în aplicare un plan mai vechi al său, aprobat de Curtea din Viena, de a se întoarce prin Țara Românească în Transilvania pentru a cruța acest principat și a-și întăriține mai bine regimetele cu ajutorul proviziilor livrate de domn, după cum scrie, la 7 august, ducelui de Lorena. În afara acestor motive de circumstanță, Veterani urmărea un triplu obiectiv: 1. să exercite presiune asupra lui Șerban Cantacuzino pentru a-l determina să renunțe la politica sa prudentă, de expectativă, trecând pe față de partea împăratului; 2. să cerceteze personal posibilitățile reale de încărtuire și aprovizonare ale armatei imperiale în Țara Românească și 3. să constate personal starea mijloacelor de comunicație existente pentru a asigura transporturile de trupe, muniții și alimente, prin trecătorile Carpaților meridionali aflate în stăpânirea imperialilor și prin Țara Românească.

Lăsând la Orșova un comandant sărb, Veterani s-a îndreptat spre Cerneti, unde se afla la 23 august 1688, ajungând la Craiova la 23 septembrie. Trecând Oltul la 7 octombrie, Veterani s-a îndreptat spre Câmpulung. În tabăra din vecinătatea acestei localități a primit delegația trimisă de Șerban Cantacuzino la Viena, alcătuită din fratele domnului, marele spătar Mihai Cantacuzino, ginerele său, marele agă Constantin Bălăceanu, și nepotul său Constantin Brâncoveanu, care i-au adus în dar un cal de preț și

o blană de samur. Veterani le-a dat, în schimb, prizonierii turci ce îi fuseseră predați de pașa din Novigrad, după cum arată într-o scrisoare către unchiul său, abatele Altoviti, la 17 septembrie 1688.

Veterani și-a urmat drumul prin Țara Românească, trecând Munții Carpați prin trecătoarea Buzăului (23 septembrie) a cărei fortificare o preconizează spre a împiedica năvălirile tătarilor în Țara Românească, de care se temea domnul. Spirit realist, Veterani și-a dat seama în cursul trecerii sale prin Țara Românească că încartiruirea aici a trupelor imperiale ar fi o operație hazardată, atât din cauza primejdiei reale a unei invaziilor a tătarilor, cât și a prezenței turcilor în cetățile dunărene Nicopol, considerată cheia Țării Românești, Turnu (Măgurele), Giurgiu și Brăila, pe când imperialii nu dispuneau decât de trecătoarea de la Orșova și de cea de la Dragoslavele-Rucăr, departe de baza de la Brașov.

Fără a se lăsa influențat de stăruințele intrigantului iezuit Antide Dunod (1640-1696), intrat în slujba împăratului Leopold I, și ale lui Constantin Bălăceanu, care, nemulțumiți de prudența manifestată de noul domn Constantin Brâncoveanu (1688-1714) față de planul unei acțiuni comune împotriva turcilor, susțineau revenirea imperialilor din iernat în Țara Românească, Veterani și-a dat seama că ar risca să piardă Transilvania amenințată de tătari dacă ar da curs cererilor lor.

Spirit realist, Veterani a înțeles că ocuparea Țării Românești, când împrejurările istorice ar îngădui-o, ar necesita ridicarea de fortificații pe linia Focșani pentru prevenirea năvălirii tătarilor și prezența unei puternice armate imperiale de 18-20 regimenter de infanterie, cavalerie, dragoni și artillerie. Într-un raport adresat împăratului la 1 octombrie 1688 (vezi traducerea noastră în *Călători străini despre Țările Române*, vol. VII, București, 1980, pp. 476-478), generalul observă că regiunea pe care a străbătut-o nu oferă posibilități de încartiruire și aprovisionare și nici că de comunicație potrivite. El insistă asupra greutăților transportului de trupe și muniții prin trecătorile Orșova și Dragoslavele - Rucăr dintre Transilvania și Țara Românească. De aceea, recomandă o politică de înțelegere cu românii, conștienți că țara lor, "nu poate fi înfrântă fără a izgona mai întâi pe turci". Atrage atenția asupra împăratului asupra faptului că recurgerea la o politică de impunere cu forță ar avea drept urmare fuga locuitorilor.

Dar, poate sub influența nefastă a lui Dunod, Curtea de la Viena a trecut de la politica înțeleaptă a lui Veterani la politica dură de mâna forte a generalului imperial Donatus Heissler, care a avut urmări tragice pentru imperiali.

După înlăturarea din Transilvania și înlocuirea sa prin Heissler, Veterani a fost trimis la armata ducelui Ludovic de Baden care pornea împotriva Belgradului. S-a ilustrat în luptele purtate împotriva turcilor la Jagodin și Niš, învingând pe Imre Thököly. A intrat în cetatea Vidin, dar, dispunând de forțe neîndestulătoare și fiind rănit, a fost silit să se retragă. După moartea generalului imperial Francisco Piccolomini, a preluat comanda armatei de la Niš, salvând cetatea.

Grație stăruinței sale, a împiedicat părăsirea asediului cetății Belgrad, a determinat predarea cetății Kanizsa și încercuirea Timișoarei a cărei situație grea o cunoștea.

În 1691 a fost însărcinat cu conducerea operațiunilor militare din Banat. A ocupat Lipova, pentru a asigura apărarea Transilvaniei, a deschide imperialilor drumul de comunicație cu Buda și transportul pe Mureș. A întărit Orșova, pentru a împiedica trecerea pe Dunăre a corăbiilor turcești încărcate cu alimente spre cetatea Belgrad încercuită de imperiali. După ridicarea asediului acestei importante cetăți, a luat măsuri

pentru apărarea Transilvaniei și a fortificat Caransebeșul, cheia acestui principat datorită apropierei de Poarta de Fier. Ca răsplată pentru activitatea desfășurată în Banat, împăratul Leopold I-a înaintat la gradul de feldmareșal (Feldmarschall) la 17 mai 1694.

În anul următor, în cursul unei scurte deplasări la Viena, a primit ordinul de a asedia Timișoara. Dar a trebuit să renunțe în fața marii ofensive otomane condusă de însuși sultanul Mustafa II (1695-1703), care a trecut Dunărea la Belgrad, oprindu-se la Timișoara. Dar, în timp ce se străduia să facă joncțiunea cu armata imperială principală care avea misiunea de a ataca pe turci dincolo de Tisa, Lipova a fost pierdută de imperiali.

Dispunând de numai șapte regimenter de cavalerie și aproape o mie de pedestrași, Veterani a pornit în ajutorul Lugoșului, așteptând venirea armatei imperiale. Dar, în locul imperialilor, a apărut sultanul în fruntea unor forțe impunătoare: 28.000 de ieniceri și arămuși, 27.000 de spahii, 30.000 cavaleriști, în total 85.000 ostași. În sângeirosa luptă de la Lugoș, Veterani, rănit, și-a dat obștescul sfârșit, asupra căruia au circulat zvonuri contradictorii.

Veterani este autorul memoriilor publicate sub titlul: *Memorie del maresciallo conte Federico Veterani dall'anno 1683 sino all'anno 1694 concernenti l'operazioni militare da lui fatti in Ungaria e provincie adiacenti con diversi documenti spettanti alle sudette, ora in prima volta pubblicate*, Viena e Lipsca, 1771. Manuscrisul memoriilor se păstrează în Biblioteca Națională din Viena, cod 8635 și 9742. Au fost traduse în limba germană și publicate în 1771 și apoi în 1788, la Dresda.

În Memoriile sale, Veterani descrie operațiile sale militare pentru ocuparea unor localități însemnante din Transilvania și Banat, cât și pentru fortificarea lor ca, de pildă, Caransebeșul și Orșova, socotită cheia Țării Românești, a Serbiei și Bulgariei. Explică măsurile luate în împrejurări critice prin primatul acordat scopului său principal: menținerea Transilvaniei sub dominația habsburgică. Nu se sfiește să critice greșelile săvârșite de unii generali imperiali ca: Hoffkirchen, Heissler și ducele Ludovic de Baden. Criticile sale nu crău nici Curtea din Viena, care făurise planuri utopice pentru ocuparea Țării Românești și Moldovei. Nici chiar împăratul nu este la adăpost de criticile sale meritate. Astfel, Veterani socotește ordinul primit de la împărat de a-și uni forțele cu cele ale regelui poloniei Ioan Sobieski pentru a ataca împreună Țara Românească drept "o acțiune himerică" pe care a izbutit să o înlăture prin argumentele sale.

Veterani dă unele informații și asupra relațiilor sale cu Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu, care, în urma negocierilor purtate, i-au acordat subsizii de 50.000 de taleri pe an, cvartir și provizii pentru întreținerea trupelor imperiale. Datorită bunelor sale relații cu domnii Țării Românești și Moldovei, Veterani a obținut informații prețioase asupra mișcărilor turcilor și tătarilor.

Veterani a lăsat o corespondență bogată, păstrată în orașul său natal Urbino, într-un dosar intitulat: *Lettere originali del Marescallo generale di Leopoldo I, il conte Federico Veterani di Urbino, scritte a Mons. Patriarca ed all'abbate Urbano Altoviti suoi zii materni a Roma, dall'anno 1688 sino al 1695*, însoțite de o anexă de 215 documente. Veterani este și autorul a două rapoarte înaintate împăratului la 25 august și 10 octombrie 1688, publicate de Andrea Lazzaro în biografia intitulată *Vita di Federico Veterani*, Urbino, 1805, p. 114-118, sub titlul *Relazione della Valachia mandata alla Maestà dell'Imperatore dal generale Marescallo-Tenente il 10 ottobre 1688* și la noi de G. Coatu, în "Con vorbiri literare", t. LXXIV, 1941, no.4-7, p. 468-472. Textul raportului

a fost publicat și de Viorica Lascu după o copie de la Luca păstrată în arhiva nunțiului apostolic de la Viena, Buonvisi, sub titlul *Relazione della mia marcia di Vallachia con qualche possibile circonstanze che la mia pocca capacità ha potuto racorre*, în articolul *Situafia Tării Românești în 1688 într-un raport inedit (sic) al generalului Federico Veterani*, apărut în "Studia Universitatis Babeș Bolyai", 1967, fasc.2, p. 291 și urm. Ambele rapoarte au fost traduse de noi și publicate în colecția *Călători străini despre Tările Române*, vol. VII, p. 472-477, împreună cu biografia lui Veterani (p. 464-471), redactată în colaborare cu regretata Maria Holban.

De Veterani, s-a mai ocupat la noi V. Zaborowschi, în articolul *Colecția de documente a domnului Basarab Brâncoveanu*, apărut în "Revista istorică", 1931, p. 113-118.

CAMPANIILE GENERALULUI FEDERICO VETERANI

ÎN TRANSILVANIA ȘI ÎN BANAT (1686-1694)¹

Partea I

În timpul campaniei <întreprinse> pentru cel de-al doilea asediul al Budei², am îndeplinit în Transilvania funcția de general comandant³, <făcând parte>, împreună cu regimentul meu, din corpul de armă comandat de contele Scherffenberg⁴.

La venirea noastră, am găsit toate satele pustii, parte <din locuitori> se refugiaseră în cetățile recucerite, alții fugiseră în păduri. Cu toate acestea, datorită proviziilor pe care orașele erau obligate să ni le predea⁵, am înaintat până la două leghe de Sibiu⁶.

¹ Traducerea s-a făcut după textul italian *Memorie del maresciallo conte Federico Veterani dall anno 1683 sino all'anno 1694 concernenti l'operazioni militare da lui fatte in Ungaria e provincie adiacenti con diversi documenti spettanti alle sudente memorie...*, Viena și Leipzig, 1771 (Oesterreichische National Bibliothek Photo M 559 ⁷⁵, 47 y 7).

² Buda a fost cucerită de impriali la 2 septembrie 1686.

³ *Generale di battaglia*.

⁴ Schieffenberg. Contelet Frederic Scherffenberg, general imperial, primise ordin de la împăratul Leopold I să pornească spre Transilvania în fruntea unei armate de 10.000 până la 12.000 de oameni, sub cuvânt că turcii și tătarii s-ar pregăti să năvălească în principat, dar, în realitate, spre a-i sili pe ardeleni să se alăture imperialilor. La 24 martie 1686, ordinul a fost comunicat principelui Mihail Apafi I, căruia împăratul îi cerea să lase liberă trecere trupelor imperiale și să le aprovizioneze cu alimente. (*Diplomatarium Alvincianum - Alvinczi Péter okmánytára*), I, Pesta, 1870, pp. 81-82; I. Duldner, *Zur Geschichte des Überganges Siebenbürges unter die Herrschaft des Hauses Habsburgs; das Jahr 1686*, în "Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskund", Neue Folge, XII, Sibiu, 1896, p. 408). Fără a mai aștepta răspunsul principelui, Scherffenberg a pornit la 4 mai pe valea Someșului spre Cluj.

⁵ În urma cererilor generalului Scherffenberg, prezentate la 2 iunie 1686 solilor Transilvaniei (*Diplomatarium Alvincianum*, I, pp. 203-204), dieta principatului a acceptat, la 7 iunie 1686, să-i predea 12000 câble de făină, o mie de boi și vaci și o mie de oi. Totodată a încuviințat cumpărarea de alimente la prețurile curente (*Ibidem*, I, pp. 230-231; I. Duldner, *op. cit.*, pp. 425-426).

⁶ Armata imperială a pornit la 21 iunie din Cluj spre Apahida, Turda, Vințul de Sus,

În timpul acesta, secuii s-au răsculat⁷ și au format un corp de trei până la patru sute de oameni concentrați în tabără la o bătaie de tun de orașul Sibiu și (ei) supravegheau din toate părțile înaintarea noastră. Iar țărani transilvăneni, atât cei (care trebuiau să ne predea) furaje, cât și cei din satele obligate să ne aprovizioneze cu pâine, au început să ne prade și să ne pricinuiască pagube. De aceea, generalul⁸ mai sus pomenit, având ordin să se întoarcă la Buda pentru a grăbi cucerirea acestei însemnate cetăți - întrucât Curtea <imperială> își schimbase hotărârea cu privire la acțiunea acestui general - a socotit că pentru a garanta siguranța retragerii sale era indicat să atace tabără secuilor, mi-a încredințat mie această însărcinare. Astfel că, având sub ordinele mele cinci sute până la șase sute de călăreți, am atacat pe secui în zorii zilei, i-am înfrânt⁹ și i-am împrăștiat, afară doar de opt sute de oameni care au rămas pe loc. Și eu am lăsat pe ostași <mei> să prade tabără <secuilor> pentru a se îndestula, iar prin lovitura aceasta, am băgat spaimă în sufletele lor.

(După cucerirea Budei (2 septembrie 1685), Veterani a primit ordin să atace împreună cu generalii Lavergne și Wallis Szegedinul, apărat de marele vizir Suleiman pașa. În urma înfrângerii acestuia de către trupele de cavalerie ale generalului Veterani, cetatea a capitulat. Veterani a fost numit general locotenent).

Campania din 1687-1688

[În timpul campaniei din 1687, Veterani a luat parte sub ordinele ducelui Carol de Lorena, la asediul cetății Esseg (Eszeg, astăzi Osieg la granița sârbo-croată), având în subordinea sa regimetele Caprara, Dünwald și Palfy.]

După glorioasa bătălie de la Siklos, Înălțimea sa¹⁰ a pornit spre Seghedin și întrucât știa că cunoaștem <bine> Transilvania, m-a chemat. Nu m-am lăsat în lături de a-i da informațiile cele mai amănunțite pentru a evita un dezastru (asemănător) cu cel suferit de generalul locotenent conte Montecuccoli¹¹, <când a venit> în ajutorul lui Ioan

Alba Iulia și Sebeș spre Sibiu (I. Duldner, *op. cit.*, pp. 141, 206, 437-438).

⁷ În realitate, cancelarul Tansilvaniei, Mihai Teleki, trimisese un corp de secui din scaunele Mureș și Arieș (Aranyos) sub ordinele lui Ladislau Gyulafi pentru a apăra Sibiul, *Diplomatarium Alvinczianum*, I, p. 368.

⁸ Scherffenberg.

⁹ La 8 iulie 1686, secuii au fost atacați și măcelăriți de contele Ladislau Csáky, care venise în ajutorul imperialilor cu un efectiv de 1800 ostași (*Diplomatarium Alvinczianum*, I, p. 325-327; "Siebenbürgische Quartalschrift" II, p. 328)

¹⁰ Carol al V-lea Leopold (5 aprilie 1642-18 aprilie 1690), fiul ducelui Nicolae Francisc, la moartea căruia a luat titlul de duce de Lorena, fără să domnească, ducatul fiind ocupat de francezi. Însurat cu o soră a împăratului Leopold I, a intrat în armata imperială pe care a comandanță după retragerea generalului Raimondo Montecuccoli (1676), luptând împotriva turcilor și francezilor. S-a distins în lupta de la Saint Gothard (1664) împotriva turcilor, în campania din Ungaria (1674) și la asediul cetății Philipsburg (1676). Alături de regele Poloniei, Ioan Sobieski, a luat parte la despresurarea Vienei (1683) și a câștigat marea victorie de la Haraány (lângă Mohács). În cursul războiului împotriva Franței a cucerit Mainz și Bonn (1689). După moartea sa (1690), fiul său, Leopold Carol Iosif, a fost repus în stăpânirea ducatului Lorenei prin pacea de la Ryswick (30 octombrie 1697).

¹¹ Raimondo Montecuccoli sau Montecuccoli din familia ducilor de Melfi s-a născut la Modena, la 21 februarie 1609. A luat parte la războiul de treizeci de ani, căzând prizonierul sudezilor în bătălia de la Lipsca (7 septembrie 1639). Eliberat în 1641, s-a întors la Modena, ajungând sfătitorul militar și diplomatic al ducelui. În 1686, împăratul Ferdinand al III-lea i-a

Kemény¹², pe atunci principe al Transilvaniei.

Ducele a fost mulțumit, căci a văzut că spusele <mele> se potriveau cu faptele și și-a schimbat hotărârea de a mă trimite să acoper <trupele> care asediao <cetatea> Eger¹³ și m-a luat cu el la Sîmleu¹⁴. Mi-a dat patru regimenter pentru a forma avangarda sa spre <a organiza> strângerea furniturilor¹⁵ <necesare armatei>, cât și pentru a vesti cetății Cluj¹⁶ apropiata sosire a Înălțimii sale.

Cetatea aceasta a hotărât să trimită de îndată <o delegație> care să prezinte Înălțimii sale supunerea ei, spre a evita măcelul și părjolul folosite, de obicei, împotriva acelora care nu vor să primească armata principală a Maiestății Sale Împăratul.

Înălțimea sa a venit cu armata la Cluj¹⁷. În ziua următoare, după ce s-a luat hotărârea de a urma înaintarea spre Sibiu¹⁸, mi-a dat din nou ordin (să pornesc) cu cele patru regimenter mai sus arătate care se aflau pe partea stângă a direcției de marș pentru aprovizionarea cu câte două sute de câble de făină în fiecare seară.

Încreștinat comanda armatei imperiale din Silezia, iar după ce Montecuccoli a constrâns pe suedezi să se retragă în Pomerania, l-a numit comandant general al cavaleriei (1648). În calitate de comandant al trupelor imperiale, a luat parte la campaniile din Polonia și Danemarca împotriva sudezilor (1657-1658). Numit feldmareșal, a fost trimis de împăratul Leopold I în ajutorul Transilvaniei, care, la dieta din 23 aprilie 1661 hotărâse să treacă sub ocrotirea Casei de Austria. Nu a putut însă împiedica pe turci să învingă pe prințipele Ioan Kemény la Şeieușul Mare (21 ianuarie 1662). Dar în timpul războiului turco-austriac a oprit armata otomană la trecerea râului Raab, obținând o victorie neașteptată în bătălia decisivă de la Saint Gotthard-Mogendorf (1 august 1664). În 1668, a fost numit președinte al Consiliului Aulic de Război, iar, în 1673, a comandanțat armata pe Rin, trimisă împotriva trupelor franceze ale mareșalului Turenne. Patru zile după moartea acestuia, la Salzbach (27 iulie 1675), Montecuccoli a înfrânt pe francezi la Attenheim. A fost numit prințipe al Sf. Imperiului. A murit la 16 octombrie 1680. A lăsat memorii publicate în 1740, la Strasbourg. Pentru amănunte, vezi T. Sandonin, *Il general Raimondo Montecuccoli*, Modena, 1920 și F. Pieri, *Raimondo Montecuccoli*, Darmstadt, 1920, în colecția "Klasiker der Kriegskunst".

¹² *Gheminiano*. Ioan Kemény (n. decembrie 1607, m. 22 ianuarie 1662), prințipe al Transilvaniei (1581-1662).

¹³ *Erla* = Erlau, oraș în Ungaria așezat pe râul Eger, affluentul Tisei.

¹⁴ Scomilio.

¹⁵ Prin tratatul de la Satu Mare (12 decembrie 1686), Transilvania se obligase să întrețină armata imperială cu bani și alimente. *Diplomatarium Alvincianum*, II, pp. 56-59; I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I, Cluj, 1940, pp. 415-418, doc. 174, 12 decembrie 1686. Vezi și hotărârea dietei din Făgăraș (*Diplomatarium Alvincianum*, II, p. 64 și urm.).

¹⁶ *Claudiopoli*. În consfătuirea de la Debreczen, Carol de Lorena luase hotărârea de a urma drumul ce trece prin Sîmleul Silvaniei și Cluj. Vezi *Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsiglio messa in luce nel il centenario della morte di lui dal comitato Marsiliano a cura di Emilio Lovarini*, Bologna, 1930, p. 82.

¹⁷ Ducele Carol de Lorena a intrat în Cluj, la 19 octombrie 1687 (Szilágyi S., *Monumenta Comititalia Regni Transilvaniae*, XIX, pp. 215-217), refuzând să lase orășenilor cele trei zile de gândire cerute de acestia pentru a aștepta răspunsul principelui Mihai Apafi. Generalii Caprara și Veterani au izbutit să-i convingă să predea orașul. (W. Boguth, *Der Feldzug gegen die Türken im Jahre 1687*, p. 115). După plecarea sa, ducele a lăsat la Cluj pe generalul Guido von Starhemberg (*Ibidem*, p. 118).

¹⁸ Carol de Lorena voia să silească pe Mihai Apafi să accepte cererile comunicate prin colonelul Houchin, cu privire la predarea unor cetăți din Transilvania, ce urmăreau să fie ocupate de garnizoane imperiale, precum și la livrarea de provizii. W. Boguth, *op. cit.*, p. 113.

Ne-am îndreptat în marş spre Sighișoara¹⁹ și îndată ce am sosit (acolo), am folosit aceleași amenințări ca la Cluj și am așezat acolo o garnizoană ca și la Becllean²⁰. La Bistrița²¹, <locuitorii> nu au primit garnizoană. Dar mi-au dat ca ostătici pe cei mai de seamă fruntași ai orașului care, auzind că Sibiul promise trupele imperiale, s-au arătat gata să facă la fel. Potrivit cu împrejurările, m-am mulțumit cu această soluție.

Am fost rechemat pentru a-mi reîncadra <trupele> în armata care se afla lângă Alba Iulia²², în tabără. Fiind înștiințat că Sibiul promise o garnizoană imperială, Înălțimea sa a rânduit <aci> cvartirul de iarnă pentru regimenterile pe care hotărâse să le lase în principat, sub comanda contelui Scherffenberg. Generalul maior Piccolomini²³ și cu mine am fost dați ca întărire. Lui Piccolomini ii revinea <misiunea> de a se duce să-și așeze cvartirul la Bistrița, iar eu am primit însărcinarea de a rămâne cu șase regimenter în apropiere de Alba Iulia înspre Poarta de Fier și Lipova²⁴, poziție cheie pentru a ține piept inamicului și a acoperi cvartirurile.

Schreffenberg era la Sibiu²⁵; <dar> acesta urmând să fie înlocuit de contele Caraffa²⁶, a plecat fără să-l mai aştepte. Iar eu, din ordinul ducelui de Lorena, a trebuit

¹⁹ Schemisvar.

²⁰ Bethlen.

²¹ Bistriz. Veterani a intrat în Bistrița la 24 octombrie 1687. (*Monumenta Ungariae Historica. Scriptores*, XXIII, p. 712).

²² Albajulia. De la Cluj armata imperială s-a îndreptat prin Turda (*Diplomatarium Alvinczianum*, I, pp. 279-280) și Vînțul de Sus (*Ibidem*, p. 296) spre Alba Iulia, unde a ajuns la 1 iulie spre spaima locuitorilor, care și-au căutat apărarea în fugă ("Siebenbürgische Quartalschrift", II, p. 32).

²³ Francisco Piccolomini, general de brigadă în armata imperială. A luat parte la campania din Ungaria, distingându-se la asediul Budei (1686) și la luptele pentru ocuparea cetății Niș (Fessler, *Geschichte der Ungern*, IX, Leipzig, 1850, pp. 375, 427). Asupra familiei Piccolomini, vezi A. Lisini și A. Liberati, *Albero della famiglia Piccolomini*, Siena, 1899; Richter, *Die Piccolomini*, Leipzig, 1874).

²⁴ Lippa. Spre a opri înaintarea armatei imperiale, Mihai Apafi a cerut serdarului Ahmed pașa să se îndrepte cu trupele spre Lipova, pentru a sprâjini oastea Transilvaniei (*Diplomatarium Alvinczianum*, I, pp. 137-138).

²⁵ Generalul Scherffenberg a intrat cu trei regimenter în Sibiu, fiind întâmpinat de comitele sașilor, Valentin Frank, și de primarul Cristian Reichard, pe când principalele părăseau cetatea pe altă parte (Mihail Cserei, *Erdély historija* (Istoria Transilvaniei), 1662-1711, Pesta, 1852, p. 177).

²⁶ Antonio Caraffa (14 august 1646 - 6 martie 1693), fiul lui Marcantonio Caraffa se trăgea din familia ducilor de Forli. În calitate de cavaler de Malta, a luptat pe mare împotriva pirașilor barbaresci. În 1665, s-a dus la Viena, intrând în serviciul Casei de Austria. Și-a început carierălitară sub comanda generalului imperial Raimondo Montecuccoli, ajungând colonel, general (1680), feldmareșal și conte al Sfântului Imperiu Roman (1686). În timpul asediului Vienei (1683), a fost trimis de Împăratul Leopold I să ceară ajutor regelui Poloniei, Ioan Sobieski. După depresurarea Vienei, a reprimat cu asprime răscoala magnăților unguri împotriva Casei de Austria (1683-1687), în calitate de președinte al curții marijale din Eperies, cucerit în 1685, și apoi de comandant al oștilor imperiale din Ungaria superioară (1686). A luptat împotriva lui Emeric Thököly și a turcilor cucerind de la aceștia orașul Eger (1687). La 14 ianuarie 1688, a ocupat cetatea Muncács de la Ilona Zriny. Trimis apoi în Transilvania, a asediat Lipova silind garnizoana să se predea (12/22 iunie 1688). În anul următor a luat parte la negocierile cu turcii, purtate în castelul Pottendorf de lângă Viena. A luptat apoi împotriva francezilor (1690), sub comanda principelui Ludovic de Lorena. Numit comisar general al armatelor imperiale din Italia (1691), și-a

între timp să predau comanda generalului Pasi²⁷ și să mă duc la Sibiu, unde am rămas mai departe și după venirea contelui Caraffa <petrecând acolo> restul iernii.

Contele Caraffa a rânduit nu numai cvarturile, ci a pregătit și planul pentru apărarea Transilvaniei și pe <timpul> verii. Iar în acest scop a cerut pentru siguranță Sighișoara, Chioarul²⁸, Gurghiu²⁹, cetatea Brașovului³⁰, Deva, Sibiul, Făgărașul³¹ și Clujul³². <Orașele acestea> au fost cedate prin tratative cu Teleki³³ care deținea toată puterea. A stabilit garnizoane potrivite pentru <aceste> localități, a ales comandanți și le-a dat instrucțiunile necesare cu privire la comportamentul lor.

<Garnizoanele> au fost primite peste tot, în afară de Brașov, care s-a răsculat³⁴ cu dârzenie împreună cu tot ținutul de sub stăpânirea sa și tocmai <această> cetate este postul principal de observație pentru a păstra stăpânirea asupra Transilvaniei.

Atât contele Caraffa, cât și Teleki au scris răsculaților, dar aceștia erau mai

atras dușmânia ducelui de Toscana, a Genovei și a cetății Lucca, din cauza grelelor contribuții pe care le-a impus. În 1692, a fost rechemat la Viena, unde a murit la 9 martie 1693. În 1715-1716, nepotul său, Adriano Antonio Carafa, a descris cariera sa în lucrarea *De rebus gestis Antonii Caraphei - Asupra lui Antonio Caraffa*, vezi *Nouvelle biographie générale*, VIII, Paris, 1854, p. 145; J. von Hammaer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, Pest, 1835, p. 827 și.u.; A Pallas Nagy Lexikon, vol. IV, Budapesta, 1893, p. 145; B. Croce, *Uomini e cose della vecchia Italia*, 1, Bari, 1927, p. 248-264.

²⁷ Mai jos, Veterani îl numește colonelul Pax.

²⁸ Cuivar.

²⁹ Giorgiu.

³⁰ Il Castell di Corona.

³¹ Fagarash.

³² Clausenburg.

³³ Teleli. Mihail Teleki de Szek (1634-1690), cancelarul Transilvaniei în timpul domniei lui Mihail Apafi I, cununatul său. A fost adevaratul conducător al Transilvaniei, guvernând atât de despotic, încât cronicarul contemporan Mihail Cserei, îl numește "flagelul lui Dumnezeu pentru Transilvania", arătând că "nicodată, nici sub voievozi, nici sub principi, Transilvania nu fusese subjugată atât de tare și oamenii nu s-au temut de nimeni atât de mult ca de Teleki" (Cserei Mihály, *Historiaja* (Istorie) 1662-1711, ed. Toldy Ferenc., Pest, 1852, pp. 145-146). În politica externă, a sprijinit pe dușmanii Habsburgilor, care fugiseră din Ungaria Superioră. Dar, după înfrângerea turcilor în fața Vienei (1683), a început tratative cu imperialii. Împreună cu juzii Alvincz și Sarosi a discutat cu generalul Caraffa declarația solemnă din 9 mai 1688, votată de dieta Transilvaniei la 13 mai (Szasz K., *Sylloge tractatum*, Cluj, 1833, pp. 40-45), prin care principatul renunță la suzeranitatea Porții pentru a trece sub "paterna ocrotire" a împăratului Leopold I (Bethlen Miklos, *Öneletirása* (autobiografie), Pest, 1858, II, p. 83). Teleki a căzut în bătălia de la Zărnești (21 august 1690), luptând împotriva pretendentului Emeric Thököly, numit de sultan principe al Transilvaniei. Amânuțe, la Troczanyi Zolt, *Teleki Mihaly, Erdélyi és a kurucmosgalom* (Mihail Teleki, *Transilvania și mișcarea curușilor*, 1690, Budapesta, 1971).

³⁴ Răscoala de la Brașov (13-6 iulie 1688) era condusă de Ștefan Schneider și sprijinită de membrii breslei ciobătarilor și pălärierilor. În poftida ordinului principelui Apafi și a sfaturilor date de preoți, brașvenii au opus o rezistență dărză până la 26 mai 1688, când generalul Veterani a bătut cu tunurile zidurile orașului. Locuitorii care au fost găsiți vinovați de incitare și participare la răscoală au fost condamnați la moarte, iar capetele lor însipite pe zidurile cetății. Cserei Mihaly, *Erdély historija* (Istoria Transilvaniei), p. 184; F. Philipp, *Der Bürgeraufstand von 1688*, în "Kronstätter Gymnasialprogram", 1877-1878; Ioachim Crăciun, *Răzvrătirea sașilor din Brașov la 1688*, în SMIM, I, 1956, pp. 192-200, și Maja Philipp, *Contribuții la cunoașterea răscoalei brașovene din 1688*, în SAI, București, 1965, pp. 69-90.

îndărjiți ca oricând. În cele din urmă, s-a văzut că totul era zadarnic <dacă> nu constrângea Brașovul să se supună.

Iar în acea vreme, Caraffa fiind bolnav, mi-a dat mie <această> însărcinare <punându-mi la dispozitie> trei regimete de cavalerie și două <regimete> de infanterie, în afară de jumătate din regimentul Baden, care pornise mai înainte. Am plecat cu o sută de călăreți crezând că <aș putea> crujă <astfel> trupele care, potrivit unui contra ordin, trebuiau să se îndrepte spre Belgrad.

Ajungând acolo <la Brașov>, stăruințele mele n-au avut nici un rezultat. Dimpotrivă, am fost prost primit <de brașoveni> astfel că a trebuit să aştept într-un sat, împreună cu cei o sută de călăreți ai mei cu jumătate din <efectivul> regimentului Baden, sosirea regimentelor, luându-mi toate măsurile de siguranță. Între timp, am stabilit dispozitivul <de luptă> pregătind gabioane³⁵, fascine³⁶ și alte mijloace necesare pentru a ataca repede cetatea.

De îndată ce au sosit regimetele de cavalerie cu câteva tunuri mici și cu mortiere, am stabilit <dispozitivul de> înaintare a celor trei regimete în trei direcții pentru a ajunge în același timp la suburbii. <Apoi>, am dat ordin ostașilor să descalece în cele trei puncte <stabilită> pentru a ocupa unghiurile <cetății>, folosindu-ne <de faptul> că șanțurile erau fără apărare, spre a împiedica pe răsculați să iasă <din cetate pentru contra atacuri>. Iar împreună cu infanteria <regimentului> Baden, am ocupat poziția în fața porții cetății la adăpostul unor tușărișuri. Am ordonat să se facă un retranșament³⁷ într-un loc potrivit pentru a așeza acolo mortierele și un altul pentru a pune în funcțiune bateria la sosirea mușchetarilor. De îndată ce s-a ordonat tragerea ghiulelor, după aruncarea a două ghiule și a unei tolbe de săgeți³⁸, cetatea s-a predat. Am ocupat poarta <cetății> și fără a pierde timp, de pe înălțimea pe care mă aflam, am îndreptat mortierele asupra orașului, astfel că la cea dintâi ghiulea care a căzut atât clericii, cât și laicii au venit la picioarele mele să se predea fără condiții.

Am așezat o garnizoană în cetate, am pus pază la porții pentru a împiedica vreun atac <și> am trimis doisprezece fruntași ai orașului să facă act de supunere către Caraffa <în calitatea acestuia de> general comandant suprem <al armatei>. Iar eu m-am întors înapoi cu regimetele, care, după câteva zile, au primit ordin să pornească împreună cu contele Caraffa spre Lipova. Și eu am fost însărcinat din ordinul Curții <imperiale> să cârmuiesc în mod interimar Transilvania. În afară de garnizoane, mi s-au lăsat patru regimete de cavalerie.

Am primit ordin să mă îndrept împreună cu contele Caraffa spre Lipova. După ce a fost cucerită <cetatea>³⁹, el <Caraffa> a pornit spre Belgrad⁴⁰, iar eu am rămas cu

³⁵ Gabbioni, coș cilindric fără fund, folosit de trupele de artillerie și geniu la ridicarea parapetelor de pământ.

³⁶ Fascine, legături sau mânunchiuri de ramuri de copac folosite la umplerea șanțurilor cetăților în timp de atac.

³⁷ Caldaro.

³⁸ Carcasso.

³⁹ Asupra asediului Lipovei, cucerită, la 18 iunie 1688, de trupele imperiale, de sub ordinea generalului Caraffa, vezi memoriile lui Osman aga din Timișoara, care se află atunci în cetate. R. F. Kreutel și Otto Spiess, *Der Gefangene der Giauren. Die abenteuerliche Schichsale des Dolmetschers Osman aga aus Temeschwar von ihm selbst erzählt*, Graz, Wien, Köln, 1962, p. 24 și urm. Vezi și Călători străini despre Tările Române, VIII, p. 69 și urm.

⁴⁰ Belgradul, cheia Balcanilor, era asediat de trupele imperiale de sub comanda ducelui

corpuș <de trupe> amintit <mai sus>, în tabără lângă Lipova, gândindu-mă zi și noapte cum să apăr Transilvania și cum aş putea să îndeplineșc sarcinile publice.

Între timp însă, tocmai când primisem ordin de la generalul Caraffa să mă apropii de Cenad⁴¹, pentru a acoperi schimbarea de comandanți, pe care o făcea, și în așteptarea baronului von Nehen⁴², ce îmi fusese trimis de la Seghedin de către contele Caraffa, am primit în tabără <vestea> că din bunăvoița împăratului fusesem numit feldmareșal locotenent⁴³.

După întoarcerea mea la Lipova, am hotărât să mă îndrept spre Orșova⁴⁴, pentru a asigura granițele Transilvaniei prin izgonirea turcilor din cuiburile de la Jidovin⁴⁵ și Caransebeș, localitate de seamă prim importanță așezării <ei>. Ajungând acolo cu bine, împreună cu domnii Herbeville⁴⁶, Magni⁴⁷ și Paci, pe atunci colonei, deși cel dintâi a fost numit după câteva zile general maior, am izbutit <să obțin> capitularea fără condiții, garantând locuitorilor numai viața și libertatea.

După ce am întărit localitățile <supuse>, mi-am urmat întarea spre Orșova. Am trimis în avangardă un căpitan cu o sută de călăreți până la Mehadia⁴⁸, ca acoperire față de garnizoanele turcești. Dar abia ajunsese o garnizoană <turcă> în localitatea Orșova, când cel mai mare efectiv de peste opt sute <de ostăși> a fost atacat de sârbii noștri, care și-au dat viața până la ultimul. Nu se poate spune cât de mult a însărmânat pe turci acest măcel. Garnizoana care se afla în Orșova a încercat să se salveze; dar a fost măcelărită în parte. Am rămas acolo trei sau patru zile pentru ca trupele să se odihnească, iar eu să rezolv afacerile <currente>.

Trecătoarea Orșovei este de cea mai mare importanță pentru că este cheia Transilvaniei, Ungariei, Țării Românești, Serbiei și Bulgariei. Localitatea <în sine> este neînsemnată, nici nu era bine așezată, fiind dominată de munți. <Dar> din cauza importanței stăpânirii Dunării, rațiuni de ordin militar cereau să fie ocupată de o garnizoană <imperială>. Neștiind însă cum stăteau lucrurile la Belgrad, am așezat <aci la

Max Emanuel de Bavaria.

⁴¹ Ciannati = Cenadul Mare.

⁴² Dietrich Heinrich baron von Nehem, locotenent colonel apoi general în armata imperială. A ajuns comandant suprem al cetății Petrovaradin (1691), general de divizie (1702) și feldmareșal (1704), apoi comandant al graniței Sloveniei (1709). Vezi memoriile lui Osman aga, *op. cit.*, p. 65, 163-164 și urm.

⁴³ General Maresciallo Tenente di Campo. În lucrarea *Denkwürdigkeiten des Marschalls Grafen Friedrich Veterani von Jahr 1683 bis 1694*, Wien, Leipzig, 1771: *General Feldzeugmeister*.

⁴⁴ Orsciova.

⁴⁵ Gidover, astăzi Berzovia.

⁴⁶ Erbeville. Ludwig Herbeville, conte, general, feldmareșal. Numit comandant suprem al armatei imperiale, care lupta împotriva curuților a fost trimis apoi în calitate de comandant militar în Bavaria. Vezi *Die Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen nach den Feldakten heraugegeben von den Kriegsgeschichtliche Abteilung der K. K. Generalstab*, Viena, 1877-1893, vol. IX, p. 51. A murit la sfârșitul anului 1709.

⁴⁷ Carl Magni, conte. Întrând în armata imperială, a ajuns colonel, iar în 1686 general maior. A fost rănit și a murit în lupta de la Zărnești (21 august 1690). I. Hirtenfeld, în "Oesterreichischer Militär Kalender", XVII, 1866, p. 74; C. von Würzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, XVI, Wien, 1867 s.v.

⁴⁸ Mehadia.

Orșova> o garnizoană de sârbi⁴⁹ și am lăsat <localitatea> în grija căpeteniei lor; iar eu, pentru crucea și acoperirea Transilvaniei, mi-am urmat înaintarea spre podul lui Traian, din apropiere de Cerneți⁵⁰.

Mi-am dat seama de slăbiciunea turcilor după spaima lor. Ali paşa care comanda⁵¹ la Cerneți mi-a trimis daruri și mi-a cerut îndurare. Chiprovățul a fost părăsit, ca și Vidinul⁵² și Nicopolul⁵³, <locuitorii> și-au încărcat toate bunurile ca la cel mai mic <semn> despre înaintarea noastră să o ia la fugă <âtât> pe uscat, <cât> și pe apă. Considerând cât este de mare Dunărea, <cel> care nu a văzut cu ochii ar putea crede că aceste lucruri ar fi simple plăsmuirii.

Chiar înainte de a fi pornit în marș spre Brașov⁵⁴, luasem toate dispozițiile atât cu privire la aprovizionarea <trupelor>, cât și la <procurarea> tuturor celor de trebuință, prin bună înțelegere cu domnul⁵⁵. De aceea, am rămas neclintit trei sau patru zile în tabără, unde Ali paşa mi-a trimis în dar douăsprezece mii de taleri pentru ca să las liberă trecere corăbiilor care veneau de la Belgrad⁵⁶ în număr de opt sute. Am început să răd, dându-i un răspuns tăios prin care îi respingeam propunerea, deși nu mai aveam decât patru regimenter care nu-și primiseră încă recruți⁵⁷ <și erau> fără infanterie și tunuri. De

⁴⁹ Rasciani.

⁵⁰ Ciarnetz. Prin expediția aceasta, Veterani ocupa granița Țării Românești până la Dunăre pe care o închidea prin ocuparea Cernețului. Vezi raportul lui Cornaro din 5 septembrie 1688 (Viena, Staatsarchiv, *Dispacci* 164.)

⁵¹ Chiprovatz, localitate în Bulgaria.

⁵² Vidino.

⁵³ Nicopoli. Autoritățile otomane din Nicopol trimisese că o jambă (*mahzar*) la Portă, arătând că dacă nu se vor trimite trupe pentru paza aceluia ținut și ai Rusciucului "raialele răsculate se vor uni cu gheaiurii dușmani" *Silahdar Tarihi*, II, p. 377, trad. M. Guboglu, *Cronici turcești*, II, p. 376.

⁵⁴ Pe când se afla la Cerneți, Veterani a primit ordin să se îndrepte prin Țara Românească spre Brașov, pentru a ierna în Transilvania. (Belleardi, *Historia*, Viena, Biblioteca Națională, codice 8477, fol.234; Fr. Wagner, *Historia Leopoldi Magni Caesarei Augusti*, II, 1731, p. 87). Vezi și scrisoarea lui Veterani către Mihail Apafi, în Szilagyi, S., *Monumenta Comititalia* XX, p. 100, doc. XII, 24 august 1688: "Nunc prope diem Coronam versus tendō. În scrisoarea sa către Constantin Brâncoveanu din 20 septembrie 1688 (Ahivele Naționale, București, original latin neinventariat), Veterani precizează că a fost nevoie să urmeze drumul prin Țara Românească pentru că era mai apoape și că îi fusese sugerat de Curtea Imperială: "iter per Valachiam aggredi necesse fuit tum viciniorum cum quoque habiliorum viam ad terminum ab Augustissima Aula sugestum pervenienti". Veterani a plecat din Cerneți la 28 august 1688.

⁵⁵ După înfrângerea suferită de turci în urma despresurării Vienei, Șerban Cantacuzino începuse tratative secrete cu imperialii pentru a se elibera de sub suzeranitatea turcilor. Dar cucerirea Belgradului de armata imperială l-a hotărât să se declare pentru Habsburgi. Asupra acestor tratative, vezi Otto Brunner, *Oesterreich und die Walachei während des Türkenkrieges im 1683-1699*, în "Mitteilungen des Oesterreichischen Instituts für Geschichtsforschung", XLIV, Innsbruck, 1930, pp. 290-291, 293-294.

⁵⁶ Cronicarul turc Silahdar Findiklili Mehmed Aga arată că înainte de începerea asediului Belgradului de imperiali, serdarul Yeghen Osman paşa evacuase cetatea și orașul, îmbarcase femeile și copiii în cinci sute de corăbii și îi trimisese la Nicopol, Rusciuk, Siliстра și în cetățile din Dobrogea. Cronicarul precizează că o mulțime de locuitori din cetățile și pălăncile din jos de Belgrad se îmbarcaseră în vreo mie de corăbii. *Silahdar Tarihi*, II, p. 370; M. Guboglu, *Cronici*, II, p. 374.

⁵⁷ Completarea efectivelor armatei imperiale se făcea prin înrolări efectuate de stări în

la Orșova, mi-a venit știrea că aveau să sosească corăbiile <curând> și că înainte de a-și face apariția la Cerneți se opriseră acolo⁵⁸, fiind înarmate cu tunuri și <având> un detașament de ieniceri.

Turcii au reînnoit cererea <de a li se lăsa liberă trecere> și, fiind refuzați categoric, s-au întors noaptea în cvartirul meu cu aceeași cerere, tot mai stăruitoare. Amenințându-i că nu voi cruța pe nimeni și că toate <corăbiile> vor fi distruse, m-am prefăcut că ocup poziție într-o insulă aproape de Cerneți petru a închide trecerea Dunării și am trimis dragoni sub ordinele colonelului Magni, îmbarcându-i în câteva corăbi pe care le-am găsit acolo, ceea ce a însărmântat și mai mult <pe turci>.

În cele din urmă, i-am întrebat căji <bani> voiau să dea pentru siguranța lor. Mi-au răspuns <întrebându-mă> cât cer eu. Am cerut patru sute de mii de taleri, iar ei mi-au făgăduit două sute de mii <de taleri>⁵⁹ și mi-au dat ca ostatici doisprezece dintre turcii lor de frunte, până ce mi se vor plăti banii. Am trimis comisari împreună cu alți delegați⁶⁰ care au și primit șaizeci de mii de galbeni ungurești⁶¹.

În spre seară a venit pe neașteptate Thököly⁶²<și> a compromis această negociere prin uciderea creștinilor⁶³ care se aflau acolo. <Astfel> s-a călcat cuvântul dat. <Turcii> au reținut pe comisari împreună cu alți ofițeri, iar eu pe cei doisprezece ostatici.

Patruzeci și două din corăbiile <turci>lor s-au lovit de stâncile de la Porțile de Fier, <au eşuat> și au fost prădate, în bună parte, în urma călcării cuvântului <dat>. Iar eu am arestat cinci sute de turci, crezând că astfel voi obține mai ușor respectarea făgăduielilor, dar totul a fost în zadar. Corăbiile <turcilor> au ridicat ancora, urmându-și călătoria. La trecerea lor, s-a tras o salvă <de tun> de pe insula pomenită <mai sus>, mai mult ca o demonstrație decât ca o acțiune <militară>.

Iar eu, mi-am urmat în bună ordin înaintarea prin Țara Românească⁶⁴ spre

țările ereditare ale Habsurgilor, iar în imperiu de colonei, cu consimțământul principilor. Când Consiliul Aulic de Război întârzia să trimită comisiile de înrolare, regimetele nu primeau la timp recruții. V. Boguth, *op. cit.*, p. 18-19.

⁵⁸ la Orșova.

⁵⁹ Adică o sută de mii de galbeni.

⁶⁰ La Cladova (Feth ül- Islam), unde se retrăseseră turcii. *Silahdar Tarihi*, II, p. 370. M. Guboglu, *op. cit.*, II, p. 374.

⁶¹ Ongheri. Unghiu sau galbenul unguresc echivala cu doi taleri.

⁶² Il Tekely. Emeric (Imre) Thököly (25 septembrie 1657-12 septembrie 1705), conte, luptător maghiar pentru eliberarea de sub dominația Casei de Austria, a preluat, în 1678, conducerea forțelor maghiare răsculante împotriva Habsburgilor și a cucerit în 1682 întreaga Ungarie Superioară până la râul Vach, obținând de la sultan titlul de "crai al Ungariei de Mijloc". În 1683, a luat parte la asediul Vienei. După victoria de la Zărnești (21 august 1690), a fost ales de stăriile Transilvaniei principe, dar a trebuit să se retragă în Imperiul Otoman, unde a murit, la Ismid, la 13 septembrie 1705. Jurnalul și corespondența lui Thököly au fost publicate în *Monumenta Hungariae Historica* (5 vol. 1863-1896). Vezi monografia lui David Angyal, *Kesmarky Thököly Imre 1657-1705* (Thököly Imre de Kesmark), ed. II-a, Budapesta, 1889.

⁶³ E vorba de creștinii răsculați din regiunea Cladovei care atacaseră pe turci. Înștiințat de iscoadele sale, Thököly i-a atacat în timpul noptii, a ucis pe unii, iar pe alții i-a aruncat în Dunăre sau i-a luat în prinsoare. A despresurat astfel pe turcii prinși între doi dușmani. Turcii i-au făgăduit, ca răsplătă, o mie de pungi, adică o sută de mii de galbeni din care i-au dat numai trei zeci de pungi. Thököly s-a plâns la Poartă, care i-a dat căstig de cauză. *Silahdar Tarihi*, II, p. 371; M. Guboglu, *Cronici*, II, p. 375.

⁶⁴ În cursul întrevederii sale cu marele logofăt Constantin Brâncoveanu, la Cerneți,

Brașov. Trupele au fost bine tratate. Am predat domnului pe cei cinci sute de turci <luai și în prinsoare>) pentru a îmlesni obținerea celor ce nădăduiam <de la el>.

Am aflat de la turcii de pe corăbii că armata noastră trecuse <râul> Sava pentru a asedia Belgradul.

În timpul înaintării, am negociat cu domnul cvartirurile de iarnă pentru douăsprezece regimenter și m-am înțeles foarte bine⁶⁵. Între timp, mi-a încuviințat subordinații <în valoare> de patru mii două sute de taleri pe lună și a făgăduit să trimîtă rudele sale mai apropiate să presteze omagiul de credință împăratului.

Am stat la îndoială dacă să rămân în Țara Românească sau să mă întorc în Transilvania; și după multă chibzuire, am socotit că este mai bine să păstrez casa proprie spre a nu o pierde decât să pun stăpânire pe cea a vecinului, dat fiind că Bugeacul este aproape de trecătorile Transilvaniei. De aceea, m-am hotărât să plec și să mă îndrept spre Brașov. Când am ajuns aici, am primit știrea că Belgradul fusese cucerit⁶⁶ și am dat mulțumire lui Dumnezeu. De îndată, m-am deplasat împreună cu tabăra mea, <așezându-mă> în fața trecătorii Buzăului⁶⁷, unde au venit solii⁶⁸ care se duceau la Viena. I-am primit cu toată cinstea cuvenită⁶⁹.

În acea tabără a venit cu poșta, pe neașteptate, părintele Dunod⁷⁰ care a stăruit

Veterani l-a convins să lase liberă trecere prin Țara Românească trupelor imperiale, care se îndrepta spre Brașov. *Monumenta Comititalia*, XX, p. 100.

⁶⁵ La 17 septembrie 1688, solii trimiși de Șerban Cantacuzino, anume fratele său, marele spătar Mihai Cantacuzino, ginerele său, Constantin Bălăceanu mare agă și marele logofăt Constantin Brâncoveanu au adus la Câmpulung generalului Veterani convenția privitoare la încartiruirea trupelor imperiale în Țara Românească în iarna 1688-1689 și la subordinații. Vezi scrisoarea lui Veterani din tabăra de la Rucăr (Ruka) din 20 septembrie 1688 (Arhivele Naționale București, originalul latin neinventariat), prin care se arată că marele logofăt Constantin Brâncoveanu a ajutat armata imperială procurându-i grâu, hrană pentru oameni și animale și tot ce le-a trebuit. *Istoria țării Românești de când au descălecat pravoslavnicii creștini*, ed. C. Grecescu și Dan Simonescu, București, 1960, pp. 187-188 ; *Cronicari munteni*, ed. M. Gregorian, București, 1961, I, p. 216) și la trimiterea unei solii la Viena pentru prestarea jurământului de credință (C. Giurescu și N. Dobrescu, *Documente și regeste privitoare la Constantin Brâncoveanu*, București, 1907, p. 1, doc. 3, 24 septembrie 1688). Vezi și scrisoarea lui Veterani din tabăra de la Rucăr din 20 septembrie 1688, prin care arată că marele logofăt Constantin Brâncoveanu a ajutat armata imperială procurându-i grâu alimente și tot ce i-a fost de trebuință. (Arhivele Naționale, București, document latin neinventariat).

⁶⁶ Belgradul a fost cucerit de armata imperială comandată de principale elector Max Emanuel de Bavaria, la 6 septembrie 1688.

⁶⁷ *Il passo di Boza*.

⁶⁸ Solia trimisă de Șerban Cantacuzino la Viena era formată din fratele acestuia, lordache Cantacuzino, Constantin Bălăceanu vel agă, căpitanul Șerban Cantacuzino, fiul lui Drăghici Cantacuzino, și Șerban Vlădescu, mare comis. *Cronicari munteni*, II, p. 217. Vezi și Radu vel logofăt Greceanu, *Viața lui Constantin Vodă Brâncoveanu*, ed. St. Greceanu, București, 1907, p. 9.

⁶⁹ *Con singolari dimostrazioni*.

⁷⁰ *Il padre Dunnott*. Antide Dunod, călugăr iezuit burgund, folosit de Leopold I în diferite misiuni diplomatice în legătură cu lupta împotriva turcilor. În calitate de comisar imperial a fost trimis, în februarie 1685, în Transilvania și în Țara Românească (I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I, 1599-1699, Cluj, 1940, p. 411-413, doc. 172), pentru a determina pe conducătorii acestor țări să treacă sub protecția împăratului (Arhivele Naționale Sibiu, *Urkunden*, nr. 1.564, Materia VI, 27 noiembrie 1685; *Diplomatarium Alvinczianum*, I, pp. 5-6). La 11 aprilie 1685 a

cu vehemență să intru din nou în Țara Românească. Dar eu, considerând forțele <de care dispuneam>, am socotit mai folositor să consolidez cele ce dobândisem decât să le pun în cumpănă, spre a nu pierde ceea ce <este> sigur pentru ceea ce nu <este> sigur, dat fiind că francezii au atacat Philipsburg⁷¹, că propriile noastre forțe <trimise> în ajutorul imperiului erau împărțite și că noi eram angajați în cuceriri mai mari decât puteam cuprinde.

Am trimis pe mareșalul Cusani la Curtea <imperială>, declarându-mă gata să intru din nou în Țara Românească și am arătat că în schimb, Transilvania și Ungaria ar fi expuse năvălirii necruțătoare a tătarilor, în timp ce această știre răspândindu-se în cvarturile din Țara Românească, care nu erau ocupate de cele douăsprezece regimenter mai sus pomenite, ar fi trebui să recurg la puțina oaste e care o avem cu mine. De aceea, socoteam mai potrivit să tratez cu blâdețe această țară pentru a o folosi la timpul și locul <potrivit>, ea fiind aşezată în vecinătatea Dunării, și să închei o pace glorioasă cu turci, când va veni vremea.

Dar, între timp, s-a întâmplat să moară Șerban⁷², domnul Țării Românești, și a fost ales îndată Brâncoveanu⁷³, fără a se turbura tratativele noastre și, întrucât nu ne puteam întoarce înapoi cum ar fi dorit mulți de la Curte, am trimis pe colonelul conte Jörger⁷⁴, pentru a felicita pe domn⁷⁵, cu prilejul ridicării sale <în scaun>. Acesta a fost

încheiat cu Mihail Teleki, la Cârțisoara, un tratat secret prin care cancelarul Transilvaniei se angaja să sprijine cauza habsburgică, sfătuind pe principale Mihail Apafi să intre în liga creștină (Jakab Elek, *Sandor Pal kapithia és az Erdélyi Nemzeti felzedelemseg utolsó évei* (Capuchehaia Sandor Pal și anii din urmă ai principatului Ardelean), în "Magyar torténelmi tár" XIX, 1840 p. 131 și urm.; J. Kémény, *Notitiae historico-diplomaticae*, Sibiu, I, pp. 144-147). În toamna anului 1685, Dunod s-a întors în Transilvania pentru a prezenta dietei (24 octombrie 1685) propunerii cu privire la aprovisionarea armatei imperiale ce urma să intre în principat (I. Lupaș, *Sfârșitul suzeranității otomane și începutul regimului habsburgic în Transilvania*, în AARMSI, s. III, t. XXV, București, 1943, p. 812). La 27 octombrie, Dunod a încheiat cu Mihail Apafi convenția de la Dumbrăveni prin care principalele se obliga să achite o sută de mii de taleri pentru a scuti Transilvania de incarcuirea trupelor imperiale (I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I, p. 462). În anul 1686, Dunod a venit din nou în Transilvania cu prilejul trimiterii sale la patriarhul Constantinopolului, Calinic al VII-lea, pentru a îndemna la răscoală pe creștinii din Balcani (N. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, IV, Gotha, 1911, p. 205; I. Radonić, *Situația internațională a principatului Țării Românești în vremea lui Șerban Cantacuzino (1678-1688)*, în AARMSI, s. II-a, t. XXXVI, București, 1914, p. 961; O. Brunner, op. cit., p. 286).

⁷¹ Filipsburgo = Philippsburg, oraș întărit lângă Rin, în fostul ducat de Baden.

⁷² Șerban Cantacuzino a murit la 26 octombrie 1688. Adversarii lui Constantin Cantacuzino stolnicul și ai lui Constantin Brâncoveanu au răspândit zvonul că aceștia l-ar fi omorât. Izvorele istorice nu-l confirmă. Virgil Cândea, *Semnificația politică a unui act de cultură feudală*, în Studii, XVI/3, 1963, pp. 651-669.

⁷³ Il. Brancovano. Constantin Brâncoveanu (15 VIII 1654 - 15 VIII 1715) domn al Țării Românești (28 X 1688 - 24 III 1714). Alegerea sa a fost impusă de Constantin Cantacuzino stolnicul și de Mihai Cantacuzino mare spătar, care voiau să conducă țara în numele nepotului lor. Vezi *Istoria Țării Românești de la ctombrie 1688 până în martie 1717*, ed. C. Grecescu, București, 1959, p. 5 și urm.; *Cronicari munteni*, II, p. 275 și urm. Pentru domnia lui, vezi Ștefan Ionescu și Panait P. Panait, *Constantin Vodă Brâncoveanu Viața -Domnia- Epoca*, București, 1969.

⁷⁴ Johann Christoph Ehrenreich, conte von Jörger (1658-1691), fiul contelui Johann Quintin von Jörger și al baroanei Maria Ana von Königsberg, a intrat de Tânăr în armata imperială, ajungând colonel al unui regiment de infanterie. A murit în Ungaria, luptând împotriva turcilor

foarte mulțumit de curtenia mea și a ratificat toate hotărârile înaintașului meu printre care era plata în continuare a <celor> cincizeci de mii de taleri pe an și <acordarea> întregului meu sprinj⁷⁶ la timpul și locul potrivit pentru împlinirea slujbei împăratului.

Prin mijlocirea acestor ajutoare, m-am întărit în speranța de a <ajunge> la un bun sfârșit. Și Curtea <imperială> a aprobat argumentele mele, nu tocmai plăcute pentru cei <cu gânduri> utopice. Spre a-și satisface aplecarea lor spre vorbărie, aceștia au început să răspândească la Curte zvonuri asupra purtării și cinstei mele.

Mi-am luat apoi toate măsurile de siguranță împotriva tătarilor care, împreună cu doisprezece sultani din Crimeea și Bugeac, amenințau să intre în Transilvania. La 1 ianuarie (1688) am așezat trupele în cvartiruri <și> am stat liniștit; dar din pricina altor geloși, mai mult pe norocul meu decât pe neștiința mea, la începutul campaniei a trebuit să predau această comandă generalului Heissler⁷⁷ și el mi-a ordonat să mă îndrept spre Belgrad cu regimentul meu, cu regimentul hanovrian de cavalerie, cu dragonii și cu regimentul Castello, <eu fiind pus> sub ordinele și ascultarea principelui Ludovic⁷⁸.

Intrând în contact cu acest general în timpul înaintării <noastre> spre Lipova, am scris la Curte lui Salvarosa pentru a-i aduce la cunoștință cu <toată> supunerea, că schimbare atitudinii sale blânde față de români <ne>-ar împiedeca nu numai să obținem avantajele pe care această măsură le comportă în mod neîndoianic, ci mai mult,

(1691). Vezi *Thaten und Charakterzüge berühmter österreichischer Feldherren*, I, Viena, 1808; *Oesterreichisches Militär Konversations Lexikon*, III, Viena, 1850, s.v. și Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexicon des Kaisertums Oesterreich*, X, Viena, 1863, p. 231.

⁷⁵ Vezi raportul trimisului bavarez Stoyherer către ducele Max Emanuel de Bavaria, la N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XX, București, 1911, p. 81, doc. XXV, 23 ianuarie 1689 și Belleardi, *Historia*, Viena, Biblioteca Națională, cod 8478, p. 4.

⁷⁶ Domnul se obliga să aprovizioneze armata imperială cu 40.000 de câble de grâu, 20.000 câble de ovăz și 1.500 boi (Arhivele Naționale București, original latin neinventariat).

⁷⁷ Heisler. Donatus Johann Heissler, conte von Heiterschein. Intrând în slujba Casei de Austria, a ajuns general și comandant al trupelor imperiale din Transilvania (1688). În decembrie 1689, a pornit în expediție împotriva Țării Românești. A trecut Carpații pe la Bran, a ocupat Târgoviștea și București, dar la sfârșitul lunii ianuarie 1690 a fost nevoie să se retragă, urmărit de români și de tătari. A luat parte la lupta de la Zărnești (11/21 august 1690), fiind luat în prinsoare și apoi eliberat de Constantin Brâncoveanu. A murit în 1696, în luptele pentru ocuparea Timișoarei.

⁷⁸ Serenissimo Prencipe Luigji. Ludovic Wilhelm I von Baden (8 IV 1688 - 4 I 1707), supranumit "der Türken louis", margraf de Baden (1677-1707). În 1674 a intrat în slujba împăratului pe care a părăsit-o la moartea bunicului său, Wilhelm I von Baden (1677). Dar, în 1722 a reintrat în armata imperială, ajungând feldmareșal. S-a distins în bătălia de la Kahleberg (24 septembrie 1683) și în campania din Ungaria. În calitate de comandant suprem al armatei imperiale a înfrânt pe turci la Niș (25 septembrie 1689), Vidin (14 noiembrie 1688) și la Salankemen (19 august 1691), a cucerit Oradea (1692) și Gradiska pe Sava. În timpul războiului purtat de Liga din Augsburg împotriva lui Ludovic al XIV-lea care ocupase Palatinatul, a fost numit comandant suprem al armatei imperiale, trimisă pe Rin împotriva francezilor și a reluat Heidelberg (1693). În 1696 a candidat la coroana Poloniei, dar n-a întrunit numărul necesar de voturi. În timpul războiului de succesiune spaniol, a cucerit Landau (1702) și, împreună cu ducele de Malborough, a câștigat bătălia de la Schellenberg. Asupra acestui război a lăsat scrieri cu caracter politic și militar, publicate în 1850 de Röder von Diersburg, în două volume. Vezi A. Schulte, *Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden und der Reichskrieg gegen Frankreich 1693*, 2 vol., ed. a II-a, 1901; Heinrich Platz, *Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden Baden als Oberbefehlshaber der Reichstruppen in den Feldzügen 1693-1697 am Oberrhein*, 1907.

nemulțumind această națiune înainte de vremea <potrivită> se isca, vădit, primejdia de a pierde Transilvania.

Am pornit spre Belgrad; în apropiere de Cenad⁷⁹, am fost surprins de o inundație, astfel că abia am putut scăpa printr-un mare noroc, împreună cu trupele mele. După ce am trecut Dunărea la Belgrad, am luat contact cu principalele Lăzăr și Palanca lui Hasan pașa⁸⁰. I-am dat informații asupra <stării de> slăbiciune a Timișoarei⁸¹ și asupra legăturilor pe care le stabilisem, deși momentul nu era potrivit <pentru un atac>, dat fiind hotărârea luată de Înălțimea sa.

[Trupele imperiale au trecut râul Morava, au cucerit cetatea Niș (14/24 septembrie 1689) și s-au întors spre Vidin pe care l-au ocupat (14 octombrie 1689)].

După ce Înălțimea sa a dat toate ordinele potrivite pentru a lăsa Vidinul bine aprovizionat și întărit, a pornit cu armata spre Orșova. Între această localitate și Cladova⁸² s-a construit un pod și s-a așezat o tabăra în care armata s-a oprit câteva zile, <suferind de> lipsă din ce în ce mai mare de furaj, afară de puținul ovăz adus cu corăbiile pentru cei care aveau bani. <Generalul a luat> această măsură pentru a-și face tabăra de iarnă împreună cu domnul Țării Românești, greșelă capitală din care a decurs nenorocirea armelor imperiale. Și, deși domnul și românii nu se învoiseră să <ne> dea cvartir, Înălțimea sa a trebuit totuși să treacă podul și să se îndrepte către Cerneți, căci aşa voia Curtea <imperială>. Atunci eu, ca bun cunoșător al Țării Românești, al trecătorilor și al tuturor pozițiilor, nu m-am ferit de a spune că totul se primejduia și, când ne urmam înaintarea spre Brâncoveni⁸³, argumentele mele s-au dovedit mai mult decât exacte și întotdeauna mai îndreptățite decât cele ale acelora care susțineau păreri himerică.

Pe zi ce trecea, armata se destrăma și devinea desfrânată și nedisciplinată, exasperând pe țărani, <ostașii trebuind> să-și caute ei însăși de-ale mâncării.

Și după ce am stat câteva zile în tabăra de la Brâncoveni ducând tratative⁸⁴ cu domnul și așteptând bagajele și ostașii care rămăseseră <în urmă> pentru a fura alimente, ne-a venit știrea neașteptată a morții generalului Piccolomini...

[Generalul Veterani este trimis la Niș în locul lui Piccolomini].

În dimineața următoare, 1 decembrie, în timp ce Înălțimea sa, din lipsă de furaje, era nevoie să treacă cu armata podul făcut pe Olt⁸⁵, la un sfert de ceas de Brâncoveni, m-am întors, cum am putut, cu numai douăzeci de călăreți și cu un sergent

⁷⁹ Ciannat.

⁸⁰ Hussan Bascia Palanca.

⁸¹ Temisuar.

⁸² Fethislam.

⁸³ Brancovano = Brâncoveni, comună în județul Olt.

⁸⁴ Negocierile au fost purtate de Veterani cu delegații lui Constantin Brâncoveanu, Diicul Rudeanu, mare clucer, Cornea Brăilei, mare agă, Preda Brăilei, mare pitar, Constantin Știrbei, mare sluger și Atansie Păușescu. S-a ajuns la o convenție, prin care domnul se obliga să întrețină timp de șase luni douăsprezece regimenter în cadrul Româniească, precum și trupele de la Vidin, să dea o mie cinci sute de cai și să plătească restul tributului făgăduit împăratului. Ph. Röder von Diersburg, *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken*, Carlsruhe, 1839-1842, II, pp. 166-167 (convenția din 22 septembrie 1689). O traducere germană defectuoasă este publicată în Hurmuzaki, *Documente*, V/1, p. 308.

⁸⁵ Alta

din regimentul meu la Cerneji⁸⁶, unde am rămas câteva zile și pot să spun că dacă nu aș fi fost ajutat în timpul acestui marș de domnul Țării Românești cu furaj și cu alte lucruri de trebuință, aș fi dus-o foarte rău.

Voiam să trec Dunărea pe la Cerneji, pentru a ajunge mai repede la Niș⁸⁷, dar nu am putut din pricina tătarilor care <din> tabăra <lor> făceau incursiuni pretutindeni în regiunea Nicopolului, cât și a munților și a jinuturilor pustii pe care trebuia să le străbat. Am fost, aşadar, nevoit să mă îndrept spre Orșova și acolo, strângând patru sau cinci corăbii, să forțez trecerea peste Dunăre într-un anotimp atât de înaintat încât m-aș fi găsit într-o situație jalnică fără ajutorul căpitanului de la Cerneji care mi-a dat șaizeci de țărani români pentru a trage <corăbiile, la edec>. Totuși din pricina vântului și a furtunilor obișnuite în anotimpul acesta, a trebuit să petrec aproape trei săptămâni din viața mea în acele corăbii nenorocite și când am abordat la Golubac⁸⁸, s-a pornit un vânt atât de puternic, încât m-am salvat cu mare greutate împreună cu corabia mea și unele din celelalte corăbii s-au scufundat în apă, iar altele a căror frângie s-a rupt au trebuit să se întoarcă înapoi; lovindu-se de stânci, și-au pierdut întreaga încărcătură. După ce a trecut furtuna, mi-am urmat înaintarea spre Rama⁸⁹ și am debărcat acolo

[Veterani preia comanda trupelor de la Niș. Cetatea Kanisza se predă imperialilor].

Prin păstrarea Vidinului, se asigurau comunicațiile noastre cu Transilvania și Timișoara continua să fie împresurată, fără nici un ajutor. În ce privește Țara Românească și Transilvania, se frâna răscoala acelor populații ce ar fi minat cu desăvâșire trupele ce intraseră din Țara Românească în Transilvania fără speranța de a fi ajutate...

[În anul 1689, împăratul era ocupat cu alegerea arhiducelui Iosif ca rege al românilor].

Văzând eu că creștea mereu consternarea turcilor, pentru ca trupele <noastre> să nu-și petreacă vremea în trăndăvie, nu m-am abținut de a arăta că ar fi momentul cel mai potrivit pentru a ne îndrepta spre Timișoara, cunoscând starea cetății și <știind> că acea garnizoană⁹⁰ dorea să ne prezintăm cu tunuri și în formele legale pentru a putea justifica predarea <cetății> față de sultan. Am amintit că Lipova, <aflându-se> la o depărtare de patru leghe de Timișoara, putea înlesni operația dat fiind că artleria era acolo...

Am întreținut un schimb de scrisori cu Thököly, care se afla la Mitrovița⁹¹, în nădejdea că turburările ce se deslănțuisează atunci 1-ar îndemna să primească propunerea ce i-o făcusem de a mi se alătura și de a încerca, sub pretextul prieteniei <lui> cu turci să ocupe Nicopolul pentru a acoperi, prin această poziție -cheie, Țara Românească și a

⁸⁶ Ciarnez = Cerneji, sat component al comunei Simian (Jud.Mehedinți).

⁸⁷ Nissa = Niș, oraș în rep. Macedonia.

⁸⁸ Golubaz = Golubac, oraș în Serbia.

⁸⁹ Ram = Rama, cetate pe malul drept al Dunării. S-a predat generalului Veterani la 30 septembrie 1691 (Fessler, *op. cit.*, IX, p. 458).

⁹⁰ Silahdar Fândikliî Mehmed Aga arăta că muhafizul Belgradului, vizirul Hazînedar Hasan pașa, anunțase Poarta că apărătorul Timișoarei, Ibrahim pașa, pusese stăpânire pe magaziile miriei și nemulțumise pe locuitori care s-au răscusat și l-au ucis. Astfel s-ar explica starea de spirit a garnizoanei (*Silahdar Tarihi*, I, p. 316).

⁹¹ Trovitza = Sremski Mitrivica în Sirmium (Srem).

avea un picior în <eyaletul> Silistrei⁹². I-am spus cuvinte bune, dar fără nici un rezultat, căci el mă amenința mereu că vrea să intre în Transilvania⁹³.

Pentru a-l opri, mi-am întrebat schimbul de scrisori cu domnul Țării Românești și l-am liniștit <pe acesta> în privința pagubelor de care mă făcea răspunzător, precum și a prostului tratament <primit> de trupele noastre în cvartirurile de iarnă. I-am răspuns domnului să le aşteară în scris pentru că aş putea obține orice satisfacție de la mila împăratului, convingându-l să ne rămână credincios și să continue să fie mai departe dușmanul lui Thököly. Susceptibilitatea românească și răzbunarea firescă la acest popor mi-au zădăncit tratativele. Totuși, pentru a împiedica intrarea lui Thököly în Transilvania prin unirea <lui> cu românii și cu turcii, în afară de băstinași, am găsit potrivit pentru binele împăratului să pun pe Trautmannsdorf⁹⁴ să înainteze cu corpul <lui> de armată până la vărsarea râului Timiș în Dunăre și <să-și așeze> lagărul la Vidin.

⁹² *Silistria*. Eyaletul Silistrei era cârmuit de defterdarul Boşnak Husein paşa (*Silahdar Tarihi*, XI, p. 402).

⁹³ Umbria zvonul că Thököly va fi numit domn al Țării Românești și că va izgoni pe imperiali din Transilvania, ai cărei dregători se arătau gata să-l sprijine pentru reinstaurarea dominației otomane în Principat (*Silahdar Tarihi*, II, p. 401).

⁹⁴ Adam Karl Trautmannsdorf (25 I 1658-1687), principe. Întrând în armata imperială, a luat parte la campania din Ungaria împotriva turcilor. A murit pe câmpul de luptă (1687) (Carl von Würzbach, *Lexikon*, vol. 47, Viena 1883, p. 61).

VORNICII MOLDOVENI DIN DOMNIILE LUI PETRU RAREŞ*

MARIA MAGDALENA SZÉKELY

Ştefan Hrană

Izvoarele medievale moldoveneşti menţionează încă din veacul XV boieri cu numele Hrană, dar nu ştiu ce legătură există între aceştia şi vornicul lui Petru Rareş. Un Sima Hrană a căzut pe câmpul de luptă, la Valea Albă, în 1476¹. În răstimpul 11 februarie 1478²- 29 mai 1484³, un Hrană vornic apare în sfatul lui Ştefan cel Mare. El trebuie să fie Şteful Hrană, vornicul din pomelnicul mănăstirii Bistriţa⁴, posibil ascendent al dregătorului lui Rareş: repetarea prenumelui (Şteful - Ştefan) şi slujba în marea vornicie a Moldovei sunt argumente în favoarea acestei ipoteze.

Ştefan Hrană a fost căsătorit cu Anghelina, fiica Maruşcăi, nepoata lui Jurja Pântecel⁵. Maruşca fusese soaţa lui Coste din neamul Posadnicilor⁶, neam vechi şi însemnat care, prin alianţe, se înrudea cu alte vechi familii moldoveneşti⁷.

Din căsătoria lui Ştefan Hrană cu Anghelina a rezultat un fiu, Toma (Tomaş, Tomşa), mai târziu, vornic şi el⁸. În chip eronat, Nicolae Stoicescu îl socotea pe Toma

* Acest text este rodul acelaşi tip de cercetare, care a stat şi la baza studiului despre marii logofeti din vremea lui Petru Rareş: Maria Magdalena Székely, *Marii logofeti ai Moldovei lui Petru Rareş*, I, II, în SMIM, XIII, 1995, p. 73-101, şi XIV, 1996, p. 49-69.

¹ *Pomelnicul mănăstirii Bistriţa*, publicat de Damian P. Bogdan, Bucureşti, 1941, p. 110, r. 24.

² DRH, A, II (1449 - 1486), volum întocmit de Leon Șimanschi în colaborare cu Georgeta Ignat şi Dumitru Agache, Bucureşti, 1976, p. 319, nr. 211.

³ *Ibidem*, p. 402, nr. 262.

⁴ *Pomelnicul...*, p. 100, r. 25: "Şteful mare vornic. [Marginal:] Hrană vornic".

⁵ DIR, A, XVI/I, p. 426, nr. 389.

⁶ *Ibidem*, XVI/3, p. 137, nr. 174; p. 335-336, nr. 408.

⁷ Ştefan S. Gorovei, *Înrudirile cronicarului Grigore Ureche*, în ALIL, XXIV, 1973, p. 112 şi spaţia de la p. 113 - Înrudirile cu familia Jora.

⁸ DIR, A, XVI/I, p. 446, nr. 405; *ibidem*, XVI/3, p. 137, nr. 174; p. 253, nr. 307; p. 377, nr. 468; p. 335-336, nr. 408. Toma Hrană vornicul a întărit, la 5 septembrie 1552, alături de alii boieri, jurământul de la Bakuta prestat de Alexandru Lăpuşneanu (Th. Holban, *Documente externe* (1552-1561), în Studii, 18, 1965, 3, p. 668, document datat 1552 august; Gh. Pungă, *Tara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpuşneanu*, Iaşi, 1994, p. 44, document datat 5 septembrie 1552). La 1565, boierul Hrană este arătat, de acelaşi Alexandru Lăpuşneanu, ca pribegie, mai întâi în "Țara Ungurească" şi apoi în Polonia (Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone*. *Secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1979, p. 263, nr. 135).

frate al lui Ștefan Hrană⁹. Întrucât informațiile din documente sunt foarte clare, neîngăind mai multe reconstituiri posibile de sprijin, trebuie îndreptată și părerea lui Sorin Gh. Iftimi că Anghelina ar fi fost nu mama, ci soția lui Toma Hrană¹⁰. Același autor a presupus că Fădor Posadnic era fratele lui Stan Posadnic, iar acesta din urmă, tatăl lui Coste, pârcălabul Sorocii¹¹. Se observă, însă, că între atestarea lui Stan, împreună cu copiii săi (11 august 1445)¹², și aceea a lui Coste cu frații săi (14 martie 1500)¹³ este un răstimp de 55 de ani. Pe de altă parte, Marușca, soția lui Coste, mai trăia încă în 1528¹⁴, adică la 83 de ani de la menționarea presupusului său socru și a copiilor acestuia, din care unul avea să-i devină soț. Nu se poate susține că Stan Posadnic a fost tatăl lui Coste, ci, eventual, bunicul acestuia. Oricum, între cele două personaje trebuie să mai fi existat o generație. Poate că ea era reprezentată de Fădor Posadnic. La 1454-1455, acesta era membru al sfatului¹⁵, ceea ce înseamnă că putuse să apară, nenumit, în calitate de fiu al lui Stan Posadnic, în 1445. Mai mult: în 1587, Mărica, jupâneasa lui Ionașco Dragsin pârcălabul de Neamț, fiica lui Toma Hrană vornicul, nepoata Anghelinei și strănepoata lui Coste Posadnic, se declară "răstrănepoată a lui Fădor și a lui Stan Posadnic"¹⁶. Aceasta poate să însemne nu numai că Fădor și Stan erau frați (cum a presupus deja Sorin Gh. Iftimi), ci și că Mărica îi era răstrănepoată lui Fădor și că Fădor îi era fiu lui Stan. Cum limba slavă nu avea un cuvânt cu care să se denumească fiul răstrănepotului unei persoane, când se indicau mai mult de patru generații de înaintași, aceștia erau enumerate laolaltă și se spunea că personajul respectiv era "răstrănepot al lui X și al lui Y și al lui Z". Toate aceste observații întăresc presupunerea că *Fădor Posadnic era tatăl lui Coste și fiul lui Stan Posadnic*.

Numele jupânesei lui Toma Hrană nu este cunoscut. Se știe, însă, că boierul a avut o fiică, Mărica, soția pârcălabului de Neamț Ionașco Dragsin¹⁷. Aici, trebuie amendată o altă afirmație a lui Nicolae Stoicescu și anume aceea că Maria a fost fiica - și nu nepoata - lui Ștefan Hrană vornic¹⁸.

În veacul XVII, un boier scoborător din Petrică (pârcălab al Cetății Noi sub Ștefăniță voievod) primea întărire pe cumpărătura făcută în zilele lui Gaspar Gratiani de la Costea, fratele lui Hrană: satul Nămăști, care se desparte în două cu hotarul Mărceștilor, la gura Edriciului (jinutul Fălcui)¹⁹. Numele *Costea* și *Hrană* par să indice că aceste personaje descindeau din Coste Posadnic, prin filiera Hrană. Presupunerea este

⁹ Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Tara Românească și Moldova. Sec. XIV-XVII*, București, 1971, p. 311, n.2.

¹⁰ Sorin Gh. Iftimi, *Posadnicii: o dregătorie, un neam și o așezare*, în AG, I (VI), 1994, 1-2, p. 256 și sprijin de la p. 259.

¹¹ *Ibidem*, p. 255, 259.

¹² DRH, A, I (1384-1448), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1975, p. 364, nr. 257.

¹³ *Ibidem*, III (1487-1504), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și N. Ciocan, București, 1980, p. 454, nr. 253.

¹⁴ DIR, A, XVI/1, p. 254, nr. 225.

¹⁵ DRH, A, II, p. 57, nr. 40; p. 59, nr. 41; p. 63, nr. 45.

¹⁶ DIR, A, XVI/3, p. 335, nr. 408.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 311.

¹⁹ DRH, A, XXIII (1635-1636), volum întocmit de Leon Șimanschi, Nistor Ciocan, Georgeta Ignat și Dumitru Agache, București, 1996, p. 221, nr. 184.

susținută de faptul că satul Mărcești din hotarul Nămăeștilor aparținuse familiei Pântece, întărirea acestei proprietăți datând din 16 martie 1495²⁰.

*

Prima mare dregătorie deținută de Ștefan Hrană a fost aceea de spătar (5 martie 1513²¹- 25 martie 1523²²). În sfatul lui Ștefăniță voievod, modificat după complotul din 1523, Hrană va ocupa vornicia (10 aprilie 1524)²³. Va rămâne în această funcție și sub Petru Rareș, până la 18 mai 1528²⁴. Este posibil ca dispariția din sfat să fi fost provocată de moartea dregătorului²⁵: pe de o parte, după 18 mai 1528, nu se înregistrează o modificare a componenței sfatului de către Petru Rareș și, pe de altă parte, în primul document de după cel din 18 mai, care conține marea mărturie - datat 5 martie 1529²⁶ - nu apare nici un boier în funcția de vornic. De-abia la 9 martie 1529 este atestat vornicul Nicoară Grozav²⁷.

Numele vornicului Hrană a întărit, alături de numele celorlați boieri din sfat, tratatul de alianță dintre Petru Rareș și Sigismund I, din 1527²⁸.

*

În ceea ce privește proprietățile vornicului Hrană, au rămas mărturii doar pentru stăpânirea unei jumătăți din Coroteni, pe Bârlad, cumpărată în zilele lui Bogdan III; satul va fi moștenit de Toma, care-l va vinde, în 1546, pentru 300 de zloti²⁹.

Mai bine cunoscute sunt satele Anghelinei. De la mama ei, jupâneasa lui Hrană (împreună cu nepoții ei, Dumitru, Petre și Todosia) moștenise o jumătate din Stoioșești sub Făgetul Leahului; proprietarii vor vinde acest pământ, la 25 martie 1546, pentru 200 de zloti³⁰. De la tată, Anghelina avea părți din satul-matrice Posadnici. Aceste părți vor trece la Toma Hrană³¹ și la fiica lui, Mărica, jupâneasa lui Ionașco Dragsin pârcălab³². Tot din moștenirea lui Coste Posadnic, familia Hrană stăpânea părți din Starosilți, la capul Cozancei, vândute, la 1569, de Toma, contra sumei de 450 de zloti³³.

²⁰ *Ibidem*, III, p. 338-339, nr. 186.

²¹ DIR, A, XVI/1, p. 85, nr. 80.

²² *Ibidem*, p. 220, nr. 193.

²³ *Ibidem*, p. 222, nr. 196.

²⁴ *Ibidem*, p. 296, nr. 261.

²⁵ Aceeași opinie la C. Cihodaru, *Cu privire la frații după mamă ai lui Petru Rareș*, în AIIAI, XXII/2, 1985, p. 695.

²⁶ DIR, A, XVI/1, p. 299, nr. 265.

²⁷ *Ibidem*, p. 300, nr. 267.

²⁸ Hurmuzaki - Densusianu, *Documente*, II/3, p. 728 (text slav), 732 (text latin), nr. CCCCLXI.

²⁹ DIR, A, XVI/1, p. 446, nr. 405.

³⁰ *Ibidem*, p. 426, nr. 389.

³¹ *Ibidem*, XVI/3, p. 137, nr. 174; p. 253, nr. 307; p. 377, nr. 468.

³² *Ibidem*, p. 335-336, nr. 408.

³³ Catalogul documentelor moldovenești din Direcția Arhivelor Centrale, supliment I (1403-1700), București, 1975, p. 69, nr. 118; p. 267, nr. 834.

Nicoară Grozav

În vara lui 1529, fiind implicat în lupta pentru tron dintre Ferdinand de Habsburg și Ioan Zápolya, Petru Rareș se pregătea pentru o nouă campanie în Transilvania - a doua din acel an. A strâns oastea și a împărțit-o în două grupuri, punându-le sub comanda vornicului Nicoară Grozav (unul) și a portarului de Suceava Onufrie Barbovschi, împreună cu pârcălabul de Cetatea Nouă, Danciu Huru (celălalt).

După informațiile furnizate de pomelnicul mănăstirii Bistrița, vornicul Nicoară Grozav pare să fi fost fiul unei Maria și soțul unei jupâneșe purtând tot numele Maria³⁴.

Dregătorul a avut sigur un fiu, Ion³⁵. Într-un document de pe la 1554, un Grozav vistiernicel, fiul lui Grozav vornicul, vindea o tigancă lui Mogâldea vistiernicul³⁶. Poate că Grozav vistiernicelul va fi fiind acel Grozav vameșul care a luat de la vornicul Nădăbaico satul Tomești, în contul unor datorii³⁷. Nu știu dacă vistiernicelul Grozav era un alt băiat al vornicului sau este una și aceeași persoană cu Ion.

Nicoară Grozav a avut posteritate până în veacul trecut, în satul Gârlești, la Tecuci și este posibil ca urmași ai săi să mai existe și astăzi. La 1838, mai mulți răzeși din Gârlești (din familiile Basoc, Bărancă, Boance, Chicolan, Crețu, Dumitru, Hicol/Ghicol, Nedelco, Pricope, Rupturianu și Săre) au făcut o jalbă la domnie, redeschizând procesul cu logofătul Costache Conachi care le încălcă proprietatea, nu le respectă drepturile cele vechi și care îi silise ("pe de o parte, înșălându-ne, iar pe de alta, cu grozăvii, bătăi și închisori") să părăsească moșia pe care o aveau de schimb chiar cu logofătul³⁸.

Văzând toate aceste silnice, răzeșii îl chemaseră din Rusia pe "rudenia noastră porutcicul Ivan Groza Nougorodschii", care dusese cu el "hrisovul și documenturile moșiei Gârleștii încă din vreme împăratessii Ecaterina"³⁹. Cu acel prilej, trebuie să se fi făcut traducerea uricului domnesc din 23 martie 1528, dat lui Nicoară Grozav pentru Gârlești ("di pi sârbie s-au tălmăcit din cuvânt în cuvânt, de mine Hrisanth erom. din Sf. Sava, la 1831 augt. 13")⁴⁰. Această traducere a ajuns până la noi; nu știu ce va fi devenit documentul original de la Petru Rareș.

Înfățișarea actelor vechi nu i-a ajutat cu nimic pe răzeși, "din cari pricină bătrânlul porutcic mai mult de măhniciune au și murit"⁴¹. Ei, însă, își vor reafirma drepturile în jalba din 1838 - expresie clară a manifestării conștiinței genealogice. Răzeșii spun că au rămas "robi în stăpânire dumisali logofătului Conachi, atunci când și noi ca și alții avem drtit a ne numi, pentru că ne tragim din boierul pârcălabu

³⁴ *Pomelnicul...*, p. 97, ap. critic : "Nicoară și Marie, mama lui, și soția lui, Maria, Nicoară vornic".

³⁵ DIR, A, XVI/1, p. 444, nr. 403.

³⁶ *Ibidem*, XVI/2, p. 64, nr. 61.

³⁷ Gh. Pungă, *op. cit.*, p. 82.

³⁸ G. T. Kirileanu, *Răzășii din Gârlești în luptă cu logofătul Costache Conachi*, în idem, *Scrieri*, II, ediție îngrijită, note, comentarii și bibliografie de Constantin Bostan, București, 1997, p. 26-29.

³⁹ *Ibidem*, p. 28.

⁴⁰ DIR, A, XVI/1, p. 284, nr. 248.

⁴¹ G. T. Kirileanu, *op. cit.*, p. 28.

Nougorodului Necoară⁴². Logofătul "lucrează cu noi ca cu cei mai proști săteni ai săi, în vreme când noi purure am fost și suntem răzeși pe părțile noastre și ne tragim din boierul Necoară Grozavu pârcălab Nougorodului"⁴³.

După mărturiile păstrate, pare că răzeșii din Gârlești au câștigat procesul, căci "fără pricini binecuvântate nu s-ar ierta a izgoni pe niște lăcuitori de pe proprietaoa cuiva, mai vârtos când aceştie sunt și răzăși în trupul moșiei"⁴⁴.

*

Nicoară Grozav pare să-și fi început acuivitatea în domnia lui Bogdan III. Într-un act de danie din 1528, Petru Rareș spune că boierul "a slujit mai înainte sfântrăposașilor Bogdan voievod, fratele domniei mele, și nepotului domniei mele, Ștefan voievod, drept și credincios"⁴⁵.

În documente din 1521 și 1522, este numit "Grozav vornicul" - evident, nu mare vornic, căci această dregătorie era deținută, la vremea aceea, de Petre Carabăț. După complotul din 1523, Ștefăniță voievod îl va așeza în pârcălabia Cetății Noi⁴⁶. De la 3 martie 1527 î se va alătura și Danciul Huru⁴⁷. Grozav este atestat ca pârcălab până la 5 martie 1529⁴⁸.

În această calitate, el întărește, alături de ceilalți membri ai sfatului domnesc, tratatul dintre Petru Rareș și regele Poloniei, din 21 octombrie 1527⁴⁹.

La 9 martie 1529, Nicoară Grozav apare ca vornic⁵⁰, dregătorie în care este atestat, ca membru al sfatului, până la 29 aprilie 1529⁵¹. După părerea lui Mihai Costăchescu, Nicoară Grozav "a fost însărcinat cu vîrnicia anume" pentru campania din Ardeal⁵². Ipoteza are toate şansele să fie verosimilă, dacă i se mai adaugă o constatare: predecesorul lui Grozav în vornicia Moldovei, Ștefan Hrană, este menționat în sfatul domnesc până la 18 mai 1528⁵³. În alcătuirea sfatului de la 5 martie 1529⁵⁴, vornicul lipsește. Poate că Ștefan Hrană murise - trebuie să fi fost destul de bătrân - , locul lui a rămas o vreme neocupat, dar, cum campania din Transilvania se apropia, Petru Rareș a fost silit să desemneze un vornic cu reale calități militare. S-a oprit la unul din pârcălabii de Cetatea Nouă.

Așteptările nu i s-au dovedit zadarnice⁵⁵. Nicoară Grozav a preluat comanda

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem, p. 30.

⁴⁵ DIR, A, XVI/1, p. 274-275, nr241.

⁴⁶ Ibidem, p. 223, nr. 196.

⁴⁷ Ibidem, p. 229, nr. 202.

⁴⁸ Ibidem, p. 299, nr. 265.

⁴⁹ Hurmuzaki-Densusianu, *Documente*, II/3, p. 728 (text slav), 732 (text latin), nr. CCCCLXI.

⁵⁰ DIR, A, XVI/1, p. 300, nr. 267.

⁵¹ Ibidem, p. 321, nr. 286.

⁵² Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești de la Ștefăniță voievod (1517-1527)*, Iași, 1943, p. 297.

⁵³ DIR, A, XVI/1, p. 296, nr. 261.

⁵⁴ Ibidem, p. 299, nr. 265

⁵⁵ Victoria pe care a obținut-o în Ardeal l-a determinat pe I. Ursu să-i închine acestui

corpului de oaste care a trecut în Transilvania prin pasul Oituz, cu poruncă strășnică de la domn să-i supună pe sași. A ajuns în Țara Bârsei, unde a ars și prădat localitatea Săcele⁵⁶. La 22 iunie, a fost întâmpinat, în apropierea zidurilor cetății Feldioara, de armata lui Ferdinand. "Dușmanii se arătau a fi mai puternici - avea să consemneze, în letopisete, episcopul Macarie - și prin armele, care se obișnuiesc a se numi puști și prin altele mai mici asemănătoare lor, din care aveau mulțime mare, pe unele le aveau gata, iar pe altele le pregăteau [...]. Iar creștinii au chemat în ajutor pe Dumnezeu și au pornit lupta cu dânsii; dușmanii îndată au luat-o la fugă și au dat dosul, iar armele despre care am vorbit mai înainte, cu carele și vizitii [...], pe toate le-au părăsit cu rușine. Și au căzut o mulțime dintre dânsii lângă râul Bârsei, străpuși și tăiați și uciși și au fost ca un gunoi al pământului [...]. Și s-au întors învingători de la luptă cei cu nume de creștini, cu căpeteniile lor și luând pradă de la dușmani, au adus-o cu multă cinstă domnului Petru voievod"⁵⁷. Despre victoria zdrobitoare de la Feldioara și despre prăzile luate de moldoveni spun câte ceva și cronicarii sași⁵⁸. Iar un funcționar care înregistra veniturile și cheltuielile în registrul orașului Brașov nu s-a putut abține să nu însemneze următoarele: "în acea nenorocită luptă, ca să nu spunem fugă rușinoasă, toate tunurile, asemenea și oamenii noștri, au fost nimiciți și capturați de moldoveni; niciodată Țara Bârsei n-a văzut pricinuindu-i-se o atât de mare înfrângere"⁵⁹. Un contemporan avea să povestească: "li Bogdani hanno havuto vittoria con occision de più de persone 10 milla. Et che ditto exercito Bogdano con grandissima preda era ritornato nel paese"⁶⁰. Partea cea mai însemnată a prăzii o formau, fără îndoială, tunurile capturate de la ferdinandiști, tunuri pe care oastea moldovenească le va pierde, doi ani mai târziu, în bătălia de la Obertyn⁶¹. Povestea aceasta cu tunurile pare să-i fi impresionat într-un chip deosebit pe contemporani. Ercole Dalmatul, aventurier renascentist în căutarea unui rost prin Europa, a făcut câteva însemnări despre înfrângerea lui Rareș la Obertyn, neuitând să adauge și întâmplarea cu tunurile "lui Ferdinand", luate de principale moldav "când a înfrânt trupele lui Ferdinand în Transilvania"⁶².

Vornicul Nicoară Grozav a repurtat pentru Petru Rareș - rămas în Moldova, să vegheze la patul de suferință și agonie al doamnei sale - cea mai strălucită victorie de care avea acesta să se bucure în cele două domnii. Este cu atât mai ciudat, deci, că în documentele de după campania din Transilvania - cel dintâi este de-abia din 23 aprilie

boier un medalion încă acum nouă decenii : I. Ursu, *Vornicul Grozav*, în Cv.L., 1, 1907, p. 105-109; o variantă prescurtată în idem, *Petru Rareș*, București, 1923, p. 94.

⁵⁶ Idem, *Petru Rareș*, p. 13; Radu Constantinescu, *Moldova și Transilvania în vremea lui Petru Rareș. Relații politice și militare (1527-1546)*, București, 1978, p. 41.

⁵⁷ *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaiteșcu, București, 1959, p. 96-97. O altă descriere a bătăliei, la Grigore Ureche, *Letopiseul Țării Moldovei*, ediția a II-a, îngrijită de P. P. Panaiteșcu, București, 1959, p. 149.

⁵⁸ I. Ursu, *op. cit.*, p. 14; Adolf Armbruster, *Dacoromano-Saxonica. Cronicari români despre sași. România în cronica săsească*, București, 1980, p. 193-194.

⁵⁹ Hurmuzaki-Densușianu, *Documente*, II/3, p. 646-647, nr. CCCXLII.

⁶⁰ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, I, București, 1929, p. 8, nr. 9.

⁶¹ I. Ursu, *op. cit.*, p. 28.

⁶² *Călători străini despre Țările Române*, I, volum îngrijit de Maria Holban, București, 1968, p. 315.

1530⁶³ - Grozav nu mai apare în nici o dregătorie. În domnia lui Ștefan Lăcustă, întâlnim un Grozav ca al doilea pârcălab de Neamț, între 7 martie 1540⁶⁴ și 30 noiembrie același an⁶⁵. Gh. Ghibănescu⁶⁶, Mihai Costăchescu⁶⁷ și Nicolae Stoicescu⁶⁸ l-au socotit ca fiind fostul vornic. Identificarea mi se pare imposibilă. Ca argumente, se pot aduce acelea formulate, în 1923, de I. Ursu: "Găsim un Grozav pârcălab de Neamț sub Ștefan Lăcustă. E greu însă de admis că ar fi tot bâtrânul vornic, care a bătut pe sași la Feldioara în 1529. El era în vîrstă înaintată, căci a servit și sub Bogdan și Ștefăniță, după propria mărturisire a lui Rareș, în documentul din 1528; în cazul că ar fi același, atunci n-am putea explica altcum faptul că nu mai figurează în consiliu de la 1531, decât că a fost dizgrațiat de Rareș"⁶⁹. Nu se poate accepta varianta unei dizgrații, după ce vornicul Grozav îi adusese principelui său o nestemată precum victoria de la Feldioara. Cred, mai degrabă, că vornicul a murit după întoarcerea în Moldova, poate în urma unor răni căpătate în bătălie. Pârcălabul de Neamț de la 1540 trebuie să fie altcineva, eventual chiar o rudă a lui Nicoară Grozav.

*

Documentele conțin informații despre cinci proprietăți ale vornicului Grozav, toate situate în Țara de Jos: Sârbi și Ciocodești, cumpărate, la 1521, pentru 530 de zloti⁷⁰, Poiana, cumpărat, la 1522, contra sumei de 270 de zloti⁷¹, o parte din Gârlești, pe Bârlad, cumpărată pentru 150 de zloti⁷² și seliștea Șendrești, la Polocene, primită de la Petru Rareș pentru slujbă credincioasă⁷³. Această seliște va fi vândută, în 1546, de fiul vornicului, Ion⁷⁴. Unul dintre sate (Ciocodești, după presupunerea lui Mihai Costăchescu⁷⁵) a devenit *Grozăvești*, schimbându-și numele după acela al proprietarului. Dar *Grozăvești* (ca și Sârbii, de altfel) sunt inclusi în comuna *Nicorești*⁷⁶ - însemnat centru viticol - care-și trage denumirea, evident, de la un Nicoară. Nicoară Grozav ?

În afara de proprietățile funciare, Nicoară Grozav mai avea și țigani, dintre care o roabă va fi vândută, în 1554, de feciorul său, lui Mogâldea vistiernicul⁷⁷.

⁶³ DIR, A, XVI/1, p. 322, nr. 287.

⁶⁴ Ibidem, p. 393, nr. 356.

⁶⁵ Ibidem, p. 402, nr. 364.

⁶⁶ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, I, Iași, 1906, p. 209.

⁶⁷ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 297.

⁶⁸ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 310.

⁶⁹ I. Ursu, *op. cit.*, p. 94, n. 2.

⁷⁰ DIR, A, XVI/1, p. 181, nr. 161.

⁷¹ Ibidem, p. 209, nr. 184.

⁷² Ibidem, p. 283, nr. 248.

⁷³ Ibidem, p. 274-275, nr. 241.

⁷⁴ Ibidem, p. 444, nr. 403.

⁷⁵ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 293.

⁷⁶ *Tezaurul toponimic al României. Moldova*, I, *Repertoriul istoric al unităților administrativ-teritoriale. 1772-1988*, partea 1, A. Unități simple (Localități și moșii), A-O, coordonatorul seriei Dragoș Moldovanu, București, 1991, p. 499.

⁷⁷ DIR, A, XVI/2, p. 64, nr. 61.

Efrem Huru

Vornicul Efrem Huru era scoborâtor dintr-o familie atestată încă din vechime în pământul Moldovei, cu întinse înrudiri, astăzi doar bănuite, după perpetuarea unor prenume și după străpânirea unor moșii⁷⁸.

Efrem și frații săi, Danciul, Mihoci, Maria, Marușca și Stanca, erau copiii lui Oană Huru medelnicerul⁷⁹ și nepoții lui Ilea Huru comisul⁸⁰. Într-un document din 1546, copiii lui Oană Huru se declarau “nepoți” ai lui Petru Huhulea și-și împărtăseau sate moștenite de la acesta⁸¹.

Petru Huhulea trebuie să le fi fost înaintaș pe linie feminină⁸². El este un personaj relativ bine cunoscut. A trăit în prima jumătate a veacului XV și a fost părintele lui Isaia de la Răcătău⁸³, al Stanei și al lui Danciul⁸⁴. Isaia a avut mai mulți copii: pe Huhulea postelnicul, pe Danciul, Cozma, Stana, Marena și Irina⁸⁵. Sora lui, Stana, a fost mama lui Pătru Fărcaș și a Martei, în timp ce Danciul a fost părintele lui Toma și al Annei⁸⁶. La 1490, Isaia și nepoții săi își împărtăreau niște proprietăți, desigur moștenite de la Petru Huhulea; pe această cale, frații Pătru Fărcaș și Marta, pe de o parte, Toma și Anna, pe de altă parte, au intrat, fiecare, în posesia unui sfert din Găleșești, la gura Răcătăului, a unui sfert din mănăstire, a unui sfert din poieni și a unei sesimi din Pâncești⁸⁷. Și iată ce ocini moștenite de la Petru Huhulea își împărtăreau, în 1546, fiii lui Oană Huru: un sfert din Găleșești, la gura Răcătăului, un sfert din mănăstire, un sfert din poieni și Pânceștii, pe delnița din jos⁸⁸. În documentul din 1546 este vorba, evident, de aceleași părți de sate cuprinse și în uricul de la 1490. Acest lucru, ca și faptul că fiii lui Oană Huru declară că aceste sate sunt ocinile lor, din dresele “moșului” lor, Petru Huhulea, de la Alexandru cel Bun⁸⁹ constituie dovada că Efrem Huru și frații săi moșteniseră de la înaintașul lor, în linie directă, părțile de sate care făcuseră obiectul împărtășirii din 1490.

Dreptul lor de moștenire le venea prin părinți și cum nu Oană Huru era descendant din Petru Huhulea (cum se va vedea imediat), înseamnă că mama lor era nepoata acestui boier. Întrucât fiii lui Oană Huru erau proprietari exact pe părțile de sate împărtășite la 1490, rezultă că mama lor era fie Marta, fiica Stanei, nepoata lui Petru Huhulea, fie Anna, fiica lui Danciul și nepoata aceluiși Petru Huhulea. În primul caz,

⁷⁸ Ștefan S. Gorovei, în AIIAI, XVII, 1980, p. 738, recenzie la: Dumitru Velciu, *Grigore Ureche*, București, 1979; Maria Magdalena Székely, *Neamul lui Nestor Ureche*, în AIIX, XXX, 1993, p. 655, 657, 658 și anexa 1.

⁷⁹ DIR, A, XVI/1, p. 470, nr. 425.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 114, nr. 109.

⁸¹ *Ibidem*, p. 470, nr. 425.

⁸² Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 655.

⁸³ DIR, A, XVI/1, p. 142, nr. 130.

⁸⁴ DRH, A, III, p. 134, nr. 72.

⁸⁵ DIR, A, XVI/1, p. 71-72, nr. 67.

⁸⁶ DRH, A, III, p. 134, nr. 72. O sprijă a lui Isaia și a fraților săi, la Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești de la Bogdan voievod (1504-1517)*, București, 1940, p. 214.

⁸⁷ DRH, A, III, p. 134, nr. 72.

⁸⁸ DIR, A, XVI/1, p. 470, nr. 425.

⁸⁹ *Ibidem*.

fata lui Oană Huru, Stana, purta numele bunicii sale materne; în al doilea caz, Danciu Huru purta numele bunicului matern. Mai există un indiciu, indirect, că soția lui Oană Huru a putut să fie Anna, fiica lui Danciu Huhulea: la 1610, strănepoții lui Efrem Huru sunt arătați ca proprietari ai satului Dăncești, în ținutul Covurlui⁹⁰. Or, numele satului vine, desigur, de la un Danciu, vechi proprietar sau întemeietor al așezării, care ar putea să fie Danciu Huhulea.

Căsătoria lui Oană Huru cu nepoata lui Petru Huhulea s-a putut produce pe fondul unei înrudiri mai vechi, aceasta putând explica de ce o soră a lui Oană Huru se numea Stana (ca și fiica lui Petru Huhulea) și o alta - Marta (ca și fiica Stanei, nepoata lui Petru Huhulea). Oană Huru medelnicerul a mai avut trei frați: Dragoș, Stana și Marta⁹¹. Ei erau copiii lui Ilea Huru comisul.

Într-un document din 1518, Oană (care este numit, aici, foarte ciudat, "Tarcanul") și frații lui spun că sunt nepoți lui Oană Ureacle⁹². Acest boier a fost dregător în răstimpul 1435-1447, cu un interludu scurt în domnia lui Ilie I. Calculul generațiilor arată că Oană Ureacle a fost contemporan cu părinții lui Ilea Huru, iar prenumele fiului lui Ilea (Oană) este un semn că Oană Ureacle era înaintașul Huhuștilor⁹³. Întrebarea este, însă: era Oană Ureacle *tatăl* sau *socrul* lui Ilea Huru? Judecând după supranumele diferite, s-ar zice că-i era socru. Dar cazuri de modificare a supranumelor de la o generație la alta se constată până în veacul XVIII. Pe de altă parte, la 2 martie 1472, comisul Ilea Huru primea uric pe "ocinile lui drepte", între care și Urechești, "pe Trotuș, în fața Ajudului"⁹⁴. Prin urmare, Urecheștii erau proprietatea lui, moștenită de la înaintași (ca și satul-matrice Huruești, pe Polocini, confirmat în același document). În acest caz, este de admis că *Oană Ureacle a fost tatăl lui Ilea Huru*.

Nu se știe cu cine a fost căsătorit Oană Ureacle. Poate cu o fată a lui Nan clucerul, căci Drăgălina, nepoata de fiică a lui Nan, îl numește pe Ilea Huru "văr"⁹⁵. Este tot atât de adevărat, însă, că puteau să fie și veri mai îndepărtați. Ilea Huru a mai avut o soră, Anca, și un frate (necunoscut cu numele), tatăl unei Maria⁹⁶. Boierul a fost comis în domnia lui Ștefan cel Mare, din 1471 până în 1476.

Vornicul Efrem Huru a fost căsătorit cu o jupâneasă numită Nastea⁹⁷, al cărei neam este, deocamdată, necunoscut.

Documentele vorbesc despre patru copii ai lui Efrem: Floarea⁹⁸, Dragoș⁹⁹ (numit aşa, evident, după fratele bunicului său patern), Anghelina și Lupe Huru.

⁹⁰ *Ibidem*, XVII/2, p. 301, nr. 400.

⁹¹ *Ibidem*, XVI/1, p. 114, nr. 109.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ În 1636 apare un grup mare de urmași ai lui Oană Ureacle, ca proprietari ai unei părți din Brătușeni, numit apoi Focșani, pe Milcov, la Vadul Vechi (DRH, A., XXIII, p. 582-583, nr. 531). În afara acestui document, nu-mi este cunoscută vreo altă atestare a Urecheștilor la Brătușeni-Focșani. Nu știu pe ce filieră coborau personajele de la 1636 din Oană Ureacle.

⁹⁴ *Ibidem*, II, p. 271, nr. 183.

⁹⁵ *Ibidem*, III, p. 402, nr. 226; DIR, A, XVI/1, p. 64, nr. 59. Pentru posteritatea lui Nan clucerul, v. *ibidem*, p. 74, nr. 70 și p. 209, nr. 184. Despre același : Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 161-164.

⁹⁶ DRH, A, III, p. 402, nr. 226.

⁹⁷ *Pomelnicul...*, p. 117, r.21.

⁹⁸ DIR, A, XVI/2, p. 79, nr. 72.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 83, nr. 75.

Anghelina a fost căsătorită cu Telea stolnicul și a avut o fată, Varvara¹⁰⁰. La rândul său, Varvara - soția, se pare, a unui nepot de fiu al lui Costea Cârje pârcălabul de Neamț - a fost mama a două fete: una (nenumită de documente) s-a căsătorit cu Dumitrașco diacul (care, în unele izvoare, apare și ca Zaharia diacul din Gherghești); cealaltă, Ștefania, a fost soția lui Ursu Buciumaș vătah de pitărei¹⁰¹. Aceștia din urmă au avut mai mulți copii: Ionașco din Zmeiani, Dumitrașco, Ursul aprost din Zmeiani, Sofica, Măricuța (căsătorită cu Ionașco Fulger), Axinia (căsătorită cu Gligoraș Gheuca) și Chelsia¹⁰². Axinia și Gligoraș Gheuca au fost părinții lui Gavri din Ruși și ai Malancăi (soția căpitanului Pascal și mamă a Ancuței și a lui Gavrilaș Pascal armaș)¹⁰³.

Lupe Huru a fost pârcălab de Hotin în domnia lui Ion vodă. Din căsătoria lui cu o Cristina au rezultat patru fete: Grozava visterniceasa, Anghelina Bărboiaia păhărniceasa, doamna Marica (soția lui Ion vodă) și Nastasia (botezată aşa, după bunica paternă), căsătorită Ciolpan¹⁰⁴.

Nu se știe din ce neam cobora jupâneasa Cristina. Un document din 1581, în care soția lui Lupe Huru apare cu numele Armanca, o arată pe aceasta ca proprietară în satul Otești¹⁰⁵. Oteștii aparținuseră, în vremea lui Ilie I, unei Neaga, de la care au trecut la copiii săi și apoi la urmașii acestora¹⁰⁶. Dar Otești, pe apa Răcătăului, era satul de obârșie al lui Ștefan Tomșa II¹⁰⁷. O mai veche cercetare a avansat ipoteza că acest domn descindea din Neaga, stăpâna cea de demult a satului¹⁰⁸. Prin cumpărături, părți din Otești vor intra în posesia vornicului Condrea Bucium. Reamintesc, în acest context, că, în familia Bucium, prenumele *Cristina* era relativ frecvent, indiciu al unei posibile înrudiri cu jupâneasa lui Huru. Dat fiind că Armanca/Cristina avea ocină la Otești, înseamnă că și ea era coborâtoare din acea Neaga de la mijlocul veacului XV și, deci, rudă cu viitorul domn Ștefan Tomșa II. Pe de altă parte, la 1581, doamna Marica primea o danie în sate de la "unchiul" ei, Toader Bucotco clucerul¹⁰⁹. Acest boier era fiul pârcălabului Bratul Hrincovici. Dacă doamnei Mărica, el îi era unchi, înseamnă că era ori frate cu unul din părinți (dar nu este cunoscută vreo înrudire între neamurile Huru și Hrincovici și nici - din cele expuse mai înainte - nu pare că soția lui Lupe Huru ar fi fost soră cu Toader Bucotco), ori văr cu aceștia, ceea ce ar putea să indice că Nastea, soția lui

¹⁰⁰ *Ibidem*, XVII/1, p. 54, nr. 82; *ibidem*, XVII/2, p. 301, nr. 400; DRH, A, XIX (1626-1628), volum întocmit de Haralambie Chirca, București, 1969, p. 609-610, nr. 444.

¹⁰¹ DIR, A, XVI/4, p. 266, nr. 329; *ibidem*, XVII/2, p. 301, nr. 400.

¹⁰² Nicolae Docan, "Cubăia" - soția lui Constantin vodă Cantemir, în AIIX, XXVIII, 1991, p. 369; Petronel Zahariuc, *Înalți ierarhi și familile lor. I. Leon Gheuca*, în AG, II (VII), 1995, 3-4, p. 204.

¹⁰³ Petronel Zahariuc, *op. cit.*, p. 196.

¹⁰⁴ DRH, A, XIX, p. 240, nr. 185.

¹⁰⁵ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, XIX, Iași, 1927, p. 144, nr. 105.

¹⁰⁶ DIR, A, XVI/3, p. 171-172, nr. 225; p. 414, nr. 503; p. 440, nr. 529; *ibidem*, XVII/1, p. 101, nr. 142; p. 254, nr. 338; *ibidem*, XVII/3, p. 191, nr. 289; *ibidem*, XVII/4, p. 202, nr. 251; p. 249, nr. 308; *ibidem*, XVII/5, p. 88, nr. 122; p. 327, nr. 433; Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, XIX, p. 48, nr. 30-32; p. 49, nr. 33-34; p. 50-51, nr. 35; p. 105, nr. 77; p. 114, nr. 83; p. 138, nr. 99; p. 140-141, nr. 102.

¹⁰⁷ Miron Costin, *Opere*, ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P. P. Panaiteșcu, București, 1958, p. 58.

¹⁰⁸ Ștefan S. Gorovei, *Contribuții la genealogia familiei domnitoare Tomșa*, în RA, an. XLVIII, 1971, vol. XXXIII, nr. 3, p. 382, 384.

¹⁰⁹ DIR, A, XVI/3, p. 167-168, nr. 222.

Efrem Huru, va fi făcut parte din rămuroasa familie Hrincovici.

La scoaterea din domnie a lui Ion vodă, socrul său, Lupe Huru, a fugit în Polonia: "când a fugit Huru pârcălabul de Hotin cu toate jupânele în Țara Leșească", spune un document¹¹⁰. O foarte vie secvență de viață reiese dintr-un gest al pârcălabului Huru; în 1580, dregătorul și jupâneasa sa au dăruit fiicei lor, Grozava, o cupă purtând următoarea inscripție :

*"Această cupă a făcut-o Lupe Huru și soția sa, Cristina, și a dat-o fiicei sale, Grozava, ca să bea sănătoasă, în anul 7088, luna august, în 8 zile"*¹¹¹.

Cupa aceasta conține și reprezentarea însemnului heraldic al lui Lupe Huru (care ar putea să fie al întregii familii) - o cruce triplă¹¹².

După consemnarea din pomelnicul mănăstirii Sucevița, doamna Marica și Ion vodă au avut copii, probabil morți de mici¹¹³. Anghelina Bărboiaia păhărniceasa (soață, deci, a unui paharnic Bărboi - poate, înaintașul vornicului Ursu Bărboi) a avut două fete, Nastasia și Greaca¹¹⁴. Nastasia Ciolpăneasa a fost mama lui Dumitru Ciolpan "Şchiopol"¹¹⁵.

Mai există un grup de urmași ai lui Efrem Huru, atestați la 1650: Andrei Udiman, soția sa, Anghelina, fata lui Cozma Verdeș, și copiii lor, Vasile și Iurașcu din Fântânele, împreună cu Necula Gheorma și copiii acestuia, Machidon, Alexandru și alții, strănepoții lui Huru vornicul din Lărgășani (jinutul Tecuci). Ei au vândut lui Matei Basarab satul Bălănești, pe Bârlad, cu vaduri de moară, pentru înzestrarea mănăstirii Soveja. Noul proprietar a primit, o dată cu satul, și uricul de la Petru vodă Rareș¹¹⁶. Că este vorba de descendenții ai vornicului Huru o confirmă mențiunea satului Lărgășani care, cum voi arăta imediat, a fost cu adevărat proprietatea lui Efrem Huru. Despre stăpânirile sale la Bălănești, pe Bârlad, nu avem informații contemporane. Uricul lui Petru Rareș, despre care se vorbea la 1650, nu pare să se fi păstrat. Bălăneștii trebuie să fi fost, însă, o parte a domeniului din zona Bârladului, stăpânit de Efrem Huru.

Este, aici, locul potrivit pentru a discuta și despre alți posibili membri ai familiei Huru. Documente ale satului Bălănești, pe Moldova atestă faptul că a șasea parte din acest sat a fost stăpânită, cu uric de danie de la Ilie I și Ștefan II, de un oarecare Efrim Huru și apoi de urmașii săi : Malea (fiică), Anușca Lata (nepoată), Măgdălina și sora ei, căsătorită cu un Condrea (strănepoate) și de fiica acestora din urmă, Mărica¹¹⁷.

¹¹⁰ Aurel V. Sava, *Documente privitoare la târgul și jinutul Lăpușnei*, București, 1937, p. 31, nr. 19.

¹¹¹ Ștefan S. Gorovei, *Cu privire la heraldica medievală românească*, în AG, II (VII), 1995, 1-2, p. 279.

¹¹² *Ibidem*.

¹¹³ Victor Brătulescu, *Pomelnicul cel mare al mănăstirii Sucevița*, în MMS, XLIV, 1968, 3-4, p. 188: "Ioan domn... voievod și al doamnei lui, doamna Marica, și al fiilor lor".

¹¹⁴ DRH, A, XXIII, p. 312, nr. 271.

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului, II, București, 1959, p. 412, nr. 2123; *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, II. Moldova, alcătuit de Vasile Mihordea, Ioana Constantinescu, Cornelius Istrati, București, 1966, p. 380, nr. 376.

¹¹⁷ Teodor Balan, *Documente bucovinene*, I, Cernăuți, 1933, p. 91, nr. 33; p. 92-93, nr. 34.

Prin vânzare, această parte din Băișești a ajuns în posesia mănăstirii Humor¹¹⁸. Prenumele *Efrim*, adăugat numelui *Huru* îmi pare un indiciu destul de serios pentru a presupune existența unei înrudiri apropiate între proprietarul Băișeștilor și familia vornicului Efrem Huru. Să fi fost acest Efrem Huru, contemporan cu Iliaș și Ștefan voievozi, un frate al lui Oană Ureacle? Pe de altă parte, la 1586, mănăstirea Slatina primea întărire pe a patra parte din Băișești, "danie de la Huruoae călugărița și de la Lateș, pentru susfletul lor și pentru susfletul părinților lor și al moșilor lor"¹¹⁹. După o jumătate de veac, în 1637, călugării de la Slatina aveau să vândă mănăstirii Humor dania "de la Huruoae călugărița și de la Lateș", șase jirebii din Băișești, pentru 80 de taleri¹²⁰. În documente mai târzii, de întărire a proprietăților mănăstirii Humor, este menționată această parte din Băișești, cumpărată de la "Huhuroaia călugărița" pentru 80 de taleri¹²¹. "Huhuroaia călugărița" nu trebuie confundată cu "Huhuloaia" călugărița, Odochia/Dionisia, jupâneasa lui Dumitru Huhulea și nepoata de fică a logofătului Ioan Tăutul. "Huhuroaia" este o deformare târzie a numelui "Huroaia", care apare în documentul original din 1586. De altfel, neamul Huhulea nu a avut stăpâniri la Băișești. Nu știu cine va fi fost călugărița Huroaia. Nu știu nici cine va fi fost *Lates*, dacă va fi avut vreo legătură cu Anușca *Lata*¹²² și în ce raporturi de rudenie era el cu Huroaia.

Într-un zapis scris de mâna ei și întărit cu pecetea ei, fosta doamnă a Moldovei, care se intitulează, simplu, "eu, Măriica de Cozmești, fata lui Lupe Huru ce-au fost pârcălab în Hotin", arată cum a dăruit "nepoatei" sale, Zenia, fata vornicului Mogâldea și jupâneasa lui Dumitrașco Ștefan logofătul, două țigânci, din cele care-i reveniseră în urma împărțirii cu surorile sale¹²³. Zenia (Zinica), adică Eufrosina, era fiica lui Ionașco Mogâldea și a Salomiei Jora¹²⁴. Nu știu cum îi venea ea nepoată doamnei Mărica: prin familia Huru sau prin neamul de la Otești al jupânesei Cristina?

Editorul unui document din 8 februarie 1628 a citit într-o semnătură a unui martor la o vânzare numele "Vasilie Huru"¹²⁵. În text, însă, numele martorului este Vasilie Băgea diac. În aceeași formă apare și în uricul domnesc care s-a dat în urma zapisului, la 21 martie 1628¹²⁶. Prin urmare, nu a existat un personaj cu numele Vasilie Huru în primele decenii ale veacului XVIII.

¹¹⁸ *Ibidem*.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 93-94, nr. 35 (document original). Un rezumat românesc din secolul XVIII, în DIR, A, XVI/3, p. 327, nr. 396.

¹²⁰ Teodor Balan, *op. cit.*, p. 218, nr. 115.

¹²¹ Din *tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente. 1393-1849*, întocmit de Vasile Gh. Miron, Mihai-Ștefan Ceaușu, Gavril Irimescu, Sevastița Irimescu, București, 1983, p. 178, nr. 504; p. 181, nr. 518.

¹²² Neamul Lata se număra printre proprietarii de pământ din Țara de Jos, în ținuturile Putna și Tecuci (Aurel V. Sava, *Documente putnene*, I, Focșani, 1929, p. 5, nr. 5; p. 9, nr. 15; p. 16, nr. 22; p. 51, nr. 72; p. 55, nr. 82; p. 81, nr. 124; p. 84, nr. 130; p. 87-94, nr. 138; p. 105, nr. 156; p. 110, nr. 165; p. 111, nr. 167; Const. Solomon, C. A. Stoide, *Documente tecucene*, II, Bârlad, 1939, p. 71-75, nr. LXXV). Demn de subliniat este faptul că această familie era originară dintr-o zonă în care și Efrem Huru avea proprietăți.

¹²³ D. Agache, *Addenda et corrigenda la Documenta Romaniae Historica*, în AIIAI, XX, 1983, p. 434.

¹²⁴ Ștefan S. Gorovei, *Înrudirile cronicarului Grigore Ureche*, p. 120, 123.

¹²⁵ DRH, A, XIX, p. 418-419, nr. 306.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 447, nr. 328.

*

Cariera de mare dregător a lui Efrem Huru a fost foarte lungă. După ridicarea boierilor împotriva lui Ștefăniță, la 1523, în sfatul domnesc au intervenit schimbări. Cu acest prilej, Efrem Huru a devenit spătar; este atestat în funcție în răstimpul 10 aprilie 1524¹²⁷ - 9 septembrie 1525¹²⁸. Cândva, după această dată, poate la venirea lui Petru Rareș pe tronul Moldovei, Efrem Huru va fi investit ca al doilea pârcălab al Neamțului, după Costea Cârje (3 martie 1527¹²⁹ - 29 aprilie 1529¹³⁰). La 23 aprilie 1530¹³¹, este atestat întâia oară ca vornic, dregătorie pe care o va detine neîntrerupt, chiar și în domnia lui Ștefan Lăcustă¹³². Se pare, însă, că Efrem Huru a ocupat marea vornicie mai înainte de prima atestare în documentele interne: în locul de pârcălab de Neamț, rămas liber, a fost numit fratele său, Danciu Huru; or, documente ardelenești îl arată pe acesta în funcție încă de la 6 februarie 1530¹³³. Socotesc, de aceea, că *data de 6 februarie 1530 marchează, implicit, și prima atestare a lui Efrem Huru ca vornic*. La revenirea lui Petru Rareș în Moldova, "cându au sosit la Bârlad, acolo mare ospăt și cinstă i-au făcut credinciosul și cinstit boierinul său, Huru vornicul"¹³⁴. Din păcate, din a doua domnie a lui Petru vodă, până în 1545, nu există pergamente cu marea mărturie. De aceea, nu se știe ce dregătorie va fi avut Huru în toată această vreme. Abia la 17 septembrie 1545, apare ca martor în sfat, dar fără dregătorie¹³⁵, situație care se va păstra până la 4 martie 1546¹³⁶. În acest timp, vornic a fost Nicolae Borcea. De la 16 martie¹³⁷ până la 2 aprilie 1546¹³⁸, Efrem Huru este atestat iarăși ca vornic. La 4 aprilie 1546, este fără dregătorie și vornic, din nou, Borcea¹³⁹. După două zile, la 6 aprilie 1546, este arătat ca vornic¹⁴⁰, la 7 - 8 aprilie 1546, fără dregătorie¹⁴¹ și în răstimpul 11-16 aprilie 1546 - iarăși vornic¹⁴². În fine, de la 20 aprilie 1546¹⁴³ și până la 5 mai 1548¹⁴⁴, fără alte modificări, Efrem Huru va fi membru al sfatului domnesc fără dregătorie¹⁴⁵. Este foarte stranie și neobișnuită

¹²⁷ DIR, A, XVI/1, p. 223, nr. 196.

¹²⁸ Ibidem, p. 227, nr. 200.

¹²⁹ Ibidem, p. 229, nr. 202.

¹³⁰ Ibidem, p. 321, nr. 286.

¹³¹ Ibidem, p. 322, nr. 287.

¹³² Ibidem, p. 402, nr. 364.

¹³³ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV/1, p. 349, nr. DCLII; p. 350, nr. DCLIII.

¹³⁴ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 162.

¹³⁵ DIR, A, XVI/1, p. 410, nr. 377.

¹³⁶ Ibidem, p. 415, nr. 381.

¹³⁷ Arhivele Statului București, *Documente istorice*, MCCXLV/16 (*Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, V, ms. la Institutul de Istorie "A. D. Xenopol" Iași). Numele vornicului este ilizibil în acest document, dar el trebuie să fie Efrem Huru, căci Nicolae Borcea apare ca pârcălab de Hotin.

¹³⁸ DIR, A, XVI/1, p. 445, nr. 404.

¹³⁹ Ibidem, p. 447, nr. 405.

¹⁴⁰ Ibidem, p. 450, nr. 409.

¹⁴¹ Ibidem, p. 451, nr. 410; p. 456, nr. 414.

¹⁴² Ibidem, p. 457, nr. 415; p. 466, nr. 421.

¹⁴³ Ibidem, p. 469, nr. 424.

¹⁴⁴ Ibidem, p. 582, nr. 521.

¹⁴⁵ Datele oferite de Nicolae Stoicescu (Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 311) pentru cariera lui Efrem Huru nu corespund întru totul realității documentare și, de aceea, trebuie luate cu

această repetată modificare a componenței sfatului în anii 1545-1546: când Efrem Huru este vornic, Nicolae Borcea este pârcălab de Hotin și Moghilă este vistiernic; când Huru nu are nici o dregătorie, Borcea devine vornic, Moghilă trece la pârcălabia Hotinului, iar ca vistiernic apare Dan. Nu am mai întâlnit situații similare în istoria Moldovei și nici nu am putut găsi o explicație pentru această realitate ciudată.

În calitatea sa de pârcălab de Neamț, Efrem Huru este menționat în marea mărturie a tratatului dintre Petru Rareș și Sigismund I al Poloniei (21 octombrie 1527)¹⁴⁶.

În 1531, Efrem Huru, de această dată vornic, a participat la campania pentru recucerirea Pocuției de la poloni. În toiu luptei de la Obertyn, a căzut prizonier¹⁴⁷.

Se pare că Petru Rareș a reușit să-și răscumpere repede oamenii căzuți în mâna polonilor¹⁴⁸. În 1534, îl găsim pe vornicul Huru implicat în acțiunea de prindere a lui Aloisio Gritti și a fiilor săi, veniți în Transilvania în numele sultanului, dar și cu năzuințe ascunse¹⁴⁹. După ce, cu vorbe meșteșugite, Toader logofătul a reușit să câștige încrederea venețianului¹⁵⁰, Efrem Huru a intrat cu oaste în Transilvania¹⁵¹. Avea sub comanda sa 5000 sau 6000 de oameni¹⁵². Asediat în cetatea Mediașului, Gritti și ai lui s-au predat moldovenilor¹⁵³. Un însoțitor al lui Gritti, Francesco della Valle, povestește cum, dincolo de zidurile Mediașului, "am putut vedea tot lagărul dușmanilor noștri și mai ales pe acela al domnului Moldovei care-și așezase tabăra (cum s-a spus) în partea aceasta"¹⁵⁴. Tabăra era a lui Efrem Huru (în 1534, Petru Rareș nu s-a deplasat personal în Ardeal). Vornicul o organizase ca pe orice altă tabără militară, cu corturi și cu toate cele necesare unei armate aflate în pământ străin¹⁵⁵. Padovanul della Valle îi descrie mai departe pe oștenii lui Huru: "moldovenii se apropiau în mare goană de noi și eu, văzând că forțele mele nu ajungeau ca să-l apără față de atâtia oșteni care păreau niște lupi înfuriați, m-am hotărât să fug în oraș"¹⁵⁶. Aloisio Gritti a fost tăiat de ardeleni și se spune că fiile săi au fost duși lui Petru vodă în Moldova¹⁵⁷. Dacă lucrurile vor fi stat așa, trebuie că vornicul Huru a purtat peste munți prețioasa captură, "pe care o va fi încredințat domnului său și ca semn că

rezerve.

¹⁴⁶ Hurmuzaki-Densusianu, *Documente*, II/3, p. 728 (text slav), 732 (text latin), nr. CCCCLXI.

¹⁴⁷ "Marschaleum supremum, quem illi eorum vocabulo Dwornik appellant, is quando cum hominibus illis quibus praest, Palatinum sequitur, flos et tota vis Moldaviae adesse putatur", povestește un izvor contemporan (I. Ursu, *Bătăliile de la Gwozdziec și Obertyn* (1531), în AARMSI, s.II, t. XXXV, 1912-1913, p. 459).

¹⁴⁸ Maria Magdalena Székely, *Marii logofeti...*, I, p. 91.

¹⁴⁹ Aurel Decei, *Aloisio Gritti în slujba sultanului Soliman Kanuni după unele documente turcești inedite* (1533-1534), în SMIM, VII, 1974, p. 101-160.

¹⁵⁰ Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 92.

¹⁵¹ Stefan S. Gorovei, *Petru Rareș*, București, 1982, p. 115.

¹⁵² Radu Constantinescu a avansat chiar cifra de 12.000 de oșteni (Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 73).

¹⁵³ N. Iorga, *Relațiile Moldovei cu Polonia după documente nouă*, I. *Petru Rareș și politica sa față de poloni*, în idem, *Studii asupra evului mediu românesc*, ediție îngrijită de Șerban Papacostea, București, 1984, p. 348.

¹⁵⁴ *Călători străini...*, I, p. 335.

¹⁵⁵ Despre corturile moldovenilor vorbește chiar della Valle (*ibidem*, p. 336).

¹⁵⁶ *Ibidem*.

¹⁵⁷ N. Iorga, *op. cit.*, p. 348.

misiunea pe care o primise o știuse duce la bună împlinire"¹⁵⁸.

Politica îndrăzneață, uneori de-a dreptul nechibzuită, dusă de Petru Rareș în plan extern, intervențiile în Transilvania, exprimarea pretențiilor asupra Pocușiei, l-au stârnit pe sultanul Soliman Magnificul. A urmat capania din 1538. De spaimă necredincioșilor, mai mulți boieri - urmând exemplul domnului lor - și-au trimis familiile și averile în Transilvania, cu deosebire la Bistrița. La fel a făcut și vornicul Efrem Huru. Jupâneasa Nastea și copiii, însoțiti de slugi și având asupra lor o sumă mare de bani, poate și odoare, s-au adăpostit la Bistrița. Două scrisori ale vornicului Huru povestesc câteva din pățaniile familiei sale în refugiu și imediat după aceea. "Când a fugit Petru voievod - scria el judeului Bistriței - atunci eu am trimis pe jupâneasa mea și cu copiii mei acolo, la milostivirea voastră. Alta, pe când erau acolo, ei s-au speriat foarte de o primejdie și au ascuns niște bani într-o groapă și n-au putut lua banii dintr-acea groapă, când s-au întors iar înapoi și i-au lăsat acolo. Și eu am trimis pe slugile mele la domnia ta ca să-mi aducă banii, iar domnia ta nu știu ce fel de oameni ai trimis domnia ta cu slugile mele și mi-au luat banii și au ademenit slugile și au luat 1900 de zloți. Pentru aceea, rog pe domnia ta, ca pe prietenul meu iubit, ca să te povătuască Dumnezeu, să siliți pe acești oameni să-mi întoarcă banii mei, 1900 de zloți, pe care mi i-au luat de la slugile mele"¹⁵⁹. Într-o altă epistolă, Efrem Huru îi reamintește birăului Bistriței "cum s-a întâmplat, pentru păcatele noastre, au intrat turcii în țara noastră și jupâneșele noastre și scumpele lor capete - în țara voastră; iar acum jupânesei mele i-a fugit o slugă mică a mea, căzând în mâinile domniei tale. Drept aceea, cer și rog pe domnia ta, ca pe cinstițul și bunul meu prieten, să te învrednicească Dumnezeu și Preacurata Maică a lui Dumnezeu să mi-o jii la tine, la Bistrița, și să nu o dai în mâna nimănui, până când nu vom trimite la domnia ta. Și ce vei cheltui, eu voi plăti domniei tale tot. Și ce va fi treaba domniei tale la noi, eu voi face voia domniei tale. Și o rog pe domnia ta mult, dacă poți, să mi-o trimiți prin niște oameni, mult te rog pe domnia ta"¹⁶⁰.

Deși a fost dregător sub Ștefan Lăcustă, la revenirea lui Petru Rareș în a doua domnie, Efrem Huru i-a ieșit în cale¹⁶¹, primindu-l cu "cinste" - cum spune cronicarul - la Bârlad. De ce tocmai în acest târg? Pentru că aici se afla reședința vornicului¹⁶². În plus, în sudul Moldovei, în zona Bârlad-Adjud, se aflau și proprietățile lui Efrem Huru, ceea ce mă determină să presupun că investirea ca vornic nu s-a făcut ținându-se seama numai de calitățile boierului, ci și de faptul că satele lui se găseau în imediata vecinătate a târgului unde avea să rezideze, în ținuturi care erau puse sub jurisdicția vornicului.

Din activitatea desfășurată de Efrem Huru mai sunt cunoscute câteva hotărnicii de sate, făcute, toate, în Țara de Jos : Greci și Dilțigani (Cernați), în ținutul Tutova¹⁶³ și Sănătești, pe Zeletin¹⁶⁴.

¹⁵⁸ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 73.

¹⁵⁹ Gr. G. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul*, București, 1931, p. 538, nr. 520 (traducere după transcrierea textului slav).

¹⁶⁰ *Ibidem*, p. 539, nr. 521 (traducere după transcrierea textului slav).

¹⁶¹ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 185.

¹⁶² Nicolae Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, 1968, p. 196-197.

¹⁶³ DIR, A, XVII/4, p. 105, nr. 144; *ibidem*, XVII/5, p. 59, nr. 73.

¹⁶⁴ Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Iсторică Centrală a Statului, I, București, 1957, p. 115, nr. 409.

Sub data de 19 iulie 1541, registrele de socoteli ale orașului Brașov înregistrează alimentele trimise vornicului (*iudex curiae*) lui Petru Rareș, în timpul campaniei încheiate cu prinderea lui Ștefan Mailat¹⁶⁵. Va fi fost tot Efrem Huru, dar - cum am mai spus - de la această vreme nu există documente cu marea mărturie care să precizeze cu exactitate cine era deținătorul vorniciei.

Remarcabilă este, pentru Efrem Huru, durata puțin obișnuită a activității sale ca mare dregător: 24 de ani, acoperind domniile lui Ștefăniță vodă, Petru Rareș (amândouă), Ștefan Lăcustă și Iliaș Rareș¹⁶⁶.

*

Efrem Huru a stăpânit mai multe sate în Moldova. Rumânia, pe Smila, îi cumpărase pentru 750 de zloți, iar un sfert din Zmeiani, pentru 200 de zloți¹⁶⁷. Mai târziu, ginerele vornicului, Telea stolnicul, avea să cumpere aceste moșii de la socrul său, lăsându-le, după moartea lui, fiicei sale, Varvara¹⁶⁸. Tot prin cumpărături îi reveniseră lui Efrem Huru Joldeștii, pe Volna, în ținutul Putna (vânduji, de fiul vornicului, în 1555, pentru 600 de zloți¹⁶⁹) și Bărăstii (vânduji, tot la 1555, de fiica lui Efrem, Floarea, pentru 200 de zloți¹⁷⁰). Din drese ale înaintașilor săi, de la Alexandru cel Bun și Bogdan III, lui Efrem Huru îi revenise satul Lărgășani, pe Berheci, în urma unei împărțiri cu frații săi¹⁷¹. O altă moștenire pare să fi fost satul Dăncești, în ținutul Covurlui, moștenit, prin fiica sa, Anghelina, de strănepoții vornicului¹⁷². Ocini îi erau, în același ținut Covurlui, părți din Scândureni și Hrănești - fostul sat Huruești, unde se aflaseră, cândva, curțile bunicului său, Ilea Huru comisul¹⁷³ și unde este posibil să fi rezidat și vornicul. În fine, la stăpânirile sale trebuie adăugat satul Bălănești, pe Bârlad, vândut de urmași, în 1650¹⁷⁴.

În afara proprietăților funciare, Efrem Huru mai deținea și țigani, dintre care unii vor fi moșteniți de fiii săi, Dragoș și Lupe¹⁷⁵.

*

În veacul XIX, câțiva boieri moldoveni cărturari au pus pe seama unui

¹⁶⁵ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, III, Brașov, 1896, p. 107.

¹⁶⁶ S-a presupus - pe bună dreptate, cred - că dispariția lui Huru din statul domnesc, la 1548, "s-ar putea datora vârstei înaintate" (Georgeta Ignat, Dumitru Agache, *Cu privire la politica urmașilor lui Petru Rareș (1546-1552)*, în AIIХ, XV, 1978, p. 154).

¹⁶⁷ DIR, A, XVI/1, p. 466-467, nr. 422.

¹⁶⁸ DRH, A, XIX, p. 609-610, nr. 444.

¹⁶⁹ DIR, A, XVI/2, p. 83, nr. 75.

¹⁷⁰ *Ibidem*, p. 79, nr. 72.

¹⁷¹ *Ibidem*, XVI/1, p. 470, nr. 425.

¹⁷² *Ibidem*, XVII/2, p. 301, nr. 400.

¹⁷³ *Ibidem*, XVII/1, p. 54, nr. 82; DRH, A, II, p. 271, nr. 183. Alte părți din aceeași sate aparțineau fratelui lui Efrem, Danciul Huru, de la care vor trece la moștenitorii acestuia (DIR, A, XVII/1, p. 34, nr. 52; p. 55, nr. 84).

¹⁷⁴ *Catalogul documentelor moldovenești*, II, p. 412, nr. 2123; *Documente privind relațiile agrare...*, II, p. 380, nr. 376.

¹⁷⁵ DIR, A, XVI/3, p. 52-53, nr. 68.

"membru" al familiei Huru, pretins cancelar al lui Dragoș vodă, o cronică plăsmuită de ei. *Cronica lui Huru* (cunoscută și ca *Izvodul lui Clănău*), al cărei stil este evident influențat de scrierile lui Dimitrie Cantemir, reconstituie istoria pământurilor din afara Carpațiilor de la retragerea românilor și până la domnia lui Sas, fiul lui Dragoș vodă. Cancelarul Huru - spune "cronica" - ar fi copiat un original mai vechi, aparținând lui *"Arbore Campodux"*. Copia ar fi ajuns în Polonia, de unde a luat-o Clănău, spătarul lui Ștefan cel Mare, și a tradus-o din latină în română. După amănunțite cercetări, *Cronica lui Huru* s-a dovedit un fals, în ciuda pleoariei pentru autenticitate făcută de cunoșcuți căturari din secolul trecut¹⁷⁶.

Nicolae Borcea

Dacă activitatea vornicului Nicolae Borcea nu se distinge prin trăsături spectaculoase, în schimb genealogia sa - atât cea ascendentă, cât și cea descendentală - este remarcabilă.

Borcea și frații săi, Toader și Sora, erau copiii unui Fădor, fiul Anușcăi¹⁷⁷. La 9 ianuarie 1488, această Anușca, împreună cu Ivanco, "ruda"¹⁷⁸ sa, cumpărau satul Fășcani, pe Crasna, de la fiili lui Iurie Șerbescul¹⁷⁹. Cu acel prilej, Anușca era arătată ca fiică a lui Ion Brădicescul. Acest personaj trebuie să fi trăit în prima jumătate a veacului XV și să fi fost fiul sau nepotul unui Bradici/ Brădici. Și iată că un document de la 1436 vorbește de satul Bradicești, pe Crasna, "unde a fost Albu și Bradici"¹⁸⁰. Bradiceștii se aflau tot pe apa Crasnei, ca și Fășcanii cumpărăți de Anușca (cred că această cumpărare s-a făcut într-o zonă în care familia Anușcă avea deja proprietăți). Satul "unde a fost Albu și Bradici" a intrat, începând din 1436, în proprietatea lui Manciu Moica vornic de gloată și a fratelui său, Tador Moica (Moicescul) spătar. În 1546, urmașii vornicului Moica vor vinde partea lor din acest sat lui Toader Băloș logofătul¹⁸¹. Dar Toader Băloș a fost și proprietar al satului Borcești¹⁸², al cărui nume vine, negreșit, de la un Borcea. Aceste observații conduc la presupunerea că Toader Băloș a devenit, prin cumpărare și prin danie de la Petru Rareș, stăpân al unor sate în care-și avea baștina Nicolae Borcea: Bradicești și Borcești. Bradici, atestat la 1436, era, dacă nu tatăl, în tot cazul moșul lui Ion Brădicescul și întemeietorul neamului lui Borcea vornicul. Astfel, neamul urcă cel puțin până la sfârșitul secolului XIV¹⁸³.

¹⁷⁶ Gh. Boldur-Kostachi, *Fragment istoric, scris în vechea limbă română din 1495*, Iași, 1856; Gr. G. Tocilescu, *Studii critice asupra cronicelor române*. II. *Izvodul spătarului Clănău sau Cronica lui «Arbure Campodux» numită și a lui «Huru»*, în RIAF, II, 1885, IV, p. 464-500; *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, 1979, p. 247-248 (voce întocmită de Florin Faifer) - aici, și bibliografia principală.

¹⁷⁷ DIR, A, XVI/1, p. 547, nr. 491.

¹⁷⁸ Probabil var, dar documentul nu s-a păstrat în original ca să se poată verifica termenul utilizat pentru desemnarea gradului de înrudire.

¹⁷⁹ *Catalog de documente din Arhivele Statului Iași*, I, întocmit de Virginia Isac, București, 1989, p. 111, nr. 258.

¹⁸⁰ DRH, A, I, p. 213, nr. 155.

¹⁸¹ DIR, A, XVI/1, p. 458-459, nr. 416

¹⁸² *Catalogul documentelor moldovenești*, I, p. 130, nr. 469.

¹⁸³ După părerea lui Mihai Costăchescu, Bradici "a trăit poate la începutul veacului [al

Ivanco, "ruda" Anușcăi, a avut patru copii: Trifan, Maria, Anna și Erina¹⁸⁴. Nu cunosc posteritatea acestora. La fel, nu știu dacă frații lui Borcea (Toader și Sora) au avut copii. Poate din ei cobora popa Sava și "semînția lui", Contăs uricarul, care, în 1656, spuneau că au parte de ocină la Fâșcani "dintr-un moș ci-l chema Fădor"¹⁸⁵.

Vornicul Nicolae Borcea s-a bucurat de urmași. La 9 septembrie 1656, Grigore fost comis și frații săi primeau întărire pe satul Fâșcani, pentru care avuseseră o judecată. Întru susținerea drepturilor de proprietate, Grigore a făcut dovada că, pe de o parte, Fădor a fost tatăl lui Borcea și, pe de altă parte, că aceștia erau moșii lui Grigore, arătat ca fiu al unui Ionașco¹⁸⁶.

Un act puțin mai vechi, din 31 martie 1640, oferă câteva amănunte în plus. La data amintită, Vasile Lupu dădea lui Grigore postelnicul și jupânesei lui, Măricuța, satul Boțești (în același Tecuci) și întărea lui Grigore, împreună cu fratele lui, Dumitrașco, și cu ceilalți frați, fișii lui Ionașco diacul din Gugești, părții din Fâșcani, pe Crasna și părții din Porcișeni. Separat, Grigore primea întărire pe niște părții din Miclești, cum și din alte sate¹⁸⁷. Din coroborarea și completarea informațiilor culese din aceste două acte, rezultă că Grigore (postelnic, apoi comis), Dumitrașco și ceilalți frați ai lor erau fișii lui Ionașco diacul din Gugești și "nepoții" lui Borcea vornicul. Din calculul generațiilor, se vede clar că între Borcea și Ionașco trebuie să mai fi fost o generație. Cu alte cuvinte, Borcea vornicul era *nu bunicul, ci străbunicul* lui Grigore și al fraților lui¹⁸⁸.

Grigore, proprietar al satului Miclești, a avut doi fiți - Vasile comisul și Gavril logofătul¹⁸⁹. Din Gavril (Miclescu) coboară familia boierilor Miclescu, a căror continuitate genealogică se poate urmări până în zilele noastre. Așadar, pe filiera lui Borcea vornicul (indiferent dacă el era bunicul patern sau bunicul matern al lui Ionașco diacul), neamul Micleștilor urcă sigur până în primele decenii de existență a statului moldav. Obârșia lor poate fi stabilită într-un sat de pe apa Crasnei.

*

Primul document în care Nicolae Borcea apare ca vornic în sfat este din 17 septembrie 1545¹⁹⁰, iar ultimul - din 4 martie 1546¹⁹¹, nu din 1 martie 1546, cum scrie Nicolae Stoicescu¹⁹². Nu este exclus că Borcea să fi fost membru al sfatului încă mai de

XV-lea], poate și mai înainte, în veacul al XIV-lea" (Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, Iași, 1931, p. 452).

¹⁸⁴ DIR, A, XVI/1, p. 291-292, nr. 258; p. 547, nr. 491.

¹⁸⁵ Document copiat în *Condica documentelor ce adeverează ghenealoghia familiei Miclescu, împreună cu arborul spitei și stema care pe razămul cercetării s-au întărit și prin hrisov domnesc*, nr. IX. *Condica* se află în posesia familiei Miclescu, iar o copie a documentului - la dl. Ștefan S. Gorovei. Îi mulțumesc pentru bunăvoie de a mi-o fi pus la dispoziție.

¹⁸⁶ *Ibidem*.

¹⁸⁷ *Ibidem*, nr. VIII.

¹⁸⁸ Existența unei generații intermediare între Nicolae Borcea și Ionașco diacul a fost sesizată și de Andrei Pippidi, *Genealogia familiei Miclescu, după un izvor necunoscut*, comunicare la Al IX-lea Congres de Genealogie și Heraldică, Iași, 9 mai 1998.

¹⁸⁹ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, V, Iași, 1908, p. 330, nr. CCXLI.

¹⁹⁰ DIR, A, XVI/1, p. 410, nr. 377.

¹⁹¹ *Ibidem*, p. 415, nr. 381.

¹⁹² Nicolae Stoicescu, *Dicționar...*, p. 295.

de mult, dar, din păcate, pentru răstimpul 1541-1545 nu avem documente originale care să conțină mare mărturie. La 16 martie 1546, Borcea este arătat ca primul pârcălab de Hotin, alături de Sturzea¹⁹³. Își păstrează această dregătorie până la 2 aprilie 1546¹⁹⁴, pentru că, la 4 aprilie, să apară iarăși ca vornic¹⁹⁵. La 6 aprilie 1546, este din nou pârcălab de Hotin¹⁹⁶, la 7¹⁹⁷ - 8 aprilie¹⁹⁸, vornic și, în răstimpul 11¹⁹⁹ - 16 aprilie²⁰⁰, pârcălab de Hotin. În sfârșit, începând de la 19 aprilie 1546²⁰¹ și până la 5 mai 1548²⁰² va deține, neîntrerupt, dregătoria de vornic²⁰³. După unele opinii, dispariția lui Borcea vornicul din sfat, începând cu anul 1548, s-ar fi datorat vârstei sale înaintate²⁰⁴.

La 30 noiembrie 1547, vornicul Borcea a întărit, alături de ceilalți dregători, jurământul lui Iliuș Rareș către regele polon Sigismund I. Actul de omagiu este singurul izvor care atestă prenumele boierului: Nicolae²⁰⁵. Se pare că, tot în 1547, Borcea vornicul ar fi trimis în Ardeal două transporturi de vite, numărând în total 16 boi și 84 de vaci²⁰⁶.

*

Nicolae Borcea și frații săi dețineau o jumătate din satul Fășcani, pe Crasna²⁰⁷, moștenire de la bunica lor. Partea vornicului va trece mai departe, la urmășii săi, ajungând până la membrii familiei Miclescu. Este, însă, exclus ca Borcea vornicul să fi avut în stăpânire doar o parte dintr-o jumătate a unui sat.

¹⁹³ Arhivele Statului București, *Documente istorice*, MCCXLV/16 (DRH, V, ms. la Institutul de Istorie "A. D. Xenopol" Iași).

¹⁹⁴ DIR, A., XVI/1, p. 445, nr. 404.

¹⁹⁵ *Ibidem*, p. 447, nr. 405.

¹⁹⁶ *Ibidem*, p. 450, nr. 409.

¹⁹⁷ *Ibidem*, p. 451, nr. 410.

¹⁹⁸ *Ibidem*, p. 456, nr. 414.

¹⁹⁹ *Ibidem*, p. 457, nr. 415.

²⁰⁰ *Ibidem*, p. 466, nr. 421.

²⁰¹ *Ibidem*, p. 468, nr. 423.

²⁰² *Ibidem*, p. 582, nr. 521.

²⁰³ Datele oferite de Nicolae Stoicescu pentru cariera lui Borcea trebuie luate cu prudență, pentru că multe sunt greșite (Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 295).

²⁰⁴ Georgeta Ignat, Dumitru Agache, *op. cit.*, p. 154.

²⁰⁵ Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 147, nr. 70.

²⁰⁶ Alexandru I. Gonța, *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII-XVII*, ediție, prefată, bibliografie și indice de I. Caproșu, București, 1989, p. 135.

²⁰⁷ DIR, A., XVI/1, p. 547, nr. 491.

CETATEA GHERLEI. CRONOLOGIE (II)*

†GHEORGHE SEBESTYÉN

(Revizuit și completat de Tüdös S. Kinga)

1660 ianuarie	Aga Leca este căpitan al cetăților Gherla și Ghioar ¹ .
1600 aprilie 30	Comisarii Ungnad și Székely scriu lui Rudolf II "chiar dacă Sigismund [Báthori] ar victorios împotriva voievodului (Mihai Viteazul - n.n.), Mătăea voastră ar putea totuși păstra o parte a Transilvaniei, ca Chioar, Cluj, Gherla, Bistrița, dacă nu chiar toată țara" ² .
1600 septembrie 10	Ștefan Csáki îl somează pe Aga Leca, căpitan al cetăților Gherla și Chioar, să-l părăsească pe Mihai Viteazul ³ .
1600 septembrie 13	Aga Leca este căpitan al cetăților Gherla și Chioar ⁴ .
1600 septembrie 16	Generalul Giorgio Basta scrie lui Aga Leca, căpitan al cetății Gherla, să nu predea cetatea, decât celui trimis de dânsul ⁵ .
1600 septembrie 21	Comisarul Ungnad comunică lui Rudolf II că Aga Leca nu a predat Gherla stărilor Transilvaniei, ci lui Mihai Székely ⁶ .

* Prima parte a fost publicată în SMIM, XVI, 1998, p. 209-224.

¹ Hurmuzaki, vol. XV/I, București, p. 355

² *Történelmi Tár* (Culegere de documente), Budapest, 1884, p. 270.

³ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. VI, București, 1933, p. 177.

⁴ *Ibidem*, p. 186.

⁵ Endre Veress, *Basta György hadvezér levelezései és iratai 1597-1607* (Scrisori și documente lui Basta (Gheorgh), Budapes, vol. I 413.

⁶ *Történelmi Tár*, p. 635.

1600 septembrie 27	Comisarul Ungnad comunică lui Rudolf II că stările Transilvaniei nu privesc cu ochi buni faptul că Gherla și Chioar sunt în mâinile alteței sale ⁷ .
1600 octombrie 16	Comisarul Ungnad comunică lui Rudolf II, a auzit că se intenționează arestarea sa, a lui Mihai Székely și a lui Ladislau Petz, dacă nu s-ar preda Chioar, Hust și Gherla stărilor Transilvaniei ⁸ .
1601 ianuarie 3	Generalul Giorgio Basta îi scrie colonelului Giovanni Baptista Pezzen ca, în eventualitatea întoarcerii lui Sigismund Báthori, să se grăbească în apărarea Gherlei și Chioarului ⁹ .
1601 februarie 7	Generalul Giorgio Basta pleacă din Cluj spre Gherla, a "cărei cetate o găsește într-o stare foarte proastă, căpitanul ei fiind Siegfried Ribisch ¹⁰ .
1601 februarie 28	Arhiducele Matei scrie lui Rudolf II că se solicită aprovizionarea cu alimente și muniții a cetăților Chioar, Gherla, Oradea și Hust ¹¹ .
1601, mijlocul lunii februarie	Garnizoana nemțească a Gherlei, al cărei căpitan era S. Ribisch, se predă stărilor ardeleni aliate cu Sigismund Báthori ¹² .
1601, mijlocul lunii martie	Generalul Giorio Basta comunică arhiducelui Matia de Habsburg, că Siegfried Ribisch (urmașul din februarie 1601 lui Aga Leca în funcția de căpitan al cetății) a predat Gherla oștilor lui Sigismund Báthori conduse de Ladislau Gyulafi ¹³ .
1601	Ladislau Gyulaffy este pus căpitan al Gherlei de către Sigismund Báthori ¹⁴ .
1601 august 3	După lupta de la Goroslău, Ladislau Gyulafi predă cetatea Gherlei oștilor lui Giorgio Basta ¹⁵ .

⁷ Ibidem, p. 637.

⁸ Ibidem, p. 641.

⁹ Veress, *Basta* II, 792.

¹⁰ Ibidem, I, p. 504; Hurmuzaki, vol. XII. p. 1149.

¹¹ Történelmi Tár, p. 454, 654.

¹² Veress, *Basta*, I, 604.

¹³ Ibidem, p. 517.

¹⁴ József, Kádár, *Szamosújvár szabad királyi város, a vár és uradalom története* (Orașul liber regal Gherla, istoria cetății și a domeniului), Dés, 1903, p. 146.

¹⁵ Ibidem, p. 118.

1601 octombrie 21	Generalul Giorgio Basta se găsește în tabără la Gherla ¹⁶ .
1601 noiembrie 5	Ioan Stenczel este provizor al Gherlei; el este provizor până în 22.01.1603 ¹⁷ .
1601 noiembrie 8	Prințipele Sigismund Báthori îi scrie din Gherla generalului Giorgio Basta ¹⁸ .
1602, februarie 5	Giorgio Basta, sosit de două zile în fața Bistriței, nu-i poate începe asediul, două tunuri mijlocii nesosindu-i încă de la Gherla ¹⁹ .
1602 februarie 13	Generalul Giorgio Basta încheie un armistițiu de două luni cu Sigismund Báthori, prințipele Transilvaniei, proclamând totodată iertare deplină a orașelor care s-au predat principelui. ²⁰
1602 aprilie 22	Generalul Giorgio Basta propune arhiducelui Matia de Habsburg că, dacă nu va avea altă soluție decât demolarea (fortificațiilor din Transilvania - n.n.), totuși să păstreze Sibiul, care este fidel; Făgărașul, precum și, dacă va putea lua (cucerii - n.n.), după cum speră, Gherla, Gilău și Deva ²¹ .
1602 mai 15	Generalul Giorgio Basta scrie, cetatea Gherlei a fost părăsită de mare parte a garnizoanei, pe care a pus-o sub urmărire ²² .
1602 iunie 17	Arhiducele Matei de Habsburg ordonă generalului Giorgio Basta, ca în procesul rebeliunii garnizoanei de la Gherla să fie cruceată viața căpitanului lor, Pesör ²³ .
1602 iunie 29	Gheorghe (?) Ribis este căpitan al Gherlei ²⁴ .

¹⁶ Veress, *Basta*, I, p. 613.

¹⁷ Kádár, *Szamosújvár*, p. 147.

¹⁸ Veress, *Basta*, II, p. 796.

¹⁹ *Ibidem*, I, p. 653.

²⁰ *Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae*, red. Szilágyi Sándor, Budapest, vol. V, p. 23.

²¹ Veress, *Basta*, I, p. 689.

²² *Ibidem*, I, p. 703.

²³ *Ibidem*, I, p. 729.

²⁴ Kádár, *Szamosújvár*, p. 118.

1602 septembrie	Generalul Giorgio Basta comunică arhiducelui Matei că a pus garnizoane de câte 400 nemți la Lipova și Ineu, respectiv de câte 100 la Deva, Făgăraș și Gherla. ²⁵
1602 decembrie	Giorgio Basta propune refacerea și întărirea cetății Gherla ²⁶ .
1602 decembrie 28	Generalul Giorgio Basta se adresează lui Rudolf II de Habsburg, sugerându-i să recomande ardelenilor construirea unei cetăți la Gherla (care să apere Oradea din flanc, iar Satu Mare, Chioar, Baia Mare și Hust din spate), care să poată găzdui o garnizoană nemțească de 500 de oșteni ²⁷ .
1602 decembrie 31	Rudolf II de Habsburg ordonă plata a 466 fl.30 er, prețul lanțului de aur dăruit în 3 februarie lui Aga Leca, pentru răsplata faptului că a predat cetatea Gherla împratului ²⁸ .
1603 februarie 24	Generalul Giorgio Basta propune 7 puncte privind guvernarea viitoare a Transilvaniei; la punctul 4 cere ca viitorul guvernator sau voievod să renunțe la proprietatea asupra Oradiei, Gherlei și a <i>Partium</i> -ului ²⁹ .
1603 aprilie 21	Generalul Giorgio Basta scrie, că, sub presiunea înaintării lui Moise Székely, vrea să se retragă la Gherla și cere ajutoare urgențe ³⁰ .
1603 mai 21	- Generalul Giorgio Basta comunică sosirea oștilor dușmane, compuse din 1.500 de oșteni ai lui Moise Székely, sub zidurile Gherlei ³¹ .
1603 mai 24	Generalul Giorgio Basta, însoțit de o gardă de 40 călăreți, reușete să fugă din Gherla împresurată, lăsându-l pe Pancrațiu Sennyei în locul lui la comanda cetății ³² .

²⁵ Veress, *Basta*, II, p. 72.

²⁶ *Monumenta Comitalia*, vol. V, p. 38.

²⁷ Veress, *Basta* II, p. 136

²⁸ Idem, *Documente*, VII, p. 95.

²⁹ Idem, *Basta*, II, p. 184.

³⁰ *Ibidem*, p. 217- 218.

³¹ *Ibidem*, p. 240.

³² *Ibidem*, p. 240.

1603 iunie 21	Basta, unindu-se cu oastea voievodului Radu Șerban, se va întoarce în ajutorul cetății asediate de Moise Székely ³³ .
1603	Domeniul cetății Gherla cuprinde 74 sate cu 586 iobagi ³⁴ .
1603	Wolfgang Bethlen este căpitan al cetății Gherla ³⁵ .
1605 ianuarie 15	Comisarii imperiali se adresează lui Ioan Petky să pornească la despresurarea Gherlei, asediată de oștile lui Ștefan Bocskay și să se alăture oștilor lui Hoffkirchen, dar acesta nu dă curs solicitării ³⁶ .
1605 februarie 18	Sibienii comunică generalului Giorgio Basta că cei 11.000 secui, trimiși să despresoare Gherla, s-au dispersat în drum, de teama haiducilor și tătarilor ³⁷ . (NB Bocskay a sosit la Lugoj)
1605 iunie 5	După un asediu început în decembrie 1604, cetatea Gherla se predă oștilor lui Ștefan Bocskay ³⁸ .
1605 iunie 23	Ladislau Gyulafi solicită judeului Dejului ca îndată ce nemijii vor părăsi Gherla, să se trimită acolo oșteni aleși ³⁹ .
Între 1605 și 1629	Un "registrum regni Transylvaniae", la capitolul "Capitanei", enumera pe cel de Ineu, de Lipova, banul de Caransebeș, cel de Lugoj, precum și căpitanii de: Deva, Făgăraș, Gherla, Chioar, Hust și Oradea ⁴⁰ .
1606	Adalbert Nagy este căpitan al cetății Gherla, el este căpitan și în anul următor ⁴¹ .

³³ Idem, *Documente*, VII, p. 135.

³⁴ Kistof, Szongott, *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája* (Monografia orașului regal liber Gherla), Szamosújvár 1091, vol. I, p. 5.

³⁵ *Ibidem*, p. 11.

³⁶ *Monumenta Comitalia*, vol. V, p. 298, 372

³⁷ Veress, Basta, II, p. 603.

³⁸ Kádár, *Szamosújvár*, p. 118; *Monumenta Comitalia*, vol. V, p. 303.

³⁹ *Történelmi Tár*, p. 266.

⁴⁰ *Monumenta Comitalia*, vol. XXI, p. 438.

⁴¹ Kádár, *Szamosújvár*, p. 147; K. Szongott, *op. cit.*, p. 11.

1607 aprilie 10	Se întocmește un inventar al cetății Gherlei, publicat parțial ⁴² .
1607 noiembrie	Albert Nagy este căpitan al cetății Gherla, pare-se împreună cu Wolfgang Bethlen ⁴³ .
1608 mai 30	Nicolae Nagy este pârcălab principal al Gherlei, iar Francisc Borzás vicepârcălab ⁴⁴ .
1608	Blasius Kamuthi este căpitan al cetății Gherla ⁴⁵ .
1609 aprilie 26	Prințipele Gabriel Báthori donează Gherla lui Ștefan Kendi de la care ea este confiscată în 1611 ⁴⁶ .
1610 aprilie 2	Prințipele Gabriel Báthori ocupă cetatea din posesia răzvrătitului Ștefan Kendi; se demolează altarul ridicat de acesta din urmă în capelă ⁴⁷ .
1610 martie 15	Ștefan Kendy începe în cetatea de la Gherla, proprietatea sa, un complot vizând asasinarea prințipelui Gabriel Báthori. În urma eșuării complotului, dieta de la Bistrița confisca, la 3 aprilie, în folosul fiscului, bunurile conjuraților ⁴⁸ .
1610	Grigore Kállay este căpitan suprem al Gherlei; el este amintit drept căpitan suprem și în 1611 și 1613, iar în 1613 drept căpitan, castelan fiind Ștefan Vámos ⁴⁹ .
1611 iulie	Trupele habsburgice, conduse de Sigismund Forgács, respinse în fața Oradiei, pătrund pe valea Someșului în Transilvania sperând să obțină supunerea Băii Mari, a Chioarului și a Gherlei; ele ajung în 19 iulie la Cluj- care va fi recucerit în 31 august - și în 4 august în fața Sebeșului ⁵⁰ .

⁴² József, Kádár, Károly, Tagányi, László Réthy, *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája*, vol. VI, Dés, p. 204-209.

⁴³ K. Szongott, *op. cit.*, p. 11.

⁴⁴ Kádár, *Szamosújvár*, p. 147.

⁴⁵ K. Szongott, *op. cit.*, p. 11.

⁴⁶ *Monumenta Comitalia*, vol. VI, p. 624.

⁴⁷ Kádár, *Szamosújvár*, p. 120.

⁴⁸ *Monumenta Comitalia*, p. 32, 34.

⁴⁹ Kádár, *Szamosújvár*, p. 147.

⁵⁰ *Monumenta Comitalia*, p. 49, 50.

1612 iulie 6	Prințipele Gabriel Báthori ridică localitatea Gherla la rang de târg, cu dreptul de a-și alege conducătorul independent de cetate ⁵¹ .
1612 iulie 12	Prințipele Gabriel Báthori s-a retras în cetatea Gherla și a cerut ajutorul palatinului Thurzó împotriva lui Andrei Géczi, venit cu mandatul Porții Otomane de a se face prințipe ⁵² .
1613	Grigore Huszár este vicecăpitan al Gherlei ⁵³ .
1615	Iános Gyeörfi este căpitan al cetății Gherla ⁵⁴ .
1616 august 5	Prințipele Gabriel Báthory, deplângând risipirea bunurilor fiscale, făcute de predecesorul lui, arată - printre multe altele - că din trei mii de iobagi ai Gherlei n-au rămas decât șapte ⁵⁵ .
1615	Dieta de la Cluj consideră drept bunuri fiscale: Hust, Chioar, Deva, Făgăraș, Gurghiu, Caransebeș și Lugoș ⁵⁶ .
1617	Ștefan Vámos este pârcălab al Gherlei; el este amintit ca pârcălb principal în 1620, iar în 1629 se menționează decesul lui ⁵⁷ .
1619	Inscripție deasupra ușii pivniței: REST : HOC POMER : FELIC; REG SEREN : PRIN : DO. GABRIELE II D GPT : PRH. DET SCR CAPIGIO : GIEO FI PROVI IO. ZOLIOMI : CASTEL, STEP. VAMOS ET FRAN. BORZASI EXISIEN ANN MDLXIX. (Resturvatum hoc pomerium feliciter regnente serenissime principe domino Gabriele I Die Gratia principe Transilvaniae partium regni Hungariae domino et Siculorum comite, Capitaneo Giorgio Gierofi provizore Johana Zoliomi castellanis Stephano Vamos et Francisco Borzasi existentibus.

⁵¹ Kádár, *Szamosújvár*, p. 6.

⁵² Veress, *Documente*, vol. VIII, p. 261.

⁵³ Kádár, *Szamosújvár*, p. 146.

⁵⁴ K. Szongott, *op. cit.*, p. 11.

⁵⁵ *Történelmi Tár*, p. 244.

⁵⁶ *Monumenta Comitalia*, vol. VII, p. 281.

⁵⁷ Kádár, *Szamosújvár*, p. 147.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 138.

Anno MDCXIX)⁵⁸.

1619	Ioan Füzesi este provizor al Gherlei; el este amintit ca provizor și în 1627 și 1630 ⁵⁹ .
1620	Ioan Zólyomi este provizor al Gherlei, iar Francisc Borzásî pârcălab ⁶⁰ .
1621	Ioan Zólyomi este provizor al Gherlei ⁶¹ .
1622	O conscripție precizează compoziția corpului de funcționari ai cetății Gherla: căpitan, provizor, pârcălab ("várnagy"), vicepârcălab ("alvárnagy"""), sameș, clucer și provizor ("ügyész"), enumără ca servitorii: 1 bucătar, 2 măierișe, 2 păstori de vaci, 2 de porci, 10 de oi, 1 de cai, 2 grădinari, 1 brutar, 1 "pallér" (șef lucrări de construcții), 1 măier, 4 dogari, 1 subofițer ("tizedes"), 1 toboșar, 1 temnicer, 1 "împărțitor de fân", 30 de dorobanți, împreună cu artileristul ("pattantyus") ⁶² .
1625	Andrei Geréb este căpitan al Gherlei ⁶³ .
1629 mai 15	Prințipele Gabriel Bethlen îi reproșează judeului Clujului că n-a trimis zidarii promisi la Gherla și cere trimiterea lor urgență ⁶⁴ .
1629 mai 24	Socotilele Clujului menționează sosirea fundatorului Giovanni Landi de la Gherla ⁶⁵ .
1629	Inscripție pe bastionul nordic al cetății de la Gherla: IOANES LANDVS FUNDATOR SERM ITALVS (Ioannes Landus fundator serenissime maiestatis italicus) ⁶⁶ .
1629	Francisc Liszthy este căpitan suprem al Gherlei, iar Ioan Füzesi provizor, ei sunt amintiți, cu aceleași

⁵⁹ *Ibidem*, p. 147.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 149.

⁶¹ *Ibidem*, p. 147.

⁶² K. Szongott, *op. cit.*, p. 6.

⁶³ Kádár, *Szamosújvár*, p. 147.

⁶⁴ "Utunk", 38/1980, Cluj-Napoca.

⁶⁵ Balogh Jólán, *Varadinum-Vărăd văra* (Vasadinum - Cetatea Oradiei), vol. II, Budapest, 1982, p. 302.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 362.

atribuții și în 1635⁶⁷.

1629 iulie 23	În socotelile orașului Cluj apare sosirea fundatorului Giacomo Resti dinspre Alba Iulia și plecarea la Gherla de unde se întoarce în 28 iulie ⁶⁸ .
1630	Nicolae Nagy este castelan al Gherlei ⁶⁹ .
1630	Ştefan Erdélyi este căpitan suprem al Gherlei, el este amintit drept căpitan suprem și în 1635 ⁷⁰ .
1630 august 24	Ecaterina de Brandenburg, principesa a Transilvaniei, îl cheamă pe Giovanni Landi la Gherla ⁷¹ .
1631 august	Jean Groo de Rosnavie scrie, referindu-se la Gheorghe Rákóczi I. " Il ne tient qu'Albe , Julie, Zamos Vyvar (Gherla n.n.), Keövar (Chivar - n.n.) et Vardin (Oradea - n.n.), et les sept Villes Saxoncales, les autres possessions sont tous en mains estrangères..." ⁷² .
1632 mai 10	Contra solicitării principelui, dieta de la Alba Iulia hotărăște ca Gherla să rămână subordonată comitatului ⁷³ .
1635 iunie 4	Dieta de la Alba Iulia hotărăște ca cetățile Oradea, Ineu și Gherla să fie reperate de către cei din împrejurimile acestora ⁷⁴ .
1636 martie 3	"Egregio dno Johanni Fizesy, illustrissimi Transilvaniae principis arcis Szamos provisori etc." ⁷⁵
1636	Mihai Kovács este pârcălab principal al Gherlei ⁷⁶ .

⁶⁷ Kádár, *Szamosújvár*, p. 147.

⁶⁸ Balogh, *Varadinum*, p. 362.

⁶⁹ Kádár, *Szamosújvár*, p. 147.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ Balogh, *Varadinum*, p. 362.

⁷² *Történelmi Tár*, p. 456.

⁷³ *Monumenta Comitalia*, vol. IX, p. 174.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 211.

⁷⁵ *Történelmi Tár*, p. 316.

⁷⁶ Kádár, *Szamosújvár*, p. 147.

1636	Francisc Macskásy este căpitan suprem al Gherlei, el va deține această funcție până în 1641 ⁷⁷ .
1638 iunie 3	În urma hotărârii dietei de la Alba Iulia din aprilie, încep la Dej procesele hulitorilor și iudeizanților. Sute de condamnați vor fi închiși la Oradea, Săcueni, Ineu, Deva, Chioar, Gherla și Făgăraș, unde vor munci la ridicarea fortificațiilor. Din iulie 7 încep să sosească la Gherla cei condamnați, care vor munci la săparea și construirea șanțului ⁷⁸ .
1641 martie 21	Nicolae Nagy este pârcălab principal, iar Ștefan Boncziday pârcălab; N. Nagy este amintit drept pârcălab principal și în 1649 ⁷⁹ .
1642 iunie 29	prințipele Gheorghe Rákóczi I solicită ca de la Oradea să se trimită robi la Gherla, pentru săparea șanțului. El va repeta solicitarea în septembrie 1642, apoi și în 1, 10 și 17 iunie 1644 ⁸⁰ .
1644 februarie 1	Matia Kosztha este provizor al Gherlei; el este amintit în același post și, în 1648, fiind totodată și prefect ⁸¹ .
1644 iunie 17	prințipele Gheorghe Rákóczi I scrie fiului său în problema robilor, precizând că cei apți să fie utilizați la construcțiile de la Gherla, Deva, Făgăraș și Girghiu. Notăm că în 1 iunie îi scrisese în mod similar, referindu-se însă numai la Oradea și Gherla ⁸² .
1646	Gabriel Haller este căpitan suprem al Gherlei ⁸³ .
1647 august 15	Socotelile orașului Cluj menționează sosirea fondatorului italian (Agostino Serena - n.n.) de la Uyvár (Gherla) ⁸⁴ .
1647 august 23	Socotelile Clujului menționează sosirea dinspre

⁷⁷ *Ibidem*, p. 148.

⁷⁸ *Monumenta Comititia*, vol. X, p. 24; Kádár, *Szamosújvár*, p. 121.

⁷⁹ Kádár, *Szamosújvár*, p. 148.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 122.

⁸¹ *Ibidem*, p. 148.

⁸² *Monumenta Hungariae Historica*, vol. XXIV, Budapest, 1875, p. 166, 183.

⁸³ Kádár, *Szamosújvár*, p. 148.

⁸⁴ Balogh, *Varadinum*, p. 381.

	Gilău a fundatorului Emeric Savoli, oare pleacă de la Uyyvár (Gherla) ⁸⁵ .
1648 octombrie 11	Moartea principelui Gheorghe Rákóczi I, făcând bilanțul domniei acestuia, cronicarul Szalárdi amintește și lucrări de construcție la Gherla ⁸⁶ .
1649 aprilie 27	Socotelile orașului Cluj menționează plecarea fondatorului (Agostino Serena - n.n.) la Gherla. În 25 iunie se menționează o altă deplasare a lui, tot la Gherla ⁸⁷ .
1649 iunie 25	Socotelile Clujului menționează plecarea fondatorului italian (Agostino Serena - n.n.) la Gherla ⁸⁸ .
1650 octombrie 24-29	Dieta de la Mediaș stabilește lista bunurilor fiscale, în care apar 30 de localități aparținătoare de Gherla ⁸⁹ .
1651	Gheorghe Bánffy este căpitan suprem al Gherlei ⁹⁰ .
1651	Prințipele Gheorghe Rákóczi II se adresează sfatului Bistriței, cerând ca pentru continuarea lucrărilor de la Gherla să pună la dispoziția fondatorului italian, Serena, câji zidari pot ⁹¹ .
1651 iunie 3	Prințipele Gheorghe Rákóczi II scrie fratelui său, Sigismund, că-i trimite fondatorul (Agostino Serena - n.n.) pentru 5-6 zile, cu toate că ar avea nevoie de el la lucrările de la Iernut și Gherla ⁹² .
1651 iulie 19	Socotelile orașului Cluj arată că fondatorul Agostino Serena a fost plecat la Gherla, de unde s-a întors ⁹³ .
1652 mai 20	Socotelile Clujului menționează plecarea fondatorului (Agostino Serena - n.n.) la Gilău,

⁸⁵ *Ibidem*, p. 375.

⁸⁶ Szalárdi János, *síralmas magyar krónikája*, Budapest, 1980, p. 201.

⁸⁷ Balogh, *Varadinum*, p. 384.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 384.

⁸⁹ *Monumenta Comitalia*, vol. XI, p. 107.

⁹⁰ Kádár, *Szamosújvár*, p. 148.

⁹¹ Balogh, *Varadinum*, p. 386.

⁹² *Ibidem*, p. 386.

⁹³ *Ibidem*, p. 387.

Dragu și Gherla⁹⁴.

1653	Placa comemorativă de sub o fereastră de la etajul II al așa-numitului corp Rákóczi arată efectuarea unor lucrări, provizor al cetății fiind Ștefan Fabian de Sintimbru. Text: REGNANTE IUSSO AC. CEUSSO TRANNIE PRINPE. GEORGIO RAKOCI D. DNO. NOBIS. CLEMENISSO ANO. 1653. PRO. TEMPORE. PROVIS. STEPH ANI. FABIAN .DE. MAROS - Z -IMREH ⁹⁵ .
1655	Márton Lósonczi este vicepârcălab al Gherlei ⁹⁶ .
1657 septembrie 2-8	După înfrângerea lui Gheorghe Rákóczi II în Polonia, își desfășoară lucrările la șura de la Gherla ⁹⁷ .
1657 octombrie 25-noiembrie 2	Dieta de la Alba Iulia, prezidată de Acașiu Barcsai, hotărăște demiterea lui Gheorghe Rákóczi II (30 octombrie) și-l alege ca principe pe Francisc Rhédei (2 noiembrie), căruia însă majoritatea căpitanilor cetăților, printre care și cel al Gherlei, îi refuză prestarea jurământului de credință ⁹⁸ .
1658 ianuarie 14	Dieta de la Mediaș decide reînscăunarea lui Gheorghe Rákóczi II și în ziua următoare solicită căpitanii cetăților de margine să nu dea ascultare decât acestuia ⁹⁹ .
1658 septembrie 5 -6	Oștile tătărești pustiesc Alba Iulia, de unde se îndreaptă spre Gherla, pe care o cuceresc, o demolează "până la temelii". "De aici ei s-au îndreptat asupra cetății Gherla, asupra căreia s-au năpustit și au dărămat-o până la temelii." În această cetate se adunaseră din șapte sate un număr de vreo 2.000 de oameni împreună cu bunurile lor. Cei vârstnici au fost măcelăriți, femeile și fecioarele batjocorate și duse cu vitele, legate cu lanțuri" ¹⁰⁰ .

⁹⁴ Ibidem, p. 390.

⁹⁵ Kádár, Szamosújvár, p. 136.

⁹⁶ Ibidem, p. 148.

⁹⁷ Monumenta Comitalia, vol. XI, p. 256.

⁹⁸ Ibidem, p. 263, 264, 329.

⁹⁹ Ibidem, p. 267.

¹⁰⁰ Georg Kraus, Cronica Transilvaniei 1608-1665, București, 1965, p. 268, 270.

1658	Spre a fi ferită de pustiurile tătărești, arhiva conventului de la Cluj-Mănăstur este adăpostită în cetatea Gherlei, unde va rămâne până în 1664 ¹⁰¹ .
1658 înainte de decembrie 3 (după 29 noiembrie)	Prințipele Acaiu Barcsai cheamă cetățile Făgăraș, Gherla, Chioar și Gurghiu să i se predea ¹⁰² .
1659 ianuarie 1	În timpul domniei lui Acaiu Barcsai, căpitan al Gherlei este Gheorghe Bánffy. ¹⁰³
1659 ianuarie 1	Cu ajutorul episcopului român din Alba Iulia, prințipele Acaiu Barcsai ocupă prin vicleșug cetatea Gherla, al cărei căpitan era Petru Mézsáros și-l înlocuiesc cu Gheorghe Bánffy ¹⁰⁴ .
1659 ianuarie 5	Încep lucrările Dietei de la Gherla ¹⁰⁵ .
1659 iunie 16	Ștefan Ebeni este numit căpitan al Gherlei din partea principelui Gheorghe Rákóczi II ¹⁰⁶ .
1659 septembrie 24	Dieta de la Tg. Mureș îl proclamă pe Gheorghe Rákóczi II pentru a treia oară prințipe al Transilvaniei și-i amnistiază pe toți foștii susținători ai lui Acatiu Barcsay, cu excepția lui Petru Mészáros, care-i cedase Gherla pentru o recompensă ¹⁰⁷ .

¹⁰¹ Jakò Zsigmond, *A. Kolozsmonostori Konvent jegyzökönyvei* (Procesele verbale ale conventului de la Cluj - Mănăstur), vol. II, Budapest, 1990, p. 146.

¹⁰² Krauss, *op. cit.*, p. 284.

¹⁰³ Kádár, *Szamosújvár*, p. 7.

¹⁰⁴ Krauss, *op. cit.*, p. 287.

¹⁰⁵ Töténelmi Tár, 1902, p. 252.

¹⁰⁶ Szalárdi, *op. cit.*, p. 485.

¹⁰⁷ Kádár, *Szamosújvár*, p. 125.

BANII DE CARANSEBEŞ ŞI LUGOJ. CONSIDERAȚII ASUPRA ATRIBUȚIILOR ŞI COMPETENȚELOR ACESTORA

(II)*

DRAGOŞ-LUCIAN ȚIGĂU

Analiza atribuțiilor diplomatice și politico-militare ale banilor de Caransebeș și Lugoj, pe care am realizat-o în prima parte a studiului, se cuvine a fi completată cu cercetarea modului în care acești dregători rezolvă problemele curente de administrație, precum și pe cele de natură judiciară. Această întregire este absolut necesară pentru formarea unei imagini cât mai cuprinsătoare, dar mai ales cât mai corecte, despre natura, rolul și importanța acestei instituții românești medievale. În plus, dispunând de majoritatea elementelor esențiale ce au caracterizat instituția băniei, se poate trece la realizarea unui studiu comparativ între aceasta și dregătoriile omonime din Țările Române extracarpatice.

Înainte însă de a trece la prezentarea concretă a acestor atribuții și competențe, trebuie să precizăm că banul și-a desfășurat activitatea într-o dublă ipostază. Prima din ele a fost aceea de reprezentant al principelui Transilvaniei într-o provincie de margine, realitate exprimată atât de către actele oficiale, cât și de călătorii și misionarii străini în însemnările lor (rapoartele iezuitului Antonio Possevino din 1584)¹. A doua ipostază a

¹ Partea I a fost publicată în SMIM, XVI, 1998, p. 225-241.

¹ *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, București, 1970, p. 557. Titularii băniei au deținut și alte funcții importante în cadrul principatului Transilvaniei. Unele dintre acestea au fost exercitată cu mult timp înaintea dobândirii demnității de ban, câteva exemple fiind edificatoare:

a) Petru Petrovici, atestat în funcția de ban între 25 februarie 1548-22 iulie 1549, a fost simultan comite al Timișoarei și căpitan al părtilor sudice ale Ungariei, cf. Hurmuzaki, II/4, p. 411, 413, 420; "Monumenta Hungariae Historica", *Scriptores*, vol. 2, Pest, 1857, p. 349;

b) Grigore Bethlen de Ictar (ban între 1560-66) apare între 30 octombrie 1561-24 iunie 1564 drept "consiliarius Sacrae Regie Mætestatis Hungariae", cf. Hurmuzaki, II/5, p. 501, 513-514, 553, 558.

c) Ștefan Tompa (ban între 1573-77) este cunoscut inițial în funcțiile de comite al comitatului Cluj (1572) și consilier al voievodului Ștefan Báthori (1573), cf. "Századok", 1887, p. 519; *Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae (=M.C.R.T.)*, ed. S. Szilágyi, vol. 2, Budapest, 1876, p. 537-538.

d) Paul Keresztesi (ban între 1605-1606 și 1610-1613) a fost la începutul carierei, slujitor al principelui Sigismund Báthori (*familiaris noster Lugasiensis*, 31 decembrie 1596), cf. Fr. Pesty, *Krassó vármegeye története*, vol. 4, Budapest, 1883, p. 189; a deținut concomitent funcțiile de ban și de comite al Severinului (la 7 ianuarie 1611: "civitatis et districtus

banului, de exponent al intereselor nobilimii bănățene în raporturile acesteia cu autoritatea centrală, transpare dintr-o scrisoare-protest a acestei elite locale adresată împăratului Leopold I de Habsburg, în 1695. Invocând privilegiile regale din secolul al XV-lea, nobilimea severineană îl atenționa pe împăratul german că "vechiul obicei cerea ca banul să fie ales prin acordul și cu voturile comune ale nobilimii", dregătoria fiind acordată doar "unui localnic și proprietar, dar nicidcum unui străin care nu are pământ în acele părți"². Acordul nobilimii la alegerea banului reprezenta nu numai dovada privilegiilor importante de care aceasta se bucura, ci și o măsură în sprijinul garantării acestor privilegii. În plus, calitatea de localnic și proprietar îi conferea banului o motivație suplimentară pentru a apăra efectiv privilegiile localnicilor.

Obligația banilor de a asigura liniștea locuitorilor și respectarea privilegiilor deținute de nobili și de orașe este formulată foarte clar în documentele vremii. Astfel, în actul de reconfirmare a libertăților locuitorilor din târgul Căvăran (*oppidum Karan*, 19 februarie 1590), principalele Sigismund Báthori îi cerea banului Albert Lonai să apere și să conserve drepturile menționate în privilegiul dat³. Sarcini similare a avut banul și față de locuitorii celor două mari orașe de pe Timiș, Caransebeș și Lugoj. Reconfirmarea de către Sigismund Báthori a tuturor privilegiilor anterioare ale orașului Caransebeș (2 sept. 1597)⁴, a determinat, în mod firesc, asumarea răspunderii banului față de respectarea libertăților întărite de principale. Aceeași situație este întâlnită peste câțiva ani, la 3 aprilie 1609, când nobilimea bănățeană a obținut de la principalele Gabriel Báthori reînnoirea concomitentă a diplomei privilegiale acordată celor opt mari districte din Banat de către regele Ladislau V Postumul (29 august 1457) și a diplomei cu blazon conferită de regina Isabella Zápolya orașului Lugoj (15 mai 1551). Acest document poartă pe verso o însemnătură interesantă, care atestă că Ladislau Gârleșteanu "*banus substitutus*" a luat cunoștință de conținutul actului, fiind în consecință dator să-l respecte⁵. Un caz asemănător îl reprezintă diploma de înnobilare cu blazon acordată de principalele George Rákóczi I (15 aug. 1645) unui număr de 55 de oșteni români, sărbi și maghiari care

Karansebesiensis banum comitemque comitatus Zeoriniensis", apoi la 14 mai 1613), cf. A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Tării Românești*, vol. 8, București, 1935, p. 115; C. Feneșan, *Documente medievale bănățene*, Timișoara, 1981, p. 138.

e) Petru Bethlen de Ictar (ban între 1614-1616) a fost deasemeni comite al Severinului (15 octombrie 1614), cf. idem, *Şase scrise ale principelui Gabriel Bethlen către banul Lugoju lui și Caransebeșului*, în "Apulum", 14, 1976, p. 181, d. 4.

f) Acajiu Barcsai (ban între 1644-1658) s-a bucurat de încrederea celor doi principali Rákóczi ("intimo aulae familiari nostro", la 15 mai 1635, 11 iulie 1642, 20 septembrie 1643, 9 noiembrie 1655), cf. K. Szabó, *Székely Oklevélkár*, vol. 4, Kolozsvár, 1895, p. 257; A. Veress, *op. cit.*, vol. 10, 1938, p. 127, 144; Hurmuzaki, IX/I, p. 69; între 1648-1655 este atestat în funcția de comite al Hunedoarei (Z. Trócsány, *Erdély központi kormányzata (1540-1690)*, Budapest, 1980, p. 23; C. Feneșan, *Documente*, p. 189, 199; Hurmuzaki, IX/I, p. 69), fiind totodată consilier de taină (15 mart. 1653) și suprem (4 oct. 1654) al principelui (M.C.R.T., vol. 11, 1886, p. 162; *Magyar Történelmi Tár*, vol. 18, Pest, 1871, p. 85).

² C. Feneșan, *Stăpâni și supuși în comitatul Severinului în timpul celei de-a doua ocupații habsburgice (1688-99)*, în "Banatica", 14/2, 1996, p. 150-151, 179.

³ Idem, *Despre privilegiile Caransebeșului și Căvăranului în a doua jumătate a secolului XVI*, în AIAC, 20, 1977, p. 309-310, anexa 2.

⁴ *Ibidem*, p. 307; pentru conținutul acestora, vezi idem, *Despre privilegiile Caransebeșului până la mijlocul secolului XVI*, în "Banatica", 2, 1973, p. 158-163.

⁵ A. Veress, *op. cit.*, vol. 8, p. 59-65.

"părăsindu-și vatrele părintești, au trecut din stăpânirea turcească în târgul Lugoj, unde și-au stabilit locuința". Această diplomă, ca și cea din 1609, poartă o însemnare autografă a banului (Acașiu Barcsai, la 16 iun. 1650) care afișa astfel de statutul noilor privilegiați, de faptul că înnobilarea nu a fost însoțită de scutirea de taxe ("fără scădere a și știrbirea venitului fiscului nostru"), fiind în schimb condiționată de "ajutorarea acestei cetăți de graniță a Lugojului, la porunca banului suprem ori chiar a locuitorilor acelui"⁶.

Scrisorile principale atestă faptul că banul, împreună cu ceilalți dregători ai locului, trebuia să conserve și să garanteze toate privilegiile fiscale, scuturile de orice obligații în natură, ordinare și extraordinare, de găzduire a oaspeților și îndeplinirea oricărora slujbe de rând și orășenești, cu care erau înzestrăte unele proprietăți particulare din teritoriul administrat. Aceste proprietăți care cuprindeau case, curți, terenuri arabile și vii, situate în perimetrul celor două mari orașe din Banat, erau stăpâne de persoane cu o condiție socială și cu ocupații diverse: preoți (Ștefan Gyercza era în 1580 "*pastor ecclesiae civitatis Karansebes*"), dieci (Grigore din Oradea (1591) sau Matia Stănișa din Lugoj, 1593), militari (Ioan Babos, vicecastelan al Lugojului în 1591), nobili influenți (ca cei din familia Fiat de Armeniș, la 1633)⁷. Stăpânirea în liniște a proprietăților nobiliare lăsate ca moștenire prin testament era un alt aspect asupra căruia banul era dator să vegheze, această realitate fiind consemnată într-o misivă trimisă în iunie 1599 de cardinalul Andrei Báthori banului Andrei Barcsai și comișilor de Severin⁸.

Susținerea intereselor nobilimii apare uneori și ca o inițiativă proprie a banului. În 1548, energicul ban Petru Petrovici i-a grațiat (*graciam fecimus*) pe nobili din familia Mântineanu, care se revoltaseră împotriva otomanilor, poruncind totodată iobagilor de pe posesia Sacu să-i recunoască de stăpâni, din nou, pe cei grațiați și să le datoreze ascultare. Peste un secol (6 iunie 1650), banul Acașiu Barcsai a jinut să răsplătească "neostenita activitate credincioasă" a vicebanului Nicolae Măcicaș, poruncind dregătorilor din comitat, să nu tulbare "nici în persoană și nici în drepturile lor" pe doi dintre iobagii amintitului viceban. Același ban, împreună cu nobili locului, a reușit să obțină de la principale George Rákóczi II (6 mart. 1652) conferirea unei diplome de înnobilare cu blazon pentru Dimitrie Călina din Caransebeș. Reușita demersului s-a datorat într-o bună măsură influenței remarcabile a banului, acesta fiind atunci sfetnic de taină al principelui⁹.

Dubla calitate a banului, pe care am subliniat-o la început, se observă cel mai bine în conținutul a două acte, din 6 februarie 1565 și 27 mai 1577¹⁰. În primul document, principalele Ioan Sigismund Zápolya îl împuternicea pe banul Grigore Bethlen să judece, împreună cu castelanii, în a două instanță, o eventuală opozitie a locuitorilor bănăjeni față de introducerea lui Gaspar Békés în posesia moșilor confiscate de la Ștefan Florea din Caransebeș. Posesiile fuseseră confiscate de principale pe motivul că

⁶ C. Feneșan, *Documente*, p. 183-189

⁷ Pesty, Krassö, vol. 4, p. 102-103 (pt. 1580), 169-172 (pt. 1591); C. Feneșan, *Două diplome de înnobilare și blazon pentru românii din Lugoj și Caransebeș (1593, 1652)*, în RA, 71, 1994, vol. LVI, nr. I, d.1, p. 105-109 (pt. 1593); idem, *Documente*, p. 160-161 (pt. 1633).

⁸ *Ibidem*, p. 110-111.

⁹ Hurmuzaki, II/4, p. 420 (1548); C. Feneșan, *Documente*, p. 198-199 (1650); idem, *Două diplome*, d.2, p. 109-113 (1652); cumulând funcția de comite al Hunedoarei, banul Barcsai a intervenit eficient pe lângă principale în sprijinul intereselor nobililor hunedoreni Mihai și Matia de Rușor (9 nov. 1655), cf. Hurmuzaki, IX/1, p. 69-70.

¹⁰ *Ibidem*, II/5, p. 588-589; C. Feneșan, *op. cit.* (la nota 3), p. 306 și d.1, p. 308.

nobilul Florea se făcuse vinovat de comiterea unui fraticid. Apelând la dreptul suprem de stăpânire (*dominium eminens*), principalele au luat totuși în calcul posibilitatea împotrivirii nobilimii locale față de decizia sa, întrucât privilegiul regal din 1457, deja menționat de noi, stipula că orice nouă donație în districtele bănățene trebuia să aibă acceptul proprietarilor locali. Banul îndeplinea astfel o dublă funcție: prima, de executant al unei porunci princiale (punerea în posesie a titularului donației), iar a doua, de apărător al intereselor localnicilor. În aceeași manieră trebuie privit conținutul celui de-al doilea act, care are caracterul unei înțelegeri între principale și autoritățile caransebeșene. Printre cele câteva stipulații se află și aceea a datoriei banului și a primarului din Caransebeș de a reține pe seama principelui toate proprietățile care nu mai aveau stăpâni în viață și nici nu fuseseră donate primăriei¹¹.

Liniștea locuitorilor din districte a depins, într-o mare măsură, de abilitatea banului în privința asigurării securității granițelor ca și de eficiența acestuia în combaterea răufăcătorilor. Cea mai stabilă situație este întâlnită la hotarul dinspre Transilvania și Țara Românească. O reglementare de hotar din 28 mai 1606, la care au subscris de bunăvoie hațeganii, caransebeșenii (prin banul Paul Keresztesi - unul din reprezentanții principelui Bocskai la negocieri), sibienii, cei din Orăștie, precum și boierii din Țara Românească, stabilea că problemele de hotar, cele legate de pășunatul în munți, de tăinuirea și prinderea fugarilor se vor îndrepta "frumos, pe calea legii". Tulburarea liniștii hotarelor, a plaiurilor era sancționată cu pedeapsa capitală și confiscarea averii¹². O asemenea situație s-a petrecut în iulie 1655, când avem știri că banul Acașiu Bárcsai, care era concomitant comite al Hunedoarei și comandant al trupelor de frontieră, urma să trimîtă 1.000 de oameni în Valea Jiului pentru a nimici lotrii de aici¹³. Evenimentul trebuie plasat în contextul răscoalei seimenilor din Țara Românească, care l-a determinat pe domnul Constantin Șerban să ceară ajutorul principelui ardelean George Rákóczi II.

În privința hotarului spre eyaletul Timișoarei, acesta a creat numeroase probleme banilor caransebeșeni. În primul rând, nu a existat un hotar precis delimitat, astfel că "stăpânirea otomană depindea de cât de lungă era sabia turcului și până unde

¹¹ Opoziția fermă a bănățenilor poate fi cel mai bine urmărită în anii 1561-63 și 1566-67, când principalele Ioan Sigismund Zápolya a încercat să doneze unor favoriți, fie numeroasele posesii ale nobilului Ioan Bizere, decedat fără urmași (1561), fie locul părăsit al școlii catolice din Caransebeș (1566). În primul caz, nobilimea s-a împotravit și a obținut anularea introducerii în posesie a cancelarului Mihai Csáky, motivând că principalele nu poate dăruia moșii în Banat persoanelor care nu au posesii acolo, cf. Hurmuzaki, II/5, p. 490-494, 525-531. De altfel, cu acest prilej s-a exprimat cu convingere ideea că "*habere ipsam universitatem nobilium efficacia privilegia*" (1561), cf. *ibidem*, p. 493. În al doilea caz, faptul că beneficiarul donației princiale (Ludovic Fiat) era un nobil al locului, proprietar în district, nu a putut înălța opozitia orașenilor (cf. *ibidem*, p. 593-595, 597, 629-631), care își vedea periclitare privilegiile dobândite în decursul secolelor XV-XVI (vezi nota 4).

¹² I. Lupaș, *O inviolă între ardeleni și munteni la 28 Mai 1606*, în AIINC, 2, 1923, București, 1924, p. 371-373; actul a fost inclus de același istoric în *Documente istorice transilvane*, vol. 1 (1599-1699), Cluj, 1940, p. 80-81. Merită precizat faptul că la 11 iulie 1642, Acașiu Barcsai, înainte de a deveni ban, a fost trimis de principale George Rákóczi să stabilească granița dinspre Moldova, vezi A. Veress, *op. cit.*, vol. 10, p. 127-128, și Hurmuzaki, XV/2, p. 1.096.

¹³ *Călători*, vol. V, 1973, p. 525.

ajungea defterdarul Porții cu strângerea dării sultanului"¹⁴. În al doilea rând, a existat o permanentă stare de tensiune la graniță, alimentată de jafurile și tâlhăriile făcute de ambele părți. Efectele negative ale insecurității zonei de graniță erau remarcate încă de la 1566-1567 de Giovanandrea Gromo, care preciza că satele Lugojuului erau părăsite "mai mult din cauza tâlhărilor (...) decât de pe urma unor dușmani fațăși"¹⁵. Nîmicirea răușăcătorilor era o sarcină de mare răspundere, a cărei rezolvare aducea nu numai liniștea și prosperitatea locuitorilor, dar mai ales înlăturarea oricărei suspiciuni a turcilor față de pregătirea unei eventuale răscoale antiotomane. În această privință, banii au primit întotdeauna sprijinul principilor ardeleani. "Domnia Ta să-i pedepsești după cum o merită, spre exemplul altora pentru ca (...) să înceteze (...) un astfel de tumult războinic" era îndemnul principelui Gabriel Bethlen către ruda sa, banul Petru Bethlen, la 19 septembrie 1614¹⁶. Acțiunea banului Bethlen se pare că a avut un efect temporar, deoarece în 1618, otomanii se plângau că haiducii români devastau împrejurimile Timișoarei, baza lor de atac fiind tocmai banatul Caransebeșului¹⁷. În unele cazuri, banul era implicat, alături de beilerbeiul Timișoarei, în recuperarea bunurilor furate sau jefuite de la diversi oficiași și particulari înstăriți. Prima mărturie care dezvăluie explicit această atribuție a banului, este o instrucțiune princiară din 17 februarie 1591, ce amintea de prădăciunile otomanilor făcute până în apropierea Caransebeșului, prilej cu care nobilul Nicolae Fiat a fost ucis, iar reședința sa de la Buchin a fost jefuită. Al doilea act, din 8 mai 1653, menționa că un oarecare Oprea din Caransebeș, angajat ca slugă la ceaușul din Denta, a furat stăpânului său 300 de florini, banului revenindu-i obligația de a grăbi restituirea sumei¹⁸.

Printre numeroasele activități ale banilor s-a aflat și aceea a pedepsirii infracțiunilor cu caracter economic. Era o misiune dificilă, dacă ținem cont de faptul că orașul Caransebeș se afla la granița principatului ardelean, fiind unul din locurile cele mai preferate de negustorii balcanici și levantini pentru a pătrunde pe piața Transilvaniei¹⁹. Eforturile banilor s-au îndreptat îndeosebi spre depistarea negustorilor

¹⁴ M. Maxim, *Teritori românești sub administrație otomană în sec. XVI*, în Rdl, 36, 1983, nr. 8, p. 815. Principele Sigismund Rákóczi îi arăta sultanului Ahmed I în scrisoarea din 24 septembrie 1607, că satul Halmosd (azi dispărut), deși se află la hotarul eyaletului Timișoarei cu banatul Caransebeșului, totuși "ab antiquo ad arcem Caransebesium pertinens". Rákóczi cerea ca armatele otomane să fie ținute departe de hotarele satului, cf. *Történelmi Tár*, 1901, p. 417. La câțiva ani distanță (13 feb. 1614), banul Petru Bethlen era prevenit chiar de către un demnitar otoman (Mustafa Pașa) asupra posibilelor incidente ce s-ar produce spre paguba supușilor, odată cu concentrarea trupelor turcești la Timișoara, cf. C. Feneșan, *Şase scrisori*, p. 176. Pe de altă parte, avem cunoștință că în 1637, nobilul Sigismund Fiat deținea o ghindărie lângă Jebel (adică în plin teritoriu otoman!) care îi aducea importante beneficii, cf. idem, *Viața cotidiană la hotarul osmano-transilvănean în sec. XVII: câteva documente inedite*, în "Banatica", 12/2, 1993, p. 81.

¹⁵ *Călători*, vol. 2, p. 339-340; la 29 iulie 1634, principele Rákóczi informa autoritățile din Istanbul despre prădăciunile făcute în zona Lugojuului de "gazii Islamului", acțiuni considerate păgubitoare "contrare stării de pace și liniște și dreptului de bună vecinătate", cf. T. Gemil, *Relațiile Tărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601-1712)*, București, 1984, p. 225-227.

¹⁶ C. Feneșan, *Şase scrisori*, p. 178; Pesty, *op. cit.*, p. 268-269.

¹⁷ I. Totoiu, *Contribuții la problema stăpânirii turcești în Banat și Crișana*, în Studii, 13, 1960, nr. 1, p. 21.

¹⁸ A. Veress, *op. cit.*, vol. 3, 1931, p. 240; C. Feneșan, *Viața*, d.2, p. 82-83.

¹⁹ Integrat în comerțul balcanic înainte de 1449, Caransebeșul a beneficiat de dreptul de

tentați să ocbolească punctele de vamă. Scrisoarea principiară din 25 septembrie 1627 stipula foarte clar obligația banului Paul Nagy de Deva și a celorlalți dregători ai locului de a colabora cu Sigismund Fiat -noul tricesimitor suprem al Caransebeșului, Lugojului și Zăicanilui-, pentru prinderea celor ce "fie că se vor sustrage să dea venit fiscului nostru, fie că se vor furișa cu oarecare vite"²⁰. În mod cert, banul a fost implicat și în descoperirea falsificatorilor de monede, a "calpuzanilor", întocmit la 1618, în Dieta de la Sibiu, se amintea de baterea unor dutce (piese cu valoarea de 9-10 denari) false la Caransebeș și Lipova²¹.

În strânsă legătură cu atribuțiile prezentate mai sus, se află alte două obligații, prima, de a prinde țărani fugari și a-i returna proprietarilor, iar a doua, de a captura pe toți opozanii principelui. Prima îndatorire este ilustrată de scrisoarea logofătului Nicolae din Târgoviște (29 iun. 1647) către Acaju Barcsai, în care boierul muntean îi solicita ajutorul pentru a-și recupera țărani și țiganii fugiți în Transilvania. Această solicitare dovedește, o dată în plus, influența sporită a banului Barcsai în cadrul principatului ardelean²². În ceea ce privește cerința capturării adversarilor principelui, revelatoare sunt câteva scrisori din 1614. Am arătat, deja, în cadrul analizei atribuțiilor politico-militare, misiunea banului Petru Bethlen de a-l prinde "cu mâini, cu gheare" pe rebelul Ștefan Vaida. La scurt timp după această acțiune, banul a primit porunca de a-i trimite la Alba Iulia pe nobilii Francisc Groza și Ioan Fiat, vinovați de "neascultare" și "neasemuite acțiuni" împotriva principelui care nu se îndura să treacă nepedepsită "o astfel de îndrăzneală"²³.

În multe cazuri, epilogul acestor manifestări de nesupunere s-a concretizat în confiscarea bunurilor mobile și imobiliare, atât ale principalilor rebeli, cât și ale partizanilor acestora. Atribuțiile administrative ale banilor dobândesc în aceste condiții evidente conotații politice. Primele informații relevante apar încă din anii 1555-1556, când banul Petrovici a confiscat unor persoane dovedite a fi sprijinit tabăra ferdinandistă, toate casele, terenurile și bunurile mobile deținute atât în marile orașe, Caransebeș și Lugoj, cât și în districte. Pentru a justifica confiscarea acestor bunuri și apoi acordarea lor unor persoane apropiate și devotate lui (*cubicularys nostris*), Petrovici a invocat vechile legi și obiceiuri ale voievodatului ardelean (*juxta antiquam legem et approbatam consuetudinem Regni*), aplicabile după 1552 și în Banatul de munte²⁴.

depozit (*ius depositorii*), grație deciziei date de Isabella Zápolya la 10 octombrie 1557 și confirmată ulterior de dietă la 5 mai 1578. Până în 1599, Caransebeșului îi s-au mai adăugat punctele de vamă (tricesimă) de la Lugoj și Zăicanî; vezi, succesiv, DRH, D, vol. 1 (1222-1456), București, 1977, p. 404-405; Hurmuzaki, II/5, p. 443; M.C.R.T., vol. 3, 1877, p. 136; DRH, B, vol. 11 (1593-1600), București, 1975, p. 493. Pentru preferința negustorilor balcanici de a folosi ruta Caransebeșului, vezi S. Goldenberg, *Caransebeșul în comerțul sud-est european din secolul XVI*, în "Banatica", 1, 1971, p. 163-177.

²⁰ C. Feneșan, *Documente*, p. 153-154; practica ocolirii vămilor era atestată încă înainte de 29 aprilie 1555, cf. Hurmuzaki, XV/I, p. 512.

²¹ C. Kirțescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, vol. 1, București, 1964, p. 106; M.C.R.T., vol. 7, 1881, p. 477.

²² A. Veress, *op. cit.*, vol. 10, p. 204-206.

²³ C. Feneșan, *Şase scrisori*, p. 178 și anexa 3, p. 180-181 (6 iul. 1614).

²⁴ Petrovici a confiscat "universis domus, vineis, fenetis, utilitatibus et pertinencys (...) ac alias res (...) tam Aureas quam Argenteas Bonaque universa Mobilia et Immobilia"; bunurile aparținuseră partizanilor taberei ferdinandiste, care fie s-au refugiat în Transilvania, fie erau

Banul poate confisca averile și la ordinul expres dat de Dietă sau de principie. Cunoaștem două asemenea împunerici emise de Dieta întrunită la Grid (4 oct. 1600) și de principalele Gabriel Bethlen (4 iun. 1614), pe baza cărora banii (Andrei Barcsai, respectiv Petru Bethlen) puteau confisca, în primul caz, "toate vitele boierilor, românilor, sărbilor și chiar ale altora jinând de Mihai Vodă" sau, în al doilea caz, caii, vitele, banii și bijuteriile lui Ștefan Vaida. În ambele situații, dregătorii și nobilimea locului trebuiau să acorde ajutor banului, în caz contrar prefigurându-se represalii ("...căci nu o vom lăua Domniilor Voastre în nume de bine, dacă veți proceda altfel")²⁵.

Documentele istorice ne oferă privilegiul de a cunoaște și situațiile în care orientarea politică a bănăjenilor s-a modificat tocmai datorită abuzurilor și atitudinii dușmanoase a banilor față de populația locală. Rezistența locuitorilor s-a concretizat în formularea unor proteste în cadrul Dietelor sau chiar în trecerea hotărâtă de partea taberei adverse. Astfel, în martie 1551, Dieta de la Aiud a luat cunoștință de abuzurile, pagubele și numeroasele nedreptăți provocate caransebeșenilor de către Petru Petrovici (*graves quereles (...) de variis cedibus, rapinis, depopulacionibus, occupacionibus bonorum aliisque infinitis iniuriis*)²⁶. Această atitudine a fost de natură să-i îndepărteze pe bănăjeni de tabăra familiei Zápolya, situație de care Habsburgii au știut să profite la maximum²⁷. Peste aproape o jumătate de secol (1604), locuitorii Caransebeșului au fost din nou întâmpinați cu jafuri nemiloase, făcute de oștenii banului Simon Lodi (*incolas civitatis Karansebes plurimis injuriis a Rascianis et Valachis pressi*), care au determinat în mod inevitabil distanțarea totală de tabăra generalului George Basta și de Habsburgi²⁸. În sfârșit, dispunem de o altă mărturie care ilustrează convingător faptul că banul, prin conduita sa, poate determina apariția unor forne de împotrivire socială care să tulbure linistețea acestei zone de graniță. Exasperați de asprimea banului Ștefan Tompa, 50 de țărani au înaintat o plângere Dietei întrunite la Turda (21 apr. 1577), amenințând totodată cu fuga la otomani "dacă nu vor fi eliberăți de silnicia acelui om" (*si ab illius hominis saevitia non fuerint vindicati*). La scurt timp (18 mai 1577) un raport către regele Ștefan Báthori conseama fuga altor 600 de țărani în teritoriul otoman, fapt apreciat drept cea mai mare pagubă (*maximo detimento*) pentru district. Concluzia raportului era tranșantă: "banul este răspunzător de toată dușmania"²⁹.

Revenind la problematica atribuțiilor și competențelor cu caracter administrativ, trebuie să remarcăm că printre grijile banului se află asigurarea rapidității și securității

decedați, cf. Hurmuzaki, II/5, p. 291-293, 381-382.

²⁵ C. Feneșan, *Documente*, p. 120-121; idem, *Ștefan Vaida, un adversar caransebeșean al principelui Gabriel Bethlen (1614)*, în "Studii și comunicări de etnografie- istorie", Caransebeș, 2, 1977, p. 415-416 și anexa 2, p. 417-418.

²⁶ Hurmuzaki, II/4, p. 512, 525; Dieta a hotărât restituirea bunurilor confiscate.

²⁷ *Ibidem*, p. 514, 527, 534-535, 537, 546.

²⁸ Suferințele provocate de sărbi caransebeșenilor au fost expuse de reprezentanții orașului, comisarilor imperiali de la Cluj. În lipsa unor măsuri eficace din partea Habsburgilor, orașenii au alungat cu armele pe sărbi, cf. W. Bethlen, *Historia de rebus Transylvanicis*, vol. 6, Cibinii, 1793, p. 42-52, 65-71; "Mon.Hung.Hist.", *Scriptores*, vol. 30, Budapest, 1880, p. 254-255 (însemnările lui Szamosközi pentru octombrie-decembrie 1604).

²⁹ M.C.R.T., vol. 3, 1877, p. 118 (plângerea țăranoarelor în Dietă); A. Veress, *Báthory István Erdély fejedelem és Lengyel király levelezése*, vol. 2, Kolozsvár/Cluj, 1944, p. 76 (raportul din 18 mai 1577); aceste intervenții au determinat destituirea banului înainte de 13 septembrie 1577.

transporturilor și corespondenței. La 19 septembrie 1614, banul des pomenit Petru Bethlen împreună cu primarul Lugoju lui trebuiau să asigure trimiterea unei cantități de fier la Timișoara.³⁰ Din aceeași perioadă ne-au parvenit informații despre obligația aceluiași ban de a asigura escorta soliilor ardeleni sau otomane care tranzitează această regiune, cheltuielile cu cai sau păturile necesare urmând a fi acoperite din veniturile punctului de vamă (tricesimă) de la Caransebeș. Cu ocazia redactării instrucțiunilor sunt scoase la lumină și imperfecțiunile inerente ale administrației. Prințipele nu ezita să-i adreseze banului reproșuri în legătură cu pierderea unei scrisori destinate pașei din Timișoara, reproșuri însoțite de amenințarea că "nu vom ocoli nici o pedeapsă aspră" în caz de recidivă³¹.

Nu putem încheia prezentarea atribuțiilor și competențelor cu caracter administrativ fără a aminti, pe scurt, acele sarcini care, deși nu au avut un caracter permanent, au contribuit la impunerea autorității Dietelor și a voinei principilor în banatul Caransebeșului și Lugoju lui. Prima solicitare întâlnită de noi s-a produs în 1562, când Dieta a votat o contribuție bănească de 1 fl. 40 den. pentru locuitorii Banatului. Deși strângerea acestei taxe revenea castelanilor, banul a fost și el implicat în predarea sumelor colectate³². Peste ani, la 27 mai 1577, banul și-a asumat obligația față de prințipe ca, în cazul impunerii vreodată a unei dări pe vin, să urmărească în primul rând "trecerea" vinului prințiar și numai după aceea să permită desfacerea vinului caransebeșenilor³³. Ultima informație interesantă o avem din 25 mai 1614, dată la care banul Petru Bethlen era solicitat de ruda sa prințiară să se implice cu toată autoritatea de care dispunea în alegerea primarului Lugoju lui, aceasta fiind deci încă o acțiune cu certe valențe politice³⁴. Din respect și supunere față de prințipe izvorăște și obligația banului de a-l primi și găzdui pe domnul său, atunci când acesta trece prin Banat. Îndeplinirea acestei sarcini o bănuim ca realizată în iulie 1566, când Ioan Sigismund Zápolya a poposit în Lugoj și Caransebeș³⁵. În sfârșit, dispunem și de o mărturie certă care atestă participarea banului (Toma Thornai) la funeraliile unui prințipe (Cristofor Báthori)³⁶.

*

Cercetarea mărturiilor istorice ne oferă posibilitatea de a cunoaște o altă ramură a atribuțiilor și competențelor banilor de Caransebeș și Lugoj, anume cele judiciare. Sistematizarea informațiilor destul de numeroase, ne-a permis să evidențiem întinderea autorității judiciare a banului, atât sub aspect teritorial, cât și din perspectiva puterii decizionale. De la început trebuie remarcat faptul că banul și subalternul său, vicebanul, și-au exercitat autoritatea judiciară asupra întregului teritoriu administrat, inclusiv asupra

³⁰ Pesty, *op. cit.*, p. 269.

³¹ C. Feneșan, *Șase scrisori*, p. 176-178, și anexele 3, 4, 6, p. 180-183; în același context, merită precizat faptul că una din misiunile încredințate viitorului ban Acaiu Barcsai, în cadrul soliei sale din Moldova (20 septembrie 1643), era aceea de a cumpăra cai, cf. A. Veress, *Documente*, vol. 10, p. 147-148.

³² Hurmuzaki, II/5, p. 516.

³³ C. Feneșan, *op. cit.* (la nota 3), p. 306, și anexa 1, p. 308.

³⁴ Idem, *Șase scrisori*, p. 178; Pesty, *op. cit.*, p. 268, d.526.

³⁵ W. Bethlen, *op. cit.*, vol. 2, 1782, p. 102; la 6 iulie 1566, prințipele emitea un document în Caransebeș, cf. Hurmuzaki, II/5, p. 597-598.

³⁶ A. Veress, *Documente*, vol. 2, 1930, p. 244 (Alba Iulia, 24 martie 1583).

târgurilor și marilor orașe - Caransebeș și Lugoj- de pe cuprinsul acestuia. Conținutul celui dintâi act (4 februarie 1536), referitor la reactivarea instituției băniei, ne dezvăluie, în plus, faptul că regele maghiar Ioan Zápolya i-a încredințat nou lui ban misiunea de a judeca, împreună cu castelanii caransebeșeni, procesul dintre locuitorii Lugojului și doi nobili ai locului pentru stăpânirea posesiei Găvojdia. Avem astfel certitudinea impunerii autorității judiciare a banului asupra acestui mare oraș al provinciei³⁷. La aproape un an distanță de acest episod, documentele ne atestă ocuparea simultană de către un român (Ioan Olah) a funcțiilor de jurat în consiliu orășenesc al Caransebeșului (13 martie 1537) și de viceban al districtului omonim (14 februarie -7 iunie 1537). Acest fapt poate fi un indiciu al autorității pe care banul a exercitat-o în mod indirect, prin intermediul subalternului său, asupra locuitorilor din oraș³⁸. Un ultim exemplu concludent pe care îl prezentăm aici este hotărârea Dietei de la Turda (6 iunie 1563) prin care locuitorii din Mehadia (*incolas oppidi Mihald*) erau îndemnați să recunoască autoritatea banului și să apeleze la el în toate litigiile ce le vor avea³⁹.

Tribunalul (scaunul) banului s-a întrunit în majoritatea cazurilor la Caransebeș, care era cel mai important oraș al regiunii și locul cel mai preferat, în secolele XIV-XVI, pentru convocarea adunărilor districtuale.⁴⁰ În unele cazuri, banul poate rezolva procesele și în alte orașe, precum Lugoj sau Timișoara⁴¹.

Din conținutul documentelor reiese faptul că scaunul de judecată al banului a fost socotit ca o a doua instanță, suprapusă peste cele ale districtelor, orașelor și târgurilor⁴². Tradiția ca banul să prezideze adunările districtuale este foarte veche, prima mențiune în acest sens datând din 1391⁴³. După 1530, banii Caransebeșului și Lugojului au preluat vechea atribuție a banilor de Severin, aceea de a ține scaune de judecată în care să se rezolve litigiile locuitorilor din districte. În acest sens, am arătat deja, implicarea directă a banului Mihai de Somlya în rezolvarea conflictului de proprietate dintre lugojeni și nobili din district (1536). La câțiva ani distanță (1548), banul Petrovici a rejudicat un proces pentru stabilirea tuteliei unor copii, confirmând sentința dată de tribunalul din Caransebeș. Menținerea deciziei inițiale, dată de instanța districtuală, s-a realizat și în cazul unui alt proces, din 1555, care a reglementat împărțirea unor posesii

³⁷ Hurmuzaki, II/4, p. 99-100.

³⁸ Ibidem, p. 114-115, 117, 127 (vezi și nota 50).

³⁹ Ibidem, II/5, p. 517-518.

⁴⁰ În 1369 era atestată prima adunare a cnezilor români din districtul Sebeșului, ținută în comun cu cea a locuitorilor "bogați și săraci" din Caransebeș (DRH, C, vol. XIII (1366-1370), București, 1994, p. 631-633). În 1452, Caransebeșul era prezentat ca sediul judecătoresc principal al celor șapte districte bănățene (Hurmuzaki, II/2, p. 12); pentru perioada analizată aici, vezi *ibidem*, II/5, p. 469-472, 474-476, 584-587, 627-628; C. Feneșan, *Documente*, p. 82-83.

⁴¹ Banul Petru Petrovici a emis câteva decizii în Timișoara (Hurmuzaki, II/4, p. 411-412, 413-414, 435-436, toate din 1548), iar după 1552, a ținut tribunale în regiunea neocupată de otomani, de exemplu "*in oppido Lugas in sede nostra iudicaria*" (*ibidem*, II/5, p. 285-287, pt. 1555); pentru Lugoj, vezi și C. Feneșan, *Documente*, p. 138.

⁴² Pentru structura, organizarea, atribuțiile și competențele adunărilor nobiliare, care în decursul sec. XV au căpătat aspectul unor scaune de judecată, vezi studiul lui I. A. Pop, *Instituții medievale românești; adunările cneziale și nobiliare din Transilvania în sec. XIV-XVI*, Cluj-Napoca, 1991, p. 67-76, 120-163.

⁴³ Pentru adunările din 1391, 1452, 1499, 1500, 1503, vezi Hurmuzaki, I/2, p. 340-341; II/2, p. 14-15, 418-420, 453-455, 510-515.

între mai multe familii cu moștenitori de ambele sexe⁴⁴. Ierarhizarea instațelor apare mult mai bine conturată cu ocazia ținerii a două procese în anii 1560 și 1561, primul, pentru recunoașterea dreptului de succesiune pe linie feminină, în vederea moștenirii averii defuncțului nobil Ladislau Racoviță, iar al doilea, pentru împărțirea între câteva familii nobiliare a unor pământuri de arătură la Criva și Domașnea. În ambele cazuri, procesele s-au jinut în fața adunării nobililor (*universitas nobilium*) prezidate de castelani și de birău (*judex nobilium*). Nemulțumite, părțile în litigiu s-au adresat instanței superioare formată din banul Grigore Bethlen "și din ceilalți juzi" (*ceterique Sedis nostrae Judiciariae judices*). Cum nici de această dată părțile nu s-au declarat satisfăcute, banul a redactat un raport de întâmpinare către principale Ioan Sigismund Zápolya, cel care întruchipa suprema și ultima instanță judiciară⁴⁵. Poziția instanței prezidate de ban a fost recunoscută și în actele principale. În 1559, regina Isabella Zápolya îi cerea banului Nicolae Cherepovici să judece în a doua instanță procesul dintre șase persoane nobile, înruditate pe linie feminină, pentru bunurile comune și drepturile aferente (*bonorum et iurium possessionariorum in comitatu Zewren*). Cu acest prilej s-a exprimat clar dreptul celor nemulțumiți cu judecata banului de a se adresa tribunalului reginei⁴⁶. Un exemplu asemănător este întâlnit în 1566, când banul Grigore Bethlen trebuia să judece, tot în a doua instanță, o eventuală opozitie a locuitorilor la introducerea lui Gaspar Békés, favoritul principelui, în posesia moșilor confiscate nobilului Ștefan Florea din Caransebeș⁴⁷.

Banul are competența de a rezolva și conflictele apărute între locuitorii orașelor sau târgurilor, între aceștia și locuitorii din teritoriu. Seria exemplelor începe chiar cu anul 1536, când banul Mihai de Somlya trebuia să reglementeze situația posesiei Găvojdia (vezi mai sus). Un caz asemănător întâlnim în 1548, când banul Petrovici a tranșat o dispută teritorială între locuitorii târgului Karan (Căvăran) și vecinii lor din Prisaca, trimijând doi nobili pentru a hotărni pământul în litigiu⁴⁸. O altă dovadă grăitoare este scrisoarea de adeverire emisă la 6 februarie 1585 de consiliul orășenesc al Căvăranului, document care atesta posibilitatea reclamantului de a face apel la scaunul de judecată al banului, dacă nu era mulțumit de hotărârea tribunalului orășenesc. Reclamantul a făcut uz de acest drept, însă "atunci când a trecut și de scaunul domnului ban și nu s-a înfățișat, legea l-a găsit vinovat"⁴⁹.

La judecata banului pot apela și locuitorii privilegiatului oraș Caransebeș⁵⁰. În

⁴⁴ *Ibidem*, II/4, p. 435-436; II/5, p. 285-287

⁴⁵ *Ibidem*, p. 469-472, 474-476.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 452-453; vezi și cererile similare adresate banilor, în 1569, 1582 și 1635, de a judeca împreună cu castelanii și juzii nobililor drepturile de succesiune pe linie feminină asupra posesiilor din districtul Caransebeșului (*ibidem*, p. 670-672; Pesty, *op. cit.*, p. 297-299; C. Feneșan, *Documente*, p. 65-66) sau misiva din 1591 (*ibidem*, p. 86).

⁴⁷ Hurmuzaki, II/5, p. 589

⁴⁸ *Ibidem*, II/4, p. 411-412; hotărnicia a fost confirmată la 13 septembrie 1562 de Ioan Sigismund Zápolya, cf. *ibidem*; II/5, p. 494-495.

⁴⁹ C. Feneșan, *Documente*, p. 68-69; cu acest prilej era amintit "vechiul obicei" al sfatului din Căvăran de a ține scaune de judecată; membrii acestui consiliu apar nominalizați încă din 1424, cf. Hurmuzaki, I/2, p. 530.

⁵⁰ C. Feneșan, *Documente*, p. 86; Trebuie precizat faptul că locuitorii din Caransebeș beneficiau încă din 1403 de privilegiile cu care era înzestrat orașul Buda. Aceste drepturi, retranscrise la cererea beneficiarilor în 1498, au fost completate ulterior cu facilitățile judiciare

1612, caransebeșenii reprezentați de primarul lor, Daniel Kun, au pornit un proces împotriva fostului prim-jude, Ștefan Micșa, acuzat pentru neachitarea completă a unei datorii. Procesul s-a ținut "la Lugoj, din libera vrere a ambelor părți, în fața scaunului Domniei Sale" (banului). La început, procesul a fost condus personal de către banul Paul Keresztesi, însă ulterior, aplicarea procedurii și pronunțarea sentinței au fost realizate de Ștefan Somogi "în numele și ținând la Lugoj locul domnului ban"⁵¹. Acest caz judiciar este interesant prin faptul că sfatul orașului a fost el însuși parte într-un proces, fiind nevoie să apeleze la o instanță superioară, neutră.

Alte documente probează faptul că acest important dregător era la curent cu legislația în vigoare, fiind chiar versat în practica judiciară. Un indicu sigur este participarea la lucrările Dietelor în răstimpul ocupării funcției sau chiar înainte de aceasta. O certitudine a fost participarea viitorului ban Nicolae Cherepovici la lucrările Dietei din Turda (27 martie-3 aprilie 1558) în calitate de consilier⁵². În activitatea Dietelor s-a implicat și Acașiu Barcsai, cel care a reușit să ocupe succesiv funcțiile de jurat-asesor (1650-1653) și de președinte al Tablei principale de judecată (1653-1655)⁵³. Această ultimă demnitate mai fusese deținută, în anii 1631-1633, de un alt fost ban, anume de Paul Keresztesi⁵⁴. Cunoașterea legislației era o condiție *sine qua non* pentru exercitarea atribuțiilor administrative și judiciare. Relevantă în acest sens este porunca principiară din 27 noiembrie 1582, adresată banului, castelanilor și juzilor nobiliari din Caransebeș, prin care li se cerea rezolvarea grabnică a unui partaj în privința unor părți de săte, decizia urmând a fi luată "potrivit cu hotărârile Dietei țării și cu cuprinsul articolelor dietale"⁵⁵. În calitate de reprezentant al intereselor localnicilor, banul avea datoria să cunoască și să aplice în continuare vechiul drept românesc (*jus valachicum*) utilizat frecvent în secolele anterioare⁵⁶. Prin urmare, la 1555, Petru Petrovici formula o sentință având ca temei "obiceiul comitatului" (*juxta antiquam huius comitatus consuetudinem*), iar în 1613 se sublinia străduința de a respecta "vechea noastră procedură și obiceiul nostru"⁵⁷.

Pentru că am amintit de procedură, se cuvine să prezintăm pe scurt, modalitatea de desfășurare a acesteia. Edificatoare în această privință este o dispoziție principiară (22 februarie 1567) din care rezultă cu claritate obligațiile tribunalului prezidat de ban: să se întrunească, să asculte părțile în litigiu și depozitiile martorilor, să delibereze, să

conferite de regii Ladislau Postumul (29 august 1457) și Ioan Zápolya (5 februarie 1532), cf. Hurmuzaki, II/2, p. 92-93, 393-395; C. Feneșan, *op. cit.* (la nota 4), p. 162, d.2. Alte mărturii atestă vechimea adunărilor orășenești, similară cu cea a adunărilor districtuale (v. nota 40), și faptul că acestea au avut o structură și o organizare proprie. Membrii sfatului orășenesc, nominalizați începând cu 1457 (Hurmuzaki, II/2, p. 85), nu au cumulat și alte funcții administrative-judiciare. Cazurile primarului Ștefan Stoica, care simultan a fost și voievod (1498, 1505), ale juraților Ioan Olah și Ladislau Onkannagiarto, care au fost concomitent viceban (1537), respectiv birău (1574), par excepții, cf. *ibidem*, II/2, p. 394, 542; II/4, p. 114, 115, 127; II/5, p. 739, 743.

⁵¹ C. Feneșan, *Documente*, p. 135-141.

⁵² M.C.R.T., vol. 2, 1876, p. 88.

⁵³ Z. Trócsány, *op. cit.*, p. 23, 356; C. Feneșan, *Documente*, p. 189, 199; M.C.R.T., vol. 11, 1886, p. 162; vol. 13, 1888, p. 509.

⁵⁴ Z. Trócsány, *op. cit.*, p. 30, 356.

⁵⁵ C. Feneșan, *Documente*, p. 65-66.

⁵⁶ I. A. Pop, *op. cit.*, p. 120-163.

⁵⁷ Hurmuzaki, II/5, p. 286; C. Feneșan, *Documente*, p. 139.

pronunțe sentința și, dacă una din părți se va declara nemulțumită de aceasta, să facă apel la principie⁵⁸. În instanță, banul era asistat de "ceilalți juzi" (*ceterique judices*, 1560) sau de "ceilalți jurați coasesori" (*ceterique jurati coassessores*, 1561-67)⁵⁹. Pentru clarificarea tuturor aspectelor litigiului supus judecății, instanța asculta expunerea faptelor atât în versiunea pârâșilor, cât și în cea a pârâșilor, după care trecea la audierea martorilor și la examinarea documentelor probatorii. Martorii consemnați cu ocazia judecării unor cauze civile (dreptul de succesiune pe linie feminină, 1560) sau penale (răpire cu arma, 1566) erau de condiție diversă: orășeni sau locuitori în teritoriu, persoane libere nobile sau nobile (*ignobilem/ nobilem personam*), oameni cu un statut social și profesional marginal - un iobag (*jobagio*), o slujnică (*serva*). Uneori se luau în considerare declarațiile unor copii minori, pentru a se stabili cine îi va crește și tutela (1548)⁶⁰. Folosirea documentelor probatorii este întâlnită cu ocazia amintitului proces al locuitorilor din Caransebeș cu fostul lor prim-jude, în 1612-1613.

Acețiunile judiciare erau uneori îngreunate prin faptul că inculpații amâneau prezentarea scrisorilor de dare de seamă sau chiar ignorau termenele de judecată (1585, 1591, 1613). În aceste condiții, instanța era datoare să redacteze trei apeluri împotriva părții absente. Pe de altă parte, această atitudine obstrucționistă atragea aplicarea unor sancțiuni (amenzi, mustări) pentru nerespectarea procedurii și chiar prefigura pierderea procesului⁶¹. Durata mare a proceselor a fost determinată și de posibilitatea părților nemulțumite cu judecata banului, de a face apel la tribunalul princiar, în conformitate cu obiceiul districtului Caransebeș (*juxta consuetudinem districtus illius*, 1559)⁶². În cazurile cele mai fericite, când probele sunt elocvente, principalele poante emite sentința imediat, poruncind banului și castelanilor să o îndeplinească. Cu acest prilej, se îngăduia celor ce ar fi fost nemulțumiți de prestația banului, să formuleze un nou apel la principie⁶³. Au existat însă și cazuri în care procesele au trenat ani întregi, părțile în litigiu făcând numeroase apeluri la principie. Cele mai lungi acțiuni judiciare au fost legate de moștenirea unor numeroase posesii. Partajul moșilor familiei nobile Simon s-a realizat pe parcursul a trei ani (1581-1584), timp care pare relativ scurt în comparație cu cei peste nouă ani (septembrie 1560 - decembrie 1569) necesari pentru a reglementa moștenirea posesiilor lui Ladislau Racoviță⁶⁴.

⁵⁸ Hurmuzaki, II/5, p. 609.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 472, 476, 587, 628 (pt. 1560-67); C. Feneșan, *Documente*, p. 82-83, 135-138 (pt. 1591, 1613).

⁶⁰ Hurmuzaki, II/4, p. 435-436 (1548); II/5, p. 469-472 (1560) și 584-587 (1566).

⁶¹ C. Feneșan, *Documente*, p. 68-69 (1585), 82-83 (1591), 135-140 (1612- 1613); la 1585 se preciza că două treimi din amendă se cuvin banului, iar restul de o treime, părții calomniate pe nedrept.

⁶² Vezi nota 46; în plus, Pesty, *Szörény*, vol. 3, 1878., p. 421-426 (pt. 1578).

⁶³ Banii trebuiau să separe și să hotărnică posesii, unele dintre ele stăpânite în indiviziune (1559, 1561, 1568), sau să introducă persoane nobile în posesia unor terenuri (1562), dar în unele cazuri, aplicarea acestor dispoziții principale o lasă în seama subalternilor (în 1559, la o hotărnicire s-au prezentat toate persoanele autorizate pentru aceasta "excepto domino bano"), cf. Hurmuzaki, II/5, p. 462-464, 499-501, 514-515, 637-638. În 1548, stabilirea hotarelor posesiei Prisaca era poruncită de însuși banul Petrovici și realizată de oamenii acestuia (*homines nostros, ex curia nostra specialiter ad id designatos*). La fel, în 1555, Petrovici se adresa celorlați dregători locali cu formula: "vobis igitur dominis castellanis et judici nobilium districtus de Karansebes auctoritate nostra ordinaria", cf. *ibidem*, II/4, p. 412; II/5, p. 287.

⁶⁴ C. Feneșan, *Documente*, p. 65-68; Hurmuzaki, II/5, p. 469-472, 488-490, 670-673;

În acțiunile judiciare, banul apelează nu numai la colaborarea castelanilor și juzilor nobiliari, ci și la serviciile notarilor, sechestrilor și crainicilor. Actele care consemnează aspectele proceselor, depozitiile martorilor, rapoartele către principale sau poruncile către subalterni, au fost redactate, neîndoilenic, de secretarii banului sau de notarii scaunelor de judecată. Faptul că aceștia se semnează foarte rar pe actele redactate, ne determină să amintim aici doar pe Baltazar Csepfi, secretarul banului Petrovici în 1548, și pe Nicolae Ivul, care în 1613 era notarul-jurat al Lugojului⁶⁵. Conținutul unui alt document, din 16 martie 1591, confirmă existența sechestrilor care au misiunea de a împiedica utilizarea bunurilor, inclusiv a iobagilor, de pe o moșie⁶⁶. Executarea dispozițiilor cu caracter judiciar a revenit cu siguranță și crainicilor, însă mărturiile cu privire la atribuțiile lor, în cadrul banatului Caransebeșului și Lugojului, sunt cvasiabsente. Indicii despre răspândirea teritorială și ierarhizarea acestora ne oferă doar două acte, primul din 1544, adresat de Petru Petrovici "chibzușilor cnezi crainici" (*circumspectis kenesys kraynicis*) din comitatul Severinului, iar al doilea, din 7 iunie 1602, care surprinde momentul înnobilării lui Nicolae Iuga din Făget "vice-crainicii et familiaris generosi Nicolai Vayda. de Caransebes"⁶⁷.

Din exemplele prezentate până aici reiese faptul că banul a soluționat o gamă largă de conflicte apărute între locuitori. Cele mai multe procese au fost determinate de conflictele pentru stăpânirea pământului. Ele s-au purtat între membrii aceleiași familiilor, între persoane înrudite, dar din familiile diferite, între orășeni și locuitorii din districte. Aceeași luptă s-a dat și pentru documentele de proprietate (1548, 1566-67)⁶⁸. Frecvente dispute s-au aprins în jurul moștenirii și încredințării pe linie feminină a bunurilor, acest principiu alimentând din plin conflictele de proprietate. Prin prisma documentelor păstrate se întrezărește competența banului de a judeca și cauze penale: răniri cu armele (1566), acuzații calomnioase (1591), deturări de fonduri (1612-1613) etc.

*

O ultimă problemă pe care dorim să o abordăm, desigur într-o formă sumară, este aceea a atitudinii banilor față de numeroasele culte (catolic, ortodox, calvin, unitarian) prezente în județul Caransebeșului și Lugojului. Acest aspect merită a fi cercetat nu numai pentru a stabili rolul banilor în cadrul inerentelor dispute confesionale, ci și pentru a evidenția alte modalități prin care acest dregător și-a impus autoritatea asupra localnicilor.

Este cunoscut faptul că după 1550, intensa propagandă reformată a determinat o restrângere a influenței catolice în Banat, atât sub aspectul serviciilor religioase, cât și în privința învățământului⁶⁹. Pe lângă dascălii și preoții calvini din Caransebeș și Lugoj, la

procesul pentru moșiile Criva și Domașnea a durat între ianuarie 1561-noiembrie 1568 (*ibidem*, p. 474-476, 523-524, 534-535, 581-583, 638-644, 650-652).

⁶⁵ *Ibidem*, II/4, p. 412, 414; C. Feneșan, *Documente*, p. 137.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 82-83.

⁶⁷ Hurmuzaki, II/4, p. 362; A. Veress, *Documente*, vol. 7, 1934, p. 46-47; vezi și E. Lazea, *Crainici români din Transilvania*, în Rdl, 37, 1984, nr. 9, p. 881-884.

⁶⁸ Hurmuzaki, II/4, p. 413-414; II/5, p. 604-607, 609, 627-628.

⁶⁹ Pentru situația catolicismului și a curentelor reformate în banatul Caransebeșului și Lugojului, vezi studiul lui V. Achim, *Catolicismul la români din Banat în evul mediu*, în RI, 7, 1996, nr. 1-2, p. 50 -54.

acest recul al catolicismului au contribuit și titularii instituției băniei. Primele demersuri pentru sprijinirea curentului reformat le-a întreprins banul Petrovici, cel care a avut un rol decisiv în atragerea la calvinism a lui Ioan Sigismund Zápolya, și care a contribuit la înființarea unei școli evanghelice la Timișoara, în 1548⁷⁰. Un alt ban care s-a implicat activ în promovarea Reformei, a fost Toma Thornai. Din însemnările misionarului iezuit Antonio Possevino (1584) aflăm că banul Thornai era "arian" (unitarian) și că acesta a introdus cu forță un preot "eretic" în Caransebeș. Această ingerință a banului în viața confesională a orașului nu a fost stopată de principalele Cristofor Báthori, care s-a temut că Thornai să nu împiedice alegerea fiului său la conducerea Transilvaniei. Observăm astfel, că intervenția banului în favoarea uneia dintre confesiunile "receptive" (petrecută cel mai probabil în 1580-81) a avut și o consecință politică. De altfel, Possevino nota că banul Thornai făcea parte din rândul celor care "fiind iubiți de cine n-ar trebui <de principiu> nu numai că se mențin în această nelegiuire, dar susțin și pe alții"⁷¹.

O atitudine diferită a adoptat banul George Palatini, prezentat de un alt iezuit (Valentin Lado), ca "un om foarte cumpătat și vigilent", tolerant față de propaganda Contrareformei (mai-iunie 1586). Având o fire înțeleagătoare, banul Palatini a ascultat cererile statului orășenesc și mulțimii din Caransebeș, care își doreau un preot catolic⁷².

Lupta dintre reformați și misionarii catolici pentru câștigarea locuitorilor din Banat, care erau în majoritate ortodocși, a continuat și în secolul al XVII-lea. Curentele reformate au fost susținute de bani influenți, precum Paul Keresztesi, prezentat, în 1630, drept "sabbatarius"⁷³, sau Paul Nagy, care în 1640 adopta o atitudine dură față de misionarii catolici. Aceștia din urmă se plângăreau autoritaților ardelene că banul le confisca toate colectele strânse, le interzicea accesul în Lugoj, amenințându-i permanent cu închisoarea și chiar cu ţeapa⁷⁴. Acațiu Barcsai, ultimul din sirul banilor, a luat la rândul său, imediat după preluarea funcției în 1644, măsuri concrete în favoarea confesiunii calvine pe care o sărbătorește. Până în 1648, banul a alungat pe iezuiții care reușiseră să ridice o biserică la Slatina Timișului⁷⁵, și a oferit întregul său sprijin pastorului Ștefan Fogarași din Lugoj, pentru traducerea în limba română și editarea unui Catehism calvinesc. Tipărirea acestei lucrări la Alba Iulia, în 1648, se făcuse "pentru întărirea în credință a tinerilor elevi" din Caransebeș și Lugoj, în fond, pentru atragerea, într-o manieră subtilă, a românilor la calvinism⁷⁶.

*

Influența deținută la nivelul conducerii Transilvaniei, încrederea acordată de

⁷⁰ Călători, vol. II, p. 570; V. Țîrcovnicu, *Istoria învățământului din Banat până la anul 1800*, București, 1978, p. 49-50.

⁷¹ Călători, vol. II, p. 558, 569, 586.

⁷² Ibidem, vol. III, 1971, p. 120-121.

⁷³ A. Veress, *Documente*, vol. 9, 1937, p. 310.

⁷⁴ M.C.R.T., vol. 10, 1884, p. 291-293.

⁷⁵ I. D. Suciu, R. Constantinescu, *Documente privitoare la istoria mitropoliei Banatului*, vol. 1, Timișoara, 1980, p. 107.

⁷⁶ BRV, vol. 1, București, 1903, p. 161-163; precuvântarea Catehismului a fost dedicată banului Acațiu Barcsai.

principii ardeleni, ca și sprijinul dat de "nobilimea însemnată"⁷⁷ din districtele bănățene sunt, deopotrivă, dovezile și rezultatele certelor calități manifestate de banii Caransebeșului și Lugojului în domeniile administrației, diplomației, politiciei ori în planul artei militare. Aceste calități au fost demonstrează poate cel mai convingător de abilitatea cu care banii au știut să apere, atât cât le-a stat în putință, liniștea și privilegiile locuitorilor dintr-o regiune aflată la contactul a două lumi opuse nu numai în plan militar și religios, dar și în cel al concepțiilor despre administrație și lege. Ne exprimăm astfel speranța că rezultatele cercetărilor noastre asupra aspectelor esențiale ale acestei instituții medievale, au conferit relevanță cuvintelor iezuitului Possevino referitoare la ban: "un guvernator bine ales, de o mare vitejie și autoritate".

⁷⁷ *Magna nobilitas*, după cum afirma Valentin Lado, la 24 iunie 1586, cf. *Călători*, vol. III, p. 121.

IN MEMORIAM

†ALEXANDRU ELIAN
(1910-1998)

La 8 ianuarie 1998, a început din viață, la București, profesorul Alexandru Elian, membru al Academiei Române, președinte de onoare al Societății Române de Studii Bizantine și al societății Române de Studii Neolene, magistrul de incontestabilă autoritate al studiilor bizantine și neoelenice din România ultimelor decenii.

Născut la 27 octombrie 1910, discipol al lui Nicolae Iorga și Demostene Russo, doctor în litere și filosofie al Universității din București, fost bursier al Școlii Române de la Fontenay-aux-Roses și al Casei Române din Veneția, Alexandru Elian a avut o bogată activitate de dascăl și cercetător: mai întâi asistent, iar după un deceniu de funcționare ca profesor la Școala Superioară de Arhivistică, profesor titular la catedra de bizantinologie a Universității din București, s-a pensionat din învățământul superior ca profesor de bizantinologie la Institutul Teologic din București, unde a predat, începând din 1956, anul alungării sale din Universitate, din pricina atașamentului său față de creștinismul ortodox; membru fondator al Institutului de Studii și Cercetări Balcanice din București, creat și condus de Victor Papacostea, a devenit, după desființarea acestuia, în 1948, cercetător științific principal, apoi, în 1963, șeful secției de istorie universală a Institutului "Nicolae Iorga", iar multă vreme a funcționat, în paralel, ca bibliotecar, apoi ca șef al secției de manuscrise și carte rară la Biblioteca Academiei Române.

Discipol al lui Nicolae Iorga și Demostene Russo, Alexandru Elian a izbutit să armonizeze în personalitatea sa înclinația către sinteza istorică a celui dintâi cu pasiunea pentru analiza critică a textelor a celui de al doilea. Istoric și filolog în egală măsură, el a fost nu mai puțin, și nu numai prin doctoratul care-i atestă formajia sistematică în această privință, un filosof, informat nu numai asupra istoriei filosofiei, ci și asupra mișcării ideilor din cugetarea europeană contemporană, precum și un teolog, familiarizat cu toate subtilitățile și îndrăznelile pe care le comportă, în marea diversitate a confesiunilor, năzuința omului de a-l cunoaște pe Dumnezeu. Om de carte în înțelesul cel mai deplin al cuvântului, era animat atât de o pasiune puțin obișnuită a lecturii în latină, greacă, în limbile moderne de circulație internațională, perfect stăpânite, cât și de a adevărată patimă bibliofilă, care l-a făcut să adune, prin eforturi și sacrificii impresionante, o bibliotecă unică prin bogăția și diversitatea ei, întotdeauna accesibilă discipolilor și prietenilor. Pe lângă uimitoarea erudīție umanistă, spiritul critic era, desigur, trăsătura cea mai frapantă a lui Alexandru Elian. Referatele sale asupra unor lucrări destinate editurilor, recenziile, remarcile din notele de subsol, polemicile cu alți specialiști, intervențiile în dezbatările științifice delectau și instruau pe cititori și ascultători, prin justețea și verva lor acidă, dar erau temute totodată de autori pentru lipsa lor de crujare față de tot ce însemna neglijență sau nechibzuință, incompetență sau impostură. Funcția

critică exercitată de profesorul Alexandru Elian în cultura română, într-o epocă ostilă spiritului critic, va trebui cândva relevată în întreaga ei importanță.

Sever și cu sine însuși, Alexandru Elian a publicat, dintr-un excesiv scrupul profesional și moral, mult mai puțin decât a gândit, comunicat oral și chiar asternut în scris. Ceea ce a încrezut, cu zgârcenie, tiparului sunt însă contribuții fundamentale și definitive. Fiecare dintre studiile sau articolele sale aduce ceva nou și se întemeiază, de cele mai multe ori, pe izvoare inedite. Amintim aici, pe scurt, că i se datorează întocmirea celuia mai bogat și mai îngrijit volum de surse bizantine ale istoriei românilor, instrument de lucru unanim prețuit de cercetătorii istoriei medievale românești și că s-a ocupat de mai multe ori de istoria relațiilor româno-bizantine pe plan politic, bisericesc și cultural, demolând, prin studiul memorabil consacrat raporturilor dintre Moldova și Bizanț în secolul al XV-lea, mituri istoriografice înrădăcinate de mult în tradiția culturală de năzuințe politice și prejudecăți ideologice. Istoric al vechii culturi românești, a redescoperit în mitropolitul Dosoftei pe marele scriitor care a fost, pe care l-a redefinit și situat mai riguros în contextul sud-est european al epocii, relevându-i strânsenele legături cu cultura greacă postbizantină și, prin aceasta, cu barocul european. I se datorează, de asemenea, adâncirea cunoașterii culturii românești a secolului al XVII-lea, prin relevarea stilului ei "bizantin" și a dimensiunii sale teologice majore: a dat o nouă traducere *Mărturisirii de credință* a mitropolitului Petru Movilă, a elaborat cel mai de seamă studiu asupra genezei și semnificației acestei opere, punând în lumină, cu o stăruință care mărturisește și o preferință personală, spiritul ei irenic și ecumenic. Contribuția lui Alexandru Elian la dezvoltarea studiilor neocelene sunt și ele importante: el a elucidat nu puține aspecte politice și culturale ale fenomenului fanariot, a pus în lumină, ocupându-se de manualul de duhovnicie al lui Nicodim Haghioritul, pe care l-a tradus, nebănuitele legături ale monahismului răsăritean cu spiritualitatea occidentală, a definit în termeni mai stricți relațiile lui Rhigas Velestinlis cu lumea românească, sensul lor și impactul scrierilor lui asupra evoluției intelectuale a acesteia, a făcut să progreseze decisiv inventarierea, editarea și tălmăcirea izvoarelor neocelene ale istoriei românilor (a publicat masivul volum cuprinzând inscripțiile orașului București, multe grecești, însoțit de un studiu substanțial asupra istoriei epigrafiei în România, a contribuit copios la elaborarea catalogului manuscriselor grecești din colecția Bibliotecii Academiei Române, încă nepublicat și, participând la traducerea multor documente greco-române, a elaborat o introducere în paleografia greco-română, a lăsat în manuscris traduceri ale unor monumente ale istoriografiei greco-române și ale altor izvoare literare neogrecești referitoare la istoria românilor din secolele XVII-XIX, a întocmit o vastă lucrare asupra circulației cărții grecești în spațiul românesc, rămasă, ca și teza sa de doctorat, consacrată unor umaniști greci din Veneția, în manuscris). N-aș putea trece sub tăcere evlavia pe care o nutrea Alexandru Elian față de Mihai Eminescu, poetul național al românilor, căruia i-a consacrat, pagini substanțiale, publicate sau rămasă inedite, între altele, despre interesul acestuia pentru vechiul scris românesc, mărturisit de biblioteca lui.

Pe lângă ale sale contribuții erudite și critice, de factură negreșit europeană, la cercetarea trecutului, Alexandru Elian lasă însă celor care l-au cunoscut și amintirea unui intelectual român, cu totul modern, care a încercat și a izbutit, în acest teribil secol al XX-lea, secolul totalitarismelor și al ateismelor triumfătoare, să-și trăiască, cu rară rigoare, adâncă smerenie și demnă discrepanție, viața "întru Cristos", asemenea înaintașilor săi din vremuri patriarhale. Vom avea de meditat și în această privință asupra exemplului său.

NICOLAE-ȘERBAN TANAȘOCA

† CORNELIA PAPACOSTEA – DANIELOPOLU (1927-1998)

Studiile neoelene din România au suferit o grea pierdere prin încetarea din viață a distinsei cercetătoare dr. Cornelia Papacostea-Danielopolu la 3 aprilie 1998, la Paris, în urma unei grele și îndelungate suferințe.

Născută la 12 iunie 1927, în București, ca fiică a cunoscutului balcanolog, profesor universitar Victor Papacostea (1900-1962) și a Corneliei născută Manasiu, distinsă profesoară de limbă franceză în învățământul secundar, Cornelia Papacostea a fost soția apreciatului finanțist Gheorghe Danielopolu, scoborâtore dintr-o familie cu vechi tradiții politice liberales. A urmat studiile secundare și cele superioare (Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității din București între 1945-949), remarcându-se prin solida ei pregătire profesională în domeniul istoriei și culturii sud-estului european încă de pe băncile studenției, perioadă când am fost colegi și am legat o strânsă prietenie. Din pricina adversităților politice suferite, odată cu consolidarea regimului comunist în România, când însuși tatăl ei, reputatul profesor Victor Papacostea, a fost arestat de Securitate, la 5 mai 1950, ca fost politician liberal și demnită de stat și întemnițat la Sighet, Cornelia Papacostea-Danielopolu, deși o exponentă strălucită a generației sale, n-a putut să-și exercite profesia pentru care a fost pregătită, fiind marginalizată - pentru o bună perioadă de timp - și silită să lucreze la "munca de jos". Împreună cu mama ei, și-a căstigat existența făcând și traduceri din limba franceză, iar după eliberarea tatălui ei din închisoare, a lucrat câțiva timp ca redactor la Editura Politică (1956-1958) și bibliograf la Biblioteca Academiei (1960-1963). Prin cunoștințele de limbă greacă și formăția ei de balcanolog, Cornelia Papacostea-Danielopolu, care și-a susținut târziu teza de licență, în 1957, din pricina dosarului ei "necorespunzător" din punct de vedere politic, a putut, în sfârșit, intra în domeniul cercetării, fiind angajată, din 1963, în proaspăt înființatul Institut de Studii Sud-Est Europene. Aici, ea a urcat succesiv treptele de la cercetător științific până la cercetător științific principal II (1992) și șef de sector (1991) depunând o activitate meritorie până în 1994, când s-a pensionat. Si-a susținut doctoratul în 1979 cu o strălucită teză intitulată *Tendențe laice în literatura în limba greacă din Principatele Române (1774-1830)*.

Cornelia Papacostea-Danielopolu a avut ca domeniu predilect de cercetare istoria relațiilor culturale dintre țara noastră și Grecia și relațiile economice cu Peninsula Balcanică, fiind autoarea a peste 50 de studii și articole publicate în periodicele de specialitate din țară ("Revue des études sud-est européennes", "Revista de istorie", "Revue roumaine d'histoire", "Studii și cercetări de istorie medie", "Studii și cercetări de bibliologie") și de peste hotare ("Balkan Studies" și a.).

Printre cărțile valoroase ale autoarei, semnalăm în primul rând participarea la o lucrare colectivă privind *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Peninsula Balcanică (1829-1859)* (București, 1970) și *Literatura în limba greacă din Principatele Române (1774-1830)* (București, 1982), aceasta din urmă primind premiul "Timotei

Cipariu" al Academiei Române. Împreună cu Lidia Demény, Cornelia Papacostea-Danielopolu a scos o remarcabilă lucrare dedicată vechii noastre culturi și anume *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană (secolele XVII-XIX)* (București, 1985) ce a fost distinsă cu premiul "Nicolae Iorga" al Academiei Române. Ca membră fondatoare a Societății Române de Studii Neolene din București, autoarea a publicat, în 1996, sub auspiciile Uniunii Elene din România - o elaborată sinteză privind *Comunitățile grecești din România în secolul al XIX-lea*, lucrare de mare erudiție.

Pe lângă activitatea publicistică proprie, fiind animată de mult devotament și pietate filială, Cornelia Papacostea-Danielopolu a îngrijit cu toată acribia operele tatălui său, profesorul Victor Papacostea, reeditate în ultimul deceniu și jumătate: *Civilizația românească și civilizația balcanică* (1983) și *Tradiții românești de istorie și cultură* (1996).

Totodată regretata cercetătoare a participat, între 1966-1996, cu comunicări de substanță și la numeroase manifestări internaționale din țară și străinătate, în special la congresele de studii sudest europene și la diferite colocvii și simpozioane de specialitate din Grecia și Franța.

Ca vechi prieten și coleg, am urmărit, cu multă admirație, cariera ascendentă a Corneliei Papacostea-Danielopolu, care a îmbogățit cu valoroase și originale contribuții domeniul neoelenismului în țara noastră de mai bine de trei decenii. Nu pot uita, deasemenea, faptul că -în posida grelelor suferințe ale unei boli neierătoare-, ultima lucrare a regretatei cercetătoare, mi-a fost dedicată în volumul omagial, editat de colegii și prietenii mei, cu prilejul împlinirii vârstei de 70 de ani.

Cu mare durere mă despart de buna mea prietenă și colegă Cornelia Papacostea-Danielopolu, a cărei viață a fost crud și timpuriu secerată într-o perioadă de plin avânt creator, având doar consolarea că numele ei va rămâne pentru totdeauna înscris în analele istoriografiei românești.

Adio, dragă prietenă și Dumnezeu să te odihnească! Amintirea ta va rămâne veșnică în memoria tuturor celor ce te-au iubit și apreciat.

PAUL CERNOVODEANU

† ALEXANDRU DUȚU

(1928-1999)

A spune, în ceasul comemorării, de ce și cum cineva și-a practicat meseria de istoric, înseamnă să cauți în tot ceea ce a scris, mai mult decât metodă, practici, obiective, o etică; în cazul lui Alexandru Duțu, înseamnă să-l afli pe el însuși pornit în căutarea adevărului despre sine și despre timpul care i-a fost dat să-l trăiască. Tripla sa formărie juridică, teologică și filologică i-a deschis generos și fecund perspectiva interdisciplinarității, așa cum o înțelegea noua școală istorică franceză de la *Annales*. Hermeneutica intelligentă a documentelor, exgeza subtilă a izvoarelor era purtată apoi către sinteze coerente, din care liniile de forță ale fenomenelor culturale, istorice și politice se degajau cu limpezime și suplețe. Alexandru Duțu n-a fost un istoric al culturii, cum adesea era catalogat de cei care înțeleg prin aceasta un soi de birocrație pozitivistă și clasificatoare a faptelor culturale. Față de istoricii români care, înainte și după el, se resemnează să vadă în demersul lor un lanț de cauzalități al căror suport sunt evenimentele, lui Alexandru Duțu îi datorăm, fie că o admitem sau nou, fondarea unei direcții noi de cercetare, în care s-au putut regăsi, ca să reluăm o expresie a lui Jacques Le Goff, "noi probleme, noi abordări, noi obiecte": aceste direcții, istoria mentalităților și istoria ideilor, construite de el în vremea în care ele se defineau metodologic în plan european, au fost slujite fără epigonism. *Cultura românească în secolul al XVIII-lea* (1968), *Sinteză și originalitate în cultura română* (1972), *Eseu în istoria modelelor umane* (1972), *Umaniștii români și cultura europeană* (1974), *Cultura europeană în civilizația europeană modernă* (1978), *European Intellectual Movements and Modernization of Romanian Culture* (1981), aflate aparent pe teritoriul comparatismului, n-au fost decât preludiul unei propuneri a cărei miză era demersul istoric însuși.

În 1982, Alexandru Duțu publica o carte de răscruce, pe care istoriografia românească a continuat să o ignore crezând că nu îi era adresată: *Literatura comparată și istoria mentalităților*. Introducerea sintetică *Istoric și comparatiști* definește pozițiile noi teoretice ale lui Lucien Febvre, Robert Mandrou, Jacques Le Goff, Philippe Ariès, George Duby, Emanuel Le Roy Ladurie, François Furet, Pierre Chaunu, raportul între istoria mentalității și istoria literaturii comparate, relația între oralitate/cultură scrisă, raportul între inovație și tradiție redimensionat conceptual pe baza termenilor continuitate/ruptură, durată lungă/schimbare, specifici istoriei mentalităților. Alexandru Duțu a înțeles repede și precis importanța acestor metode pentru tipul de moștenire culturală pe care o avem de descris, un patrimoniu în care documentele nu sunt destul de numeroase și de coerente în unitatea de timp pentru a deschide șantiere importante pentru mari teme ale istoriei sociale, dar care dispune de o bogată cultură orală, de suficiente documente literare sau de tip figurativ care să permită analize profitabile de tip imagologic sau de tip discursiv. Discursul mental, structurile, climatul și imaginariul formează pentru Alexandru Duțu utilajul conceptual al modului în care el avea să scrie istorie. Noi și practic necercetate erau și sursele la care apelează: cărțile de înțelepciune,

literatura populară, jurnalele de călătorie, literatură encomiastică sau parenetică, cărți de delectare sunt "puse în circulație, îi se identifică modelele, dar mai ales sunt lectură după o grilă nouă: "discursul mental".

Alexandru Duju a promovat cu tenacitate noua direcție istorică atât în calitatea sa de vicepreședinte al Asociației Internaționale de Literatură Comparată, cât și prin intermediul periodicelor, cărora le-a propus o tematică îndrăzneată, sincronizată la demersurile europene, ferindu-le astfel de pericolul naționalizării sau al provincializării. Pentru discipolii foarte tineri de astăzi ai profesorului Alexandru Duju poate părea o revelație că numele importante ale noii istorii franceze și germane publicau la București, în deceniu 1975-1985, în revistele conduse de Alexandru Duju : "Synthèse" și "Revue des Etudes Sud-Est Européennes", "Bulletin de l'Institut des Etudes Sud-Est Européennes". Printre ei, clasici ca: Jean Delumeau, Robert Mandrou și George Duby, de a căror prietenie Alexandru Duju s-a bucurat. De aceea, când a devenit director al Institutului de Studii Sud-Est Europene (1990-1997), era convins nu de vocația regională a culturii românești, ci de cea europeană, tocmai prin sinteza regională pe care ea o întruchipa, în opinia lui.

E legitim să ne întrebăm, după toate acestea, ce impact a avut această strădanie uriașă, consecventă și sistematică ? Discipolii, până în 1989, au fost foarte puțini; dar cei care l-au urmat pe drumul lui, au făcut-o în chipul în care el și-o dorea, adică în mod inovativ. După 1989, Alexandru Duju a dobândit ceea ce de mult î se cuvenea: catedra de profesor la Universitatea din București, la Facultatea de Științe Politice și Administrative. A fost un profesor ca nimeni altul, dintre aceia care impun direcții de cercetare, influențează și stimulează opțiuni care devin mai târziu cariere. Împreună cu Ecole de Hautes Etudes en Sciences Sociales, Alexandru Duju a condus un laborator de istorie a mentalităților româno-francez, care a funcționat pe lângă Institutul Francez de Cultură și care și-a lăsat consemnată activitatea în două volume îngrijite de el și de Norbert Dodille. Mulți dintre studenții laboratorului datorează acelor ani începutul unor studii temeinice, continue apoi, sub îndrumarea aceluiași profesor, la Ecole Doctorale Régionale, deschisă la București, sub patronajul asociației universităților francofone AUPELF-UREF, și apoi la alte universități străine. A scris mult și foarte variat. Din generația sa, o adevărată generație de aur, este poate personalitatea cu cele mai multe studii publicate în reviste sau volume străine. În ultimii ani ai vieții, aceste contribuții deveniseră preponderente. Așa se explică de ce George Duby l-a invitat să conferențieze la Collège de France, cea mai prestigioasă instituție de învățământ franceză. Așa se explică de ce, în decembrie 1998, a fost distins de către statul francez cu ordinul Les Palmes Académiques. Dar cum se explică de ce Alexandru Duju a fost onorat de către instituții străine, dar nu și de Academia Română?

Această operă, pe rafturile bibliotecilor, în temelia instituțiilor și în sufletul discipolilor și prietenilor izvorăște dintr-o personalitate coerentă, paternă și luminoasă, toleranță, demnă și senină. Abia acum, când nu mai este, am înțeles, că, sub aparență sa modestă și blândă, era un om care a avut marele curaj de a fi, în vremuri grele, el însuși..

VIOLETA BARBU

ABREVIERI

AARMSI	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice
AARMSL	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare
AB	= Arhivele Basarabiei
AG	= Arhiva Genealogică
AGR	= Arhiva Genealogică Română
AIIAC	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj
AIIAI	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol", Iași
AIIINC	= Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj
AIX	= Anuarul Institutului de Istorie "A. D. Xenopol", Iași
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice
ALIL	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
AM	= Arheologia Moldovei
AMM	= Acta Moldaviae Meridionalis (Vaslui)
AMN	= Acta Musei Napocensis
AnB	= Analele Brăilei
AnD	= Analele Dobrogei
AnM	= Analele Moldovei
AO	= Arhivele Olteniei
APH	= Acta Poloniae Historica
AR	= Arhiva Românească
ARBSH	= Académie Roumain. Bulletin de la Section Historique
ASUI	= Analele Științifice ale Universității "Al. I. Cuza", Iași
AUBI	= Analele Universității București. Seria Istorie
AUI	= Analele Universității Iași. Seria Istorică
BAIESEE	= Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen
BAR	= Biblioteca Academiei Române
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCI	= BCIR
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BF	= Byzantinische Forschungen
BG	= Boabe de Grâu
BIFR	= Buletinul Institutului de Filologie Română "Al. Philippide"
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BOR	= Biserică Ortodoxă Română
BRV	= Bibliografia Română Veche
BS	= Byzantinoslovica
BSt	= Balkan Studies (Thesaloniki)
BSH. BSHAR	= ARBSH
BSGR	= Buletinul Societății Geografice Române

BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române
BZ	= Byzantinische Zeitschrift
CC	= Codrul Cosminului
CI	= Cercetări Istorice
CL	= Cercetări Literare
Cv. L	= Convorbiri Literare
CMRS	= Cahiers du Monde Russe et Soviéтиque
CN	= Cercetări Numismatiche
CNA	= Cronica Numismatică și Arheologică
CT	= Columna lui Traian
DIR	= Documente privind Istoria României (seria A: Moldova; seria B: Țara Românească; seria C: Transilvania)
DR	= Dacoromania
DRH	= Documenta Romaniae Historica (seria A: Moldova; seria B: Țara Românească; seria C: Transilvania; seria D: Relații între țările române)
EB	= Etudes Balcaniques, Paris
EDr	= Ephemeris Daco-romana
FHDR	= Fontes Historiae Dacoromanae
GB	= Glasul Bisericii
GG	= Geopolitica și Geoistoria
Hurmuzaki (și colab.)	= Hurmuzaki, Eudoxiu de (și colaboratorii), <i>Documente privind istoria românilor</i>
IN	= "Ion Neculce". Buletinul Muzeului Municipal din Iași
LAR	= Literatura și Arta Română
LL	= Limbă și Literatură
LR	= Limba Română
MA	= Mitropolia Ardealului
MB	= Mitropolia Banatului
MC	= "Miron Costin". Revistă de mărturii istorice
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice
MI	= Magazin Iсторic
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei
MO	= Mitropolia Olteniei
NEH	= Nouvelles Études d'Histoire
OCP	= Orientalia Christiana Periodica
RA	= Revista Arhivelor
RC	= Revista Catolică
RCr.	= Revista Critică
RDP	= Revista de Drept Public
REB	= Revue des Études Byzantines
REG	= Revue des Études Grecques
REI	= Revue des Études Islamiques
RER	= Revue des Études Roumaines
RES	= Revue des Études Slaves
RESEE	= Revue des Études Sud-Est Européennes
RFR	= Revista Fundațiilor Regale

RH	= Revue Historique
RHSSEE	= Revue Historique du Sud-Est Européen
Rdl	= Revista de Istorie
RI	= Revista Iсториc (ambele serii)
RIAIF	= Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie
RIB	= Revista de Istorie Bisericească
RIM	= Revista de Istorie Militară
RIR	= Revista Iсториc Română
RIS	= Revista de Istorie Socială
RITL	= Revista de Istorie și Teorie Literară
RM	= Revista Muzeelor
RMM	= Revista Muzeelor și Monumentelor
RPH	= Roumaine. Pages d'Histoire
RR	= Revue Roumaine
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire
RSL	= Romanoslavica
RT	= Revista Teologică
SAI	= Studii și Articole de Istorie
SAO	= Studia et Acta Orientalia
SB	= Studia Balcanica
SC	= Studii Clasice
SCB	= Studii și Cercetări de Bibliologie
SCI	= Studii și Cercetări Istorice
SCIA	= Studii si Cercetări de Istoria Artei
SCIM	= Studii și Cercetări de Istorie Medie
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche
SCIVA	= Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie
SCN	= Studii și Cercetări de Numismatică
SCŞI	= Studii și Cercetări Științifice. Iași
SEER	= The Slavonic and East European Review
SMIM	= Studii și Materiale de Istorie Medie
SOF	= Süd Ost Forschungen, München
ST	= Studii Teologice
Studii	= Studii. Revistă de Istorie
SUBB	= Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia
TB	= Țara Bârsei
TC	= "Theodor Codrescu" (revistă editată de Gh. Ghibănescu)
UKB	= Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen
VR	= Viața Românească
ZOID	= Zapiski Odesskogo Obschestva Istorii i Drevnostei, Odessa

Autorii sunt rugați să folosească aceste abrevieri în materialele trimise pentru publicare, semnalând titlurile necuprinse în această listă.

LUCRĂRI ALE MEMBRILOR INSTITUTULUI DE ISTORIE "N.IORGА"

- Eugen DENIZE, *Tările române în relațiile internaționale. Secolele XV -XVI*, Aalborg-Danemarca, 1999.
- Florin CONSTANTINIU, *O istorie sinceră a poporului român*, ediția a II-a, București, 1999.
- Ștefan ANDREESCU, *Vlad Tepes (Dracula)*, ediția a II-a revăzută, București, 1998 (cu o ediție în engleză, 1999).
- Şerban PAPACOSTEA, *Between the Crusade and the Mongol Empire. The Romanians in the 13th Century*, Cluj-Napoca, 1998.
- Constantin REZACHEVICI, *Istoria popoarelor vecine și neamul românesc în Evul Mediu*, București, 1998.
- TÜDÖS S. Kinga, *Székely fönemesi életmód a XVII. század alkonyán* (Viața cotidiană nobiliară în Secuime la sfârșitul secolului XVII), Bukarest-Kolozsvár, 1998.
- Documenta Romaniae Historica*, seria B, *Tara Românească*, vol. XXX (1645), volum întocmit de Violeta BARBU, Marieta CHIPER, Gheorghe LAZĂR, București, 1998.
- ISTORIA ROMÂNIEI*, vol. întocmit de Mihai BĂRBULESCU, Dennis DELETANT, Keith HITCHINS, Şerban PAPACOSTEA, Pompiliu TEODOR, București, 1998.
- CRONOGRAF. Tradus din grecește de Pătrașco Danovici*, vol. 1, ediție îngrijită de Gabriel STREMPEL, studiu introductiv de Paul CERNOVODEANU, București 1998.
- N.IORGA, *Istoria Românilor*, vol. V, *Vitejii*, ediție îngrijită de Constantin REZACHEVICI, București, 1998.
- Național și universal în istoria românilor. Studii oferite Prof. Dr. ȘERBAN PAPACOSTEA cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, București, 1998.
- In honorem PAUL CERNOVODEANU*, edita Violeta BARBU, București, 1998.

APARIȚII LA EDITURA ISTROS A MUZEULUI BRĂILEI

- I. CÂNDEA, *Brăila. Origini și evoluție până la jumătatea secolului al XVI-lea*, Brăila, 1995.
- V. SPINEI, *Reprezentanți de seamă ai istoriografiei și filologiei românești și mondiale*, Brăila, 1996.
- I. CÂNDEA, *Mănăstirea Măxineni*, Brăila, 1996.
- FLAVIUS EUTROPIUS, *Breviar de la intemeierea Romei*, ediție critică bilingvă de Gh. I. ȘERBAN, Brăila, 1997.
- V. SÎRBU, G. FLOREA, *Imaginar și imagine în Dacia preromană*, Brăila, 1997.
- D. BĂDĂRĂ, *Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Brăila, 1998.